

Ҳ. Ҳасанов

САЙЁҲ ОЛИМЛАР

Хоразмий	Екут	Ҳ. Мирза
Жайҳоний	Бакрон	Гулбадабегим
Балхий	Банокатий	Ғиждевоний
Наршахий	Ҳ. Абрӯ	Утаминш
Беруний	А. Самарқандий	Иби Вали
Иби Сино	Улугбек	Маҳтумқули
Н. Хиёрав	Али Қушчи	Дониш
М. Кошгарий	Бобир	Ҳожи Юсуф

Ҳ. Ҳасанов

*География фанлари доктори, профессор,
ЎзССРда хизмат кўрсатган фан арбоби*

САЙЁҲ ОЛИМЛАР

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
1981

Қўлингиздаги китобда ўртаосиёлик ва хуросонлик сайёҳлар ва географ олимларнинг жаҳон фани ва маданияти хазинасига қимматли ҳисса қўшганлиги, уларнинг ҳаёти, ижодий фаолиятлари ва саёҳатлари оммабоп тияда, очерк тарзида баён қилинган.

Китоб Урта Осиё ва қўшнимиз Афғонистон география фани тарихи, сайёҳ олимларининг ҳаёти ҳамда асарлари билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига, ўқитувчилар ва студентларга мўлжалланган.

Рецензент
филология фанлари кандидати
А. Ирисов

X $\frac{20801-51}{M351(04)81}$ 81—0505040000

© «УЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1981 й.

МУҚАДДИМА

Ўрта Осиё ер юзининг энг қадимий сиёсий, иқтисодий ва маданий марказларидан биридир. Ўртаосиёликлар дунё тарихига, кишилиқ маданиятига улуғ ҳисса қўшган, сўнмас ёдгорликлар яратган халқлардандир.

Бу меросимизнинг бир қисми табиёт фанлари, хусусан география соҳасида бўлиб, тилга олиш, ўрганиш, тарғиб қилиш ва фахрланишга арзийди. Аммо илмий меросимизни текширишда айрим қийинчиликлар учрайди. Дастлаб, қўлёзмаларнинг бутун эмаслиги — талай қисмининг йўқолиб кетганлиги, борларининг ҳам жуда тарқоқ ҳолда, дунёнинг турли мамлакатларида, турли кутубхоналарида сақланаётганлиги ва булар тўғрисидаги маълумотлар етарли эмаслиги ҳар бир тадқиқотчининг ишини оғирлаштиради.

Маълумки, Абу Райҳон Беруний 150 тача асар ёзган. Ҳозир шулардан 30 тачасигина «омон» қолган, Заҳриддин Бобирнинг шоҳ асари «Бобирнома»нинг ярмидан кўпроғи қўлёзма ҳолидаёқ йўқ бўлиб кетган.

Шуни ҳам айтиб ўтиш зарурки, ўртаосиёлик олимларни талай вақтгача «араб олими», «эрон олими» деб чалкаштириб келганлар; бу бир томондан, умуман фан ва маданият тарихига буржуача қараш бўлса, иккинчи томондан, ўртаосиёликларнинг ва хуросонликларнинг меросини камситиш бўлади.

Хайрият, атоқли совет олимлари С. П. Толстов, Т. Н. Қориннёзий, М. Е. Массон, И. И. Умняков, Ю. Е. Борщевский, Яҳё Гуломов, Б. Ғофуров, И. М. Мўминов, Б. А. Розенфельд, П. Г. Булгаков, О. И. Исломов, У. Қаримов, Б. Аҳмедов, А. Уринбоев, А. Ирисов, И. Абдуллаев, И. Низомиддинов ва бошқаларнинг асарлари китобхонларни ўртаосиёлик кўпгина олимлар билан таништиришга ёрдам берди.

Улуғбек, Беруний, Бобир, Ибн Сино, Форобийнинг юбилейлари шарофати билан, XIX аср иккинчи ярмидаги илғор маърифатпарварларнинг фаолиятини ёритиш борасида фан ва маданиятимиз тарихининг янги саҳифалари очилди, улуғ ва доно кишиларимиз аниқланди, уларнинг хизматлари тақдирлана бошлади. Ниҳоят, Ўзбек Совет Энциклопедиясининг нашр этилиши кўп йиллик ижодий тадқиқотларга яқун ясади. Атоқли

рус шарқшунослари В. В. Бартольд ва И. Ю. Крачковскийнинг кўп йиллик ва чуқур тадқиқотлари ҳам талай муаммоларни оидинлаштирди.

Сўнги йилларда чет эл шарқшунослари орасидан ўртаосиёлик олимларга алоҳида эътибор бериб, мақола ёзаётганлари чиқиб қолди. Афсуски, Эронда ва Араб мамлакатларида нашр этилаётган янги асарларда ўрта асрларда яшаган олимларимизнинг деярли ҳаммаси «форс олими», «араб олими» деб ҳамон даъво қилинмоқда.

Биз, араб, форс маданиятининг ўртаосиёлик ва хуросонлик олимлар ижодига таъсирини инкор этмоқчи эмасмиз. Кўпчилик қитобларнинг араб-форс тилида ёзилганлиги ўша таъсирнинг яққол далилидир. Ўртаосиёлик олимларни «араб» ёки «форс» олими дейиш учун шунинг ўзигина асос бўла олмайди, ахир. Масалан, Абу Райҳон Беруний Хоразмда туғилиб, вояга етган, демак, қадимий хоразмликлар тилида сўзлашган. Хоразмда ўша даврда қорақалпоқ, ўзбек, туркман ва тожикларнинг аждодлари яшаганлар. Олим Эрон ва Ҳиндистонда яшаган, умрининг охирини Афғонистонда ўтказган. Асарларини араб тилида, қисман тожик-форс тилида ёзган, бир қанча ўзбекча (туркий) сўзларни ҳам ишлатган. Нега энди у араб олими бўлсин?

Бошқалар тўғрисида ҳам шундай эътирозлар билдириш мумкин. Маълумки, араб фанининг фақат тили арабча эди, араб тили эса бамисоли Шарқнинг латини бўлган; ҳақиқатда «араб фани»ни арабларнинг ўзи билан бир қаторда, Эрон, Закавказье, Кичик Осиё, Ўрта Осиё, кейинчалик Испания олимлари яратган.

Шу билан бирга, Ўрта Осиёдаги кўпгина олимларни суриштирмай-нетмай, ёппасига «ўзбек олимлари» деб аташ ҳам маъбул эмас, чунки улар орасида тожик, туркман, қозоқ, қирғиз, уйғур халқларининг узоқ ўтмишдаги фарзандлари ҳам бор. Демак, ўртаосиёлик ҳар бир халқ бу олимлар билан фахрлана олади.

Беруний ҳам ўзбек, ҳам қорақалпоқ халқларининг, ҳам тожик, ҳам афғонларининг фарзанди. Одиллик ва объективлик яна шуни тақозо этадики, Беруний эронийларнинг ҳам, ҳиндларнинг ҳам фарзанди. Ибн Сиёни тожиклар ҳам, ўзбеклар ҳам, эронийлар ҳам ўзиники деса бўлади. Маҳмуд Кошғарий уйғур, қозоқ, қирғиз, ўзбек, туркман, турк ва татар халқларининг аждодидир. Хивалик Абулғози Баҳодирхон ўзбек, туркман ва қорақалпоқ халқларининг фарзанди ҳисобланади. Хуллас, уларнинг ҳаммаси ўртаосиёлик олимлардир. Бу олимларни «Шарқ олимлари» дейиш маъқулроқдир; баъзан қўлланиладиган «мусулмон олимлари», «араб тилида ёзган олимлар», «туркий олимлар», «форсий олимлар» каби иборалар бир ёқламадир; ўрта асрлар фани тарихини ёзганда, биз «Ўрта Осиё ва Хуросон олимлари» («ўртаосиёлик ва хуросонлик олимлари») иборасини ишлатишни маъқул кўрдик.

Урта Осиё деганда, унинг маъмурий маъносида, тўртта Совет Социалистик республикаси—Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон ва Туркменистон тушунилади. Хуросон эса ўрта асрларда Амударё чап соҳилининг жануб томонида жойлашган вилоятлар—Балх, Ҳирот, Машҳад ва Каспий бўйигача чўзилган ерлардир. Ҳозир Хуросон уч мустақил давлат доирасига кирган: Ғарбий Хуросон—Эрон давлатида, Жанубий Хуросон—Афғонистон заминида, Шимолий Хуросон—СССРда, унинг Туркменистон қисмидадир.

Мовароуннаҳр ва Хуросон ўлкаларининг халқлари XVII асргача сиёсий, иқтисодий, маданий жиҳатдан яқиндан алоқа боғлаб турганлар. Бухоро, Самарқанд, Хоразм ва Фарғона ўз вақтида йирик маданият марказлари бўлганидек, Ҳирот, Балх ва Ғазни ҳам шундай йирик марказлар бўлганлар. Айни вақтда Урта Осиё ва Хуросон билан Ҳиндистон ўртасида ҳам иқтисодий ва маданий алоқалар давом этган.

Совет шарқшуноси Б. Н. Заходер халифалар даврининг географик меросини ўрганиш тўғрисидаги мақоласида Урта Осиё—Хуросон географик мактаби бўлганлигини ва бу гуруҳ «классик араб географисидан материалнинг тақсимланиши ва ҳажмига кўра» фарқ қилишини исботлаб берди.

И. Ю. Крачковский: «X асрдаги географик асарларнинг асоси Урта Осиёда, балхлик олим қўли билан яратилган. Шарқдаги бу маданият вилоятининг маркази Хоразмдир, кенгроқ маънода, бутун Урта Осиёдир» деб ёзган. Хуросоннинг шарқида (Урта Осиёда) яратилган география билан Урта денгизга яқин районларда ёзилган географик асарлар орасида фарқ борлигини В. Минорский ҳам эслатиб ўтган.

Бу китобни ёзишдан мақсадимиз—Урта Осиё ва Хуросонда туғилиб ўсган, шу ерларда хизмат қилган ёки турли сабаблар билан узоқ ўлкаларга кетиб қолиб, у ерларда ҳам обрў қозонган, умуман, Шарқ оламида донишмандликлари билан донг чиқарган, дунё фанида ёрқин из қолдирган муҳтарам ватандошларимизнинг илмий фаолиятини ўрганиш ва қисқача бўлсада баён этишга интилишдир, токи шу чоққача тўла тушунарли бўлмаган нарсаларни тушуниб олиш мумкин бўлсин.

Буюк рус танқидчиси В. В. Стасов Урта Осиё маданиятини ўрганишнинг аҳамияти тўғрисида бундай деган эди: «Қаерни қазисанг ҳам, ҳамма ерда ажойиб осори атиқалар топилади...

Скифларни ўрганиш қадимий тарихимиз учун қанчалик муҳим бўлса, Хоразм ва Сўғд халқлари тарихини ўрганиш ҳам шунчалик муҳимдир. Урта Осиё маданиятини ўзимизда бўлган материаллардан ўрганмай, хорижийлар Урта Осиёдан Париж, Лондон ёки Берлинга олиб кетган материаллар асосида ўргансак, уят бўлади»¹.

¹ В. В. Стасов об искусстве Средней Азии. «Советская этнография», № 4, 1951, 137-бет.

Биз юзлаб буюк олимлар орасидан фақат табиатшунос, географ, картограф ва сайёҳларни танлаб олдик. Уларнинг асарларини, саёҳатлари тўғрисидаги, табиий география, картография, терминология, топонимика, иқлим соҳасидаги меросини таҳлил қилмоқчи бўлдик ва ўртаосиёлик табиатшунос ва географларни ҳақиқий араб ва форс география фанига ҳам асос солган отахонлар қаторига дадил қўшиш тўғри бўлар эди, деган хулосага келдик. Олимларимизнинг асарлари араб тили орқали Европага ҳам бориб етган, латин тилига таржима қилинган ва Европа фанининг ривожланишига ҳам таъсир этган.

Шу муносабат билан «Правда» газетасининг 1937 йил 10 сентябрь сонидagi «Географияни аъло даражада ўрганайлик» сарлавҳали бош мақоласини эслаб ўтиш ўринлидир. Бу мақолада география фанини ўқитишнинг бир қанча масалалари билан бир қаторда, бу фанни ва саёҳатлар тарихини ўрганишга доир муҳим йўл-йўриқлар берилган эди. Мақоланинг темамизга тегишли сатрларини келтирамиз: «География шу қадар зериқарли қилиб ўқитиладики, унинг Ватанимиз ҳаёти ва тарихидан ажратиб қўйилганлиги қўйидаги мисолдан ҳам яққол кўриниб турибди. Ўқувчиларимизнинг турли саёҳатлар билан ҳамда машҳур табиатшуносларнинг ҳаёти билан ниҳоятда қизиқишлари ҳаммага маълум. Аммо улар рус сайёҳлари тўғрисида ҳеч нарса ўқимаётирлар. География ўқитувчилари уларга ўз ватандош сайёҳлари тўғрисида бир оғиз ҳам гапирмайдилар. Натижада ўқувчиларни совет ватанпарварлиги руҳида тарбиялашнинг жуда қимматли воситаси фойдаланилмаётир. Ахир, ўқувчиларимиз Миклухо-Маклай, Пржевальский, Козлов ва бошқа машҳур рус географлари ҳамда сайёҳларининг фамилияларини эшитганда ҳайратда қоладилар.

География фанини, машҳур рус сайёҳларининг кашфиётлари ва фаолиятини география ўқитувчиларигина эмас, ҳатто ёзувчиларимиз ҳамда нашриётларимиз ҳам унутиб қўйганлар.

Рус география фани тарихига, буюк рус сайёҳлари ва географларининг ҳаёти ва ижодига эътиборсизлик билан қараш—ёш авлодни тарбиялашда география фанининг аҳамиятини туншунмасликдан келиб чиққандир».

«Правда»нинг бу кўрсатмалари алақачон амалга оширилди. Ҳозир мактаб программалари ва дарсликлариди рус сайёҳларининг (Афанасий Никитин, С. И. Дежнев, М. В. Ломоносов, В. Беринг, И. Ф. Крузенштерн, Ю. Ф. Лисянский, Ф. Ф. Беллинсгаузен, М. П. Лазарев, П. П. Семёнов-Тяншанский, А. П. Федченко, Н. М. Пржевальский, Н. Н. Миклухо-Маклай, Г. Я. Седов, В. А. Обручев ва бошқалар) фаолиятига етарли эътибор берилмоқда. Айни вақтда «Правда»нинг ўша муҳим танбиҳи ва кўрсатмалари Ўрта Осиё географияси тарихига ҳам тааллуқлидир.

Аммо дунё географиясининг умумий тарихига доир йирик монографияларда ўртаосиёлик олимларга тегишли ўрин берил-

маган. Чунончи, Дж. Бейкернинг географик кашфиётлар ва текширишлар тарихи ёзилган китобида «Албируни» тўғрисидаги маълумот ярим бетдан ошмайди. И. П. Магидовичнинг «Географик кашфиётлар тарихидан очерклар» асарида Хоразмий тўғрисида 2 сатр, Беруний тўғрисида 9 сатр ёзилган, холос. Университет студентлари учун мўлжалланган география тарихи программаси ва қўлланмасида «Араблар ва уларнинг географик билимлари», «Араб географлари ва сайёҳлари» сарлавҳалари билан 8 саҳифа материал берилган, шу саҳифаларда атиги 26 сатр Беруний билан Еқутга бағишланган, бошқа ватандошларимиз тилга ҳам олинмаган. Рихард Хеннингнинг «Номаълум ерлар» асарида ўртаосиёлик олим ва сайёҳлардан баъзилари қисқа, баъзан хатолар билан бўлса ҳам, ҳар ҳолда тилга олинган. «Қисқача географик энциклопедия»да ҳам Хоразмий ва Беруний тўғрисида жуда қисқа маълумот берилган. С. Умурзоқов Қирғизистон территориясини текшириш тарихини ёзганида маҳаллий географларнинг асарларидан фойдалана билган.

Ўртаосиёлик олимларимиз, сайёҳларимиз тўғрисида маълумотлар камлигидан студент ва ўқувчиларимиз, кенг китобхонлар оммаси уларнинг географик мероси ва саёҳатларидан кўп йилларгача деярли беҳабар эдилар. Ҳолбуки, Ўрта Осиё ва Хуросонда атоқли географ олим ва сайёҳлар озмунча бўлмаган, улар ажойиб асарлар ёзганлар.

Ўрта асрларда Ўрта Осиё ва Хуросонда география фаннинг тараққиётида олти давр ажралиб туради.

Биринчи давр IX—X асрларда Ўрта Осиё ва Хуросонда география фанининг тугилиш даврини, Муҳаммад Мусо Хоразмий—Балхий география мактаби, Жайҳоний ва Наршахий меросини ўз ичига олади. «Худуд ал-олам» номли қўлёзманни (автори номаълум) шу даврнинг энг охири маҳсули деб ҳисоблаш мумкин.

Иккинчи давр асосан XI асрга тўғри келади, у қисман XII—XIII асргача давом этган; бу, Беруний география мактабидир. Бу даврда Беруний таъсирида Ибн Сино, Носир Хисрав, Маҳмуд Қошғарийлар ижод қилганлар.

Учинчи давр бутун XV асрнинг давомини ўз ичига олади. Бу, Самарқанд—Хирот географлари: Ҳофизу Абру, Фиёсиддин Наққош, Улуғбек, Али Қушчи, Абдураззоқ Самарқандийлар мактабидир.

Тўртинчи давр XVI асрнинг боши ва ўртасига тўғри келади; бунда Заҳриддин Бобир, Муҳаммад Ҳайдар мирза ва уларнинг замондошлари талай қимматбаҳо асарлар ёзганлар.

Бешинчи давр XVI—XVII аср Ўрта Осиё ва Хуросон географияси (Балх географлари мактаби, Фиждевоний, Утамиш ҳожи) давридан иборат.

Олтинчи давр XVIII аср охири ва XIX аср давомида юз берган саёҳатлар, ёзилган саёҳатномалар даврини ўз ичига

олади; бу давр икки босқичга ажратилади. XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи ярми (хоразмлик Мунис, Баёний ва Огаҳий, фарғоналик Ҳакимхонтўра, Мирзо Сирожиддин ва бошқаларнинг фаолияти) ва XIX асрнинг 70-йилларидан то охиригача — XX аср бошлари (Ўрта Осиё Россияга қўшиб олиншидан кейин туғилган янгича географик оқим даври).

Ўрта Осиёда Совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейинги давр — ҳам мазмуни, ҳам шакли, ҳам мақсади жиҳатидан янгича бўлган алоҳида географик фаолият давридир. Бу даврни ҳам бир неча тараққиёт босқичига бўлиш мумкин. Бу даврларнинг ҳаммаси бирмунча шартлидир. Бундан кейин ҳам илмий тадқиқотлар натижасида янги «давр»лар аниқланса ажаб эмас. Шу даврлар орасида ҳам географик фаолият сўниб қолмаган. Бу «давр»лар бир-бирига уланиб кетганлигидан, уларни бир-бирига қўшиб, сонини камайтириш мумкин.

Талқин қилинаётган география тарихи саёҳатлар, илмий тадқиқотлар, географик ўлчашлар ва картографик ёдгорликлар тарихигина бўлиб қолмай, айни вақтда географик асарлар обзори, умуман, географик маданиятимизнинг йилномаси ҳамдирки, китобимизда бир қанча авторларнинг географик асарларидан парчалар келтирилди.

Араб алифбесида ёзилган қўлёзмалардан кўринишича, Ўрта Осиё ва Хуросон география фани қарийб бир минг бир юз йиллик тарихга эга.

Олимларимизнинг географик мероси айни вақтда ўша замондаги ўртача табақа китобхонларнинг географик савияси қандай бўлганлигини кўрсатувчи, қадимий маданиятимиз даражасини акс эттирувчи кўзгулардан биридир дея оламиз. Биз шу узоқ географик тарихнинг фақат айрим саҳифаларини, атоқли намояндаларини, уларнинг энг йирик асарларини тилга олишгагина қодирмиз, холос.

Иттифоқимизда Ўрта Осиё географиясининг тарихи билан шарқшунос олимларимиздан фақат 5—6 киши шуғулланади. Айрим брошюралар, мақолалар ёки айрим шахсларга бағишланган хусусий тадқиқотларни ҳисобга олмаганда ўртаосиёлик олимларнинг географик меросини жам қилган монографик асарнинг ўзи йўқ. Ҳолбуки ўлкашунослар, географлар, табиатшунослар, студентлар, умуман Ватанимиз фани тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар бундай асарларга жуда муҳтождир.

Бу асарни ёзар эканмиз, ўрта асрлар ва асосан Беруний — Бобир географик мактаблари ҳаминша кўз ўнгимизда бўлди. Берунийгача ўтган ва Бобирдан сўнгги даврлар тўғрисидаги маълумотларни баён этишдан мақсадимиз — китобхонларнинг мазкур даврлар тўғрисида умумий тасаввур ҳосил қилишига имкон туғдиришдир. Демак, бизнинг китобимиз Ўрта Осиё ва Хуросон олимларининг географик меросидан бир шингил, холос.

Ўрта Осиё ва Хуросон география фани тарихига қўйилган

бу пойқадамимиз камчиликлардан холи эмас, албатта. Бирон олимнинг географик меросини ўрганиш учун унинг ҳаётини қай меъёрда ёзиш кераклиги бизга етарлича аниқ бўлмаганлигидан китобда бир олимнинг ҳаёти қисқароқ, бошқасиники кенгроқ ёзилди. Бундан ташқари, қўлёзмалардан кўчириб олинган географик саҳифалар фан учун муҳим аҳамиятга эга ва жуда қизиқарли бўлса-да, китобда уларнинг бир қисмигина берилди.

Ўртаосиёлик ва хуросонлик олимларнинг географик мероси баён этилган ушбу китобни тайёрлашда, биз, асосий материални ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг (ЎзФАШИ) қўлёзмалар фондидаги асарлардан, Ленинград, Душанба шаҳарларидаги кутубхоналарда ва қисман чет эл кутубхоналарида сақланаётган ҳамда эски ўзбек тилида, тожик-форс, араб тилларида ёзилган асарларнинг микрофильмларидан олдик.

Эски ўзбек тилидаги қўлёзмалар орасида оригинал географик асарлар, араб ва форс тилларидан ўзбек тилига таржима қилинган асарлар, ўртаосиёлик авторларнинг форс-тожик тилларидаги қўлёзмалари орасида эса *оригинал асарлар билан бирга, араб тилидан таржима қилинган асарлар ҳам бор* эди. Булардан ташқари, атоқли рус шарқшунослари В. В. Бартольд ва И. Ю. Крачковскийнинг тарихий-географик асарларидан, совет даврида рус ва ўзбек тилларида нашр этилган шарқшунослик адабиётидан фойдаландик. Биз бу улуғ тадқиқотчиларнинг географларимиз фаолияти тўғрисида айтган мулоҳазаларига озгина маълумот қўша олдик, бир гуруҳ олимларимиз фаолиятини эса янгича изоҳлашга тиришдик.

Географиянинг отаси Страбон «Агар биз, ўзимиздан бурун бажарилган ишларга андак бўлса ҳам янгилик қўша олсак, шунинг ўзи биз бошлаган ишни маъқуллашга асос бўла олади» деб жуда ўринли айтган.

Марҳум академик шарқшунос-географ Игнатий Юлианович Крачковский (1883—1951) ишимизда бизга ғойибона маслаҳатгўй ва раҳнамо бўлдилар десак муболаға бўлмас. Асарни ёзишда биз асосан И. Ю. Крачковский йўлидан боришга интилдик, унинг фикрларига эргашдик, асарларидан керагича фойдаландик. Ўрта Осиё ва Хуросон географиясига оид сўзларини баъзан айнан такрорлашга ҳам журъат этдик. Агар ушбу китобимиз «Шарқ географияси тарихи» тўпламига, яъни И. Ю. Крачковский асарларининг тўртинчи томига кичик бир қўшимча бўла олса, ўзимизни бахтиёр ҳисоблар эдик.

Ушбу китобни ёзишда бизга самимий ёрдам берганликлари учун ЎзССР Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти илмий ходимларига миннатдорчилик билдирамиз.

IX—X АСРЛАРДА ГЕОГРАФИЯ

МУҲАММАД ХОРАЗМИЙ

Хоразм воҳаси Осиё қитъасининг энг қадимий обод вилоятларидан бирidir. Бу вилоятда минг йиллар муқаддам буюк давлатлар, гавжум шаҳарлар, савдо-сотик авж олган бозорлар, мустақкам қалъалар, экинзорлар, боғ-роғлар, каналлар, илм-фан муассасалари бўлган. Проф. С. П. Толстов раҳбарлигида 1937 йилдан буён ўтказилаётган археологик текширишлар натижаси шуни исбот қилди. Бу вилоят Ўрта Осиёга араблар келишидан олдин, араб маданияти ва ислом дини тарқалишидан олдин мавжуд бўлган. Хоразм араблар истилоси даврида ҳам шундай илғор вилоятлардан бўлиб қолган.

Ўрта Осиё вилоятлари ичида энг аввал Хоразм қадимий Русь, Волгабўйи, Урал давлати билан савдо-сотик ва дипломатик алоқалар бошлаган. XII—XIII асрларда Хоразм воҳасида аҳоли низоҳатда зич жойлашган (ҳар кв. км. га 200 киши тўғри келган, бу эса ҳозиргидан ҳам кўп). Бутун шарқ илм-фанининг Хоразмий, Беруний, Замахшарий сингари буюк намояндалари шу вилоятда туғилиб, вояга етганига, сўнгра дунёнинг бошқа вилоятларига бориб, у ерларда ҳам фанни тараққий эттирганига ажабланмаса ҳам бўлади.

«Қадимий Хоразм фанининг Шарқ фани тарихидаги ўрни жуда муҳимдир. Биз Хоразмнинг исломгача бўлган — антик ва афригий даврини озгина биламиз. Аммо моддий ва маданий ёдгорликларини астойдил таҳлил қилиб айта оламизки, Хоразмда аниқ фанлар — геометрия, тригонометрия, астрономия, топография, химия, минералогия ва табиий фанлар ўша даврдаёқ юксак даражада тараққий этган... Географик билимларнинг тараққиёти ва жамланиши туфайлигина хоразмлик савдогарлар узоқ саёҳатларга бора билганлар (бу тўғрида араб ва хитой манбаларида айтилган). Сўнги афригий даврдаги Хоразм кейинчалик араб халифалиги таркибига киргач, хоразмлик олимлар дарҳол шўҳрат қозонганлар ва «араб фани» деб аталган фаннинг яратувчилари орасида энг илғор ўринни эгаллаганлар» (Толстов, «По следам»).

Шундай машхур олимлар орасидаги тўнғич ва кўзга кўринган сиймо Муҳаммад Хоразмий эканлиги шубҳасиздир. Уни «барча замонларнинг энг улуғ математикларидан бири» деб кўкка кўтарган эди америкалик атоқли шарқшунос Д. Сартон.

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (қисқача—Муҳаммад Хоразмий) Хоразмда туғилган ва Бағдодда вафот этган. Хоразмийнинг туғилган ва вафот этган йиллари ҳам, кўпгина ўрта-осиёлик қадимги олимларники сингари аниқ маълум эмас. Баъзи маълумотларга кўра, Муҳаммад Хоразмий 780 йилда туғилган ва 847 йилда вафот этган деб тахмин қилинади. Унинг тарих, математика, астрономия ва география соҳасидаги хизматлари бениҳоя улугдир. Бу ҳақда жаҳон адабиётида ҳам, совет адабиётида ҳам етарлича ёзилган.

Хоразмийнинг хусусан математикага доир асарлари—арифметика ва алгебраси европа тилларига кўп марта таржима қилиниб, математика фанида ва амалда қўлланилган. Хоразмий нисбаси латинча китобларда Алгоритмус, Алгорисмус, Алхоарисмус, Алкауресмус, Алхохаритмус ва ҳоказо шаклларда ёзилиб, янги арифметика—алгоритм (алгоризм) номига асос бўлди. Бу номлар аслда «Хоразмий» эканлигини шарқшунос Ж. Рейно 1849 йилдаёқ аниқлаб берган эди.

Хоразмий математикаси ҳиндча саноқни ва шунга асосланган арифметик амаллар системасини билдира бошлади. Унинг «Алжабр ва муқобала» исмли асарининг номидан «алгебра» термини пайдо бўлган. «Хоразм фани сугориш ишлари, саёҳатлар, қурилиш ва савдо-сотиқ соҳасидаги амалий эҳтиёжлар заминида ривожланган. Хоразмий ўз ватанининг ана шундай етуқ фани билан... арабларни таништирди, сўнгра латинча таржималари туфайли европалик илм эҳли ҳам у билан танишди.

Халифанинг Хазарияга юборган аълилари орасида ал-Хоразмий ҳам бўлган, у географ сифатида қатнашган, деган маълумотлар бор. VIII—IX асрларда хоразмлик кишининг бундай хизмати жуда ўринли эди. Яна шунни айтиш мумкинки, Шарқий Европа географияси ва этнографиясига доир дастлабки маълумотларга айни Хоразмийнинг ўзи асос солган. Кейинчалик бу маълумотлар шарқий географик асарларнинг биридан-бирига ўтиб, энг аниқ ва ўзгармас маълумот бўлиб қолди» (Толстов, «По следам»).

Хоразмийнинг дастлабки машғулотларидан бири шуки, у ҳиндларнинг «Сиддханта» номли астрономик ва математик асарини таҳрир этган. Ривоятларга кўра, ҳинд олими Пандит Қанка «Сиддханта» китобини (уни астроном Брахмагупта 628 йилда ёзган) 772 йилда Бағдодга олиб келган. Бу китоб халифа Мансурни шу қадар қизиқтирганки, у мазкур асарни дарҳол арабчага таржима қилишни буюрган. Шундан сўнг китоб биринчи марта 773 йилда араб тилига «Синдихинд» номи билан таржима қилинган. «Уша вақтда бу асар Шарқ олимлари учун қўлланма бўлган. Лекин асарнинг кўп жойларини тушуниш

қийин ва унда анча-мунча хатолар ҳам бор эди... Хоразмий бу асарни ўқиб, қийин ва хато жойларини топган ва уни қайтадан ишлаган, китобга бир неча боб қўшган, тушуниб бўлмайдиган ибораларни ўз тажрибасига асосланиб тузатган, энгиллаштирган ва асарга «Қисқача Синдихинд» деб ном берган. Шундай қилиб, янги, ажойиб бир илмий асар вужудга келган. Уша даврда «Синдихинд»ни ўқиган кишилар Хоразмийнинг бу янги асарини зўр қувонч билан қабул қилганлар» («Қирқ олим»).

Биз қуйида Хоразмийнинг география соҳасидаги фаолиятини таърифлаб бермоқчимиз.

Араб халифалигининг пойтахти Бағдод шаҳри — тарихий Мадинат ас-Салом — VIII аср охири — IX аср бошларида ободонлашган, юксалган, Ҳоруи ар-Рашиднинг ўғли Маъмун даврида (у 813—833 йилларда ҳокимлик қилган) олимлар академияси — «Байт ал-ҳикма» («Донишмандлар уйи») ташкил қилиниб, унга барча мамлакатлардан машҳур олимлар, таржимонлар жалб этилган. Дастлаб Бағдодда кутубхоналар очилиб, Ғарб ва Шарқ антик дунёсининг маданий мероси ўрганила бошлаган ва ҳинд, юнон, сурия, паҳлавий, санскрит тилларидаги кўпгина асарлар араб тилига таржима қилинган. Академияга жалб этилган олимлар орасида ўртаосиёликлар, жумладан Муҳаммад Хоразмий, ал-Фарғоний, Аббос бин Саид Жавҳарий ва Аҳмад бин Абдулла Марвазийлар ҳам бўлган. Шу даврда Хоразмий Бағдод обсерваториясининг ер юзи айланасидаги градус миқдорини ўлчаш экспедициясида қатнашган.

Халифа Маъмун айти шу вақтда олимларга осмоннинг ва жаҳоннинг батафсил карталарини тузиш тўғрисида топшириқ берган. «Жаҳон карталари» аслида дунё атласи бўлиши керак эди. Атлас тузиш иши билан 70 тача олим шуғулланган, уларга Муҳаммад Хоразмий бошчилик қилган. Бу карталар йнғиндиси «Маъмун дунё картаси» номи билан ҳам юритилган, уни тузиш 840 йилларга яқин тугалланган бўлса керак.

Хоразмийнинг мазкур карталар муносабати билан ёзилган «Сурат ал-арз» китоби ўз даврида жуда машҳур бўлган, ундан ҳамма билимдонлар фойдаланишган. «Хоразмий географияси» номи билан машҳур бўлган таълимот олимнинг айти шу асарига асосланган.

Китобнинг тахминий мазмуни қуйидагича: китоб бир неча ўнлаб карталар ва уларга берилган изоҳномалардан иборат бўлган. Шуларнинг ҳаммаси «Китобу сурат ал-арз» деб аталган. «Арз» сўзи — ер, дунё маъносида, «сурат» — умуман қиёфа, кўриниш маъносини англатса ҳам, кўпинча «география» сўзи ўрнида ишлатилган; шунинг учун китобнинг номи «Ернинг сурати» ёки «География» деб таржима қилинган. Китобнинг иккинчи номи: «Китобу расм ар-руб ал-маъмур» («Маъмуранинг расми», «Аҳоли яшайдиган чорак расми»).

Бу асарнинг фақат битта қўлёзмаси топилган, унинг ҳам кўп бетлари йўқолиб кетган экан. Атласдан фақат 4 та карта

сақланиб қолган. Қўлёзма 1878 йилда Қоҳирада топилган, бир неча йилдан сўнг Страсбург шаҳридаги кутубхонага ўтиб қолган (Страсбург — ҳозир Франциянинг шарқдаги йирик шаҳар; 1880 йилдан 1917 йилга қадар у Германия қарамоғида эди). Изоҳномалар бирмунча тўла сақланган. Изоҳлар асосан зиж тарзида, яъни рақамлар жадвали кўринишида ёзилган. Ҳар саҳифада икки қатор жадвал берилиб, унда дунёнинг турли районлари иқлимлар бўйича жойлаштирилган ва координаталари кўрсатилган. Жами 537 та энг муҳим жойнинг номи, ғарбдан шарққа қараб кетма-кет ёзилган. Аввало шаҳарлар бирма-бир айтиб ўтилган, сўнгра тоғлар (203 ном), денгизлар ва оролларнинг номлари, энг охирда дарёлар алоҳида-алоҳида ёзилган.

Намуна тариқасида шу жадвал («зиж») дан парчалар келтирдик (бу ерда ва бошқа саҳифаларда қавс ичига олинган сўзларни биз қўшдик).

«Китобу сураат ал-арз»

Алаад	Шаҳарлар номи	Тул /мери-диан/	Арз /параллель/
	<i>Ҳатиштво (экватор)нинг нариётидаги шаҳар номлари</i>		
	Рофото шаҳри, денгиз бўйида	65°00'	8°00'
	<i>Биринчи иқлим, унинг параллели 16° 27'</i>		
11	Нубанинг шаҳри Дункула	53°00'	14°30'
43	Загова	60°15'	11°00'
45	Ғоно	44°30'	10°45'
72	Силжилмоса шаҳри	31°00'	21°00'
	<i>Иккинчи иқлим, унинг параллели 24°00'</i>		
76	Жарми, Ҳабаш мамлакатининг (марказ) шаҳри	41°40'	19°40'
95	Таёс, Қулзум (Қизил) денгиз бўйида	58°00'	17°00'

Экваторнинг нариётидаги тоғлар

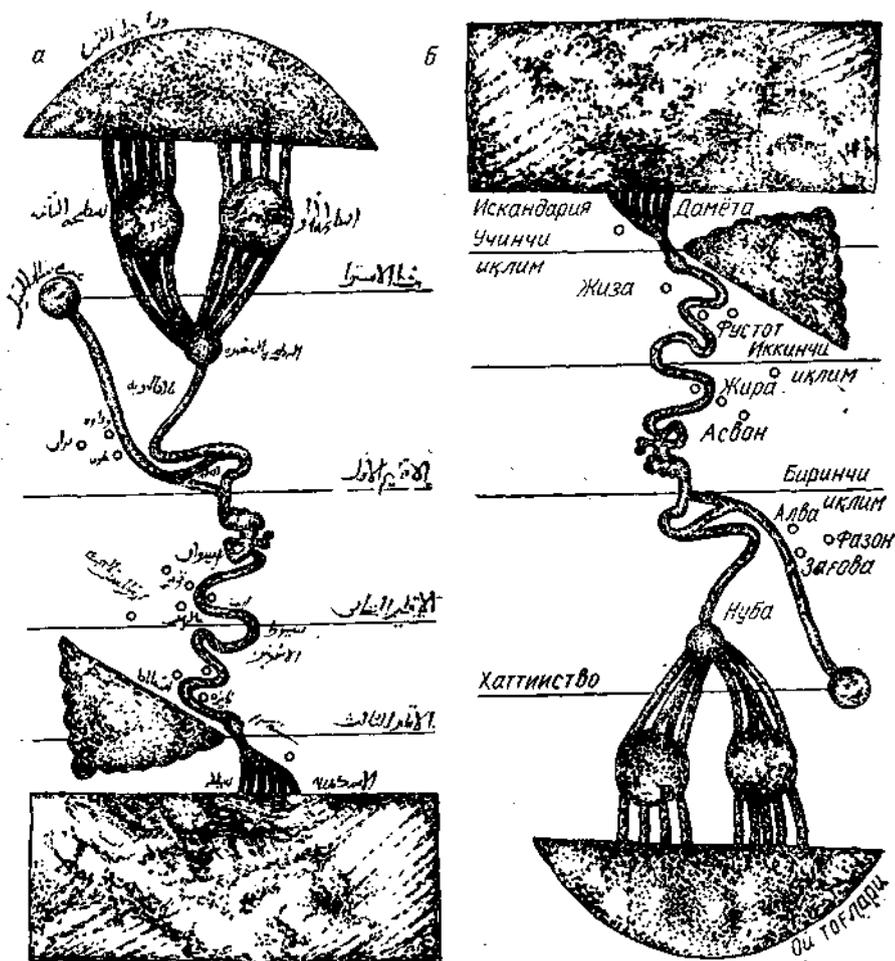
Номи	Бошланғич чегара		Охириги чегара		Ранги	Йуналиши
	мери-диан	параллель	мери-диан	параллель		
Жабали Қамар (Ой тоғлари), Нили Мисрнинг манбаи	46°30'	11°30'	61°50'	11°30'	Қизил	Жанубий

*Биринчи иқлим, унинг параллели 16°
Биринчи иқлимдаги тоғлар*

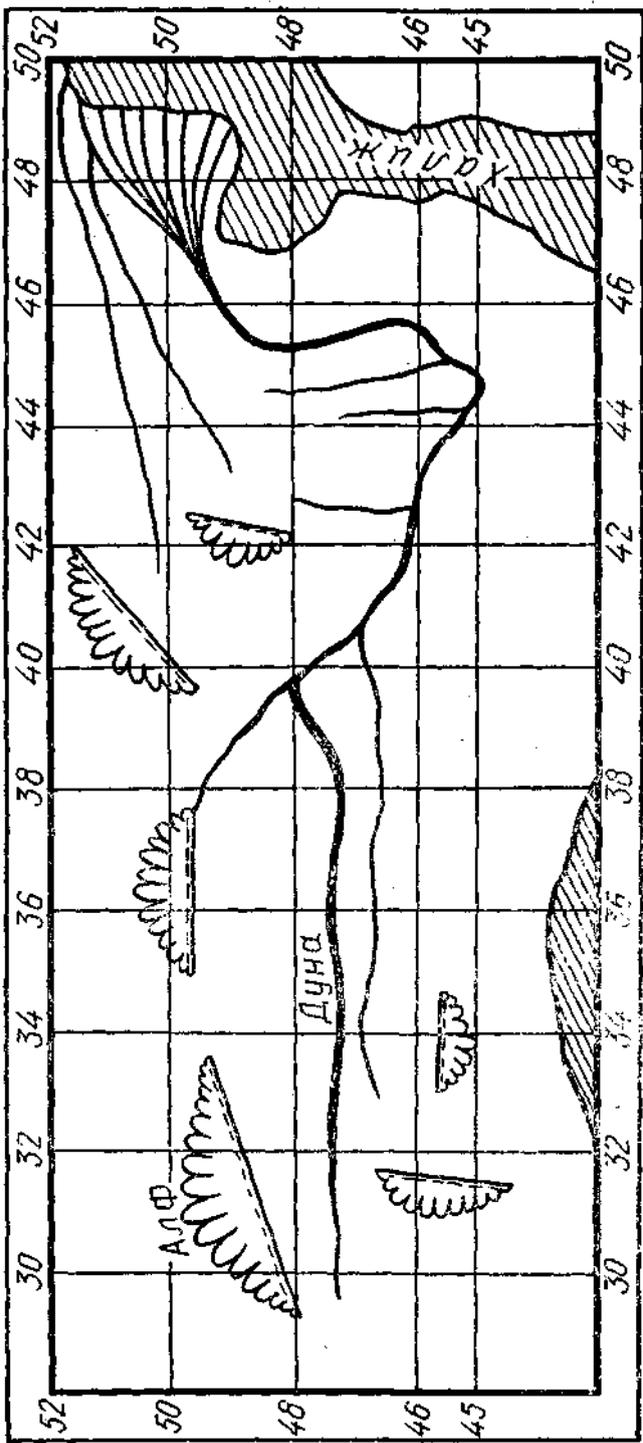
*Иккинчи иқлим, унинг параллели 24°
Иккинчи иқлимдаги тоғлар*

Жадвалда, жумладан, мана бундай сарлавҳалар бор: «Ғарбий ташқи денгиз» (Атлантика океани), «Қулзум денгизи ва Яшил денгиз» (Қизил денгиз ва Ҳинд океани), «Денгиздаги оролларнинг тасвири», «Чашма номлари» ва ҳоказо. Хоразмий картага туширилмаган баъзи жойларнинг номларига ҳам изоҳ берган, демак, картада номлар берилган жойларга қўшни жойлар ҳам тасвирланган.

Хоразмийнинг «Сурат ал-арз» китоби катта бир атласга илова қилинган изоҳнома эканлиги юқоридагилардан кўриниб турибди. Атласдаги карталардан бири — Нил ҳавзасининг сурати; иккинчиси — денгиз қирғоқлари турли шакллариининг схемаси; учинчиси — «Жазират ал-жавҳар» («Жавҳар тошлар оро-

Нил ҳавзасининг Хоразмий тузган картаси

Дунай ҳавзаси. Хоразмий маълумотлари асосида тузилган:
 ғарбда—Альп тоғалари; шарқда—«Халиж», яъни Босфор
 бұғози ва Қора денгиз

ли» ёки «Еқут ороли») картаси; бунда ҳаммаёғи тоғлар билан қуршалган бир орол тасвирланган; тўртинчиси — Азов ва Қора денгиз картаси; бу карта ҳозир ҳам бор. Булар бошқа карталардан фарқ қилади. Йўналишлар: картанинг юқори томони — шимол, паст томони — жануб тарзида чизилган, яъни компас йўналишига мос келади.

Хоразмийнинг географик мероси асосан учта атоқли шарқшунос географнинг тадқиқотлари ва асарларида баён этилган. Хоразмий тўғрисида дастлаб италян арабшуноси К. Наллино 1895 йилда каттагина мақола ёзган. Сўнгра чех олими Ганс Мжик кўп йиллар давомида шуғулланиб, Хоразмий асарларининг бир парчасини 1916 йилда, тўла текстини (араб тилида), сўз боши ва изоҳлар билан 1926 йилда нашр эттирди. У Хоразмий изоҳларидан фойдаланиб бир қанча карталарни тиклади. Уртаосиёлик олимнинг буюк қиёфасини, фан тарихидаги хизматлари ва «география»сини янгидан тиклагани учун Мжикдан гоётда миннатдормиз. Венгриялик шарқшунос К. Цегледи Хоразмий географияси билан шуғулланиб, «Дунайбўйи мамлакатларининг Хоразмийча картаси»ни қайта тузди.

Хоразмий географияси И. Ю. Крачковский асарларида ҳам баён этилган (Крачковский, IV том, 91—105-бетлар). Хоразмийнинг Африкага доир тасвири ва жадваллари рус тилига яқиндагина таржима қилинди.

Муҳаммад Хоразмийнинг географияси бошқа ўртаосиёлик географларнинг илмий меросига қараганда анча мукаммал текширилган ва китобхонларга маълум қилинган. Биз ҳам шу тадқиқотларга асосланиб, Хоразмий географиясига доир баъзи масалаларни муҳокама қилиб кўрайлик.

«Сурат ал-арз» китоби оригинал асарми ёки, баъзи бировлар кўр-кўрона даъво қилаётганидек, Птолемейдан айнан кўчирилган, юнон тилидан таржима қилинган асарми?

Птолемей билан Хоразмий ўртасидаги муносабатлар тўғрисидаги масала кўпдан бери шарқшунос ва географ олимлар орасидаги мунозарага сабаб бўлиб келмоқда. Маълумки, Клавдий Птолемей (Шарқда уни Батлимус ал-Қалавдий деб аташган) II асрда (милоднинг 90—168-йиллари) Мисрнинг Александрия (ҳозирги Искандария) шаҳрида яшаган юнон олимидир. У аввало астрономия билан шуғулланиб, «Мегале синтаксис» («Буюк асар») номли 13 жилддан иборат асар ёзган (унинг жадваллари ҳам бор). Бу китоблар кейинчалик араб тилига таржима қилиниб, «Алмажистий» («Алмижистий») номи билан машҳур бўлди. Унинг, Ер қимирламай, бир жойда туради, Қуёш ва юлдузлар унинг теварагида айланади, деган геоцентрик фарази айни шу китобда баён этилган. Бу асарда географияга доир маълумотлар ҳам бор (иқлимларнинг чегаралари ва параллеллар энг узун кунга ва сояга қараб аниқланган).

Абу Наср Форобий ва Абул Вафо Бужжоний каби олимларимизнинг «Алмажистий» асарини янгидан таҳрир қилганлиги,

унга изоҳотлар, қўшимчалар ёзганликлари ҳам маълум. Шамсиддин Муҳаммад бин Ашраф Самарқандий ҳам (XII аср охири), XV асрда Самарқандда яшаган Қозизода Румий ҳам «Алмажистий»га шарҳ ёзганлар. Кейинчалик 1175 йилда кремоналик Герардо бу асарни арабчадан яна латин тилига таржима қилган ва «Альмагест» деб атаган.

Птолемейнинг иккинчи асари — «Қарталар чизиш қўлланмаси» (ёки «Географиядан қўлланма»), қисқача «География»-дир. 8 жилддан иборат бу асар ўз замонасида кўпларга маълум бўлмаган, сўнгра тамомила унутилган. Кейинчалик ўрта аср Фарбий Европасининг географ ва картографлари бу асарни «кашф этгач», у латин тилига таржима қилинган ва европаликларга маълум бўлган. Мазкур асар XVI асрда 20 марта нашр этилган, 1754 йилга келиб, унинг 50-нашри босилиб чиққан.

Птолемей «География»сига бир қанча карта (27 та мамлакатнинг, 64 та кичик вилоятнинг карталари) ҳам илова қилинган. Бу карталарни Птолемейнинг ўзи чизганлиги аниқ. Аммо биттасини — энг катта дунё картасини — Птолемейдан кейин яшаган, александриялик Агафодемоннинг китобдаги тасвирлар асосида чизганлиги маълум бўлди. Птолемейнинг бу асарини Шарқ географлари XV асргача сақлаб келишган. VII асрда арман географи Анания Ширақий (Ширакаци) ўзининг «География» номли асарида Птолемей географиясидан фойдаланган. Птолемей «География»си хусусан Муҳаммад Хоразмийнинг хизмати туфайли фан тарихида сақланиб қолган. Европаликлар Птолемей «География»си борлигини Хоразмий китобидан билиб олганлар ҳамда унинг эскирган ва кўп саҳифалари йўқолган қўлёзмаларини (картографиянинг асосий принциплари баён этилган I-жилд ва турли жойларда куннинг узунлиги таққосланган ҳамда 94 районнинг жадвали берилган 8-жилдан бошқаларини) кутубхоналардан қидириб топиб, латинчага таржима қилганлар.

Айтгандай, Птолемейнинг «География» китобини эронлик адиб ва географ Убайдулла ибн Хурдодбех (820—912) араб тилига таржима қилган. Олим ал-Қиндий топшириғи билан (IX асрда) унинг арабчага яна таржима қилинганлиги ҳам маълум. Асарнинг проқлик астроном Собит ибн Қурра (834—901) томонидан қилинган таржимаси энг яхши чиққан, деб ёзилган китобларда. Аммо бу таржималар кенг тарқалмай, йўқолиб кетган. Булардан кейин ҳам Птолемей асарларининг арабча вариантлари яратилган.

Энди, Птолемей географиясини Хоразмий географияси билан таққослаб кўрайлик.

1) Птолемейнинг китоби асосан текстдан иборат; Хоразмийнинг китоби эса зиж—жадвал тарзида тузилган;

2) Птолемей ер юзини — «одамлар яшайдиган чорак»ни 94 «епархия» ва 21 зонага бўлиб тасвирлаган; Хоразмий эса Ерни

етти иқлимга бўлиб, ҳар иқлимни алоҳида изоҳлаган. 94 «епархия» тилга ҳам олинмаган;

3) Птолемей ҳар бир зонада шаҳарлар, тоғлар, дарёларни кетма-кет тасвирлаган; Хоразмий эса аввало ҳар бир иқлимий минтақадаги шаҳарларни, сўнгра тоғларни (ва ҳоказо) алоҳида-алоҳида изоҳлаган;

4) жойларнинг географик координаталари иккала авторнинг асарларида мутлақо икки хилдир;

5) карталар ҳам тузилиши ва мазмуни жиҳатдан иккала асарда бир-биридан фарқ қилади.

Птолемей ва Хоразмий асарларидаги Урта Осиёга тегишли рақамлардан фойдаланиб Каспий денгизининг контури чизиб кўрилди (О. Бўриев, «Фан ва турмуш», 1976, № 5). Маълум бўлишича, Птолемей Каспийни ғарбдан шарққа чўзилиб кетган деб тасаввур қилган, бу нотўғри, албатта. Хоразмий эса уни шимолдан жанубга чўзилган ҳолатда тасвирлаган; бу — бир мунча тўғри тасаввур;

6) Хоразмийнинг «Етти иқлим» тўғрисидаги таълимоти ҳам оригинал янгиликдир (бу тўғрида кейинроқ, «Етти иқлим» боёнда гапирамиз).

Яна бир фарқ шундан иборатки, Птолемей асарида фақат «Германия» ҳақида ёзилган бўлса, Хоразмий китобида Германия ёнига «Билод ас-Сақолиба» (Славянлар мамлакати) қўшилган. Сарматия иккига ажратилган: Дунайдаги булғорлар ва Кавказдаги олонлар; иккала Скифия бирлаштирилиб, «Билод ат-Турк» (Турклар мамлакати) дейилган (Минорский, «Мусулмон», 20-бет).

Птолемейнинг, умуман юнонларнинг ҳисобида, Урта денгиз ғарбдан шарққа томон 62° гача чўзилган. Хоразмий китобида эса бу денгиз 52° дан нарига ўтмайди (аслида 40° га яқин).

Хоразмийнинг асарларида Ернинг катталиги тўғрисида ҳам мулоҳазалар бўлганлигини Ибн Фақиҳ, Ёқут, Димашқий, Қазвиний каби Шарқ географлари эслатиб ўтишган. Масалан, Ибн ал-Фақиҳнинг айтишича, Хоразмий Ер ясаи, юзасининг майдонини 9 минг фарсахга тенг, шунинг 12 дан бир қисмидагича одамзод яшайди, деб ҳисоблаган (Юсуф Камол).

«Сурат ал-арз» Хоразмийнинг улкан географик меросидан фақат бир парча ва унинг астрономия ҳамда географияга доир асарларининг бизгача сақланиб қолган бир қисмидир, холос. Лекин «Сурат ал-арз» Птолемей географиясининг таржимаси эмас. Хоразмий Птолемей асарлари билан бевосита юнон тилидаги қўлёзмалар орқали танишган ёки бу ҳақда сурияликлардан билиб олган ва Птолемей маълумотларини тубдан ўзгартирган, тузатган, бошқатдан ишлаган, унга хусусан Шарқ мамлакатлари географиясидан янги маълумотлар қўшганки, натижада мутлақо янги географик асар юзага келган.

Хоразмий ўзига хос ва улуғвор хислатлари бўлгани ҳолда, ўзидан олдин ўтган олимлардан ўрганган, уларнинг асарлари-

ни ҳурмат билан таҳсил этиб, танқидий равишда кўздан кечирган, албатта.

Аmmo Хоразмий ижодига асосан юнон фани таъсир этган, дейиш тўғри эмас. Шунингдек, ҳинд-эрон фани жиддий таъсир кўрсатган деб ҳам бўлмайди. Баъзи олимлар «араблардан илгари юнон ва ҳинд маданияти туфайли юксалган сурия-эрон анъанаси Хоразмийга таъсир этган» деб тахмин қилмоқдалар. Лекин Хоразмий ижодининг асл манбаларини даставвал унинг ватанидан—Хоразмдан излаш ўринли бўларди, чунки бу ерда қадимдан миллий илмий анъаналар бўлганлиги шубҳасиздир,—Хоразмдаги тарихий-археологик текширишлардан шундай хуласага келинмоқда. Хоразмий Шарқ халқларининг илмий меросини шундай юқори поғонага кўтара олдики, IX аср бошларида араб тилида Шарқнинг янги география фанини яратди.

1894 йилда Италия Фанлар академиясининг махсус комиссияси Хоразмийнинг «Сурат ал-арз» асарини ҳар томонлама текшириб, у ўз даврининг жуда қимматли қўлланмаси бўлганлигини ва, умуман, географиянинг тараққиётига ижобий таъсир этганини тасдиқлади.

«Тарихчиларнинг хабар беришича, Хоразмий халифа Восиқнинг (842—877) буйруғига биноан бир афсонани аниқлаш учун Кичик Осиёга юборилган... Афсонада айтилишича, Кичик Осиёнинг Эфес шаҳрида анча киши уйқуга кетиб, кўп йиллар уйғонмасдан ухлаган, сўнгра уйғониб, ғорга қочганлар, у ерда яна уйқуга чўмиб, абадий қолиб кетганлар эмиш.

Халифа Византия ҳокимига хат ёзиб, ёрдам беришни сўрабди. Ҳоким Эфес шаҳридаги бу ғорга бориш учун Хоразмийга одам қўшиб берган. Одамлар Хоразмийга: «У ерга борган киши омон қайтмайди, балога гирифтор бўлади» деган ваҳимали гапларни айтишган. Византиялик мутаассиблардан баъзилари бундай «муқаддас» жойни оёқ ости қилмоқчи деб, Хоразмийни таҳқирлаганлар. Лекин Хоразмий бу гапларга парво қилмай, ғорга дадил кирди ва у ерда суяклардан бошқа ҳеч нарса топмайди...» («Қирқ олим»).

Хоразмийнинг фалсафий қарашларига келганда шуни айтиш мумкин: Урта Осиёда ислом дини кенг тарқалиб, мустаҳкамлангандан кейин ҳам илғор фан ўз ютуқларини ҳимоя қилиб, динга қарши курашган; бу норозилик Хоразмий асарларида янада тараққий эттирилган.

Шундай қилиб, Муҳаммад Хоразмий Урта Осиёнинг буюк географ олимигина эмас, балки Шарқ географиясининг асосчиси, узоқ Испаниядан то Қашқаргача барча табиатшунос, географ ва сайёҳ олимларга илҳом берган, намуна бўлган йўл бошчи ҳамдир. Хоразмий географияси бир неча юз йиллар мобайнида қайта-қайта кўчирилиб, тўлдирилиб, қисман ўзгартирилиб, янгича таҳрир қилиниб, турлича сарлавҳалар ва имзолар билан маълум қилиб турилди. Чунончи, X асрнинг биринчи ярмида Ироқда яшаган Сухроб (Ибн Серапюн) «Сурат ал-

арз»ни ўзича таҳрир қилиб, «Етти иқлим китоби» номи билан чоп эттирган. Аслида у мазкур асарга фақат сўзбоши қўшган (эҳтимол, бу ҳам Хоразмийнинг ўзидан олингандир), материалнинг жойланиш тартибини бир оз ўзгарттирган, холос. XI асрда Испанияда аз-Зарқалий тузган «Толедо жадваллари»нинг ҳам катта қисми Хоразмий асаридан олинган.

Улуғ Беруний ҳам Хоразмийни эҳтиром билан тилга олган; унинг ўзи кўп жиҳатдан Хоразмийга ўхшайди, аммо Хоразмийдан икки аср кейинроқ яшагани учун ундан анча ўзиб кетган. Италиян шарқшуноси Қ. Наллино Хоразмийга юксак баҳо берган: «Европадаги ҳеч бир халқ Хоразмий эришган ютуққа эришишга ва бундай асар яратишга қобил эмас эди».

АҲМАД ФАРҒОНИЙ

Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Фарғоний Бағдод обсерваториясининг ходимларидан бири, Муҳаммад Хоразмийнинг замондоши бўлган; Аҳмад асли фарғоналикдир. У IX аср бошларида туғилиб, 860—870 йиллар оралиғида вафот этган бўлса керак.

Фарғоний геодезияга доир китоблар ёзган; «Ал-Комил фил-устурлоб» («Устурлоб тўғрисида мукаммал маълумот»), «Фи-саноат ал-Устурлоб» («Устурлоб санъати тўғрисида»), «Етти иқлим» ҳамда астрономияга доир «Жавоми илм ан-нужум вал ҳаракат ас-самовий» шулар жумласидандир. Астрономияга оид китобда осмон ва юлдузлар, юлдузларнинг ҳаракати ва юлдузлар туркумлари тўғрисида умумий маълумотлар берилган.

Кремоналик Герардо XII асрдаёқ бу асарни латин тилига таржима қилиб, бугун Европага ёйган, XIII асрда эса у Европанинг бошқа тилларига ҳам таржима қилинган. Бу асардан қарийб XV асргача асосий астрономия дарслиги сифатида фойдаланилган. Голланд арабшуноси ва математиги Яков Голнус 1669 йилда Амстердамда мазкур китобни араб ва латин тилида нашр қилдириб ал-Фарғоний (европача Альфраганус) номини бутун дунёга ёйди. Ҳатто италян адиби Дантенинг «Илоҳий комедия»сида ҳам улуғ Альфраганус тилга олинган. 1464 йилда Падуя шаҳрида Фарғоний тўғрисида докладлар ўқилган. Умуман, Алгоритми (ал-Хоразмий) билан Альфраганус (ал-Фарғоний) Шарқ мамлакатларидан кўра Ғарбда — Европа мамлакатларида кўпроқ шуҳрат қозонган, деган фикрлар ҳам бор.

Фарғонийнинг астрономияга оид асарида географияга катта ўрин берилган бўлиб, уларда иқлимлар ва мамлакатларнинг жойланиши тасвирланган. Агар олимнинг геодезия, картография ва ер юзи географияси соҳасидаги асарларини жамласак, яхлит бир географик оқим келиб чиқади. Шунинг учун ҳам, академик И. Ю. Крачковский Фарғонийни «ўртаосиёлик астроном ва географ» деб атаган.

Фарғоний Птолемейнинг астрономик асари «Алмажистий»га изоҳлар ва иловалар ёзган, ўз асарларида ислом календарининг тузилишини таърифлаган, қуёш соатини ясаш усулини

баён этган. Шунингдек, юқорида тилга олиб ўтилган «Маъмун зижи» тўғрисида ҳам (бу асар сақланмаган) Фарғонийнинг астрономик асаридан билиб олинган. Шу маълумотлар туфайли «Маъмун зижи»нинг мазмуни Европага маълум бўлган.

Фарғонийнинг хизматларидан яна бири шуки, 861 йилда у ал-Мугаваккилнинг буйруғи билан Нил дарёсидаги сув сатҳини ўлчайдиган асбобни тузатиш ва ўрнатиш учун Фустот (ҳозирги Қоҳира) шаҳрига борган.

Фарғонийнинг астрономияга оид китоби охирида турли жойларнинг жадвали ҳам берилган. Шуниси қизиқки, Фарғоний тузган жадвал Хоразмийнинг жадвалидан («Иқлим»ларнинг чегаралари, бошланғич меридиан кабилар) фарқ қилади. Ҳолбуки бу жадвалларнинг иккаласи ҳам бир вақтда бир шаҳарда тузилган. Фарғоний жадвалида аввало шарқ томонидаги вилоятлар кўрсатилиб, ғарбга томон бирин-кетин баён этилган: «Аmmo биринчи иқлим Машриқдан, Син мамлакатининг чеккасидан бошланади... Сўнгра Кулзум денгизини кесиб ўтиб, Ҳабаша мамлакати ва Нили Мисрдан ўтади... Кейин бу иқлим Мағриб ерлари томон ёйилиб, Барбар мамлакатининг жанубидан ўтади ва Мағриб денгизига етади».

Демак, дунё вилоятларининг рўйхатини тузишда ҳинд-эрон географиясининг таъсири кучлироқ бўлган. Афсуски, Фарғонийнинг ҳамшаҳарлари бўлган астроном ал-Туркий, унинг ўғли Абул Ҳасан (IX—X асрлар) тўғрисида аниқроқ маълумотлар топа олмадик.

* *

*

IX асрда яшаган Ҳаким Термизий (тўла исми Абу Абдулла Муҳаммад ибн Али Термизий) тарих, фалсафа, қонуншуносликка оид бир қанча асарлари билан шухрат қозонган ўртаосиёлик олимдир. Термизий Термизда дафн этилган.

Ҳаким Термизийнинг қадимий географияга доир «Солнома ва наврўзнома» номли асарида қадимий туркий календарь — мучал йили таҳлил қилинган, деҳқончилик ишлари, об-ҳаво шароитлари ва табиий офатлар тўғрисида ўз замонасига кўра изоҳлар берилган.

Абу Маъшар Балхий (886 йилда вафот этган) — Бағдодда яшаганида астрономия билан шуғулланган, зиж тузган ва юлдузлар илмига оид асар ёзган.

Ўрта Осиё фани тарихида Марв шаҳри ўзининг олимлари билан бирга алоҳида бир «илмий марказ» ташкил этган. IX асрда марвлик Аҳмад ибн Абдулла Марвазий (тахаллуси Ҳабаш ал-Ҳасиб) ва унинг ўғли Абу Жаъфар ибн Ҳабаш, шунингдек Ҳамид бин Абдумалик Марвазий астрономия ва математик географияга доир асарлар ёзганлар. Бағдод ва Дамашқда яратилган астрономик зижларни айни шу олимлар тузган.

IX аср охирида яшаган Аҳмад ибн Муҳаммад ибн ат-Таййибу ал-Сарахсий Туркменистоннинг Сарахс шаҳрида туғилиб,

вояга етган. Бағдод халифаларининг хизматида юрган. Бу шахсни И. Ю. Крачковский «юнонлар таъсиридаги математик-географлардан ва айни вақтда тасвирий география тарафдорларидан биридир» деб таърифлайди. Сарахсининг географик асарларидан бизга маълум бўлганлари «Денгизлар, сувлар ва тоғларнинг фойдаси» номли китоб билан «Иўллар, вилоятлар, денгизлар, шаҳарлар тўғрисидаги китоб»дир.

X аср астроном ва географларидан яна бири — **Аҳмад ибн Муҳаммад Сағоний Устурлобийдир**. Унинг ватани Сағаниён (ёки Чағониён, Сурхондарёнинг Денов қисми)дир; у дастлаб Бухоро ва Самарқандда таълим олган, астрономия билан шуғулланган, 998 йилларда Бағдодга келиб, Абу Саҳл Кўҳий раҳбарлигида обсерватория учун осмонни кузатадиган бир қанча аниқ асбоблар, жумладан янгича астролябия (устурлаб) ясаган. Уни шунинг учун Устурлобий деб аташган («Қирқ олим»).

ЖАЙҲОНИЙ

X асрда Бухоро сомонийлар давлатининг пойтахти эди. 914 йили ҳоким Аҳмад ибн Исмоилнинг вафотидан сўнг унинг гўдак ўғли — шахзода Наср ибн Аҳмад тахтга ўтирди, аммо давлатни бошқаришга ёшлик қилганлигидан бутун ишни улуғ вазир, айни вақтда буюк географ Абу Абдулла Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Наср Жайҳоний бажарди.

Жайҳоний IX аср охирида (870 йилларда), туғилган 914 йилдан умрининг охиригача вазирлик қилган. У 942 йилда ер қимирлаши вақтида ҳалок бўлган. Фанмиз тарихида чуқур из қолдирган бу ажойиб сиймо ўзининг юксак лавозими ва баланд кўлидан илм-фан манфаатлари учун фойдалана билган, хусусан, географик машгулотларга ва саёҳатларга ҳомишлик қилган: машҳур Абу Зайд Балхийни қўллаб-қўлтиқлаган, Арабистондан Бухорога келиб қолган ва шу ерда хизмат қилган географ ва шоир Абу Дулафни Хитой, Тибет, Ҳиндистонга саёҳатга йўллаган, сайёҳ ибн Фадлонни 921 йили сентябрда Бухорода меҳмон қилган (ибн Фадлон X аср араб сайёҳи бўлиб, Бағдоддан Эрон — Бухоро — Хоразм — Урал орқали Волгагача стиб борган).

Жайҳоний фаннинг бир неча соҳасига оид асарлар яратган, жумладан, дунё географиясидан тахминан 907—922 йиллар ораллигида катта ҳажмли асар ёзган. Араб географи Муқаддасий (947—1000) кутубхонада Жайҳонийнинг етти жилдлик география китобини кўрганлигини эътироф этган. Бу китобнинг «Китоб ал-масолик вал-мамолик» («Масофалар ва мамлакатлар китоби») деб аталганлиги Абу Райҳон Берунийнинг «Осорри боқия» асарида айтиб кетилган. Унинг «Китоб ал-масолик фи маърифат ал-мамолик» («Мамлакатларни биллишда масофалар китоби») деб аталганлиги ҳам бизга маълум. Афсуски, Жайҳонийнинг бу ажойиб китоби шу чоққача топилгани йўқ.

«Китоб ал-масолик вал-мамолик» X—XII асрларда жуда

машҳур бўлган, эски географик адабиётда ҳурмат билан тилга олинган турган. Бу китобдан Беруний, «Худуд ал-олам» асарининг номаълум автори, ибн Руста, ал-Бакрий, Гардезий, Авфий, Ҳарақий, Идрисий ва бошқалар ҳам фойдаланганлар. В. В. Бартольд бир мақоласида: «Бу китоб дому-дараксиз йўқолиб кетганга ўхшайди» деган; кейинчалик: «Бир кун эмас бир кун Урта Осиёда ёки Ҳиндистонда Жайҳонийнинг асарлари топилди қолар деб умид қилиш мумкин» деб ёзган.

Гарчи Жайҳоний асарининг асл нусхаси топилмаётган бўлса ҳам, кўчирилиб, турли олимларнинг асарларида берилган парчаларга асосланиб Жайҳоний географиясининг мазмунини тасаввур эта оламиз. Масалан, Муқаддасий бундай деган: «Абу Абдулла ал-Жайҳоний Хуросон амирининг вазири эди. У фалсафа, илми нужум ва ҳайъат фанларидан хабардор эди. У дунёни етти иқлимга бўлиб, ҳар бир иқлимга биттадан сайёрани тайинлаган эди. У гоҳо юлдузлар ва ҳандаса тўғрисида муҳокама юритар, гоҳо Ҳинд санамларини, гоҳо Синд мўъжизаларини тасвирларди, айни вақтда солиқ ва даромадларни тақсимлайди. Унинг номаълум манзиллар ва унутилган доволар тўғрисида ёзганларини ўзим ўқидим.

У, шарққа ва ғарбга, шимолга ва жанубга борадиган йўллар тўғрисида гапириб, у томонлардаги даштлар, тоғлар, водийлар, қирлар, ўрмонлар, дарёларни тасвирлайди. Шундан унинг китоби қалинлашиб кетди.

...ал-Жайҳонийнинг китобига (диққат билан) қарасанг, унинг ибн Хурдодбеҳ асарини ўзига қўшиб олгани аён бўлади...»

Маъсудий дейди: «Жайҳонийнинг асарида дунёнинг тасвири, ундаги ажойиботлар, шаҳарлар, пойтахтлар, денгизлар, дарёлар, халқлар ва уларнинг маконлари тўғрисида ва бошқа турли қизиқ-қизиқ ҳикоялар бор».

Ривоят қилинишича, Жайҳоний одамлар билан ё газлама қўлқоп, ё қоғоз қўлқоп кийиб кўришар экан.

Берунийнинг «Осори боқия», «Минералогия», «Геодезия» ва «Сайдана» китобларида ҳам Жайҳоний бир неча марта тилга олинган. Масалан, «Осори боқия»да: «Ал-Жайҳоний ривоят қиладики, Ҳинд денгизи соҳилида бир дарахт бор, дарахтнинг япроқлари қалинлашгач узлиб тушади ва ургочи ариларга айланиб учиб кетади... «Бухоро билан Деҳнава орасидаги бир қишлоқда бир тепалик бор, хазина қидирувчилар уни кавлашганида сув (отилиб) чиққан, сувни тўхтага олмаганлар, сув ҳозирга қадар тинмасдан отилиб чиқиб турибди...», «Шуниси ажойибки, Жайҳонийнинг «Ал-Масолик вал-мамолик» китобида ҳикоя қилинишича, Қайрувондаги жоми мачитда икки устун бўлиб, уларнинг нимадан ясалгани номаълум. Ҳар жума куни Қуёш чиқишидан олди бу устунлардан сув сизиб чиқар экан, Ажиб ҳол, бу ҳодиса жума кунига тўғри келаркан...»

Беруний айрим жойлардаги ҳавони таърифлар экан, бундай мисол келтиради: «Жайҳоний айтадики, хитойлар қадим замон-

Жайҳоний хорижий давлат элчилари билан сўхбатлашмоқда

ларда Хўтандан ҳоқон пойтахти томонга борадиган йўлда бир тоғ тепасидан иккинчи тоғ тепасига кўприк қурган эмишлар. Кимки кўприкдан ўтса, шундай жойи борки, одамнинг нафаси сиқилади ва тили шишиб кетади, шу кўприкдан ўтганларнинг аксари қазо қилади, кўплари қутулиб қолади ҳам. Тибет аҳли бу (жойни) «Заҳар тоғ» деб атайди» («Осори боқия»). Бу ерда гап баланд тоғлардаги ҳавонинг сийрақлиги ва тоғ касаллиги тўғрисида бораётган бўлса керак.

Яна шу «Осори боқия»ни варақлайлик:

«Жайҳоний «ал-Масолик вал-мамолик» китобида ҳикоя қиладирким, Табария шаҳрининг шарқ томонида Балинас шаҳри бор эмиш. Урдун (Иордан) дарёси ўша ердан бошланар экан. Урдун дарёсидаги тегирмонлар шанба кунлари тўхтаб қолар ва ун торта олмас эмиш, чунки дарё суви шанба кунининг охиригача камайиб турар эмиш». Беруний бу воқеа тўғрисида «Табийий фанларда бу ҳодисага асос топа олмайман» деган. Беруний шанба ва якшанба кунлари тарихи муносабати билан Қуддуси Шариф мачитидаги алангани ҳикоя қилган, сўнгра Мисрдаги бир қишлоқ бутхонасининг ертўласидаги мақбара чироғини тасвирлаган, ертўладаги «муъжизалар»ни ҳикоя қилган.

Берунийнинг «Минералогия» китобида Рим шаҳридаги Стефано бутхонасида сақланаётган қимматбаҳо тож-тахт тўғрисида сўз борганда, Жайҳонийдан нақл келтирилган. «Геодезия» китобида шимолда яшаган ису ва югра қабилалари тўғрисида берилган маълумотлар ҳам Жайҳонийнинг китобидан олинган бўлиши эҳтимол. Беруний ҳатто машҳур глобусини ясашда ҳам Жайҳонийга асосланган.

Жайҳоний географиясининг яна бир хусусияти шундаки, у ёзма манбалардан, жумладан Ибн Хурдодбеҳ асаридан фойдаланиш билан бирга, талай географик маълумотларни бевосита

турли мамлакатлардан келган одамлар билан суҳбатлашиб йиғар экан. Муқаддасийнинг айтишича, Жайҳоний чег эллик сайёҳлар, меҳмонлар билан суҳбатлашганида улардан мамлакатлари, бу мамлакатларга борадиган йўллар, савдо-сотиқдан олинадиган фойда ҳақида суриштирган, юлдузларнинг баландлиги, буюмлардан соя тушиши, фалакнинг айланиши тўғрисида улар билан фикр олишган. Ҳатто Русь, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа мамлакатларга мактублар йўллаб, мактубда у ерлардаги аҳвол, урф-одатлар, сарой ва девон тартиб-қондалари тўғрисида суриштирган. Жумладан, Тункат билан Хитойнинг пойтахти оралигидаги масофа 140 кунлик йўлга тенг эканлигини элчилардан суриштириб билган (Тункат шаҳри Оҳангарон водийсида бўлган).

Жайҳоний асарида Шарқ мамлакатларига катта ўрин берилган. Унда Марказий Осиё ва Ўрта Осиё, Ҳинд водийси, турк қабилалари, Узоқ Шарқ тўғрисида янги маълумотлар бор. «Жайҳоний асари Фарб мамлакатлари тўғрисида асарлар ёзган Шарқ муаллифлари учун асосий манба бўлиши билан бирга, уларга Шарқ тўғрисида ҳам бой материал берган» дейди И. Ю. Крачковский. Демак, Шарқ олимлари Жайҳоний асарида Фарб ўлкалари тўғрисидаги маълумотлариникина эмас, балки Шарқ ўлкалари тўғрисидаги маълумотларни ҳам билиб олишган, жумладан машҳур Идрисий (1100—1161) Хуросон ва Ҳиндистон тўғрисида Жайҳоний асарида ўқиб билган.

Жайҳоний ўзидан кейинги географик адабиётга жуда катта таъсир кўрсатган. Бу таъсир йўллари И. Маркварт тузган схемада кўрсатилган. Схемадан кўринишича, Жайҳоний асарида Ибн Руста ва Бакрий парчалар олганлар, Авфий «Худуд ал-олам»дан фойдаланган, Гардезий эса Жайҳонийга бевосита боғлиқ бўлган номаълум авторлардан материал олган (З а х о д е р, «Каспий»). Шунинг учун тарихий география фани билан шуғулланувчи олимлар Жайҳоний асарининг тўла мазмунини тиклашга уринмоқдалар. Жайҳонийнинг Шарқий Европа ва Каспий вилоятлари тўғрисида ёзганлари кейинчалик бутун Ўрта Осиё — Хуросон олимларининг шу ерлар тўғрисидаги тасаввурига асос бўлди, улар ўз асарларида Жайҳоний маълумотларини сал кенгайтириб ёзганлар.

АБУ ЗАЙД БАЛХИЙ

Абу Зайд Аҳмад ибн Саҳл ал-Балхий Ўрта Осиёнинг жанубида, Хуросонда яшаган атоқли географлардан биридир. У Балх ёнидаги Шамистиён қишлоғида туғилган (бу қишлоқ Балхта сув берадиган 12 ариқнинг бири — Ғурбанди суви бўйида бўлган), муаллифлик қилган. Балхий Бағдодда 8 йил турган (Ёқутнинг айтишича, у Бағдодга пиёда, карвонга эргашиб борган); бу ерда ал-Қиндийга (философ ва энциклопедист олим) шоғирд тушган, қўшни мамлакатларни кезган, Маккага ҳам борган, сўнгра ўз юртига қайтиб кетган. У ўз ватанида донолиги

Балхий тузган дунё картаси (асли)

ва олимлиги билан шуҳрат қозонган, фалсафа, астрономия ва география фанлари билан шуғулланган. Бухоролик Жайҳоний уни ўз даргоҳига ишга чақирганида «Амударёдан нарига ўта олмайман» деган баҳона билан у ерга бормаган. 919 йилда, вақтинча, Балх вазирининг саркотиби бўлиб, 500 дарҳам ойлик олиб ишлаган. Шунга қарамай, Балхий Жайҳоний билан дўстона муносабатда бўлган, Жайҳоний унга ҳатто совғалар ҳам юбориб турган. Лекин «ғайридиний» асар ёзади, деб уни қариган чоғида мутаассиблар кўп таъқиб қилганлар.

Балхий 60 га яқин асар ёзган. Аммо «Осмон ва олам китоби», «Ер суратининг тасвири» номли ва яна бир қанча асарларигина бизгача сақланиб қолган. Бу асарлар орасида биз учун энг муҳими—«Сувор ал-ақолим» («Иқлимлар сурати») асаридир. Бу китоб турли манбаларда турлича ном билан аталган: «Ашкол ал-ақолим» («Иқлимларнинг шакллари»), «Тақвим ал-

Балхий тузган дунё картасининг ўзбекча таржимаси

булдон» («Шаҳарларнинг тақсимланиши»). У, эҳтимол, карталар тўпламига ёзилган изоҳотдан иборат бўлгандир. Балхий «Сувор ал-ақолим» асарини 920 йилда ёзган. Бу вақтда у 70 ёшга бориб қолган эди.

Географ Муқаддасий Балхий ҳақида бундай деган: «Абу Зайд Балхий ўз китобида карталар ва ернинг тасвирини бермоқни мақсад қилган эди. Ерни йигирма қисмга тақсимлаган, ҳар бир тасвири қисқа-қисқа тушунтирган». Муқаддасий Балхий асаридаги карталарнинг бирини Бухородаги сомонийлар ҳокими кутубхонасида, яна бирини — Нишопурда, бошқаларини араб деғизчиларининг қўлида кўрган; унинг айтишича, Балхий дунёни қушга ўхшатиб, унинг тумшуги Қулзумда (Қизил денгиз), бўйни Ироқда ва думи Ҳабашистон билан Хитой орасида деб тасаввур қилган. Муқаддасий айтган қуш шаклидаги карталарнинг нусхалари кўп, лекин буларнинг қайси бири Балхий чизган асл нусха эканлиги номаълум. Яқинда Афғонистонда, Кобулда форс тилидаги дунё картаси топилди; бу карта гарчи Истахрий асарида берилган бўлса ҳам, Балхийнинг тасаввурига жуда ўхшайди; унинг Балхий қўлёзмаларига тегишли бўли-

ши ҳам эҳтимол. Мазкур картага назар солинса, Муқаддасийнинг айтганлари тасдиқланади. Қартани В. Ф. Минорский топиб, таҳлил қилди (Минорский, «Мусулмон»). Дарҳақиқат картада қушнинг тасвири кўзга ташланади. Картадан кўп марта нусха кўчирилганлигидан унга янги афсонавий шакллар ҳам қўшиб қўйилган, аммо Балхийнинг асосий идеяси сақланган. Жануб картанинг юқорисида, шимол эса пастки томонида. Доиранинг сиртидаги қалин қора айлана — «Кўҳе Қоф ва дарёе Муҳит» (яъни ерни ўраб олган дунё океани билан афсонавий Қоф тоғлари). Доира ичидаги қушнинг боши: шимол тарафда — Сақолаба, Рус ва Рум, жануб тарафдан — Армания ва Озарбайжон, яъни Қаспий-Қора денгиз; шарқдаги оқ доирача ичида — Орол денгизи; унга тортилган Жайхун билан Сайхун дарёлари ҳам кўрсатилган. Қушнинг дум томонида — Африкадаги Жабали Қамар (Ой тоғлари) ва Нил дарёсининг манбалари. Картанинг ғарб томонидаги шакл — Урта денгиз, шарқ томонидаги, ичига тўртта оқ орол жойлашган шакл — Ҳинд океанидир. Хуллас, картада географик жойлашишлар хато бўлса ҳам, унинг умумий қиёфаси ва идеяси қизиқарлидир.

«Сувор ал-ақолим»нинг асл нусхаси бизгача етиб келмаган. Аммо эронлик географ Истахрий Балхий ҳаёт чоғида бу асарни таҳрир қилиб, ўз юрти, яъни Форс вилоятига, Хузистон ва Шимолий Ҳиндистонга доир янги маълумотлар билан тўлдирган; ироқлик сайёҳ ибн Ҳавқал эса Урта денгиз мамлакатларига доир маълумотларни ҳам қўшиб, асарнинг янги вариантини тайёрлаган. Ана шу кейинги икки асар бизгача етиб келган.

Истахрий Эрондан Самарқандга ўтган вақтида йўл-йўлакай Балхда тўхтаб, Балхий билан суҳбатлашган ва унинг асарини олиб кетган бўлиши мумкин. Истахрий 952 йилда ибн Ҳавқал билан учрашган, жиддий мунозарадан кейин ўзининг географияга доир китобига янги маълумотлар қўшишни ва китобни кенгайтиришни ибн Ҳавқалга топширган. Шу тўғрида ибн Ҳавқал бундай деган: «Мени шундай китоб ёзишга ундаган асосий сабаб шу бўлдики, мен ёшлигимда турли мамлакатлар ҳақидаги ҳикоятларга қизиқар эдим, ҳатто турли шаҳарларнинг ҳаёти билан танишгим келар, шунинг учун сайёҳлардан, савдогарлардан, ўқимишли кишилардан бу ҳақда ҳа деб сўрайверар эдим... Ибн Хурдодбеҳ ва ал-Жайҳонийнинг китобларини ёнимда олиб юрар эдим.

Мен Абу Исҳоқ ал-Форисий (Истахрий) билан учрашдим. У менга Ҳиндистоннинг картасини чизиб кўрсатди, лекин хато қилди. Эрон картасини болаб чизди. Мен Озарбайжон (картаси)ни чизиб кўрсатдим, унга маъқул тушди. Жазирани ҳам яхши деди. Унинг Миср тасвири аслига ўхшамади. Мағрибни ҳам нотўғри чизди. «Сен менинг ушбу китобимни қараб чиқ, хатоси бўлса тузат» деди менга. Мен унинг китобидаги бир неча картани тузатдим, лекин кейинчалик алоҳида китоб ёзишни маъқул топдим».

Шундай қилиб, Истахрий—Ибн Ҳавқал асари ҳам «Китоб ал-масолик вал-мамолик» деб аталади, уни варақласангиз, бу китоблар заминда Балхийнинг қўли борлиги билиниб туради. Шундай қилиб, Балхий, Истахрий, ибн Ҳавқал Шарқ географиясидаги классик даврнинг ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик ва ҳамфикр-далик билан бирин-кетин ижод қилган намояндаларидир, гўё бир илм занжирининг ўзаро боғланган ҳалқаларидир. Уларнинг асарларига илова қилинган дунё ва айрим вилоятлар карталари фан тарихида «Ислом атласи» номи билан машҳурдир. Бу карталарнинг баъзилари Балхийдан ҳам бурун ўртаосиёлик Мусо ал-Хоразмий, Жайҳоний ва бошқалар қўли билан чизилган, албатта. X асрда Балхий ва унинг мухлислари бутун Шарқ картографиясининг самараларини жам қилиб, яхлит бир асар шаклига солишган.

Балхий—Истахрий—ибн Ҳавқал асарида ер юзи 20 та «иқлим» га бўлинган. Уларнинг «иқлими» «етти иқлим» тушунчасига мутлақо мос келмайди; бу асарда дунёнинг 20 вилояти шарқдан ғарбга қараб шартли равишда «иқлим» деб аталган ва вилоятларнинг ҳар биридаги шаҳарлар, йўллар, етиштирилган мевалар, маҳсулотлар ҳамда бошқа ажойиботлар бирма-бир таърифлаб берилган.

Ёқут ўзининг географик лугатида Балхийнинг Шош (Тошкент) ҳақидаги бир таърифини берган: «Шош ёз фаслида бамисоли жаннат. Кишини иссиқ таъсиридан қалқондек сақлайди. Аммо мен Шош қишининг совуғига чидаёлмай жинни бўлиб қоламан». Балхий Бухорони бундай тасвирлаган: «Қўрғондан ташқариси серманзараликда Бухородан чиройлироқ шаҳарни кўрмадим. Чунки қўрғондан ташқари чиқшинг билан кўзинг зангори осмонга туташиб кетган кўкаламзорга тушади. Осмон гумбази билан кўкаламзорлар оралигида кўринган қасрлар осмондаги юлдузларга ўхшайди; экинзорлар сатҳи теп-текис. Бухороликларнинг экинзорлари бепоён ва унга тенг келадиган жой Хуросонда ҳам, Мовароуннаҳрда ҳам топилмайди».

НАРШАХИЙ

Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий X асрнинг биринчи ярмида (899—959) Бухорода яшаган тарихчи олимдир. У 944 йилда Бухоро вилоятининг тарихи тўғрисида араб тилида «Таҳқиқи ал-вилоят» номли ажойиб асар ёзган. Бироқ одамларнинг араб тилидаги китобларни ўқишга рағбати бўлмаганлигидан бу асарни форс тилига таржима қилиш зарурати туғилади. Кейинчалик, 1129 йилда Абу Наср Аҳмад бин Муҳаммад ал-Кубавий уни тожик тилига қисқарттириб ва баъзи ўзгаришлар киритиб (масалан, бошқа асарлардан олинган парчаларни қўшиб) таржима қилган. 1179 йилда Муҳаммад бин Зуфар уни яна таҳрир қилиб, қисқарттириб кўчирган. Китобнинг икки марта қисқарттирилган ана шу кейинги нусхаси сақланиб қолган. Бундан олдинги қўлёзмалар ҳали топилганича йўқ.

«Таҳқиқи ал-вилоят» китобини баъзан «Ахбори Бухоро», «Бухоро тарихи», кўпинча «Наршахий тарихи» деб ҳам атаганлар. «Тарих»да Бухоро тўғрисида турли ривоятлар ва ҳикоятлар, ҳокимларнинг ҳаёти ва урушлари ёзилган. Аммо биз учун унинг географик томони — Бухоро вилоятининг табиати, шаҳар топографияси, қишлоқлари, бойлиги, саноати ва аҳолиси тўғрисидаги маълумотлар жуда муҳимдир. Наршахий Мовароуннаҳр тушунчасига изоҳ бериб, бундай дейди: «Мовароуннаҳр — Амударёдан шарқ томондаги шаҳарларнинг энг наригиси». Бухоро шаҳрининг Нумужкат, Мадинат ас-Суфрия («Мис шаҳар»), Мадинат ат-Тужор («Савдогарлар шаҳри»), Фохира деган номлари бўлганини айтиб, «Хуросонда ҳеч бир шаҳарга бунча кўп ном берилмаган» дейди. «Бухорода Жўйи Мулиён каби гўзал истиқоматгоҳдан афзалроқ жой йўқдир, чунки бу ерда саройлар, боғлар, гулшанлар, мевазорлар, дарахтзорлар бор. Дарахтзорлар ва гулшанлар томон минг тарафга ўтказилган ариқлар бир-бири билан кесишган. Бу қадар кўп оқар сувни кўрган ҳар кимса унинг қаердан келиб, қаёққа оқишидан ҳайратда қолади. Уларнинг шундай жойлашишини энг моҳир устлар ва меъморлар ўйлаб топганлар».

Бухоро ёнидаги Байкенд шаҳрини (қадимий бу шаҳар ҳозирги Яккатут темир йўл станцияси ёнида бўлган; ҳозир унинг вайроналаригина қолган) улуғлаб, бундай мисоллар келтирилган: «Биров Байкендни қишлоқ деса, Байкенд аҳолиси хафа бўлади. Агар бир киши Байкенддан Бағдодга борса ва ундан «қаердансиз?» деб сўрасалар, «Байкендданман» дейди-ю, аммо «Бухороданман» демайди.

...Байкенднинг ҳамма аҳолиси савдогар бўлиб, Хитой мамлакати ва денгиз орқали бориладиган мамлакатлар билан савдо қилганлар ва жуда бой эдилар.

Байкенддан то Фаробгача бўлган 12 тош масофалик жой кум чўлидир.»

Зарафшон дарёси Рудизар ва Ҳарамком деб тилга олинади. «Ҳарамком суви Байкендга оқиб боради. Байкенд (нариёғида) тўқайликларга ва катта кўлга туташади. Бу кўлни... Баргин Фарах дейдилар. Қоракўл деб ҳам атайдилар. Ишончли кишиларнинг айтишича, унинг кенглиги 20 тошдир. «Масолик ва мамолик» китобда ёзилишича, уни Сомчан кўли деб атайдилар. Бухоро сувининг ортиқчаси ўша жойга йиғилади ва унда сув жониворлари яшайди. Хуросоннинг ҳамма жойидан қуш ва балик жами (бунга) тенг келмайди».

Автор Шопурком (ҳозирги Шофиркон) номининг тарихини бундай ривоят қилади. Шопур ов қилишни яхши кўрар экан. Бир куни овга чиқиб, ком томонга қарабди, у ёқда бирон бир қишлоқни ва обод жойни кўрмабди: бу, чакалакзордан иборат ов жойи экан. Бу жой Шопурга ёқиб қолибди. Бухор худот (ҳоким) уни Шопурга берибди. Шопур бу ерда катта анҳор қазитиб, уни ўз номи билан «Шопурком» деб атаган.

Наршахийнинг шу ахбороти муносабати билан «ком» сўзининг маъносини тушунтириб берайлик. Урта Осиё топонимиясида «ком» сўзи «дарё», «канал» маъносида бўлиб, бир қанча топонимлар (географик номлар) таркибига қўшилган. Чунончи: Шопурком, Комимех (ҳозир Қонимех), Комидаймун. Амударё тўғрисида: «Амударё лабидан то Фаробгача бир тош; сув тошса, ҳалиги бир тош масофа ярим тош бўлиб қолади. Гоҳо Аму суви тошиб, Фаробгача боради» дейилган.

Наршахий Бухоро вилоятидаги шаҳарларни ҳам қисқача таърифлаган: «Афшина катта бир шаҳар бўлиб, қалъаси бор. Бир неча қишлоқлар унга қарашлидир. Одамлар у жойни табаррук дейдилар. Ҳафтанинг муайян бир кунда у ерда бозор бўлади». «Қарминада (муллалар ва шоирлар) кўп бўлган. Қадимда Қарминани бадъиян хурдак (кичкина тоғора, кичик обдаста) деб атаганлар. Бухородан то Қарминагача 12 тошдир».

«Тавовис, бу, вилоят бўлиб, (асл) номи Аруққудир. Ундаги кишилар бой ва зебу зийнатга берилган одамлар... Ҳар бир киши уйда битта-иккита товус сақлайдиган бўлган. Бундан илгари араблар товусни (қўрмаган) эканлар, бу жойда товусни кўп кўравериб, қишлоқни «зотул ат-тавовис» — «товуслар эгаси» деб атаганлар; унинг асл номи унутилган, ундан кейин «зот» сўзини ташлаб, Тавойис деб қўя қолганлар... Ундан Бухорогача 7 тош»... «Зандани қишлоғида карбос — кийимбоп мата тўқилади, уни занданича дейдилар. Ироқ, Форс, Ҳиндистонга сотадилар».

Бу асарда булардан ташқари, Бухородаги катта ёнғин, вилоятдаги ариқлар, экинлар, масофалар тўғрисида ҳам мукаммал маълумотлар бор. Юқорида келтирилган парчалардан кўриниб турибдики, Муҳаммад Наршахий сомониёлар даврининг тарихчисигина бўлиб қолмай, Бухоро вилоятини ўз кўзи билан кўриб, тасвирлаб ёзган тарихнавис географларимиздандир.

НОМАЪЛУМ МУАЛЛИФ АСАРИ

Рус шарқшуноси, капитан А. Г. Туманский Мирзо Улуғбекнинг «Улуси арбаъ» («Тўрт улус») номли тарихий асарини топши ниятида Бухорога келади; китоб тўғрисида кўп кишилардан узоқ вақтлар суриштиради. Китоб тилини биладиган мирзалар жами китобфурушлар дўконидан, хонадонлар ва мадрасалардан бу китобни қидирадилар, ammo тополмайдилар. Шундан кейин А. Туманский қайтиб кетади. Туманскийнинг Бухорода қолган таржимони — Абдулфозил Гулпойгоний кейинчалик, 1892 йилда бир китобфурушдан қандайдир қалингина қўлёзма топади. Қўлёзма тўрт асардан иборат бўлиб чиқади: Муҳаммад ибн Нажиб Бакроннинг «Жаҳоннома» номли асари (27 varaқ); Муҳаммад Нишопурийнинг музыка ҳақидаги рисоласи (2 varaқ); «Китоби худуд ал-олам минал машриқ ила мағриб» («Шарқдан ғарбгача олам чегаралари китоби») сарлавҳали асар (30 varaқ) ва Фахриддин Муҳаммад ар-Розийнинг «Жами

ал-улум» номли асари (49 varaқ). Буларнинг ҳаммаси бир муқова ичига тикилган эди.

Тўпламдаги учинчи қўлёзма — «Китоби худуд ал-олам ми-нал машриқ илал мағриб»нинг муаллифи бирон бир саҳифада кўрсатилмаган-у, ammo унинг кўчирилган йили ва хаттотнинг исми ёзилган.

Гулпойгоний қўлёзма топилганлиги тўғрисида 1892 йили 25 октябрда Петербургда хат ёзиб, шарқшунослар орасида биринчи бўлиб ахборот берган. Гулпойгонийнинг мактубида бундай дейилган: «Мен Бухородалигимда «Улуси арбаъ» китобини ҳар қанча изласам ҳам, қўлимга тушмади; лекин бир нусха кўҳна китоб топилди, бисёр хуб, у тўрт рисоладан иборат. Биринчи рисола жуғрофиядан бўлиб, нақш (харита) муқаддима-сидан иборатдир; иккинчи рисола ҳам жуғрофиядир... Унда ёзилган шаҳар исмлари ҳозир ҳеч маълум эмасдир...»

А. Г. Туманский 1893 йилнинг баҳорида яна Бухорога келади. Гулпойгоний қўлёзмани унга ҳадя қилар экан, «Қўлёзма нашр этилсин, токи фан учун сақланиб қолсин» деб шарт қўйган. Қўлёзма Туманскийнинг ихтиёрига ўтгач, у дастлаб 1893 йил 2 майда Самарқанд газетасида, шу қўлёзмадан «Самарқанднинг узоқ ўтмишидан» сарлавҳаси билан парча келтирган. 1894 йилда шарқшунос барон В. Розен қўлёзмани бошдан охиригача кўчирган. В. А. Жуковский ҳам қўлёзмани ўқиб, керак жойларини кўчириб олган. Туманскийнинг ўзи эса 1896 йил 19 апрелда Петербургда, Россия археология жамиятининг Шарқ бўлимига қўлёзма тўғрисида батафсил ахборот берган, каттагина мақола ёзган, мақолада қўлёзманинг мундарижаси ва баъзи сатрларининг таржимасини берган. Шу-шу бу асар шарқшунослар орасида «Туманский қўлёзмаси», «Аноним асар», қисқача «Худуд ал-олам» деб атала бошлаган. Туманский 1920 йилда чет элда вафот этди. Шундан кейин мазкур қўлёзманинг изи яна йўқолди.

Лекин кўп ўтмай, қўлёзма топилди — «қайтадан туғилди». Марҳум Туманскийнинг Истанбулда истиқомат қилаётган рафиқаси ўша вақтда Парижда бўлган шарқшунос Владимир Минорскийга газета орқали мурожаат қилиб, «қўлёзма менинг сандигимда» деган. Минорский қўлёзмани ундан олдириб, ҳақиқий ватани — Россияга қайтариб юборган (Минорский, «Мусулмон»).

Шундай қилиб, Бухорода топилган бу қимматли географик асар қўлёзма ҳолида Петербург — Истанбул — Париж маршрути бўйича «саёҳат» қилиб, яна Ленинградга қайтади. Ҳозир қўлёзма СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими кутубхонасида сақланмоқда.

Атоқли олимимиз академик В. Бартольд революциядан олдин ҳам бу асарга катта аҳамият берган, ўзининг бир қанча мақолаларида ва Туркистонга доир монографияларида ундан

парчалар келтирган. У қўлэзма саҳифаларининг фотосуратини (факсимиле) олиб ва рус тилида қисқача муқаддима ёзиб, қўлэзмани босмага тайёрлайди. Бартольднинг бу китоби 1930 йилда нашр этилди. Асардаги кўпгина географик номларнинг ёзилиши ва талаффузи ноаниқ бўлганлигидан олим бу асарни рус тилига тўла таржима қила олмаган. Буни унинг ўзи ҳам эътироф этган.

«Худуд ал-олам» қўлэзмасининг фотосурати саёҳатни давом эттирди. 1935 йилда Эронда Сайид Жалололдин Техроний уни ҳамда Бартольд ёзган муқаддимани форс тилига таржима қилиб, нашр эттирди. Кейин В. Минорский уни инглиз тилига таржима қилиб, батафсил изоҳлар билан 1937 йилда Лондонда нашр эттирди. Шуни айтиб ўтиш зарурки, асарнинг инглизча таржимаси кўп машаққатлар билан юзага келди: уни бир неча шарқшунос олим кўриб чиқди, таҳрир қилди, Лондон, Париж ва Брюссель кутубхоналари юзлаб китобларни таржимон ихтиёрига бериб турди. Оксфорд университетининг шарқшунослар коллективи жойларнинг номларини ва цитаталарни аниқлашда ҳамда бошқа маълумотларни ахтариб топишда Минорскийга катта ёрдам бердилар. Минорскийнинг рафиқаси Бартольд ёзган муқаддимани инглиз тилига таржима қилиб, 4500 тача карточка тузди, инглизча таржимани машинкада 4—5 марта босди.

Совет шарқшунослари «Худуд ал-олам» китобидаги маълумотлардан ҳамиша фойдаланмоқдалар. Туркменистон тарихи, Ўзбекистон тарихига бағишланган ва яна бир қанча китобларда «Худуд ал-олам»дан баъзи бир маълумотлар берилган. «Худуд ал-олам»нинг Каспий денгизи ва унинг теваригига оид боблари Б. Н. Заходернинг «Каспий мажмуаси» китобида нақл қилинган. Аммо бу асарнинг ҳануз русча ёки ўзбекча тўла таржимаси йўқ. Унинг айрим мавзуларигина турли авторларнинг мақолаларида, тарқоқ ҳолда таржима қилинган.

«Худуд ал-олам» асари 983 йилда Амударёнинг чап соҳилидаги Жузжон вилоятида (Балхдан ғарбда) ёзилган бўлиб, шу вилоятнинг ҳокими амир Абул Хорис Муҳаммад ибн Аҳмадга бағишланган. Форс-тожик тилидаги бу асарни ўз замонасида ҳам, XIX аср охиригача ҳам шу ном билан бирор кимсанинг эшитгани ёки тилга олгани маълум эмас; у ҳатто бирон рўйхатда ҳам қайд қилинмаган. Бироқ, бизнингча, бу тамомла номаълум асар бўлмаса керак, чунки, биринчидан, асар ёзилганидан 300 йил кейин, яъни 1258 йилда қайта кўчирилган экан; демак, у XIII асргача қўлдан-қўлга ўтиб юрган. Иккинчидан, китоб, эҳтимол, бошқача ном билан ҳам аталгандир. Аммо у илмий аҳамияти жиҳатидан Шарқ географик адабиётининг дурдона ёдгорликларидан биридир, хусусан Урга Осиё ва Афғонистонда географик билимлар тарихи учун қимматли манбадир.

Асар жами 60 боб (мақола)дан иборат бўлиб, муқаддимадан кейин қуруқликларнинг чегаралари, денгиз ва қўлтиқлар, ороллар (жазираҳо), тоғлар ва улар бағридаги маъданлар, дарёлар, чўллар ва қумлар, сўнгра жаҳондаги вилоятлар (ноҳиятҳои жаҳон)нинг таърифи берилган. Қўлёманинг асл нусхасида сарлавҳалар ва машҳур жойларнинг номлари қизил сиеҳда ёзилган. Сарлавҳаларнинг ҳаммаси «ҳикоят», «гап», «таъриф», «характеристика» маъносидаги «сўхан» сўзи билан бошланган (Ўзбекчага ағдарганда «сўхан» сўзини ишлатмаса ҳам бўлар экан; масалан, «сўхан андар рудҳо»нинг маъноси «дарёлар тўғрисида гап» бўлса-да, уни қисқача «дарёлар» деб ёзиш мумкин; шунингдек, «наҳият» сўзини «вилоят» десак тушунарли бўлади).

«Худуд ал-олам» асари жаҳондаги барча мамлакатларнинг таърифи берилган географик, этнографик ва иқтисодий маълумотномадир. Асарнинг форс тилида ёзилганлиги ўша даврда (X асрда) маҳаллий форс-тожик маданиятининг юксак даражадалигидан, арабча китоблар савиясидан сира қолишмаганлигидан далолат беради. Асарга илмий жиҳатдан баҳо беришда унинг манбаларини, кимларнинг асарларидан фойдаланиб ёзилганлигини аниқлаш муҳимдир. Бу ҳақда А. Г. Туманский, В. Бартольд, В. Минорский ва И. Ю. Крачковскийлар ўз мулоҳазаларини айтганлар. Чунончи, «Худуд ал-олам»нинг номаълум муаллифи хўросонлик бўлганлигидан, асарда ҳозирги Тожикистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Туркменистон, Афғонистон ерлари мукамал тасвирланган. Унинг дунё тўғрисидаги таърифлари Шарқнинг бошқа географлари асарларидагига ўхшаш бўлса-да, оригинал ва мустақил мулоҳазалари кўп. Туманский: «вилоятларнинг чегаралари, қўшни мамлакатлар ва халқлар ҳақидаги маълумотлар, менингча, авторнинг энг катта хизматидир» деган.

Шу билан бирга, номаълум муаллиф воқеаларни тасвирлаганида баъзан даврлар ва ҳодисаларни аралаштириб юборган. Шунингдек, бажанак ва қипчоқлар, мирват ва вананларнинг маконлари тўғрисидаги маълумотларнинг кўлиси ғалати. Шуниси қизиқки, муаллиф ўз асарида маҳаллий географлардан Балхий билан Жайҳонийнинг китобларидан ҳамда уларга эргашган ибн Худудбеҳ (Хитой, Хўзистон, Рум, Африка тўғрисидаги боблар) ва Истаҳрий (Ўрта денгиз ва Ҳиндистон тўғрисидаги боблар) асарларидан, Батлимус (Птолемей), Арасту (Аристотель) асарларининг арабча таржималари ва шарҳларидан (2а, 4а, 5а-бетлар) ва бошқа китоблардан ҳам фойдаланган. Асарнинг ҳар бир саҳифасида хўсусан Жайҳонийнинг таъсири сезилиб туради. Китобнинг Узоқ Шарқ, турк қабилалари, қарлуқлар тўғрисида сўз борган жойларида географик номларнинг ёзилиши номаълум муаллиф Жайҳоний китобининг аслини кўрганлигидан далолат бериб турибди.

Қитобхонларнинг «Худуд ал-олам» мазмунини тўлароқ тасаввур қилишларига имкон туғдириш учун асарнинг текстини қисқартириб, эркин таржима қилиб мазмунинигина тушунтирдик, эскирган сўзлар ва қийин жумлаларни таржимада содда-лаштирдик. Ўз мулоҳазаларимизни қавс ичида бердик, асл қўл-ёзманинг бетларини ҳам кўрсатдик.

Қитобнинг кириш сўзи «Бахт ва саодат бўлсин!» ибораси билан бошланиб, унда мазкур асарнинг ҳижрий билан уч юз етмиш иккинчи йилда (983 милод) ёзилгани айtilган; ер юзининг шакли, қуруқлик чегаралари, ободонлик ва вайроналик даражаси баён этилган; ер юзидаги вилоятлар ва подшоликлар, шу вилоятлардаги маълум бўлган қавмлар, подшоҳларнинг урф-одатлари, расм-русумлари, мазкур вилоятлардан четга чиқариладиган нарсалар, жаҳондаги шаҳарлар, улардаги аҳвол, уларнинг катта-кичиклиги, ноз-неъматлари, одамлари, ободонлиги ва вайроналиги, ҳар бир шаҳарнинг тоғ, дарё, денгиз ёки чўлга яқин-узоқлиги, жаҳондаги денгизларнинг ўрни, жойланиши, қўлтиқлари, мурдоб (ёпиқ қўлтиқ)лари таърифланган; шу билан бирга, жаҳондаги ороллар, уларнинг ободонлиги ва вайроналиги, уларда яшайдиган одамлар, уларнинг аҳволи, ишлаб чиқарадиган нарсалари, жаҳондаги тоғлар, улардаги маъдан конлари, тоғларда яшайдиган жониворлар, жаҳондаги йирик дарёлар, уларнинг қаердан бошланиб, қаерга қуйилиши, сувининг ерларни суғоришга сарфланиши, кемачиликка ярайдиган дарёлар тасвирланган, шунингдек, маълум чўллар ва қумликлар баён этилган. Қуйида шу асардан парчалар келтирдик.

«Ер чегаралари, ободлиги ва вайроналари. Ер юмалоқдир (гирдаст), уни осмон муҳити ўраб туради. Икки қутб бор, бирини Шимолий қутб дейдилар, бошқасини Жанубий қутб дейдилар» (2а-бет).

«Экватор — бир айланадирки, у Ернинг шарқий чеккасидан бошланиб бутун ўртасидан ўтади ва ғарбигача боради, сўнгра яна (ғарбий яримшарда) шарққа томон йўналади.

Биз ер шарининг ярмини, одам яшайдиган палласини кўриб турамыз, аммо бошқа палласи яширингандир, у бизнинг остимизда (яъни биз турган жойнинг тескари томонида). Одам яшайдиган ерларнинг жанубий чегараси — 17 даража (жанубий кенглик) ва 180 даража узунликдир.

Бу иккала обод ернинг (шимолий ва жанубий яримшарлардаги одам яшайдиган ерлар) майдони Ер юзининг $\frac{1}{9}$ га тўғри келади. Жаҳондаги ҳамма шаҳарлар ва турли подшоликлар, денгизлар, тоғлар, дарёлар, жониворлар ҳамда балиқлар мавжуд жойлар Ернинг ана шу қисмидадир.

Аммо шарқий вилоятларнинг энг чеккасида дарёи Сабз (Яшил денгиз) бор. Бу денгизни румияликлар (греклар) Уқийниси Машриқий (Шарқий океан) дерлар, араблар (тозиён) баҳр ал-Азҳар дерлар.

Аристотель «Осори Улви» («Метеорологика») китобида айтганки, денгизлар Ерни гўё уфқ сингари ўраб туради. Ва кема-лар бу денгизларнинг ҳаммасини сузиб ўта олмаган (2а-бет)... Фақат обод ерларга яқин қирғоқлардагина сузиб юра оладилар (2б-бет).

Ернинг ғарбий томонидаги энг чекка шаҳар — Сус ал-Ақси дейилади, у денгиз лабидадир, уни (денгизни) Уқийнуси Мағрибий (Ғарбий океан) дейдилар. Ва бу денгизнинг сувлари ранги, тами ва ҳиди (жиҳатдан) Шарқий океанга монанд.

Бу океанлар шимолда ҳам, жанубда ҳам бир-бирларига туташган. Шунга кўра қиёс қилиб айтадиларки, ҳар иккала денгиз бир бўлиб, Ерни шарқ ва ғарбдан гирд ўраб туради ва иккала кутбдан ўтади ва шу сабабдан денгизнинг нариёғида нима борлигини ҳеч кимса билмайди.

Экватор чизигининг энг узун жойи дарёи Азим (Буюк денгиз) устидан ўтган. Экватордан шимолда 63 даража (шимолӣй кенглик) гача одамлар яшайди, ундан нарида Шимолӣй кутбдан тарқаладиган қаттиқ совуқ дастидан жониворлар яшай олмайди.

Экватордан жанубда эса, денгиз кенгайган жойларда, ҳаво жуда жазирамадир, занжилар, ҳабашлар ва (шу) сингарилар бор». (2б-бет).

«Худуд»нинг муаллифи асосан шарқий яримшарни тасвирлаган. У Тинч океаннинг Уқийнуси Машриқий, форсча дарёи Сабз, арабча баҳри ал-Азҳар, яъни Яшил денгиз деган номларини ишлатган. Ҳинд океанини дарёи Азим — Буюк денгиз деган. Аммо ўрта асрга онд бошқа асарларда бу номлар алмашииб туради. Яшил денгиз деб кўпинча Ҳинд океани, Буюк денгиз деб баъзан Тинч океан, кўпинча, умуман океан тушунилган.

«Шимолда қаттиқ совуқ дастидан жонивор яшай олмайди» деган ибора кейинчалик Маҳмуд Кошғарийнинг дунё картасидан ҳам ўрни олган.

Тоғлар ва конлар. Тоғларнинг жойланиши икки хил бўлади; бири — асл тоғлар. Улар бир вилоятдан иккинчи вилоятга чўзилган; баъзи жойи торайган, баъзи жойи кенгайган, бири тўғри йўналган, бири эгри-бугри йўналганки, ўқ тоғлар деб аталади. Бошқаси — шох (бутоқ) тоғларки, ўқ тоғлардан тармоқланиб чиққан. Булар сербутоқ дарахтга ўхшаганлиги учун шох тоғлар дейилади, тоғларнинг ҳам шохча тоғлари бўлиши мумкин. Шаҳарлар ва вилоятларнинг орасидан ўтган бу тоғларнинг шохобчалари андак бўлур. Уқ тоғлар кўпинча бир-бирлари билан пайвастадир.

Шарқдаги биринчи тоғларни «ал-Тоин фи ал-баҳр» деб атадик. Унинг ярми қуруқликда, ярми денгиздадир.

Яна Сарандиб (Шейлон)¹ тоғидир, унинг узунлиги 100 фар-

¹ Ҳозир Шри Ланка деб аталади.

сах, чунон баланд жойлар борки, ҳеч ким чиқолмайди... Бунинг тоғларида ёқут маъдани бор, ҳар хил ранг ва дарё ўзанларида олмос бор ва шундай (яхши) олмосли жой жаҳоннинг бошқа ерда йўқдир.

Унинг заминида қайроқтошлар бор. Денгизда (Шейлонда) ва унинг лабида қимматбаҳо дур топилади. У ерда сунбул ва қоқила (гвоздика), ёнғоқ ва ҳамма хушбўй мевалар бисёрдир. Жавзи ҳинди (кокос) ёнғоқ дарахти бисёрдир... У ерда оху, ҳайвони забод (56-бет) ва карк (каркидон) ўтлаб юради.

У ердаги тошларда кишининг қадам изи бор, айтадиларки, бу Одам алайҳиссалом излари...

(Шейлоннинг) аҳолиси (мардумон) ҳиндлардир ва бу тоғлар биринчи иқлимдандир.

...Ҳиндистоннинг охири билан Чиннинг бошланиши оралигида бир-бирига пайваст Монисо тоғлари бор. Улар шимолга қараб, то Ҳиндистоннинг охири билан Тибатнинг бошланишигача йўналган. Улар яна шимолга чўзилиб, Тибат ва Чиннинг ўртасидан ўтган, то Ронгранг чегарасигача; бу Тибатдир. Кейин ғарб томонга бурилиб, Чин ва Нозвои вилояти орасидан ўтади. Тибатдан шимоли-ғарбга йўналиб, Тибатнинг охириги чегарасигача боради, кейин Тусмат орасидан ва Чин орасидан ўтиб, Чинистон охиридаги чўлларга этади. Сўнгра Мовароуннаҳр шаҳарлари ва Туркистон шаҳарларидан ўтиб Тароз ва Шалжигга боради ва ўша ерда ғойиб бўлади.

Аммо ўша ерда, Ҳиндистон чегарасининг охири ва Тибатнинг бошланишида (ўқ тоғ Монисодан) бир тармоқ ажралади, у шарққа қараб, Чин томонга 50 фарсах чўзилган.

(Сўнгра Мовароуннаҳрдаги кўпгина тоғ тармоқлари беном тасвирланган). Шу тоғ тармоқлари бағрида олтин ва бошқа конлар ... оҳанг (темир), дорилар (тошлар) кўп.

Чинистон вилоятларида 18 та тоғ бор, буларнинг бири кичик, бири катта... Буларнинг 14 тасида олтин конлари бор.

Яна Тўғузғуз турклари чегараларида ҳам тоғлар бор, улар Чин тоғларига пайваста, унинг катталиги (узунлиги) 40 фарсах, уни Тафтон тоғи дерлар. Тафтон яқинида (тизмалар) Тўғузғуз ва Яғмо орасидан ўтади... Сўнг Монисога бориб туташади... Хуландагун дарёси яқинида бу тоғ (тизмаси) Игрочорт деб аталади; бу тоғлардан ҳар бирининг кўп номлари бор, зероки ҳар бир жойда шу тоғнинг номи яқинидаги вилоят ёки шаҳар номи билан аталади.

Бошқаси Тўғузғузнинг бошланиши чеккасидан, Иссиқкўл яқинидан ўтиб, Тухсиённинг охири ва Халлух (Қарлуқ)нинг бошланиш чеккасигача давом этади, сўнгра бурилади ва Хирхиз (Қирғиз) вилоятида ундан шохи (тармоқ) айрилади, у тоғни Тўлас (Талос) дерлар. Ва бу тоғда самур ва санжоб (олма-хон) ва оҳуйи мушк (мускусли буғу) бисёрдир».

Сўнгра Ҳиндистондаги бир тоғ тасвирланган. Ўрта Осиёнинг жанубидаги Бўлур, Самарқанд, Шикнон, Хон, яъни Вахон тоғ-

лари, Буттамон ичкарасидаги ва Мовароуннаҳрга ёйилган Усрушона тоғлари, Хутталон, Чағониён тоғларининг ва тармоқларининг батафсил таърифи берилган. Шунингдек, ҳозирги Қозоғистон ерларидаги тоғлар, Кавказ тоғлари, Кичик Осиё, Арабистон яриморали чегарасидаги тоғлар, Андалус ва Булғордаги тоғлар ва бошқалар тасвирланган.

«Ва яна Рус ерларининг чегараси билан Кимок чегарасининг бошида бир кичик тоғ борки, бўйи беш кунлик йўлдир» (8а-бет). Бизнингча, бу Урал тоғлари бўлса керак.

«Биз ёд қилган тоғлар ҳаммаси оламнинг обод қисмининг шимолий палласида эдилар. Аммо жанубий палладаги обод қисмга келганда (айтиш керакки), одамларга маълум бўлгани 9 та тоғдир, шулардан бирини Жабали Қамар (Ой тоғлари) дерлар, у ерда олтин ва кумуш конлари бор ва у ердан Нил дарёси оқиб чиқади, унинг узунлиги 500 фарсахдир. Қолган 8 та тоғнинг узунлиги ва кенгликларини, масофаларини (оралиқларини) ва жойларини ва катталиклари қанчалигини биз суратда (картада) тасвир этдик» (8б-бет).

«Худуд ал-олам»нинг дунё географиясига, Ернинг умумий шакли, денгизлар ва хусусан орографияси, яъни тоғлар системасига берган ажойиб таърифи диққатга сазовордир. Кўп тафсилотлар В. В. Бартольд ва В. Минорский чизган карталарда ҳам бор. Бироқ ҳали кўп нарса аниқланмаган.

Юқорида келтирилган тоғлар схемасидан чиқадиган хулоса шуки, «Худуд»нинг муаллифи Осиё тоғларининг жойланишини асосан тўғри ва жуда мукамал тасаввур қилган. Ахир, ҳозирги рельеф картасига қарасангиз ҳам деярли шундай манзарани кўрасиз. Ҳолбуки Осиё тоғларининг умумий қиёфаси то XIX аср охиригача қадар етарлича аниқ бўлмаган, ҳатто «Худуд» муаллифининг тасвирича ҳам маълум эмас эди.

Европалик географ ва геологлар кўп жойларни кезиб ва текшириб, картага чизиб, охири... Осиё ўртасидан, яъни Ҳиндистондан Урта денгизгача чўзилган тоғ камарини аниқладилар. «Худуд»нинг муаллифи эса бу нарсани минг йил муқаддам очиқ-ойдин айтиб ўтган. В. Бартольднинг текширишича, «Худуд» муаллифининг Шарқдаги бошқа географлар, хусусан араб географлари маълумотларидан хийла фарқ қиладиган мустақил ва ўзига хос таълимоти, терминологияси ва тушунчалари ҳам диққатга сазовордир.

«Худуд»да баён этилган олти денгиз (Шарқий океан, Ғарбий океан, Ҳинд океани, Урта денгиз, Каспий денгизи, Қора денгиз — «Дарёи Гурзиён», яъни «Грузинлар денгизи») ҳақидаги тушунчалар фақат шу китобда учрайди. Муаллифнинг обод дунёнинг қитъаларга ва айрим вилоятларга бўлиниши тўғрисидаги маълумотлари ҳам эътиборни ўзига жалб этади.

В. Бартольд «Худуд»нинг яна бир хусусиятига алоҳида эътибор берган. Китобда ороллар, кўллар, чўллар ва бошқаларни тасвирлаганида муаллиф «бори-йўғи шу», «одамларга шулар-

гина маълум», «биз ҳамма маълумотларни ёздик» деган иборалар билан бошқа номаълум жойлар ҳам бўлиши мумкинлигига шама қилади. В. Бартольд мазкур асарда муаллиф маълумотларини тўла беришга интилиши билан бирга, уларнинг миқдорини рақамлар билан кўрсатишга ҳам ҳаракат қилганлигини, денгизларнинг, шўр кўллар, чучук сувли кўллар, ороллар ва бошқаларнинг, шунингдек ер юзидаги вилоятларнинг сонини аниқ айтишга уринганлигини ҳам айтган.

«Худуд»да дарёлар ҳақидаги таъриф жуда муҳим назарий гидрографик изоҳ билан бошланган:

«Дарё икки хил бўлади, бири табиий дарё ва иккинчиси сунъий (синойий). Сунъий дарёлар шуларки, уларнинг ўзанлари қазилган ва суви шаҳарларни обод қилиш учун ёки вилоятнинг қишлоқ хўжалиги учун сарфланади. Сунъий дарёларнинг кўпчилиги кичикдир ва уларда кемалар суза олмайди. Шундай шаҳарлар ҳам борки, улардан 10 тача ё камроқ, ё ортиқроқ сунъий дарё (канал, ариқ) оқиб ўтади.

Табиий дарёлар шуларки, уларнинг суви қорларнинг эришидан (ҳосил) бўлади ва тоғлардаги чашмалардан чиқиб, ер бетидан оқадиган сувлардан (ҳосил бўлади), улар ўзига йўл ясаб, оқар жойи гоҳ кенгайиб, гоҳ торайиб (танг), денгизга ёки ботқоқликка егунча оқадилар» (86-бет).

Муаллифнинг сўзларидан бундай хулоса чиқариш мумкин: дарёларнинг манбаи икки хил бўлиб, бири — қорликлар, иккинчиси — булоқлар, чашмалар ва қор-ёмғир сувларидир.

«Худуд ал-олам» муаллифи дарёлар манбаининг икки хиллигини Х асрдаёқ аниқ айтган. Энди, унинг айтган фикрларини ҳозирги замон фани хулосаларига таққослаб кўрайлик. 1963 йилда нашр этилган «Ўзбекистон ССР» илмий монографиясида бундай дейилган: «Дарёларнинг тўйиниши. Ўрта Осиёнинг барча дарёлари тоғлардаги қорлар эришидан сув оладиган дарёлар синфига мансубдир. Ўрта Осиё дарёларининг асосий сув манбаи йилнинг совуқ вақтида тоғларда йиғилиб қоладиган қордир... Ёмғир ёққанда ёки қор эриганда ҳамма сув тоғ ёнбағирлари ёки дарё ўзанлари бўйлаб оқавермайди. Сувнинг талай қисми ерга сингади ва йирик кристалли жинслар орасидаги ёриқлардан ёки зич грунтлар бўйлаб, баландроқ жойлардан пастроқ жойларга қараб оқади. Ерости сувларининг бир қисми, ер остида бир қанча масофани босгандан кейин ер юзасига чиқади, қисман бугланади, қисман дарёларга қўшилиб, уларнинг сувини кўпайтиради».

«Худуд» муаллифи услубининг яна бир ажойиб томони шуки, у ҳар бир терминга ва тушунчага изоҳ беришга тирришган. Масалан: «ҳар бир денгиз билан ўралган (денгиз ўртасидаги) ер ё денгиз ўртасидаги тоғ борки, уни жазира (орол) дерлар» (4а-бет). «Ҳар бир қумлик ер ёки шўр ер, аммо тоғи йўқ ва обиравони (оқар сув) йўқ ва экинзори йўқ ер — чўл (биёбон) деб аталади» (12а-бет). Бундай изоҳларнинг методик

аҳамияти катта. Шунга кўра «Худуд ал-олам» ўз замонасида географиядан кичик бир қўлланма, эҳтимол, болалар учун дарслик сифатида фойдаланилган бўлиши ҳам мумкин.

Асардаги географик районлаштиришлар ҳам маълум принципга асосланган. Муаллиф ернинг обод қисмини 51 вилоятга бўлган ва унинг 45 таси экватордан шимолда, 1 таси экватор устида, 5 таси экватордан жанубда, деган; унинг айтишича (13а-бет), бу вилоятлар бир-биридан суви, иқлими, тупроғи жиҳатдан, дини, шарияти, эътиқоди жиҳатдан ва подшоҳлари жиҳатдан фарқ қилар экан, бу вилоятларни, географик районларни бир-биридан тоғлар, дарёлар ва чўллар ажратиб турар экан («миёни ду ноҳият андар»); ҳар бир вилоят, ўз навбатида, амаллар (вилоятчалар)га, булар ҳам, ўз ичиди, шаҳарларга бўлинар экан.

«Худуд ал-олам»нинг муаллифи қитъалар тўғрисида ҳам фикр юритган. У юнонлар замонидаёқ дунё уч қисмга: Осиёи Акбар (Қатта Осиё), Либия (Африка) ва Урупо (Европа)га бўлинганини айтиб, ҳар бирининг чегараларини кўрсатиб берган. Жумладан, Осиёнинг чегарасини бундай таърифлаган: «Осиё шуки, унинг шарқида Шарқий океан, (шимолида) Тўғузғуз ва Хирхиз ерлари, жанубида баҳри Аъзам (Буюк денгиз, Ҳинд океани) то Қулзумгача, ғарбида Шом вилояти ва Рум то Кўстонгиния қўлтиғигача ва Сақлаб ерлари ва ободони жаҳон (жаҳоннинг ободон вилоятлари) ёйилгандир ва бу қисми Осиёи Акбар (Қатта Осиё) дерлар ва бу қисм шимолий вилоятлардаги ҳамма ободон ерларнинг учдан иккисини эгаллаган» (13а-бет).

Биз мазкур асарнинг текстига асосланиб карта туздик ва асарда баён қилинган географик районлар — мамлакатларни картада муаллифнинг ўзи ишлатган номлар билан кўрсатдик.

Энди, «Худуд ал-олам»нинг Урта Осиё, хусусан Ўзбекистонга доир маълумотларига ўтайлик. Бундай маълумотлар китобнинг умумий обзор қисмида, яъни тоғлар, кўллар, дарёлар, чўллар тўғрисидаги, Мовароуннаҳр, Ғуз, Яғмо, Тухси, Жикил, Халлух (Қарлуқ) тўғрисидаги бобларда, қисман Хуросон, Қифчоқ ҳақидаги бобларда берилган, айрим мисоллар эса бошқа бобларда ҳам учрайди. Бу маълумотларнинг ҳаммасини тўплаб, изоҳлаб, Урта Осиё тўғрисида тўла ва яхлит тасаввур ҳосил қилиш — географ олимларнинг келгусидаги иши. Биз эса китобнинг баъзи саҳифаларигагина қисқача тўхтаб ўтамиз.

«Жайхун дарёси (Амударё) Ваҳон худудидан оқиб чиқади ва Бомир (Помир) вилояти ва Шугғони Ваҳон худуди орасидан ўтиб, то Хатлон ва Тўхористон ва Балх ва Чағонийён ва Хуросон ва Мовароуннаҳр (ерларидан) оқади, то Хоразмгача боради, кейин Хоразм денгизига қўйилади.

Яна бир дарё бор, уни Харноб (Панж) деб атайдилар, у Қасарк тоғининг ғарбидан оқиб чиқади ва Бадахшон ва Порғар (Пархор) орасидан ўтиб, Жайхунга қўшилади. Бу Харноб

Жайхундан каттароқ ва ундан узунроқ дарё бўлгани учун ҳамма буни Жайхун ҳисоблайди.

Яна бир дарё борки, у Буттамоннинг нариги томонида 60 фарсах масофада оқадн... Тоғлардан чиққандан кейин то Мунк ва Хулбукка боради. Сўнг Порғарга етиб, Жайхунга қуйилади (Бу Оқсув дарёси бўлса керак).

Яна бир дарёки, уни Вахшоб дейдилар. Вахш тоғларидан чиқади, Вахш (шаҳри) яқинида Жайхунга қуйилади.

Яна бошқа дарёки, Қумижиён (Қумид) ерларидан ва унинг тоғларидан бошланиб, Нурдара орасидан ўтади ва Қабодиён яқинида Жайхунга қуйилади.

Бошқаси Чағонруд (Сурхондарё)ки, Чағонёндан оқади ва Термиз ёнида Жайхунга қуйилади.

Бу тўртта дарё шимол томонидан келиб Жайхунга қуйилганлар (Амударёнинг ўнг irmoқлари).

Яна икки дарё борки, каттароғини Руди Дарғом дерлар. Тўхористон ерларидан оқади ва ҳар иккаласи бирлашиб Валволиж ва Хулм орасидан ўтиб, Жайхунга (жанубдан) қуйилади.

Яна бири Ўзганд сувидирки, Халлух тоғи (орқаси) дан бошланиб, Ўзганд, Боб (Поп), Ахсикат, Хўжанд, Банокат шаҳарлари ёнидан ўтади ва то Чоч ерларигача етади, сўнгра Суткен ва Пороб ва кўпгина шаҳарлардан ўтиб, то Жанд ва Жаворага етади ва Хоразм денгизига қуйилади.

Яна бир дарё Хуршобдирки, Буттамон чеккасидан, шимолий тоғлардан бошланиб, Хуршоб шаҳри яқинида Ўзгандга қуйилади.

Яна бошқаси Ўш сувидирки, ҳалиги тоғлардан бошланади. Ўш ва Урашт орасидан ўтади ва Ўзгандга қуйилади.

Яна бир дарё Қубодирки, бу ҳам ўша тоғлардан бошланади ва Қубо яқинида Ўзгандга қуйилади.

Яна бошқа дарё Хатлом (Норин) сувидирки, у Монисо тоғларидан бошланади ва Халлух билан Яғмо орасидаги чегарада Хатлом шаҳридан ўтиб, Боб (Поп) яқинидан оқади ва Ўзганд сувига қуйилади.

Яна бошқаси Парак (Чирчиқ) дарёсидирки, Халлух тоғларидан бошланиб, жануб томонга йўналиб, Чоч ерларидан ўтади, Банокат ва Қалос девори орасидан оқади, Ўзгандга қуйилади.

Бу дарёлар ҳаммаси қўшилгандан кейин яхлит сув Чоч дарёси дейилади, араблар (тозиён) бу дарёни Сайхун (Сирдарё) деб атайдилар.

Яна бошқаси Бухоро дарёси. Урта Буттамон тоғидан 4 та сой чиқиб (бир кўлга) оқади ва уни Дарёча дейдилар. Бундан бир дарё оқиб чиқади ва Усрушно ва Самарқанд ва Сўгдан ўтади ва сўнг Бухоро ўртасидан ўтади ва қисман Бухоро экинзорларига сарф бўлади, қисман Мовозан Байкандга қуйилади (96-бет. Бу маълумот бошқа саҳифада яна қайтарилган). Бу-

хоро суви шу Дарёчадан оқиб чиқади, кўлга эса ўрта Буттамон тоғларидан сойлар (обҳо) қуйилади (236-бет). Дарёчанинг майдони тўрт фарсах-у тўрт фарсах» (4а-бет).

«Мовароуннаҳр ва унинг шаҳарлари ҳақида. Бу вилоят шарқ томонда Тибат билан чегарадош; жанубида Хуросон ва унинг районлари бор, ғарбида ғуз ва халлух (қарлуқ), шимолида ҳам халлух (халқлари яшайди). Мовароуннаҳр кенг, обод ва жуда кўркам ўлкадир. Бу — Туркистоннинг дарвозаси ва савдогарларнинг жойидир. Аҳолиси жанговар... ва (яхши) мергандир... Унинг тоғларида олтин конлари ҳамда турли жавҳар тошлар, дори тошлар кўп, шунингдек мис ва новшадил бор.

Бухоро — азим шаҳар. Мовароуннаҳрнинг энг обод шаҳридир. Бу ерда малики машриқнинг (шарқ ҳокими) қароргоҳи бор. Воҳа суғорилган бўлиб, меваси ва оқар суви кўп. Бу ерда яхши ипак гиламлар тўқилади.

Бухоронинг масофаси 12 фарсах-у 12 фарсах (яъни бўйи ва эни 12 фарсахдан). Шаҳар тамомила якпора девор билан ўралган. Барча работ ва қишлоқлари шу деворнинг ичкарисидадир.

Фаробр (Фароб) — Жайхун бўйидаги кичик шаҳарча, мири руд (мироб) шу ерда туради. Шаҳарча чўл чеккасидадир.

Пайкенд — 100 тача работи бўлган кичик шаҳарча. Унинг замини дуруст. Унда Бухородан келтирилган бир гумбази гўрхона бор.

Сўғд — шарқий эллар орасида энг обод жойдир. Оқар сувлари бор, дарахтлари кўп, иқлими баҳаво, одамлари меҳмондўст ва хушмуомала.

Тавовис — Бухоронинг Сўғд чегарасидаги кичик бир шаҳри. Бу ерда ҳар йили бир кунлик бозор бўлади, кўп одамлар тўпланади.

Кармина, Дабуси, Арбинжон Сўғднинг кичикроқ шаҳарларидир.

Кушоня — Сўғднинг энг обод шаҳарларидандир...

Самарқанд — буюк, обод ва неъматли бисёр шаҳар. Бу ерда дунёнинг ҳамма мамлакатларидан савдогарлар келади. Самарқанд шаҳристон (қўрғон) ва атрофлардан иборатдир. Бозорларнинг тимларида қўрғошин найчалар ичида сув оқади, тоғдан оқизиб келтирилган. Самарқандда мануҳуларнинг хонақоҳи бор, нагушон дерлар. Қоғоз ишланади ва бутун дунёга чиқарилади. Канои арқон (ҳам) ишланади. Бухоро дарёси (Зарафшон) Самарқанд дарвозалари ёнидан оқиб ўтади. Унда қисматгоҳи об (сув тақсимловчи) тўғон бор.

Кеш — иссиқ минтақанинг шаҳарларидан бири. У ерда ёғингарчилик кўп бўлади. Шаҳар дарвозалари ёнидан оқиб ўтадиган икки дарё суғоришга сарф бўлади. Тоғларида дори тошлар топилган.

Термиз — Жайхун бўйидаги обод шаҳарлардан. Бу шаҳар Хатлон ва Чағониённинг савдо марказидир. Бунда яхши совун, кўк бўйра ва елпигичлар ишланади.

Чағониён — қишлоқ хўжалиги учун қулай ва кенг жой, аммо аҳолиси жуда камбағал. Иқлими мулоғим, замини дуруст, сувлари (овқатни тез) ҳазм қилдиради. Бу ерда отлар боқилади, юнг газлама, гилам, шолча ишланади. Бу вилоятнинг пойтахти Чағониён шаҳридир, тоғ этагида бино бўлибдир. Оқар сувлари бор. Иқлими яхши, аммо мардуми дарвишдир...

Зомин — Усрушно шаҳарларидан; Хўжанд билан Фарғона йўлида. Мустаҳкам қўрғони бор.

Жиззах — кичик бир шаҳар, сув бўйида. Унинг ёнида Марсманда номли бир жой бор. У ерда ҳар йили бир кундан бозор бўлади; айтадиларки, бу бозорда юз минг динорлик савдо қилинади.

Фарғона — улуг, обод ва жуда кўркам вилоятдир. Унинг тоғлари, текис жойлари, оқар сувлари ва шаҳарлари кўп. Бу — Туркистоннинг дарвозасидир. Бу ерга жуда кўп туркий қуллар келтирилган. Тоғларида, жуда кўп ерда мис, симоб, санги магнетис ва бошқа тошлар, дори тошлар кўп.

Чадғал (Чотқол) — Фарғонанинг бир қисми, тоғлар орасида, ўр-қир ерда жойлашган, кичик шаҳар ва қишлоқлари кўп. От ва қўй боқилади, конлари ҳам бор.

Ахсиқат — Фарғонанинг пойтахти, амирнинг қароргоҳи. Бу катта шаҳардир. Қасарт (Сир) дарёси лабида.

Сўх — тоғлар орасида, Буттамон билан Фарғона чегарасидаги жой, 60 та қишлоғи бор.

Аввал — тоғ этагидаги қишлоқ.

Қубо (Қува) — Фарғонанинг энг обод, катта шаҳри. (Сўнгра Уш, Қурбош, Ўзганд, Илоқ ва бошқалар тасвирланган.)

Шош — катта ва обод, кўркам жойдир... Одамлари кўрқмас. Бу ерда қимматбаҳо дарахт ўсади. Ундан камон ва найзалар ишланади. Шошнинг пойтахти — Бинкат...

Нужакат — кичик бир шаҳар, бу ерда Парак (Чирчиқ) ва Қасарт (Сир) дарёларида сузадиган қайиқчилар яшайди.

Банокат (сингари ва бошқа) кичик шаҳарларда камони шоший ясалади.

Исбижоб (Сайрам) — Туркистон чегарасида, кенг ва обод жойдадир. Намат босилади, қўй боқилади. Исбижоб шаҳрига дунёнинг барча вилоятларидан савдогарлар келади. Исбижоб билан (Сир) дарё орасида кенг яйлов бор, бу Исбижоб, Шош, Поробга тегishли. У ерда туркларнинг 1000 та кийиз ўтови кўриниб турипти. (Сўнгра Суткен, Саврон, Сунак, Тароз ва бошқалар тасвирланган.)

Кот — Хоразмнинг пойтахти, Турк гузларга ўтадиган дарвоза. Бу шаҳар Турк, Туркистон, Мовароуннаҳр ва Хазарнинг савдо марказидир. Унинг ҳокими хоразмшоҳ деб аталади. Маъмур шаҳар. Бунда ёстиқ жилди, чопон, карбас, намат (ва бошқа нарсалар) ишланади». Бундан кейин Гурганж, Мадминия, Курдор, Хива, Жанд тасвирланган.

Бу маълумотлар «Худуд ал-олам»нинг муаллифи Урта Осиё,

хусусан Ўзбекистон ва Тожикистоннинг ҳамда Афғонистоннинг географик қиёфасини Х асрдаёқ анча тўғри тасаввур этганлигини кўрсатиб турибди. Сирдарё Х асрда Ўзбекистон тупроғида Ўзганд дарё ва Қасарт номлари билан аталгани ҳам энди бизга маълум, «Қасарт» маҳаллий номлардан бири бўлиб, қадимги юнонларнинг китобларида ёзилган Яксарт сўзи ўшандан ўзгартириб олинган. Бухоро дарёси (Зарафшон)нинг бошларидаги «Дарёча», шубҳасиз, Искандаркўлдр.

АБУ АБДУЛЛА ХОРАЗМИЙ

Абу Абдулла Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмий Урта Осиёнинг шимолий қисмида, Хоразмда тугилиб ўсган, кейинчалик жанубий қисмида ва Эронда — сомонийлар даврида яшаган олимлардан ҳисобланган иккинчи Хоразмийдир. У 975—991 йилларда Нишопур шаҳрида яшаган ва ижод қилган, вазир ал-Утбийнинг котиби бўлган.

Абдулла Хоразмий «Мафотиҳ ал-улум» («Илмлар калити») асарини ёзган. Бу китоб икки қисмдан иборат бир нав қомус (энциклопедия) ёки терминологик луғатдир. Унинг биринчи қисми дин-шариат масалаларига бағишланган; иккинчи қисмида эса турли халқлар (ажамлар, юнонлар, сурияликлар, форслар, ҳиндлар)даги илмларнинг, чунончи, философия, маънавий, медицина, арифметика, геометрия, музика, механика, химия ва астрономиянинг таърифи берилган. Олтинчи бобда астрономия фани кетидан математик ва астрономик географияга доир терминларнинг тўла изоҳоти келади.

Бундай мураккаб луғат тузиш учун Абдулла Хоразмий араб ва форс тилларидан ташқари, юнон, сурия тилларини ва бошқа тилларни ҳам яхши билган бўлиши керак. Унинг луғатида айниқса Хуросон ва Урта Осиё тўғрисида муҳим изоҳлар бор. Урта Осиёдаги суғориш терминологиясига доир изоҳлар ҳануз қимматини йўқотган эмас. Фан Флотен бу асарнинг 1160 йилда ёзилган энг кўҳна қўлёзмасидан нусха кўчиртириб, уни 1895 йилда нашр эттирган. Асарнинг география қисмини эса Видеман немис тилига таржима қилган.

«Мафотиҳ ал-улум»нинг география қисмидан парча келтирамиз.

«**Ернинг тузилиши ва иқлимлари.** Ердаги экватор чизиги осмон экваторига рўпара туради. Айни шу экваторда осмоннинг жанубий ва шимолий паллалари кўрилади. Экваторда тун ва кун доимо баравардир.

Шаҳарнинг кенглиги (арзи) унинг экватордан узоқлигидир. Шаҳарнинг узунлиги (тули) унинг шарқдан ғарбгача масофасидир. Ҳақиқатда ғарб билан шарқнинг ниҳояси (чеккаси) йўқдир. Чунки астрономиядан маълумки, экватор доирасининг ҳар бир нуқтаси бир жойга нисбатан шарқийдир, иккинчи жойга

нисбатан ғарбийдир. Аммо «шарқ» деб тўппа-тўғри айтилганда маъмуранинг шарқий чеккаси тушунилади, шунингдек «ғарб» деганда ҳам маъмуранинг ғарбий чеккаси тушунилади. Шу иккала нукта (шарқ билан ғарб) орасида Ернинг ярми узунлик бўйлаб жойлашган. Ернинг маъмура, «обод» қисми (экватордан) шимол томонда. Ер қисмларга тақсим қилинган, бир қисми денгизлар билан қопланган ва бепоёндыр, унинг четига етиб бўлмайди, чунки Муҳит денгизлари ерни ўраб туради.

Экватордан шимолда одамлар яшагани учун маъмура деб аталади. Қанкадиз шаҳри энг шарқда бўлиб, Син (Чин) мамлакати ва Воқвоқнинг чеккасидадир.

Сус ал-Ақси — маъмуранинг ғарбий чеккасидаги шаҳар, Андалуснинг нариёғида, Рум денгизининг жанубий томонида. Шу иккала шаҳар орасида, Ернинг ярми узунлигига жойлашган.

...Ернинг қуббаси — Ернинг марказидадир.

Хўжанд билан Шопуркон бир (меридиандадир). Бу чизиқ Ернинг шарқий палласини ғарбий палладан ажратиб туради. Бу чизиқдан юқоридаги (шарқдаги) шаҳарлар, масалан, Фарғона ва Қошғар ва Син ҳамда Воқвоқча бўлганлари — шарқий шаҳарлардир. У чизиқдан қуйидаги (ғарбдаги) шаҳарлар, масалан, Шош, Илоқ, Усрушона, Самарқанд ва Бухоро то Суси Ақсигача — ғарбий шаҳарлардир».

Абдулла Хоразмийнинг китобидаги бу изоҳ, яъни Хўжанд билан Шопуркон (Шибирғон) меридиани икки яримшарнинг чегараси бўлганлиги картография тарихи учун қимматли кашфиётдир. Энди география тарихидаги бошланғич (ноль) меридианлар рўйхатига яна бир номни — Хўжанд меридианини қўшиш керак бўлади.

Шарқшунослар Хоразмийнинг бу китобига юксак баҳо бериб ва уни «ал-Фихрист» ва «Ихвон ас-Сафо» асарларига солиштириб, бу «араб тилида ёзилган асарлар ичида энг батартиб ва фикрлар лўнда баён этилган» китоб деб атаганлар.

нарсадан юқори билиб, вазирликни қабул қилмади» («Номаи донишварон»). Айни вақтда Қобус жоҳил феодал бўлиб, ўзига нохуш шахсларни қирғин қилишдан тоймаган.

Бу орада Хоразмда сиёсий вазият яна ўзгариб, тахтни янги ҳоким — Абул Аббос Маъмун эгаллаган. «Маъмун — ақлли ва маърифатпарвар одам эди, у ўз мамлакатини мустаҳкам ва мустақил қилишга интилди. Бироқ у жуда эҳтиёткор бўлиб, унчалик дадил иш қилолмади» («Ўзбекистон халқлари тарихи»). Абу Райҳоннинг улуг зот сифатларини эшитган Хоразмшоҳ уни дарҳол Хоразмга чақирган (у 1004 йилда ватанига қайтиб келган бўлиши эҳтимол) ва 1010 йилда ўзининг энг яқин маслаҳатчиси этиб тайинлаган.

«Абу Райҳон Маъмун Хоразмшоҳ саройида кўп вақт бўлди. Унинг ҳузуринида шунча маҳрам бўлдики, ҳаммаша унга ҳамдам бўлиб яшади. Шунчалик ишонч орттирдиким, Хоразмшоҳнинг ҳамма ишига маслаҳатчи ва ҳар бир сирини ишончли ошна бўлиб қолди... Шу зайл етти йил (1010—1017 йиллар) бошқа бир жойга кетмади, унда турди» («Номаи донишварон»).

У Журжонияда баъзи кузатишларни Дор али-шора (Ҳукумат уйи)да, яъни Хоразмшоҳ саройида ўтказган. Беруний Маъмун тўғрисида мана бундай бир ҳодисани эслайди. Бир кунни шоҳ отда бир қанча йўл юрганидан кейин Берунийнинг уйи яқинида тўхтаб, уни чақиритишни буюрибди. Беруний уйдан сал кечикиб чиқибди; Маъмун уни кўриши билан олдига от чоптириб келибди ва отдан тушмоқчи бўлганида Беруний ер ўпиб, унинг отдан тушмаслигини ўтиниб илтимос қилибди. Шоҳ бир байт ўқибди, унинг мазмуни бундай: «Илм ҳар нарсадан улугдир. Ҳамма илмга интилади, аммо илм (ҳеч кимга) ўзи келмайди.»

Илм аҳлининг қадрига етувчи Маъмун ва илмни бошқарувчи Абу Райҳон Беруний шу даврда жами Хоразм олимларини уюштириб, «Фанлар академияси»га ўхшаш бир илмий макон барпо этганлар, буни «Маъмун академияси» деб аташ расм бўлган. Бу олимлар орасида Абу Али ибн Сино, Абу Али Мискабия, Абу Саҳл Масихий, математик Абу Наср Ироқ, табиб Абул Хайр ибн Хаммор, адиб ас-Саолибийлар бўлган. Уша даврда Хоразмда булардан ташқари, ўнлаб шоирлар, тарихнавислар ҳам ижод қилган. Беруний ихтиёрида унинг илмий иш олиб бориши учун яхшигина асбоблар, жумладан, диаметри 3 м келадиган, оралиқ минутларга тақсимланган квадрант бўлган. («Геодезия»).

Аммо «Маъмун академияси»нинг умри қисқа бўлган, бунга сабаб Хоразмнинг қўлдан-қўлга ўтиб турганлигидир. Яқиндагина сомонийларга тобе бўлган маъмунийлар сулоласи сомонийлар ҳукмронлиги тугагач бироз мустақил бўлиб турган-у, яна янги жаҳонгир — султон Маҳмуднинг таҳликаси остига тушган. Бунинг устига, Абу Райҳоннинг шахсий ҳаётида бир қанча кўнгилсизликлар рўй берган. «Шундан бир йил ўтмасданоқ бир бахтсизлик бўлдики, унинг оқибатида узоқ вақт (руҳим бўшаш-

ди), ақлим ишламай қолди. Ундан кейин (яна) бир иш содир бўлдики, натижада аввалги ҳолга қайтиш ва менга ўхшаш кишиларнинг ўз иши билан шуғулланишига имкон қолмади» деб эслаган олимнинг ўзи.

Султон Маҳмуднинг асл ватани Урта Осиё — Сирдарё бўйларидир. Унинг отаси Сабуктегин ёшлигида тошкентлик Наср Чочий исмли савдогарга сотилган. Тошкентдан Нахшаб (Қарши)га, кейин Бухорога келтирилган. Бу ерда Алптегин исмли амалдорнинг хизматига ўтган. Алптегиннинг ўзи ҳам илгари Бухоро ҳокимининг қули (ғуломи) бўлган экан, ўзининг жанговарлиги, ишбилармонлиги туфайли озод қилинган ва сипоҳсалор (армия бошлиғи) лавозимига кўтарилган. Сабуктегин Хуросонга юриш қилиб, Ғазни шаҳрини босиб олган; амир ун-вонини олгач бу ерларда каттагина давлат барпо этган, Ғазни шаҳрини унинг пойтахтига айлантирган. Сабуктегин 20 йил ҳукмронлик қилган. Унинг вафотидан сўнг ўғли Маҳмуд 997—1030 йиллар орасида жаҳонгирликни давом эттирган, шимолда—Хоразмни, жанубда—Панжобни (Ҳиндистон), ғарбда эса Эроннинг бир қисмини истило қилган. Тарихчи Байҳақийнинг ёзишича, у замонда асирлар карвони Балхдан Лоҳургача бўлган йўлларнинг ҳаммасини банд қилган экан.

Маҳмуд Ҳиндистоннинг ўзигагина 17 марта юриш қилиб, ҳар гал 100—200 филда қимматбаҳо нарсалар келтирган. Бир сафариди 20 миллион дарҳам тилла пул, 57 минг асир ва 350 филда бошқа хил ўлжа олиб келган.

Уша даврда Ғазни дунёнинг энг гўзал, обод ва гавжум шаҳарларидан бири бўлган. Берунийнинг таъбирича, у «Шарқий подшоҳликнинг пойтахти» бўлиб қолган («Геодезия»). Бу шаҳар турли мамлакатлардан талаб келтирилган асирлар, қурол-яроғ, олтин ва марварид ҳисобига безатилган, ҳашаматли саройлар, мадрасалар ва бозорлар қурилган. Тарихий манбаларда ёзилишича, мадраса ва мачитларнинг ҳатто дарвоза бандлари ва халқалари ҳам тилла бўлган. Хуллас, Маҳмуд Ғазнида ҳукм сурганлиги учун «Маҳмуд Ғазнавий» номи билан машҳурдир.

Биз 1959 йилда Ғазнида бўлдик. Илгариги улуғвор Ғазнидан асар ҳам қолмабди: қадимий бинолар 5—10 метрлик тупроқ қатлами остида қолиб кетган. Маҳмуд Ғазнавий мақбараси ва яна 5—6 мақбарагина сақланиб қолган. Ҳозир бу шаҳар археологларни ўзига жалб қилмоқда; у ерда археологик қазинишлар бошлаб юборилган. Маҳмуд Ғазнавий мақбараси Фердавсий боғида жойлашган, айтилишича, Фердавсий «Шоҳнома»ни шу боғнинг ҳужраларидан бирида ёзган экан.

Маҳмуд Ғазнавий 1017 йили Хоразмни истило қилгач, маҳаллий олимларни ислом жаҳолатини ҳимоя қилишга ва уруш манфаатларини кўзлаб иш юритишга мажбур этган. Аммо олимлар унга бўйсунини истамаганлар; буюк аллома Ибн Сино шу важдан Урта Осиёни бутунлай ташлаб кетган. Абу Рай-

ҳоннинг устозларидан бири Абдусамад қарматлар (феодалларга қарши тенглик ва адолат талаб қилувчилар) ҳаракатига қўшилганликда, шаккоклик қилишда айбланиб, қатл қилинган. Абу Райҳонга ҳам шундай айб қўймоқчи бўлишган. Лекин бир сабаб... уни ўлимдан қутқариб қолган; кимдир султонга: «Абу Райҳон юлдузшунослик илмида ўз замонининг пешвоси, подшоҳларнинг ундайларга эҳтиёжи зўр бўлади» деган. Шунинг учун Маҳмуд Абу Райҳонни ўзи билан бирга олиб кетган» (Еқут). Маҳмуднинг иккинчи сафаридагина Беруний бошқа бир гуруҳ олимлар қатори Ғазнига олиб кетилган. Умрининг охирига қадар шу шаҳарнинг фуқароси бўлиб яшаган. У бот-бот Ҳиндистонга борган, ҳиндларнинг тарихи, фани, тили ва маданиятини ўрганиб, «Ҳиндистон» китобини ёзган.

Шундай қилиб, Абу Райҳон шимолда Хоразмга, жанубда Ҳиндистонга, ғарбда Каспий соҳили билан Бағдод оралиғида саёҳат қилган, илмий кузатишлар ўтказган. Абу Райҳон қуйидаги шаҳарларда бўлган. Хоразмда — Кот ва Урганч (Журжония); ҳозирги Эронда — Журжон ва Рай; Ироқда — Бағдод; ҳозирги Афғонистонда — Жузжон (Гузгон), Балх, Бомиён, Кобул, Ғазни; ҳозирги Покистонда — Ганди, Дунпур, Пишавур, Вайханд (Атток), Жайлам, Сиёлкут, Лохур, Нандна, Мўлтон, У булардан ташқари, Бухорода, Қорақум чўлида, Қизилқумнинг шимолида, Бадахшонда ҳам бўлган. «У фақат фан санъатини такомиллаш ва янги нарсаларни ҳосил қилиш учун ҳамisha бир шаҳардан бир шаҳарга кўчар эди, гўёки ҳунар ганжини сафар ранжида деб билар эди» («Номаи фоншварон»).

У Хоразмдан қуруқ келмаган: кўп йиллик кузатишлари натижалари, қўлёзмаларини, астрономик асбобларини ҳам келтирган.

Абу Райҳон Ғазни шаҳрида ўрнашиб олганидан сўнг ҳам Ҳиндистонда бир неча бор бўлган; 1031 йилда ўз она юрти Хоразмга ҳам бориб келган. Баъзу маълумотларга қараганда, Абу Райҳон султон Маҳмуд зулмига бардош бера олмай, Ғазнидан Хоразмга кетиб қолган; Маҳмуд ўлгандан кейин, тахтга янги султон — Масъуд ўтиргач, яна Ғазнига қайтиб келган. Абу Райҳон умрининг охиригача Ғазнида яшаган; у ерда обсерватория очиб, унда диаметри 4,5 м келадиган квадрант ўрнатган, дарс берган, шогирдлар тайёрлаган, ижод қилган, аynи вақтда давлат ишларида ҳам қатнашган. Беруний 1048 йили ҳижрий йил ҳисобида 77 ёшида (ҳозирги йил ҳисобида 75 ёшида) вафот этган.

Абу Райҳон ҳаётининг Ғазнида ўтган даври ҳар хил кечинмалар билан тўла, аynи вақтда унинг ижодий фаолияти жуда самарали бўлган.

Ғазни шаҳрига Шарқнинг атоқли олимлари тўпланган; булар орасида асир олинган ҳинд олимлари, форс-тожик олимлари, Кавказдан келган устоз Абу Саҳл Абдалмунис ибн Али ибн Нух Тифлисий, Хоразмдаги Маъмун академиясининг кўп-

гина илмий ходимлари бўлган. Бу олимларнинг кўпчилиги Маҳмуд Газнавийни ёқтирмаганликлари учун қувғин қилинганлар, дорга осилганлар. Маҳмуд олимларни ҳеч сўзсиз итоат этишга, фақат ўзига (ҳокимга) ёқадиган ишлар билан шуғулланишга, унга мадҳиялар ёзишга мажбур қилган.

Султон Маҳмуд золим, мутаассиб, жодил бўла туриб, нега ўз атрофига олимларни тўплаган деган савол туғилиши мумкин:

Сабуктегин, ўлимидан биров бурун, ўғли Маҳмудга насихат ва дастуриламал ёзиб қолдирган экан. Унинг бир моддасида бундай дейилган: «Маънавий улуғворлик бамисоли аланга ва шамол — буларнинг ҳаракат ва парвоз хосияти бор. Маншат эса қия ердаги қум уюмига ўхшаш — унинг тубанга сурилиш хосияти бор». Маҳмуд дастуриламални ёдлаб олганиданми, ҳар ҳолда бир қадар ўқимишли, эпчил ва ҳийла дипломат шахс бўлиб етишган. Бу ерда подшоларнинг юлдузшуносларга эҳтиёжи зўр бўлганини ҳам эслаб ўтишга тўғри келади. Аммо асосий сабаб шуки, Маҳмуд ўзини энг улуғ подшо, олимларнинг ва маърифатнинг хомийси қилиб кўрсатган, илм соҳасида бошқа подшолардан ўзиб кетишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Шуниси ҳам маълумки, Султон Маҳмуд 1019 йилда Шарқ оламида биринчи ўлароқ давлат мадрасаси очиб, унга ноёб қўлёмаларни тўплаттирган; булар орасида Афғонистон районлари учун юнон астрономи Диоклетнан системасида махсус тузилган ва 709—719 йиллар рақами ёзилган каттагина зиж ҳам бўлган («Геодезия»).

Абу Райҳон ростгўй одам бўлган, ҳушомадгўйлик ва лаганбардорлик қилишдан узоқ турган, султонга дадил гапираверган, шунинг учун Маҳмуднинг жиғига теккан, кўп марта ғазабига учраган. Маҳмуд бир кун сарой аҳллари орасида Берунийга дўқ қилиб: «Абу Райҳоннинг гаплари менинг раъйимга қарши эди. Подшолар ҳузурида уларнинг раъйига қараб сўзлаш керак, шундагина подшолардан баҳра олиш мумкин. Агар менинг ҳузуримда бахтга йўлдош бўлмақни истасанг, ўз илминг асосида гапирма, менинг раъйимга қараб гапир» деган.

Абу Райҳоннинг ўзи Маҳмуд ҳақида бундай деган: «У мендан доимо шикоят қилар ва аламига чидай олмай, мен билан қўпол муомала қилар эди».

Кунлардан бир кун Маҳмуд Ҳиндистондан келтирган каттагина ёқут тошни кўрсатиб: «Бу жуда қимматбаҳо тош; оғирлигини қаранг-а», деб мақтанган экан, Беруний уни синаб кўрмоқчи бўлган. «Мен уни кафтимга олиб салмоқлаб кўрдим ва унинг (айтганидан) енгилроқ эканини сездим. Амир (Маҳмуд) буни пайқади ва тош оғир эмаслигини (бошқа) кишилар сезиб қолмаслиги учун, уни қўлимдан олишни буюрди» деган. Яна бир кун султон Маҳмуд Абу Райҳондан имтиҳон олмоқчи бўлиб, унга ғазаб билан савол берган: «Дилимда бир нарсани бекитдим, айтгин, у нимадир? Қасрнинг 12 эшиги бор, мен қайси биридан чиқаман?» Абу Райҳон жавобини бир варақча ёзиб,

варақни буклаб қўйган. Султон қасрнинг рўпарадаги деворини бузиб, янги эшик очишни буюрибди ва шу эшикдан чиқиб кетибди. Кейин Абу Райҳоннинг ёзганларини ўқиб қараса, у деворнинг тешилажанини ёзиб қўйган экан. Султон баттар даргазаб бўлиб, вазирга Абу Райҳонни қаср тоmidан ташлаб юборишни буюрган. Аммо вазир Хўжа Ҳасан Абу Райҳонни ҳурмат қилар экан, шунинг учун султонга билдирмасдан кўчага тўр тугишни, ерга пахта ёйишни ва Абу Райҳонни тўр устига астагина ташлашни буюрибди. Абу Райҳон зарар кўрмасдан тушибди, фақат бир қўлининг жимжилоғи жароҳатланибди. Уни уйига олиб бориб қўйишибди ва ғамхўрлик кўрсатишибди. Бир неча кундан кейин султон Абу Райҳонни ҳалок этганига афсусланиб, надомат чекибди. Шунда Хўжа Ҳасан султондан узр сўраб: «агар омон берсангиз, Абу Райҳон ҳузурингизга келади», дебди. Абу Райҳон султон олдига келгач, ўзининг ростгўйлиги билан яна султоннинг ғазабини қўзғаб балога қолган. Султон бу гал уни зиндонга ташлатган. Абу Райҳон зиндонда олти ой ётган.

Беруний Маҳмуд ҳукмронлик қилган даврдан шикоят қилиб: «Бизнинг замонамиз илм-фанга зарур шароит яратмайди. Бизнинг кунларда илмий билим ва янги кашфиётлар соҳасида ўсиш йўқ. Ҳозирги пайтда илм соҳасида ўтмишдаги фан ютуқларининг қолдиқларигина мавжуд» деган. У айрим шеърларида ва хотираларида ўз замонасидан, иш шароити ва шахсий турмушидан нолиган. Ҳазнидаги оғир, машаққатли кунларини, жумладан, кун кечириб қийин бўлганлигини эслаган.

1024 йили Маҳмуднинг саройига Урал мамлакатининг энг узоқ чеккаларидан элчилар келган. Султон бу элчилардан шимол томондаги ўлкаларда баъзан «қуёш ботмаслигини» эшитган, аммо бу гапларга ишонмаган. Ҳатто «бизни лақиллатиш-япти» деб, элчилардан хафа бўлган ва Абу Райҳонни чақиртириб, элчиларнинг гаплари тўғри-ноғрилигини сўраган. Абу Райҳон бу масалани султонга қисқача тушунтириб бергандан кейин у мажбуран қаноат ҳосил қилган.

Беруний билан султон Маҳмуд ўртасидаги муносабат жиддий бўлган; султон Берунийнинг обрўси ва шуҳратидан ҳайиққани, ундан кўрққани учунгина уни «кофир» ҳисоблаб дорга оса олмаган. «Мендан узоқда бўлса менга қарши иш қилиши мумкин» деб гумонсирагани учун олимни у кўпинча ўз ёнида тутган. Беруний султондан асло кўрқмаган, уни ҳатто менсиматган. Маҳмуд даврида ёзган ўнлаб асарларидан биттасини ҳам «султон олампамоҳга» бағишламаган.

Султон Маҳмуд Ҳазнавий 1030 йил апрелда вафот этган. Маҳмуддан кейин унинг кичик ўғли Муҳаммад ярим йилча подшоҳлик қилган, кейин катта ўғли Масъуд султон бўлган. Масъуд тахтга чиққанидан кейин илм-фанга кўпроқ эътибор берган. Берунийга алоҳида мойна тайинлаган. Беруний Масъуднинг топшириғига биноан ўзининг шоҳ асари — астрономия ва

география қомуси — «Қонуни Масъудий»ни ёзган. Беруний бу асарни султон Масъудга тортқи қилгач, султон Берунийнинг уйига бир филга юклаб қоп-қоп кумуш юборган. Лекин олим уни қабул қилмай, султонга қайтариб юборган: «Бу кумуш юк мени ишдан қўяди. Ақл эгалари биладиларки, кумуш кетади, илм қолади. Мен ҳеч вақт абадий маорифни йўқ қилувчи дунё зийнатларига тортмайман» деган Абу Райҳон. У «Пул ва мол кишини ақлдан оздиради, пул йўқолиб кетар, илм абадий қолар» деган шарқ мақолига амал қилган.

Масъуд давлатни унча моҳирлик билан бошқармаса ҳам, илм-фанга яхшигина ҳомийлик қилган. Чунки унинг ўзи ҳам математика ва астрономия китобларини муталаа қилиб турар экан, меъморчиликдан ҳам хабари бор экан. Беруний ундан бағоят рози бўлган: «Ҳаётимнинг қолган кунларида фанга хизмат қилишим учун имконият туғдирди; менга ғамхўрлик қилиб мени ўз паноҳига олди» деган («Қонуни Масъудий»).

Абу Райҳон қариган чоғида ҳам кеча-кундуз ижод қилган. Ёқут унинг кексаликдаги ҳаётини таърифлаб, унинг бирон вақт ҳам қўли қаламсиз, кўзи назарсиз ва дили фикрсиз бўлмаганлигини, тинчликни машаққатдан ва кундузни кечадан ажратмаганлигини ёзган: «У йилда фақат иккчи бор: наврўз (мартдаги янги йил) ва меҳржон (кузги ҳосил йиғиш) кунларигина тиркичилик учун етарли овқат ва бир оз кийим-кечак жамғариб қўярди» деган. Абу Райҳоннинг билимга, фан сирларига иштиёқи нақадар зўр бўлганлигини мана бу мисолдан ҳам кўриш мумкин.

Берунийнинг бир дўсти — қози Исо Валволижий бир маҳаллар олим билан суҳбатлашганида «ал-Жаддот ал-фосида» ҳуқуқига — меросни тақсимлаш илмига доир бир масала устида гап очган-у, суҳбат қандайдир сабаб билан чала қолиб кетган. Бир неча йилдан сўнг ўша дўсти ўлим ёстиғида ётган Берунийдан ҳол сўрагани келган. Оғир нафас олишига, кўкраги сиқилишига қарамай, Беруний ундан ўша масалани яна сўраб қолган. Дўсти Берунийнинг аҳволи танглигини кўриб «Ҳозир вақти эмас» деса ҳам олим унамаган. «Эй, бахтли ўртоқ! Бу оламга келган ҳар кишининг у дунёга кўчмоғи зарурийдир. Мен бу дунё билан хайрлашаётиман. Уша масалани билмай кетганимдан кўра билиб кетганим яхшироқ эмасми?» деб қистаган, сўнгра дўстидан ҳалиги масалани билиб олгач, шу хусусдаги ўз фикрини охириги нафасигача айтиб берган-у, дунёдан кўз юмган. Бугунги ёшларимиз устод Беруний тўғрисидаги бу мисолдан сабоқ олишлари: умрбод ўқиш, тинмай ўқиш, синчиклаб ўқиш кераклигини тушуниб етишлари лозим.

Беруний ўз она тилини, яъни қадимий хоразм тилини жуда яхши билган, қадимий хоразм алифбосида ёза олган. Маълумки, қадимий хоразм тили эроний тилларнинг шарқий туркумига мансуб бўлиб, сўғд тилига яқинроқ, алифбоси ҳам бошқача бўлган. Уша алифбода ва тилда ёзилган тарихий, илмий китоб-

лар, дostonлар бўлган. Аммо араблар истилоси натижасида Хоразмнинг қадимий ёзма ёдгорликлари яқсон қилинган, йўқолиб кетган. Хоразмни босиб олган араб саркардаси Қутайба асл хоразм ёзувини билган, унинг тарихидан хабардор бўлган ва хоразмликлар фанини ўргатадиган киши (олим)ларни қириб ташлаган, натижада Хоразм тарихи номаълум бўлиб қолган, хоразмликларнинг ҳатто ислом дини тарқалгандан кейинги тарихи ҳам аниқ маълум эмас. Кейинчалик араб-форс алифбосидан фойдаланила бошлаган; лекин араб алифбосида ҳам хоразм сўзлари, барибир, ёзилаверган. Хоразм халқи туркий қабилаларга яқин бўлганлигидан, хоразм тилига кўплаб туркий сўзлар аралашиб кетган; аҳоли икки тилда—қадимий хоразм тили ва ўзбек тилида сўзлашган. Хоразм бир неча асрлар мобайнида аста-секин туркийлашган, оқибат-натижада Урта Осиё туркий тиллари хоразм тилини ўзига сингдириб олган. Бу жараён, афтидан XV асрда тугалланган. Шундай қилиб, Абу Райҳон қадимий хоразм тилини, форс-тожик тилини ва ўзбек тили (эски туркий тил)ни билган. У сурия тилини ҳам билган. Юнон тилини ўрганиб, Гомернинг «Илиада» дostonини ўша тилда ўқиб чиққан, деган ривоят ҳам бор. Абу Райҳон ажойиб ва гаройиб Ҳиндистонга ихлос қўйиб, ёши 40 дан ошганда аввало Ғазнида ҳинд фуқаролари ёрдамида ҳиндуларнинг қадимги тили—санскритни ўрганган, бу тилни шу қадар тез ва мукамал эгаллаганки, ҳиндларнинг ҳатто қадимий китобларини ҳам синчиклаб ўқий олган ва текширган, шулар асосида ҳиндларнинг тарихи, фани, урф-одатлари, мамлакати ва тили тўғрисида каттагина асар яратган. Ҳатто баъзи китобларни санскритдан арабчага, Эвклид ва Птолемей китобларини араб тилидан санскритчага таржима қилган, астролябиянинг тузилиши тўғрисида рисола ёзган. «Бундан мақсад,— деган Беруний,— билимларни тарқатмоқ истагим эди». Унинг мутолаа қилган китоблари ва жуда кўп нақллари (цитаталари) унинг бошқа тилларни ҳам билганлигидан далолат беради.

Аммо Абу Райҳоннинг кўпчилик асарлари араб тилида ёзилган. Гарчи араб тили унинг она тили бўлмаса ҳам, ўша замонларда кенг ёйилган ислом динининг тили, давлат ва маъмуриятнинг мажбурий тили бўлиб, халқаро тил қаторида юритилган.

«Дунёнинг ҳамма мамлакатларида фанлар араб тилига таржима қилинган... Мен (ҳам) араб ва форс тилларида ёзим, лекин уларнинг ҳар иккови ҳам менинг она тилим эмас» дейди олим «Сайдана» китобининг муқаддимасида. Шунга қарамай, Абу Райҳон араб тилини ҳамisha танқид қилиб, унинг камчиликларини мисоллар билан кўрсатган. Масалан: «Араб ёзувининг катта бир офати бор: кўшилиб ёзиладиган ҳарфлар бир-бирларига ўхшаш бўлгани учун, уларни ажратишда нуқта ва эъробларга муҳтож бўлинади. Бу нарсалар тарқ қилинса, мазмун англашилмай қолади» («Сайдана»). У баъзи асарларини атайин оммабоп қилиб ёзган. Жумладан, «Осори боқия»ни

ёзишда илмий маълумотларни осонгина тушунтиришни, китобхонни турли китоблардан илмий маълумотлар ахтариш машаққатидан халос қилишни ўзининг вазифаси деб билган.

Абу Райҳон ўз маълумотларини китоблардан олган, олимлар билан суҳбатларда ва оддий халқ оғзидан, сайёҳлар ва элчилардан эшитган. Жумладан, Узоқ Шарқ тўғрисидаги маълумотларни Ғазнига келган Хитой элчиларидан билиб олган. Абу Райҳон кўп вақтини кузатиш, текшириш, ўлчаш ва ҳисоблаш натижаларини ёзиб қўйиш, китоб ахтариш билан ўтказган. «Геодезия» да мана бу сатрлар шундан далолат беради:

«Мен ой тутилишларини бир неча марта кузатдим... Биз (Қот) шаҳрининг узунлиги $85^{\circ}5'$ десак, шунда Жўржониянинг узунлиги $85^{\circ} 5' 34''$ бўлиши муқаррар. Бунга сабаб Жўржониянинг ундан ғарбдалигидир». «Мен ҳижрий билан 384—385 йилларда кузатиш олиб боришга аҳд қилиб, каттагина диаметрли доира ва бошқа асбобларни тайёрлаб қўйган эдим. Жайхуннинг ғарбий томони ва Хоразм шаҳрининг жанубидаги (Бушқотир номли) қишлоқда кузатиш имкониятини топдим»... «409 ҳижрийнинг жумодулоҳир ойининг боши сешанба куни (1019 йил октябрь ойи) Кобул ёнидаги Жайфур деган қишлоқда эдим. Бу ерга мени шу жойларнинг (географик) кенглигини билишга бўлган зўр иштиёқ олиб келган эди».

Ёқутнинг «Муъжам ал-удабо» асарига ёзишча, Беруний нафси пок, суҳбати ширин, хушмаишат, ширин суҳан, ифбатли, номусли, ростгўй ва дангалчи одам бўлган, асло ножўя ишлар қилмаган. Беруний диний жиҳатдан, албатта, ўз замонасининг фарзанди бўлган, аммо хурофот ва жаҳолатга имкони борича қарши турган, ўрни келганда ёлғон-яшиқларни фош қилган, миш-мишларга ишонмасликка ундаган. У кўпгина табиий ҳодисаларни илмий жиҳатдан асослаб, шахсан тажрибалар ўтказиб, тўғри тушунтиришга ҳаракат қилган. Шахсий ҳаётида ҳам динни маҳкам «ушлаб» олишга уринмаган. Ёшлигида шна мазҳабига хайрихоҳ бўлса, Ғазнида турганида сунна мазҳабига ўтган. Шу билан бирга, илми нужум (астрология)га, яъни юлдузлар ҳолатига қараб ердаги кишиларнинг тақдирини башорат қилишни тан олмаган.

«Илми нужум фаннининг илдизи чириган, шохлари мўртдир. Унинг хулосалари бир-бирига зид, унда ҳақиқат устидан тахмин ҳокимлик қилади, алхимия эса бойлик орттиришни мақсад қилиб олган сохта фандир», деган олим.

Беруний портрети. Абу Райҳон Берунийнинг характери, кишилар билан муомаласи, диди ва тирикчилиги тўғрисида маълумотлар ва хотиралар етарлидир. Аммо унинг қиёфаси — портретига доир маълумотлар жуда кам. Ўз замонасидан миниатюра ҳам қолмаган. Шу боисдан бўлса керак, турли мамлакатларда Берунийни турлича, ҳатто бир-бирига сира ўхшамайдиган қиёфада тасвирлаб келмоқдалар. Буни ўша мамлакатларда нашр этилган китоблар ва тарқатилган маркаларда ҳам

кўриш мумкин. Рассомларнинг фантазияси дарҳақиқат бепоён!

Аммо тарихда бир хотира бор. Олим Шаҳризўрий унинг кўриниши — қадди-қомати, чехраси тўғрисида одамлардан эшитганларини ёзган: «У қизилмағиз, оппоқ узун соқолли, наст бўйли, қорни катта одам эди». Абу Райҳон Берунийнинг портретини чизиш учун шу маълумотлар ҳамда XI аср кийим-кечак нусхалари асос бўлиши мумкин эди. Эронда энг кўп тарқалган портрет — «сўнгги тарихий изланишлар асосида эронлик рассом Бозоргўйин чизган» суратдир. СССРда ҳам Беруний портрети ҳануз муқаррар бўлганича йўқ. Москвада нашр этилган

Абу Райҳон Беруний

китоб ва журналларда, Душанбада нашр этилган китобларда ва Тошкент нашрларида у 5—6 хил тасвирланган. Ниҳоят, халқ рассоми профессор Малик Набиев маҳорат билан чизган Беруний портрети биринчи ўринга ўтди шекилли, сўнгги йилларда кенг тарқалмоқда. Афғонистонда ҳам шу расм қабул қилинган.

ГЕОГРАФИЯГА ДОИР АСАРЛАР

Шарқ манбаларида айтилишича, Абу Райҳон ёзган китоб ва рисолалар қопга солинганида бир туялик юк бўлар экан. Ҳақиқатан ҳам шундай. У илмий фаолиятини деярли 16 ёшида бошлаган. Умр бўйи китоб ёзган, жадваллар тузган, табнат ва осмонни кузатган, бошқа тилдаги асарларни таржима қилган.

XIII аср географи Ёқут Ҳамавийнинг ёзишича, у Марв шаҳридаги Жоме мачитининг воқифномасида Беруний асарларининг 60 саҳифага майда қилиб ёзилган рўйхатини кўрган. Абу Райҳон бу рўйхатни 65 ёшида бир дўстининг илтимосига биноан тузган. Мазкур рўйхат «Фихрист» номи билан машҳурдир. Бошқача қилиб айтганда, бу Абу Бакр Закария ар-Розий асарларининг рўйхатига илова қилинган алоҳида библиографик рўйхатдир. Унда Берунийнинг 113 асари кўрсатилган бўлиб, ҳар бир асар ким учун ва не бопсдан ёзилгани айтиб ўтилган, 70 асарнинг ҳажми ҳам кўрсатилган.

Беруний тузган рўйхатдан кўринишича, у «Зижга оид» (жадвал ва календарлар тўғрисида) 18 асар, «Шаҳарларнинг бўйи, эни ҳамда бир-бирининг қай тарафда эканлиги ҳақида» 15 та асар, «Ҳисоб фанига оид» 8 та, «Қуёш йўллари ҳақида» 4 та, «Зиж асбоблари ва уларни ишлатиш ҳақида» 5 та, «Замон ва вақтлар ҳақида» 5 та, «Думлик юлдузлар ҳақида» 5 та, «Ой манзилларини текшириш ҳақида» 12 та, «Юлдуз ҳукмлари ҳа-

қида» 7 та асар ёзган. Унинг қўлида нусхаси қолмаган ҳамда умрининг охириги дамларида ёза бошлаб, тамом қила олмаган ва оққа кўчирилмаган китоблари ҳам бўлган. Абу Райҳон юқорида айтиб ўтилган рўйхатни тузганидан кейин яна 13 йилча яшаб, 50 га яқин асар ёзган. Шарқшуносларнинг тахминича, Беруний 150 тача асарнинг муаллифидир. Баъзи шарқшунослар, у 180 тача китоб ёзган, деган фикрда. Унинг ҳатто Бомбей саними тўғрисида ҳадиси, Қашмириядан келган 10 саволга жавоби, нужум илмидан Балхда берилган саволлар ҳақидаги, пушти камар тўғрисидаги рисолалари, ҳазилкашлик санъати, олтин ва кумуш қоплаш усули тўғрисидаги китоблари, шеърлар тўплами ҳам бўлган.

Ёқут «Муъжам ал-удабо»сида бундай деган: «Беруний қатта бир ёзувчи ва тилшунос эди. Бу илмлар юзасидан унинг бир неча асари бор. Уларни мен ўзим кўрганман. Бир Абу Тамомнинг шеърларига ёзган шарҳларидир. Буларнинг ўз қўли билан ёзган нусхасини кўрганман... Унинг бу соҳадаги иккинчи китоби ҳам бор».

Шарқшуносларнинг энг кейинги ҳисобига кўра, Беруний асарлари қуйидагича тақсимланади: астрономияга оид асари— 70 та; математикага оиди — 20 та; география-геодезияга оиди— 12 та; картографияга оиди — 4 та; иқлим ва об-ҳавога оиди— 3 та; минералогияга оиди — 3 та; фалсафага оиди — 4 та; физикага оиди — 1 та; доришуносликка оиди — 2 та; тарих, этнографияга оиди — 15 та; адабиётга оид асари 28 тадир.

П. Г. Булгаковнинг тахминича, Беруний жами 10 минг қўл-ёзма варақ асар ёзган. Агар шуларнинг ҳаммаси босма усулида нашр этилса, ҳар бири 35 босма листдан иборат 40 жилд «Беруний асарлари тўплами» ҳосил бўлар эди («Беруний», 289-бет). Совет матбуотида Беруний асарларининг тўла рўйхати эълон қилинган. Афсуски, шунча китобдан атиги 30 таси сақланиб қолган. Аммо «Хоразм тарихи», «Иқлимлар тақсимоти» («Дунё географияси») номли китоблари йўқолиб кетган. Уларни кўрган ва ўқиган одамлар бўлган. Берунийнинг «Ал-Хоразий астрономик зижидидаги камчиликлар ҳақида ўрناк масалалар» деган шарҳлардан иборат китоби бизгача етиб келмаган. Ҳозир бу китобнинг ибн Азра қадимий яҳудий тилига таржима қилган вариантгина бор.

Беруний асарлари орасида географияга доир махсус китоблар анчагина; унинг астрономия ва бошқа соҳаларга бағишланган китобларида ҳам географик маълумотлар кўп. Берунийнинг узунликлар ва кенгликлар, Ер юзидаги одамзод яшайдиган мамлакатларнинг чегараларини аниқлаш, суратга (картага) тушириш, ҳавонинг совуши ва исishi сабаблари (циклон ва атмосфера фронтлари?) тўғрисидаги асарлари ҳам бўлган; у Птолемей «География»сига қисқача шарҳ ҳам ёзган экан. «Мен унинг «Китоб тақосим ва ақолим» («Иқлимлар бўлиниши китоби») номли ўз қўли билан ёзган асарини кўрдим. У бу китоб-

ни ўша йили (1030 йил) ёзган экан» деб тасдиқлайди Екут. Бунинг дунё табиий географиясига оид китоб эканлиги сарлавҳасидан кўриниб турибди. Булар — Берунийнинг йўқолиб кетган асарларидир. Аммо унинг мавжуд асарлари ҳам катта қимматга эга. Бу китобларнинг география нуқтан назаридан энг муҳимларига алоҳида тўхтаб ўтмоқчимиз.

«Осори боқия» («Ал-осор ал-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия» — «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар») тахминан 1000 йилда, Абу Райҳон Журжонда (Каспий денгизининг жануби-шарқидаги шаҳар) яшаганида ёзиб тамомланган. Бу асар 1879 йилда инглиз тилига, 1943 йилда форс тилига, 1957 йилда рус тилига, 1968 йилда ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилди¹. Асарда турли халқларнинг календарь системаси, ой ва мучал номлари, байрамлари, Ой манзиллари, жуда кўп метеорологик, фенологик ва тарихий маълумотлар, қабилалар ва жойларнинг номлари ёзилган. Шарқ манбаларидан бирида «Осори боқия»га юсак баҳо берилиб, бу асарда муаллиф «ўзидан илгари ўтган олимларнинг китобларидан сочилган дурларга ўхшаш нафис масалаларни териб, таъриф ипига тизган ва шарҳ қилган» дейилган. Европалик шарқшунослар бу асарни қисқача «Хронология» деб атайдилар.

«Картография» («Тастих ас-сувар ва табтиҳ ал-қувар») 10 варақдан иборат рисола бўлиб, хоразмшоҳ Абул Аббос Маъмунга бағишланган. Бу рисола «Картография» деб қисқа ном билан аташни биз таклиф қилдик. Рисоланинг кириш сўзида астрономия, картография ва географиянинг амалий аҳамияти тўшунтирилган.

«Осмонни зийнатлаб турган, эътибор билан қаровчилар учун ҳужжат, чўллар ва денгизларда адашганлар учун аломат ва нишон бўлган юлдузлар орасида (расадхоналарда) кузатиладиган ҳамма ёритқичларнинг сурат—шаклларини танишнинг астрономиянинг иккала қисмида ҳам манфаат ва фойдаси оз эмас.

Шунингдек, йилга тегишли билимларда, яъни фаслларнинг бирин-кетин келуви сабабли йил мавсумларининг ўзгаршини аниқлашда, асрлар бўйи барча йилларда бир-бирга яқин ва ўхшаш тартибда қуруқлик ва денгизда юз берувчи табиий ҳолларни: қурғоқчилик, намгарчилик ва мўътадиллик пайдо бўлишини, буларнинг буғлар сабабли вужудга келиб, мамлакатлар, жойлар ўзгаришлари бўлмаса ўзгармасликларини, масалан: ёғинлар ёғишини, гармсёллар, ўт чиқишлар, яшин тушишлар, ҳавонинг дафъатан исиб ёки совиб кетиши, аямажузлар вақтини, урчитиш пайтлари, ҳайвонларни қочириш, кўчатлар ўтқазиш, экинлар экиш лозим бўладиган вақтларни билишда — у ишлар маълум вақтлардан бошқада натижасиз бўлади, — ден-

¹ Абу Райҳон Беруний. «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар». Танланган асарлар. I том, «Фан», Тошкент, 1968. Қисқача — «Осори боқия».

гизлар қўзғалиб, уларда юриб бўлмайдиган вақтларни билишда; ер юзидаги мамлакатларнинг бир-биридан қандай вазиятда эканини, тоғлар, денгизлар ва дарёларнинг вазиятларини, яқин йўллардан юришни, аскарларни юргизиш, карвонларни жўнатиш учун яқин йўллар топишни билишда; жой ва ва мамлакатлардан қай бири қай бирининг рўбарўсида эканини билишда ҳам манфаат фойдаси оз эмас».

Сўнгра мазкур рисолаи ёзишда фойдаланилган манбалар айтиб ўтилган, йўл-йўлакай уларнинг муаллифларини танқид қилиб, илгариги олимларнинг хатолари «осмон сферасидаги ёритқичлар ва суратлар, ер курасидаги шаҳарлар, тоғлар, денгизлар, дарёлар ва бошқаларни тасвирлашга эришиш қоидаларини қўллашга мени мажбур этди. Шундай тасвирлаш ишини кўзда тутган киши ушбу қондаларга асослансин ва бошқа нарсага бурилмасин!» деган. Яна устурлаб (астролябия) хиллари, градус тўри, картографик проекциялар, шарни текис қоғозга тушириш, осмон глобусини ясаш тўғрисида гапирилган. Географик карта ҳақида бундай деган: «Ер курасини сатҳга ўтказишда эса шаҳар ва қишлоқларнинг узунлик ва кенгликларини, денгизлар, булоқлар, дарёлар, қумликлар, тоғлар, қонилар, тепаликлар, қиялик ва сойликларни баён этадиган «Жуғрофия» китобига эҳтиёж тушади ва бу китобдагига қараб уларнинг (белгилари) ишланади. «Йўллар ва мамлакатлар» ҳақида ёзилган китобларнинг эгалари ернинг иккала сурати — кура ва сатҳ суратида шундай иш юритганлар: денгизлар пистамағиз ранг билан, оқар сувлар қаҳрабо ва осмоний ранг билан, қумлар заъфаронсимон сариқ ранг билан, тоғлар озгина қизил аралашган гунафша ранг билан, шаҳарлар чорбурчак шаклларда қирмизи қизил ранг билан. Йўллар кўлранг ва тўқ жигар ранг билан кўрсатилган» (13—14-бетлар).

Рисолада проекцияларга доир бир қанча амалий кўрсатмалар ва шакллар бор.

«Геодезия» («Китобу таҳдиди ниҳоят ал-амокин ли тасҳиҳ масофат ал-масокин» — «Турар жойларнинг ораларидаги масофаларни аниқлаш учун жойларнинг чегараларини белгилаш ҳақида китоб»). Бу китобнинг биттагина қўлёзма нусхаси мавжуд. Унда «23 ражаб 426» ёзуви бор; бу — 1025 йил 20 октябрь дегани. Китоб шу йили ёзиб тугатилган. Аслда Беруний унй 1017 йилда Хоразмда ёза бошлаб, Кобулда давом эттирган ва Ғазнида ниҳоясига етказган.

Бу якка-ягона қўлёзма ҳозир Истанбулдаги Султон Фотиҳ жомесининг кутубхонасида сақланмоқда (инв. № 3386). Айрим тадқиқотчилар «Бу Берунийнинг ўз қўли билан ёзилган» деса, бошқалар «бу Беруний асарининг кўчирилган нусхаси бўлиши керак» демоқдалар.

Академик В. В. Бартольд 1926 йили Истанбулга борганида мазкур қўлёзмани варақлаб чиқиб, Амударёга тегишли бир неча саҳифасидан нусха кўчирган эди. В. В. Бартольд вафоти-

дан кейин шарқшунос С. Волин шу парчани унинг архивидан олиб, русчага таржима қилди ва 1941 йилда биринчи бўлиб илмий жамоатчиликни унинг мазмуни билан таништирди. Худди ўша йили Берунийнинг Амударё ҳақидаги парчаси «Ислом энциклопедияси»нинг туркча нашрида ҳам босилиб чиқди. 1947 йили Ф. Кренков инглизча таржимасини чоп эттирди. 1950 йилда профессор Яҳё Фуломов «Беруний Амударё оқимининг тарихий гидрографияси ҳақида» мақоласини ёзди. Академик С. П. Толстов раҳбарлигидаги Хоразм экспедициясининг материалларида бу парча ҳар жиҳатдан таҳлил қилинди. Шундан кейин у бошқа китобларда ҳам нақл қилина бошлади.

Тошкентлик арабшунос П. Г. Булгаков Мисрда ишлаган вақтида «Геодезия» китобининг арабча текстини алоҳида китоб тарзида нашр эттирди, Тошкентга келганидан сўнг рус тилидаги мукамал таржимасини ҳам босмага тайёрлаб берди.¹ «Геодезия»нинг қўлёзмаси кириш сўзидан бошланган. Беруний кириш сўзида жаҳолатпарастликни ва алдамчиликни коралаган, фан ва маърифатнинг фойдасини тушунтирган, геометрия, медицина, музыка, астрономия, логика, география, тарих каби фанларнинг вужудга келиши ва аҳамиятини баён этган.

Китобнинг географияга тегишли қисмида у X аср денгизчиси Мафнаннинг Хитойга кемаларда борганини ҳикоя қилган, ўзининг Хоразмда глобус тайёрлаганини эслатиб ўтган. Хоразм воҳасининг ўтмишини ҳам батафсил изоҳлаб берган. Китоб бешта назарий бобдан иборат бўлиб, унга кўп масала ва ми-соллар илова қилинган.

Китобнинг иккинчи бобида «устурлоб ва бўлак асбоблар ясашда ўз замонасининг энг моҳир устаси» ўртаосиёлик Абу Аҳмуд Ҳамид ибн Хизр Хўжандий ихтиро қилган ва Рай расадхонасига ўрнатилган Фаҳри секстанти ҳам батафсил тасвирланган. Маълумки, Хўжандий 992 йилдан Рай расадхонасида ишлай бошлаган, 995 йилда ўша ерда Беруний билан учрашган (Хўжандий 1000 йилда вафот этган). Берунийнинг ўзи Хўжандий билан дўст бўлган, илмда ҳамкорлик қилган. Беруний «Картография» рисоласида ҳам Хўжандийни тилга олиб, унинг қирта томонини аниқлашдаги ўлчашларини таҳлил қилган. «Ўрта осиёлик бу икки атоқли олимнинг дўстлиги Берунийнинг ўзи учун ҳам фойдали бўлди, ўртаосиё фанининг тараққиёти учун ҳам самарали бўлди... У, Хўжандийни ўрганиб, ишларини тарғиб қилди, Фаҳри секстантига бағишлаб махсус рисола ҳам ёзди» дейди П. Г. Булгаков.

Китобнинг учинчи бобида дунё географияси баён этилган— шаҳарларнинг кенгликларини аниқлаш, иқлимларга бўлиш, уларнинг чегаралари, океанлар, денгизлар ва оролларнинг тақ-

¹ Абу Райхан Беруний. «Определение границ мест для уточнения расстояний между населенными пунктами». Исследование, перевод и примечания П. Г. Булгакова, «Фан», Тошкент, 1968 қисқача — «Геодезия».

симланиши баён этилган, шимолда яшайдиган ису ва югра қабилалари тилга олинган.

Китобнинг бешинчи боби жойларнинг географик узунлигини аниқлаш усулларига бағишланган. Умуман, бу китобда таклиф қилинган ва амалда қўлланилган ўлчаш методлари, асбоблари ўрта асрларда энгилғор усуллар ва энг маъқул асбоблар бўлган. Бешинчи бобнинг охирида кўпгина мисоллар келтирилган; жумладан, Бағдод билан Рай, Рай билан Журжон, Журжон билан Болхон оралиқларидаги меридиан фарқини аниқлаш усули, Балх ва Журжония шаҳарларининг узунлик ҳамда кенгликларига асосланиб Омуд (Чоржўй)нинг узунлик ва кенглигини аниқлаш усули, Балх билан Бухоро орасидаги масофани уларнинг кенглик ва узунликларига қараб аниқлаш усуллари ва ҳоказолар берилган. Олим бир қанча жойларнинг кенглик ва узунликларини шу усулларда аниқлаган.

«Ҳиндистон» («Китоби фи таҳқиқи молиил ҳинд мин мақола Мақбула фил ақл ау марзула» — «Ҳиндларга махсус нарсаларни тушунтириш китоби»)ни олим 1020 йилда ёза бошлаб, 1030 йил ёзда тамомлаган; китобни ўз дўсти ва устози Абу Саҳл Тифлисийга бағишлаган. Бу китоб «Ҳиндистон тарихи» номи билан машҳурдир. 1888 йили Лондонда мазкур китобнинг арабча тексти билан инглизча таржимаси нашр этилган. 1958 йилда Ҳиндистонда арабча нусхаси иккинчи бор нашр қилинди. Русчага таржимаси 1963 йилда, ўзбекчага таржимаси эса 1965 йилда Тошкентда босилиб чиқди.¹

География фани учун бу китобнинг аҳамияти катта. Унда умумий географик маълумотлар (Ер тўғрисидаги тасаввурлар, қуруқликларнинг чегаралари, денгиз ва қуруқликлар, сув кўтарилиши ва қайтиши, бошланғич меридиан тарихи) билан бирга, Ҳиндистон табиатининг муфассал таърифи (тоғлари, дарёлари, шаҳарлари, қабилалари, ҳайвоноти ва ҳоказо), том маъноси билан Ҳиндистон табиий географияси бор. Ундаги энтографик маълумотлар, дин, фалсафа, урф-одатлар таърифи муфассал ва ҳақиқийдир.

Беруний бу китобда асосан ўзи кўрган ва аниқлаган нарсалар ҳақида ҳикоя қилган. У ўз геодезик кузатишлари тўғрисида бундай дейди: «Лоҳур қалъасининг кенглиги 34° 10' эканини ўзим ҳисоблаб топдим. Бундан Кашмир қалъасигача 56 милдир (бир мил 1973,2 метр. *Автор*). Бу қалъанинг ярми тепалик ва ярми текис даладир.

Кузатишлар натижасида мана бу жойларнинг кенгликларини топдим: Ғазни 33° 35'; Кобул 33° 47'; Гандиамир 33° 55'; Дунпур 34° 20'; Ламғон 34° 43'; Пиршавур 34° 44'; Вайҳанд 34° 30'; Жайлам 33° 20'; Нандна қалъаси 32°; бу қалъа билан

¹ Абу Райҳон Беруний. «Ҳиндистон». Танланган асарлар. II. «Фан», 1965. Қисқача — «Ҳиндистон».

Наидна қургони. Беруний ер шари айланасини шу қўрғонда ўлчаган

Мўлтон оралиғи қарийб 200 мил; Сиёлқут $32^{\circ} 58'$; Мандакка-пур $31^{\circ} 50'$; Мўлтон $29^{\circ} 40'$.

Уларнинг (ҳиндларнинг) ерларида мазкур жойлардан ташқарига чиқмадик».

Олим Ҳиндистонда вақтида Ер айланасининг узунлигини ўлчаш билан ҳам шуғулланди.

Марҳум Жавоҳарлал Неру «Ҳиндистоннинг кашфи» китобида Берунийнинг мазкур китоби тўғрисида бундай деган: «Беруний юнон фалсафасини ўрганди: ҳинд фалсафасини мутолаа қилмоқ учун санскрит тилини ўргана бошлади. Беруний ҳинд ва юнон фалсафасини бир-бирига солиштирди, улардаги мавжуд умумийликни кўриб ҳайратда қолди. Берунийнинг китоби ҳақиқий материалларни қамраб олиш билан бирга, урушлар, босқинчиликлар, оммавий қирғинлар бўлишига қарамай, фан аҳллари ўз ишларини давом эттирганликларини кўрсатиб беради. Орани нафрат ва худбинлик кайфиятлари бузиб турган пайтларда ҳам Беруний, бегона одам бўла туриб, бу ўлка кишилари аҳволини тўғри тушунтиришга ҳаракат қилди».

Рус шарқшуноси академик В. Розен «Ҳиндистон» китобига «Шарқ ва Ғарбнинг қадимги ва ўрта аср китоблари орасида тенгги йўқ асар» деб баҳо берган.

«Ҳиндларнинг икки китобини («Санъя» ва «Патаңжала») араб тилига таржима қилган эдим», «Мен Эвклид ва Батлимуснинг «Алмажистий» китобини ҳиндлар учун таржима қилиб, уларга астролябия санъатини ёзиб бераман, ҳиндлар орасида илм тарқатишга ва уларда йўқ илмни бор қилишга қизиқаман» дейди Абу Райҳон «Ҳиндистон» китобида. Ислом дини таъсири кучайиб кетган шароитда мажусий тилини ўрганниш, шу тилдаги китобларни ўқиш ва ҳинду маданиятига хизмат қилиш —

Берунийнинг буюк инсонпарвар, продали, жасур одам эканлигидан далолат беради.

Ҳиндистон тўғрисида китоб ёзиш ниҳоятда қийин бўлганлигини, бу соҳада яққа ўзи ишлаганлигини, аммо кучини, вақтини ва пулини ҳам аямай, санскрит тилидаги китобларни излаганлигини, ҳинду тилини ўргатадиган олимларни ҳар қаердан бўлса ҳам қидириб топганини ва бу ишларнинг ҳаммасини шу мамлакатга бўлган муҳаббати туфайли амалга оширганини Абу Райхоннинг ўзи фахрланиб ёзган.

«Ҳиндистон» китобини таҳлил ва тарғиб қилишда шарқшунослардан А. Расулов, А. Ирисов, философлардан М. Баратов, О. Шаматов, А. Шарипов, адабиётшунослардан А. Пўлатов, С. Йўлдошевларнинг хизматлари катта.

«*Ак-Тафҳим*» («ат-Тафҳим ли авои ли синоат ат-танжим» — «Нужум санъатининг аввалини тушунтириш», яъни «астрономия илмидан бошланғич маълумотлар») китоби 1030 йилда ёзилган. Унинг ёзилган йили саҳифаларида бир неча бор: «420 ҳижрий қамарий, 398 яздигард ва 1341 исқандар йили» деб кўрса тилган.

«*Ат-Тафҳим* — Берунийнинг икки тилда: арабча ҳамда форсча ёзган йирик асарларидан биридир. Бу китоб қўлёзмасининг нусхалари кўп. Тошкентдаги Шарқшунослик институтининг фондида 445 ва 3423- номерли қўлёзмалар сақланмоқдаки, булар, эҳтимол, энг мукаммал, энг биринчи нусхалардан биридир.

1934 йилда «ат-Тафҳим» инглиз тилига таржима қилинди. Форс тилидаги нусхаси Эронда нашр қилинди. Тожиқ тилида 1973 йилда, рус тилида 1975 йилда чоп этилди. «*Ат-Тафҳим*» мазмунини таҳлил ва тарғиб қилиш ишига астроном Ф. Жалолов, математик Б. А. Розенфельд ва А. Абдурахмонов, арабшунос А. Аҳмедов салмоқли ҳисса қўшдилар.

Беруний бу китобни тушуниш осон бўлиши учун уни хоразмлик Райхона Ҳасан қизининг илтимосига кўра 530 тача савол ва жавоб тарзида ёзганлигини айтган. Унда ҳисоб, геометрия, астрономия, календарь, география масалалари ёритилган ва жуда кўп шакллар билан изоҳланган, доира шаклдаги дунё картаси илова қилинган.

«*Ат-Тафҳим*»нинг тўртинчи боби «Маъмура ва обод ерларнинг чегаралари» деган сарлавҳа билан берилган; уни, умуман, «География» дейиш мумкин. Бу бобда 35 саволга жавоб берилган: «Ернинг катталиги қандай?», «Ернинг маъмура (кишилар яшайдиган обод) қисмининг чегаралари қандай?», «Ернинг маъмура қисмида денгизлар қандай жойлашган?», «Экватор қаерда ва унинг хосиятлари нимада?», «Шаҳарнинг кенглиги қандай?», «Иқлимлар нима?» ва бошқалар¹.

¹ Абу Райхан Беруни. Книга вразумления начаткам науки о звездах. Вступительная статья, перевод и примечания Б. А. Розенфельда и А. Ахмедова. Избранные произведения, т. IV, «Фан», Тошкент, 1975. Қисқача — «*ат-Тафҳим*».

«Қонуни Масъудий» («ал-Қонун ал-Масъудий фил ҳайъа ван нужум»—«Астрономия фанида Масъуд исмига ёзилган қонун») Берунийнинг энг йирик асари бўлиб, уни муаллиф умрининг охиригга йилларида ёзган. Китоб султон Масъудга аталганлигидан Беруний уни 1030 йилдан кейин ёзабошлаб, 1036—1037 йилларда тамомлаган деса бўлади. Султон Масъуд Берунийга анча ихлос қўйган, илмий масалаларда ундан ҳамisha маслаҳат сўраган. Беруний унга: «Сиз буюк ҳоким бўлганлигингиздан ўз ерларингиздаги аҳволни, кеча ва қундузнинг ўзгаришини, обод ерларни яхши билишингиз лозим» деб, турли қўлланмалар тузиб берган, жумладан, ушбу китобни ёзган.

Асарнинг қўлёзма нусхалари 10 тача бўлса керак. Асар жами 12 мақоладан иборат бўлиб, ҳар мақола бир неча бобга бўлинган (бу ерда «мақола» сўзи ҳозирги маъносида эмас, балки бир бутун китоб маъносида ишлатилган). 1-мақолада оламнинг геоцентрик тузилиши Птолемей фикрича баён этилган, 2-мақолада — йиллар ва календарлар, 3-мақолада — тригонометрия маълумотлари, 4-мақолада сферик астрономия ва жойларнинг кенгликларини белгилаш усуллари, 5-мақолада жойларнинг узунликларини белгилаш усуллари, 6-мақолада — Қуёшнинг ҳаракати, 7—8-мақолаларда — Ойнинг ҳаракати, 9—11-мақолаларда юлдузлар ва планеталар ҳаракати баён этилган, 12-мақолада эса мунажжимларнинг йил ҳисоби таҳлил қилинган.

5-мақоланинг 9—10-боблари география учун жуда муҳимдир. Бу бобларда денгиз ва қуруқликлар чегаралари, етти иқлим тақсимоти ҳамда дунёдаги 603 жойнинг географик координатлари берилган. Шуларга асосланиб дунёнинг географик картаси тузилса, Берунийнинг ер юзини қандай тасаввур этганлиги аён бўлар эди. Бироқ узунлик белгилари ва бошланғич меридиан маълум бўлмаганлигидан бундай карта тузиш бирмунча мушкул (бу масалалар «Беруний ва Улугбек» сарлавҳаси остида баён этилади).

Учинчи боб — «Шаҳарларнинг узунлик ва кенгликларини жадвалларда кўрсатиш ҳақида» сарлавҳаси билан берилган бўлиб, унда «шаҳарларнинг бир-бирига нисбатан вазиятларига ва ораларидаги масофалар тақозосига қараб тузатишга уриндим, китоблардан кўчирмадим. Чунки бундай жадваллар китобларда чалкашдир».

Афсуски, Беруний жадвални тузишда кўп меҳнат қилган бўлсада, қўлёзмани кўчирган ҳаттотлар рақамларда ва номларда баъзан хатога йўл қўйганлар. Бунинг устига, «Қонуни Масъудий»ни русча ва ўзбекчага таржима қилганда ҳам қўлёзмаларда йўл қўйилган хатоларга эътибор берилмаган. Пировардида жадвал саҳифаларида талай хатолар ўтиб кетган.

«Қонуни Масъудий» биринчи марта Берунийнинг танланган

асарлари каторида V том қилиб (икки китоб) тўла равишда рус ва ўзбек тилларида нашр этилди¹.

Москвалик астроном У. Содиқов, тошкентлик астроном Ғ. Жалолов, картограф М. Тешабоев ва геодезист К. Норхўжаев «Қонуни Масъудий» асосида олиб борган тадқиқотлари натижаларини эълон қилдилар.

«Минералогия» («Китоб ал-жамоҳир фи-маърифат ал-жавоҳир» — «Жавҳарларни таниш учун жам китоб»)ни муаллиф 1048 йили Ғазнида ёзган. Совет шарқшуноси А. М. Беленицкий бу китобни рус тилига таржима қилди². Асарнинг баъзи парчалари (ёқут, бадахшон лаъли, олмос, марварид, қаҳрабо, мигнотис, темир бандлари) ўзбек тилига таржима қилиниб, «Бируний» тўпламида берилди.

Тошкентлик геолог проф. А. И. Исломов ўзининг Ўрта Осиёдаги геологик билимлар тарихига бағишланган асарида «Минералогия» китобни таҳлил қилган. Проф. Г. Г. Лемлейн билан академик О. Акрамхўжаев ҳам «Минералогия» китобини муфассал таҳлил қилиб, мақола ёздилар.

«Минералогия» китобида фойдали қазилмалар конларининг географик тарқалиши баён этилган, қайси тошнинг қайси тоғ, дарё водийси ёки қишлоқдан қазиб чиқарилиши аниқ айтилган, чет элларга қимматбаҳо тошлар чиқарадиган шаҳарлар кўрсатилган, жойларнинг номлари минераллар билан боғлиқлиги изоҳланган, минералларнинг, чунончи, қимматбаҳо тошларнинг баҳоси, марварид йиғувчиларнинг кунлик иш ҳақи каби маълумотлар берилган. Фан учун шуниси муҳимки, Беруний тарихда биринчи бўлиб қимматбаҳо тошларнинг солиштирма оғирлигини аниқлашга киришган. Бунинг учун олтинни андаза («қутб») қилиб олган. Муаллиф бу асарда ўзи тўплаган материалларни ҳамда заргарлар, кончилар, темирчилар ва кимёгарлар билан суҳбатда эшитган маълумотларни берш билан бирга, қадимги олимларнинг қимматбаҳо тошлар тўғрисидаги китобларидан ҳам фойдаланган.

Уша даврда Басра (Ироқ), Кашмир, Бадахшон, ва Хуросон чет элга силлиқланган қимматбаҳо тошлар сотадиган марказ бўлиб ҳисобланган. У Бадахшон ҳақида бундай деган: «Бадахшоннинг ўзида тошлар қазиб чиқарилмайди. Бадахшонга бошқа ерлардан келтирилади ва шу ерда тарошланади, силлиқланади. Бадахшон бу тошлар учун дарвозадирки, шу ердан бошқа мамлакатларга тарқалади. Шу сабабдан «Бадахшон тоши» бўлиб кетган. Конларнинг ўзи Варзпанж номли қишлоқ еридадир. Бу

¹ Абу Райҳон Беруний. «Қонуни Масъудий». Таржимон А. Расулев, махсус муҳаррир А. Аҳмедов. Танланган асарлар, т. V, биринчи китоб. «Фан», Тошкент, 1973. Қисқача — «Қонуни Масъудий».

² Ал Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей. («Китоб ал-жамоҳир фи-маърифат ал-жавоҳир»). Перевод А. М. Беленицкого, изд-во АН СССР, Л., 1963. Қисқача — «Минералогия».

Бадахшондан Ваҳон чегараси томонида уч кунлик йўлди, шоҳаншоҳ ерларидир. Бу ерларнинг пойтахти Шикамиш (Ишкомиш) ушбу конларга яқиндир». Демак, тошларнинг номи уларнинг қазиб чиқарилган жойи билангина боғлиқ бўлмай, балки тошларни силлиқлаб сотадиган жойнинг номидан ҳам келиб чиқиши мумкин экан.

«Минералогия» китобида мана бу сатрларни ҳам ўқиш мумкин: «Ал ҳабашни деган тош мутлақо Ҳабашистондан олинмайди, балки ҳабашларнинг оппоқ ялтироқ тишига ўхшатиб берилган номдир... Рум, Рус, ва славянларнинг қиличлари Шобуркон темирдан ишланади».

«Қалайи деб аталадиган қилич Қала мамлакатидан (Малакка яриморали) келтирилади, шунинг учун бу металл қалайи деб юритилади».

«Еқут — жавҳарлар орасида биринчиси, нафисроғи ва энг қимматлисидир. Еқутлар оқ, кўк, сариқ ва қизил бўлади. Қизил ранглисидан бошқалари нафис ва қимматли эмас.

...Қизил еқутнинг ранги (ўзи бир неча тур). Энг тозаси румоний (анор дона ранглиси), сўнгра баҳарамоний (заъфарон ранглиси), арғувоний (арғувон гули ранглиси), энг сўнг қизил гул ранглисидир.

О л м о с. Олмоснинг исми ҳинд тилида хиро, рум тилида азмис ва адмантундир. Еқуб Қиндий: адмантуннинг маъноси — синмайдиган нарса, дейди. Олмос сурёнийчада олмиёс ва кифод олмас бўлиб, гўё маъноси олмос тошидир. Унинг хосияти шуким, ҳеч нарса уни кеса олмайди, сидуриолмайди, аксинча, у ҳар нарсага синдиради...

М а р в а р и д. Сув ҳайвонининг жинси бўлиб, ўсиши билан (бошқа) тошлардан фарқ қилади (уни денгизга шўнғиб, денгиз тагидан топадилар)».

«Минералогия» китобида Хуттал вилоятида (Жанубий Тожикистон) Махатач тоғи этагидан турли рангдаги тоштуз қазиб олиниши ёзилган. «Хутталнинг олтини сариқ рангда, уни тоғдан ва Жайхундан лой ва қум орасидан оладилар. Айниқса баҳор селлари вақтида қишлоқ аҳолиси олтинни кавлаб оладилар».

«Сайдана» («Қитоб ас-сайдана фит-тибб» — «Доривор ўсимликлар ҳақида китоб»). Бу европа тилларида «Фармакогнозия» деб аталган. Бу — Берунийнинг 1047—1048 йилларда араб тилида ёзган энг охириги йирик асаридир. Асарнинг арабча оригинали фақат бир нусхада бўлиб, ўша нусхаси 1927 йилда Туркия китобхоналарининг биридан топилди. Фарғоналик табиб Абубакир ибн Али ал-Қосоний мазкур асарни 1211 йилда Ҳиндистонда форс тилига таржима қилган, 1279—1280 йилларда эса ал-Ғаданфар ундан нусха кўчирган. Бу нусха Лондондаги Британия музейи кутубхонасида сақланмоқда. Шундан бери бу асар бошқа тилларга тўла равишда таржима қилинмаган. Унинг фақат муқаддима қисми немис ва турк тилларига таржима қилинган. Мар-

ҳум шарқшунос С. Мирзаев бу тўғрида мақола ёзган эди («Беруний» тўплами).

Ўзбек шарқшуноси, химик ва филолог Убайдулло Қаримов бу асарни мукаммал равишда рус тилига таржима қилди, ана шу таржима олимнинг таҳлили, изоҳлари ва кўрсаткичлари билан нашр этилди.¹

«Сайдана» китоби алфавит тартибида ёзилган бўлиб, унда ер юзидаги 1116 хил доривор ўсимликлар, дорилар, мевалар, ҳайвонлар ва уларнинг таъсири тўғрисида қимматли маълумотлар берилган, уларнинг турли тилларда қандай аталиши кўрсатилган. Маълумки, Беруний ўсимлик ва ҳайвонлар ҳаёти билан жуда қизиққан, саёҳатлари вақтида учратган ўсимлик ва ҳайвонларнинг баъзиларини уйига олиб келиб текширган.

«Ешлигимда бир туркман қарияни кўрганман, исми Субай Хирма; у Хоразмга турли гнёҳ дорилар келтирар эди. У айтар эди, китобларда таърифланган дориларни ўзи гнёҳлардан тайёрлар экан. Мен ўзим шоҳид: у келтирган мўминё дардга даво берарди» деб ёзган Беруний («Сайдана»).

«Сайдана»да 400 дан ортиқ қишлоқ, тоғ, дарё, шаҳар ва орол номлари тилга олинган. Демак, бу асар ўсимликлар ва ҳайвонот географиясидан қимматли маълумотлар манбаидир. Беруний «Сайдана»да ар-Розий асарларидан талай нақллар келтирган. Ар-Розий (865—925)—фаннинг турли соҳаларида ижод қилган қомусчи олим. У хусусан химия ва медицинага доир катта асарлар ёзган. Беруний унинг барча асарларини мутолаа қилиб, рўйхати (фиҳраст)ни ҳам тузган. Асардаги ана шундай маълумотлардан мисоллар келтирамиз:

«Воқвоқ оролларининг аҳолиси қоратанликлар, қулоқларини тешиб юрадилар (зирақ тақадилар)».

«Сурманинг энг яхшиси Исфаҳонникидир, қора қўнғир тусда: (уни сурган қизларнинг) кўзлари ялтираб, шахло бўлиб кетади».

«Анжири одам ўсимлигини Кобул тоғларидан келтирадилар, хотинлар еса тўлишади».

«Анжура (қичитқи тикон) ўсимлигини Журжонда кўрдим, йўл ёқаларида, сой бўйларида ўсади. Агар у одам баданига тегса ачиштиради. Ундан овқат тайёрлайдилар деб Журжонда эшитдим».

«Банан—...унинг ватани Уммон... Одам бўйи ўсади».

«Мускус (мушк)— ҳиндча кастури, туркманча йипор, хоразмча оқтибанжол. Туркий мушк, тибат мушки, непал мушки, кашмир мушки, татар мушки, қирғиз мушки, ҳинд мушки».

¹ Абу Райхан Беруни. «Фармакогнозия в медицине» (Китоб асайдана фит-тибб). Исследование, перевод, примечания и указатели У. И. Каримова, Избранные произведения, т. IV, «Фан», Тошкент, 1973. Қисқача— «Ас-Сайдана».

«Сокотра ороли зинжлар мамлакати ва араблар ерига яқин жойлашган. Унинг аҳолиси христианлар, аждодлари юнонлар бўлган, Искандар ўрнаштирган эди. Сокотра Ших (шаҳридан) бир кунлик (йўл). Сокотра ороли (майдони) қирқ фарсах-у қирқ фарсах».

«Денгиз тошбақасининг пўстидан аёллар билагузук қилиб тақиб юрадилар».

Асарда чой тўғрисида ҳам маълумотлар берилган. Шуниси қизиқки, Беруний асаридан кейин то XVII асргача бирон бир шарқий китобда чой ҳақида ёзилмаган. XVII—XVIII асрлардаги манбаларда эса Берунийнинг чой ҳақидаги маълумотлари такрорланган (У. Каримов, «Сайдана»га изоҳлар).

«Еввойи қарам Исфижоб (Сайрам), Шош, Фарғона ва Усрушопада (Уратепа) ўсади».

Хурмо ўсимлиги тўғрисида «Фаластинда, Мисрда, Сижистонда, Ҳижозда, энг кўпи Ироқда, Басра районида қалин ва 30 навадан ортиқроқ» деган. Ҳозирги кунда ҳам шундай. Демак, минг йил мобайнида хурмо географияси деярли ўзгармапти.

Абу Райҳон Беруний туғилганга 1000 йил тўлиши муносабати билан (ҳижрий ҳисобида бу 1943 йилга тўғри келди) Ҳиндистонда катта юбилейга тайёргарлик кўрилиб, «Берунийнинг 1000 йиллиги» деб аталган бу маросим шарафига шарҳшуносларнинг халқаро конференцияси, Берунийга тегишли буюмлар кўргазмаси, оммабоп лекциялар ва кечалар, бир қанча нашрлар мўлжаллаб қўйилган эди. Аммо бу режа амалга ошмади. Иккинчи жаҳон уруши чўзилиб кетди, сўнгра Ҳиндистон иккига бўлинди, Қалькутгада аҳвол оғирлашди. Шу сабабдан доклад учун тайёрланган баъзи мақолалар тўплам тарздагина нашр этилди. Бу тўпламда жаҳон шарҳшуносларининг 20 тача мақоласи, жумладан, «Ислол олимларининг геодезияга доир текширишлари» (С. Х. Бороний), «Беруний ва санскрит» («Сунити Кумар»), «Беруний алхимия тўғрисида» (Фуллиорат), «Қонуни Масъудий»даги тригонометрия ҳақида» (М. А. Козим), олимнинг майда асарлари ҳақидаги мақола (Муҳаммад Абдурахмон), «Географик узунликларни ўлчаш тўғрисида» (И. Крамерс), «Султон Фотиҳдаги қўлёзма» (Ф. Кренков) ва бошқалар бор.

1950 йилда Совет Иттифоқида Беруний вафотининг 900 йиллиги нишонланди, 1951 йилда эса Ҳиндистон, Эрон, Ироқ, Сурия ва бошқа мамлакатларда, санаи қамария ҳисобида, Беруний туғилган куннинг 1000 йиллиги нишонланди.

Гамбурглик немис профессори Ф. Кренков умр бўйи Беруний ижодини ўрганди, хусусан «Минералогия» китобини Ҳайдарободда нашр эттириш унинг катта хизмати бўлди. Еш ўзбек олими, механик ва философ Омонулла Файзуллаев берунийшунослик соҳасида янги бир қадам қўйиб, Беруний ва Ибн Сино

ўртасидаги савол-жавоблар асосида ажойиб хулосалар чиқарди ва асарлар ёзди.

Ҳиндистонлик берунийшунос доктор Муҳаммад Низомуддин Москвада бўлиб ўтган XXV халқаро шарқшунослар конгрессида «Беруний ва унинг илмий кашфиётлари» мавзuida салмоқли нутқ сўзлаб, совет олимларининг (В. В. Бартольд, И. Ю. Крачковский, С. П. Толстов ва бошқалар) хизматларига ҳамда Иттифоқимизда ўтказилган Беруний юбилейига юксак баҳо берди. Низомуддин Ҳайдаробод университетида Беруний ижодини ўрганиш ва асарларини нашр эттириш ишларига раҳбарлик қилган. Уша вақтда Ўзбекистонда ҳам Абу Райҳон Беруний ижодини ўрганиш комиссияси тузилиб, атоқли археолог, профессор марҳум Яхё Фуломов бу шарафли тadbирларнинг мутасаддиси бўлган эди.

Абу Райҳон Беруний туғилган куннинг 1000 йиллиги 1973 йили жаҳон миқёсида тантанали равишда нишонланди, Иттифоқимизнинг Москва, Тошкент ва бошқа шаҳарларида, шунингдек Техрон, Кобул, Деҳли ва Истанбулда шу муносабат билан илмий конференциялар ўтказилди. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ЮНЕСКО бўлими «Курьер» журналининг бутун бир сонини Берунийга бағишлади. Унда совет олими академик Бобожон Гафуров, Франция шарқшуноси Жак Буало, афгон филологи М. Салим Ачакзой, техронлик фан тарихи ва фалсафа профессори Сайид Ҳусайн Наср ва филолог Забиҳулло Сафо, покистонлик медик Ҳаким Муҳаммад Саиднинг ажойиб мақолалари босилди ҳамда Совет Иттифоқида, Эрон, Афғонистон, Покистон, Сурия ва Туркияда чиқарилган юбилей маркаларининг сурати берилди.

Биз юқорида Абу Райҳон Берунийнинг географияга ва геологияга оид асарлари билан таништириб ўтдик. Буюк олим фаннинг ҳамма соҳаларида самарали ижод қилган. Унинг геология фани соҳасидаги кашфиётлари диққатга сазовордир: у Ерни ўрганиш масаласига илмий ёндошган, Ер юзасининг ҳар бир қисми ўзининг узоқ тараққиёт тарихига эгалигини ёзган. Унинг Амударё водийсининг геологик ўтмиши ва Орол денгизининг пайдо бўлиши тўғрисидаги хулосалари ўша замоннинг энг муваффақиятли геологик таҳлиллардан бири ҳисобланади. Беруний тоғларнинг пайдо бўлиши ва йўқ бўлиб кетиши табиий омилилар асосида юз беришини талқин этувчи назарияни олға сурган.

Биз Абу Райҳон Берунийнинг илмий фаолияти билан боғлиқ бўлган баъзи масалаларга китобхонлар диққатини жалб қилмоқчимиз.

ЕРНИНГ ГЕОЛОГИК ТАРИҲИ Тўғрисида

Берунийнинг геология фанига қўшган ҳиссаси «Минералогия» китобидаги маълумотлар билангина чекланмайди. Унинг

«Геодезия» ва «Ҳиндистон» асарларида ҳам геология ва минерологияга оид қимматли маълумотлар бор.

Биз материкларнинг горизонтал йўналишда силжиши тўғрисида Беруний айтган фикрлар билан немис олими Альфред Вегенер айтган фикрларни таққослаб кўрмоқчимиз.

Альфред Вегенер (1880—1930) ҳозирги замон география ва геология фанлари тарихида жаҳоннинг энг муътабар олимларидан бири эди. У айни вақтда геофизик, метеоролог, геолог, назариётчи, кашфиётчи ва сайёҳ бўлган; 1912 йилда «Континентларнинг пайдо бўлиши» сарлавҳали мақоласида материкларнинг горизонтал силжиши тўғрисидаги фаразлари олға сурган. Унинг фикрича, Ер юзаси аввало яхлит бўлган, кейин қалқин кучлари таъсирида—шарқдан ғарбга, марказга интилиш кучлари таъсирида эса қутблардан экваторга силжиган. Оқибат-натияжада қуруқлик парчаланиб, бўлак-бўлак бўлиб кетган, ораларида денгиз ҳосил бўлган. Ана шу бўлақлар (Америка, Австралия, Антарктида) ҳамон силжимоқда. Материкларнинг бу тарзда горизонтал йўналишда силжиб туриш фаразисини геология фанида мобилизм дейилади.

Абу Райҳон Беруний «Геодезия» ва «Ҳиндистон» китобларида бу тўғрида мана бу фикрларни айтган:

1) Ер шар шаклида. Унинг сиртидаги сувлар (океанлар сатҳи) дўмбоқ ҳолатдадир;

2) ер юзининг турли қисмларида қуруқлик силжиб, «ҳаракатланиб» туради. Қадим замонлардаёқ гоҳо қуруқлик денгиз ўрнига кўчган, гоҳо қуруқликни сув босган. Бу жараёнлар жуда қадим замонларда содир бўлган. Араб чўли, Миср, Ироқ пастликлари, Хоразм чўли (Қорақум) ўрнида илгари сув ҳавзалари бўлган, улардан энди денгиз чиғаноқлари топилиб туради.

Эроннинг ўрта қисмида илгарилари пальма ва сарв дарахтлари ўсиб турган, ҳозир уларнинг ўзлари йўқ-у, фақат илдилари бор. Бунинг сабаби — ер кўтарилган, дарё ва ариқлар қуриб қолган, дарахтлар ҳам қуриб кетган;

3) тоғлар ўзгариб туради: гоҳ емирилиб пасаяди, гоҳ яна кўтарилиб чиқади. Булар жуда узоқ йиллар мобайнида содир бўлади — муддати аниқланмаган;

4) «Балки сен Ҳинд ерини кузатиб, қазиб борилгунча чуқурликда учрагиладиган силлиқ тошларни ўз кўзинг билан кўриб, ўйлаб қарасанг: тоғ этакларида ва шарқирама дарёлар ёнида тошлар каттароқ, тоғлардан узоқдаги (жойларда) ва дарёлар сусайиши билан тошлар кичикроқ; дарёлар секин оқадиган ва (уларнинг) кўллари—тўқайлар ҳамда денгизга қуйилиш жойига келганда қумлар учрайдики, Ҳинд ери қадимги бир денгиз бўлган-у селлар оқизиб келтирган ётқизиқлар билан тўлган деб тасаввур этасан».

Ажойиб фикр! Лекин бунини, яъни Ҳинд-Ганг пасттекислигининг ўтмишини, унинг қадим замонларда баланд тоғ олдидаги чуққан букялма, сўнгра Ҳинд океанининг бўғози бўлганлигини,

тоғлардан тушган тош қумга айланганини, сўнгра ҳозирги майин туپроқ ҳолатига келганлигини геологлар ўтган аср охиридагина аниқлаган. Тошлар тоғ яқинида йирик бўлиб, ундан узоқлашган сари майдалашиши тўғрисидаги фикр ҳам ҳозирги геология фанида чуқиндилар ҳосил бўлиш назариясига мос келади;

5) ер юзининг турли қисмларида қуруқлик бир жойдан бошқа жойга силжиганида қуруқликнинг оғирлиги ҳам (бошқа жойга) кўчади, чеккаларда оғирлик турлича бўлиб қолади. Ернинг мувозанати бузилади, шунга яраша Ернинг маркази ҳам сурилади. Шу боисдан шаҳарларнинг ҳатто географик ўринлари, кенгликлари ҳам ўзгаради;

6) «Хуллас, Ернинг ҳолати ва унинг сиртида айрим қисмларнинг кўчиб юриши хусусида — унинг сабаби Ер ички қисмларининг силжишидир, деган эдик. Яна, Ернинг умумий ҳаракати... ундаги турли (районларнинг) умумий марказдан масофаси ўзгаришига олиб келади, натижада ўша (районларнинг) табиати ва иқлими ўзгаради. Бу ўзгаришлар узоқ муддатда содир бўлганидан унча сезилмайди, ...аммо (бундай ўзгаришлар) ҳамма тўрт томонга йўналган бўлиши мумкин. Бу силжишлар оғирликларнинг бир жойдан бошқа жойга кўчиши сабабдан ва бирданига зўр ҳаракат натижасида бўлиши ҳам мумкин».

Берунийнинг бу фикрларидан — Ернинг ядроси бор, Ер юзасининг рельефига, табиат ва иқлимнинг ўзгаришига қуруқликларнинг кўчиб юриши сабабчидир, деган илмий асосланган хулоса чиқарса бўлади;

7) «Эҳтимол, шарсимон Ернинг қисмларга бўлиниб, асосий қуруқликдан ажралишнинг сабаби улар орасида чуқур ботиқлар пайдо бўлганлиги, бу ботиқларга океан сувлари кириб қолганлигидир. Қуруқлик юзасининг баланд тоғ тепаларигина сувдан холи бўлган. Ерни ҳамма тарафдан сув ўраб турипти, тоғ ҳосил бўлган қисмларигина сувдан кўтарилиб туради».

Беруний айтган «Қуруқликнинг асосий қисми» ҳозирги замон геологлари, жумладан, Вегенер фараз қилган Пангея; айрим қисмлари ҳозир материклар ва қитъалар дейилади, ундан ажралиши — Америка, Австралия, Антарктиданнинг ажралишига ўхшайди. «Ботиқлар пайдо бўлиши» — ҳозирги блоklar, плиталар тектоникаси назариясини, «Ботиқларга океан сувлари кириб қолгани» — Тетис океани, Атлантика океани, Қизил денгиз ва Урта денгизнинг ҳосил бўлиши тарихини эслатади.

Ана шу фикрларга асосланиб, Абу Райҳон Беруний Ернинг геологик ўтмишини анча тўғри тасаввур этган, деб дадил айта оламиз. Қитъаларнинг горизонтал ва вертикал йўналишда силжиши тўғрисидаги тахмин мобилизмнинг ўзгинасидир; бу тахминлар Вегенердан 890 йил муқаддам ёзилган экан.

ЕР ЮЗИНИНГ ҚИЁФАСИ

Агар Беруний маълумотларига асосланиб Ернинг юзасини тасаввур қиладиган бўлсак, кўз олдимизда жуда қизиқарли ва ёрқин манзара намоён бўлади. Шу мақсадда Беруний китобларидан айрим парчалар келтирамиз¹.

Қуйида баён этиладиган материал европалик олимлар таъбирида «Берунийнинг денгизлар назарияси» сарлавҳаси билан машҳурдир.

Атлантика ва Шимолий муз океанининг қирғоқлари. «Одамзод яшайдиган ернинг ғарбида бир денгиз борким, Муҳит дейилур, юнонлар уни Уқйёнус дейдилар» (АТ). «Унинг қирғоғи жанубда энг узоқ чегарадан бошланиб, Судон мамлакатига рўбарў бўлган жойда Узғист, Чекка Сус, Танжа, кейин Андалус, ал-Жалолиқо, Сақлаб (Славян) чегараларини кесиб ўтади» (ҚМ). «Денгизнинг ичкари (орқа) томонларига борилмайди, фақат қирғоқ ёқалабгина юрилади. Мазкур денгиз ушбу мамлакатлардан шимол томонларга чўзилиб, Сақлаб ерларига ёнма-ён боради. Шимолроқда сақлаблар олдида, ушбу денгиздан катта бир қўлтиқ айрилиб, Булғор ерларига яқинлашиб келади. Улар бу қўлтиқни Варанг денгизи (Балтика денгизи) деб билдилар, чунки варанглар шу денгиз бўйларида яшайдиган халқдир.

Сўнгра денгиз бу ерлардан ўтиб шарқ томонга қайрилади. Бу денгиз (Шимолий Муз океани) қирғоқлари билан туркий ерларнинг энг (шимолий) чеккалари ўртасида одам ўта олмайдиган, дашти биёбон, номаълум ер ва тоғлар мавжуддир» (АТ).

«У ердан яна қаттиқ совуқ сабабли кишилар яшамаган ерлар ва қадами етмаган тоғлар орқасидан чўзилиб, (денгиз) кун чиқишига қараб кўринмай кетади. Уша томонда ободлик тугайди» (ҚМ).

«Муҳит денгизи (Атлантика океани)нинг Танжадан жанубга томон ёйилиши қуйидагича: ушбу денгиз Мағриб қора дашт ерларининг жануб томондан, Ой тоғларининг орқасидан айланиб ўтган; у ёқда саёҳат қилиш хатарлидир, кемалар ғарқ бўлади. Ой тоғларидан эса Миср дарёси ва Нилнинг булоқлари отилиб туради» (АТ).

Тинч океан ва Ҳинд океани. «Шарқий денгизнинг узоқлиги ва уни ўрганган бирорта кишидан маълумот олинмагани сабабли у денгиз тўғрисида Ғарбий океан ҳақида билганимиздай маълумотга эга эмасмиз. Лекин у, умуман, океанга ўхшаш жа-

¹ Бизнинг изоҳларимиз қавс ичида берилди. Парчаларнинг сарлавҳаларини биз қўйдик. «Ат-Тафҳим» китобидан олинган ибораларни «АТ» харфлари билан, «Қонуни Масъудий»дан олинганини—«ҚМ», «Геодезия»дан олинганини—«Г», «Ҳиндистон»дан олинганини—«Ҳ», «Минералогия»ни—«М» ва «Осори боқия»ни «О» билан кўрсатдик (Автор).

нубдан шимолга чўзилиб боради. Бинобарин, уни юқорида зикр қилганимиз совуқ тоғлар орқасида чўзилган (соҳилга) бирлашган деб айтилади» (ҚМ).

«Чин ерларининг энг чеккаларини шарқ томонидан ўраб турувчи денгиз (Тинч океан) дан ҳам ўтиб бўлмайди. У денгиздан бир қўлтиқ ажралганки, каттагина денгиз ҳосил бўлибдир. Унинг номи ҳар ерда ҳар хил; масалан, аввало бу Чин денгизи (деб юритилган). Сўнг (жанубда) Ҳинд дейилади» (АТ). «Улуғ денгиз (ҳам дейилади). У Шарқий муҳит денгизи билан бирлашган бўлиб, рўпарасида бўлган қирғоқдаги мамлакатлар номи билан ёки у ерда мавжуд ороллар номи билан аталган. Хитой еридан Ҳиндистон ва Зинж томонга оқади. Шимолий қирғоғи қуруқлик ва одам яшайдиган ердир. Жануб томони маълум эмас, ундан ўтган кишиларнинг бирортаси у ер ҳақида маълумот ололмаган ва оролларида яшайдиган кишилар ҳам у ҳақда ҳеч қандай ҳабар бермаганлар» (Қ. М). «Ундан катта қўлтиқлар ажралган ва ҳар бири денгиз деб аталади, чунончи, Форс ва Басра денгизи (Форс қўлтиғи), унинг шарқий қирғоғида Тиз ва Макрон (бор), булар рўпарасида ғарбий қирғоғида эса Уммон бандари бор. (Денгиз) ундан нари ёйилиб, хушбўй мушк келтириладиган Шихра (Жанубий Арабистон) мамлакатигача ва Аданга боради» (АТ). «Ғарбида Ҳабашистон, Барбара бурни жойлашган. Булар катта бўлгани учун, ҳар қайсиси алоҳида денгиз деб юритилади. Улуғ денгизнинг ғарб томонидан юрвчиларнинг кўпроқ бориб етган жойи Зинжнинг Мисрга рўпара бўлган қуйи қисми бўлиб, ундан нарига ўтмайдилар» (ҚМ).

«Қуруқлик денгизга киргани сингари, денгиз ҳам қуруқликка кирган ва бирмунча жойларда уни ёриб, қўлтиқ ва қўлтиқчаларга айлантирган. Масалан, денгиз Араб мамлакатининг ғарб томонидан тил шаклида Шомнинг ўртасигача ёйилиб (ёриб) кириб, Қулзум деб машҳур бўлган жойда ингичкалашган. Яна шу денгизнинг ундан кўра каттароқ бир қисми Араб мамлакатини шарқ томондан ёриб кириб, у Форс денгизи деб аталган» (Ҳ).

«Бу ерда денгиздан иккита катта қўлтиқ ажралади. Бирини— Қулзум (Қизил денгиз) номи билан машҳур, қайрилиб ўтиб, араблар ерини ўраб туради, шунга кўра, бу денгиз туфайли у (Арабистон) оролга ўхшаб қолган. Денгизнинг Яманга рўпара томонида Ҳабаш турганлигидан, денгизни шу икки мамлакат номи билан (ҳам) атайдилар: Ҳабаш денгизи, шимолий қисмини Яман денгизи дейдилар.

Ал-Қулзум дейилишига сабаб шуки, денгизнинг Шом (Сурия) ерига қайрилишида торайган жойи (Суэц бўйни) бор, шундаги шаҳар ал-Қулзумдир. Бунда (торайган жойда) сайёҳлар (бўйинни) Бужа ери (Нубия) томондан қирғоқ бўйлаб ёқалаб ўтадилар. Унинг (Ҳинд океанининг) бошқа бир қўлтиғи Барбар денгизи номи билан машҳурдир. У Адандан тортиб Сўфала Зинж еригача (Мозамбик) ёйилган. Ундан нарида

(жанубда) кемалар ўта олмайди. Наинки, юқориди зикр этганимиз катта хавф-хатари бор» (АТ).

«Геодезия» китобидаги мана бу иборага эътибор беринг: «Жинжлар ғарбида Баросун бурни олдиға баҳр ал-Мухит (Атлантика океани) дан чиққан сув етиб келади». Демак, Беруний Африканинг энг жанубий чеккасини — Атлантика билан Ҳинд океани туташган чегарани тасаввур этган. Баросун ҳозирги Игольвий ёки Яхши Умид бурни бўлиши керак.

«Денгизда (Ҳинд океанида), унинг шарқий қисмларида Зобаж (Ява) ороллари, яна ад-Дибажат (Мальдив) ва Қумайр (Коморо) ороллари, кейин Занжи ороллари (Занзибар) бор. (Бу орол ёнидаги денгиз) Занжилар денгизидир (Мозамбик қўлтиғи). У иссиқ томонда. Бу ороллардан энг улуғлари: Сарандиб номи билан машҳур бўлгани, ҳиндчаси Сингалдиб (Шейлон); у ерда турли зумрат тош қазиб олинадиди ва чиқарилади (бошқа мамлакатларга). (Яна бири) Қала (Малакка), ундан қалайн чиқарилади, Сарбуза (Суматра) дан камфара чиқарилади» (АТ).

«...Зобаж (Ява) оролларида олтин кўплигидан Олтин ери деб аталади, ундаги озгина тупроқ чайқалса ўрнида олтин ўтириб қолади» (Ҳ). «Дибажат (Мальдив) ороллари... кумлардан пайдо бўлган тепаликларга ўхшаб денгиз суви остидан чиқиб, кундан-кунга кўтарилиб, узоқ вақтгача ёйилиб туради, сўнгра бориб-бориб эскириб, бўлиниб-бўлиниб, ўзини тўхтатиб тура олмасдан, эриб кетадиган нарсалардай сувга тарқалиб йўқ бўлиб кетади. Ундай оролларда яшовчилар унинг йўқ бўлиб кетишини пайқаб қолсалар, ундан кўчиб, янгидан пайдо бўлаётган оролларга борадилар, ҳатто унга ҳинд ёнғоғи (кокос пальмаси) дарахтларини ўтқазиб, обод қиладилар» (Ҳ).

«Худди шу каби қуруқлик ғарб томондаги жанубий денгизга кириб боради, у ерда Ғарб суданлари яшаганлар. Улар у ердан экваторни кесиб ўтиб, Мисрнинг Нил дарёси бошланган Ой тоғларигача етиб борганлар. У ерда тоғлар, паस्त-баланд даралар орасида денгиз ҳосил бўлган. У ерда сув донмо урилиб, орқага қайтиб туради. Сув тўқнашиб, кемаларни синдиради ва йўловчиларни ўтказмай қўяди. Шу билан бирга бу бўғозлар жанубдан Мухит денгизига қўшилиб кетишини ман этолмайди. Кўрилмаган бўлса ҳам бир-бирига туташганлик аломатлари топилди. Шу сабабли обод ерларнинг қуруқлиғи туташиб, ўраб олингани маълум бўлди» (ҚМ).

Шимолий вилоятлар. «(Еттинчи иқлимнинг) нариёғидаги (шимолидаги) вилоятларнинг аҳолиси кам нуфуслидир ва улар қолоқ ҳолда яшайдилар. Озми-кўпми аҳоли яшайдиган (йиғиладиган) энг олис жой Юра шаҳридир. Булғордан унғача бўлган масофа ўттиз икки кундир. У ерда борадиган одамлар ёғоч ченаларга озик-овқат ортиб муз-қор далаларидан тортиб борадилар. Ченаларни ё ўзлари тортади ё уларнинг итлари судрайди. Сўнграқдан ҳам (чанғилар) қиладилар, буларни оёқла-

рига боғлаб, тез юрадилар. Юра халқининг олди-соттиси шундай: улар савдо молларини бир чеккага қўйиб, ўзлари узоқда туришади, (бошқа одамлардан) шунчалик ҳайиқадилар...

Океан (Атлантика)дан шимолга сақлаблар томонига қайриладиган денгиз бўйида ҳам одамлар бор. Бу Варанг денгизи номи билан маълумдир, чунки унинг соҳилларида шу (варанг номи) халқ яшайди. Бу мамлакат қор ва муз билан қопланган вилоятларга ёндошдир. Бу ердагилар орасида ёзда шу денгизга овга чиқадиغانлари бор. Овчилар, Шимолий қутбга томон жуда узоқ (сузиб) борадиларки, у ерда Қуёш (ёзи билан ботмай) ер устида айланади ва ҳар доим кўриниб туради. Ва овчилар тун бўлмайдиган жойларга етдик деб ўзаро мақтанишади... Еттинчи иқлим шимолида одамни совуқ ҳалок этади. У ерда совуқ қаттиқ ва узоқ вақт давом этиши, ерда қор қатламларининг мутлақо кўтарилмаслиги ёки озгина вақтгина кўтарилиши тирик мавжудот учун зарур бўлган ўсимликлар ўсишига тўсқинлик қилади, фақат бирор (табиий) енгиллик туғилсагина ўсимлик ўсиши мумкин. Шимолдаги жойлар совуқ ва қор сабабли ободонликдан узилган» (Г).

Бу ерда қутбий доирадан шимолда содир бўладиган ёруғ гунлар тўғрисида сўз бормоқда. «Қор қатламларининг мутлақо кўтарилмаслиги ёки озгина вақтгина кўтарилиши»— тундра зонаси ҳамда мангу музлаган тупроқлар демакдир. Бу зонада ўсимликларнинг сийраклиги ва ёз пайтидагина бир оз кўпайиши ҳам тўғри.

«Шимолий мамлакатларнинг кишилари (жанубга келиб қолганда) ҳайрон бўладилар, хурмо, зайтун ва бошқа дарахтлар қиш вақтида кўм-кўк ва гуллаб тураверади. Ахир бундай шароитни ўз ерларида кўрмайдилар» (Г).

«Қуёш шимолий яримшарда бўлган муддатда ҳар куни уфққа параллел бўлиб ҳаракат қилгандай айланади. Шимолий қутбда Қуёш доимо уфқ устида кўринади. Бу муддат (шимол учун) кундуз бўлади. Жанубий қутбда (ўша пайтда) уфқда Қуёш кўринмайди. У ерда кечаси бўлади».

Кўллар ва денгизлар. «Бу қуруқликнинг (рубъи маскуннинг) ўртасида турли миқдордаги кўллар бор. Улардан баъзитаро ҳажмининг катталиги жиҳатдан денгиз номи билан юригилса бўлади» (ҚМ). «Масалан, сақлаб ва руслар ерида бир денгиз борким, у юнонларга Бўнтус (Понтос) номи билан маълум, биз эса Трабзун деймиз, чунки унинг қирғоғида (шу номли заңдар бор) (АТ) ...«Бўнтуси Армени денгизи (шунинг ўзи). Унинг атрофида арманлар, турклар, руслар, сақлабларнинг баъзи қабилалари яшайди. (Ундан) Қўстантиния номи билан машҳур бўлган бир қўлтиқ (Босфор бўғози) ажралиб чиқиб (Истанбул) давлатлари тагидан ўтади. Бу (қўлтиқ) тобора торайиб, Шом денгизига (Ўрта денгиз шарқига) қуйилади. Мазкур (Ўрта денгиз)нинг жанубий қирғоғида Мағрибдан то Искандария ва Мисргача (бўлган ерлар жойлашган), булар-

нинг қаршисида эса, шимолда — Андалусия ва Рум то Антокия жойлашган, улар орасида (шарқ томонда) Шом (Сурия) ва Фаластин мамлакатларидир».

«Денгиз (Ўрта денгиз) Андалусия бўғози ёнида Муҳит денгизига қўшилади. (Андалусия) бўғози китобларда Геркулес йўлаги деб битилган, ҳозирда аз-Зуқоқ деб юритилади. Бундан Муҳит денгизига сув оқади» (Ўрта денгиздаги маълум ораллар: Кипр, Самос, Родос, Сицилия ва шу кабилар) (АТ).

«Кейин Журжон (Каспий) денгизи, бу ҳақиқатда Хазар денгизидир. Уларнинг вайрон бўлган мамлакатлари Шимолий Этил дарёсининг қуядиган жойига яқиндир. У ерда шимол томонда Ғузия ерига ёпишган. Шарқий томонда Журжон ерида Обаскун деган бандар (ҚМ) шаҳри борки, денгиз ҳам (Обаскун) номи билан маълумдир. Сўнгра денгиз Табаристонга, Дайлам ерига, Ширвон, Боб ал-Абвобга туташ» (АТ). «Унинг ғарбида у билан Бўнтус денгизи ўртасида алон ва сарир тоифалари, уларнинг мамлакатлари ва қалъалари жойлашган. У ўзидан бошқа денгизларга туташмасдан Хазар ерига қайтади» (ҚМ). «Кейин Этил (Волга) дарёсининг денгизга қуйилиши ёнида Хазар вилояти томон ёйилган, сўнг Ғузал вилоятидан (Туркманистондан) ўтиб, яна Обаскунга қайтиб келади. Денгиз қирғоқларидаги вилоятлар номи билан юритилади, аммо бизда Хазар (номи) билан маълум, қадимий халқларда Журжон номи билан маълумдир, наинки Птолемей уни Ирқония (Гиркания) денгизи деб атаган. Бу денгиз бошқа денгиз билан қўшилмайди.

...Ер юзининг турли жойларида тўпланиб қолган бошқа ҳамма сувлар — ботқоқлик ва чуқурчалардир. Баъзан уларни кўл деб аташади, масалан: Шом еридаги Афомин кўли, Табария кўли, Зуғар кўли (Ўлик денгиз) ёки Хоразм кўли (Орол денгизи) ёки Барсхан ёнидаги Иссиқкўл» (АТ).

Нил канали. «Қадим замонда Қизил денгиздан Нил этагига ариқ (канал) қазишга бир неча марта уннаб кўрдилар. Сизистрат ва Доро подшолар даврида иш бошладилар. Улар узун масофани кавладилар, бу ҳозир ҳам бўлиб, унга Қулзум суви (тўлқин пайтида) кириб (тўлқин қайтганда), чиқиб кетади. Улар Қулзум сувининг кўтарилиш миқдорини ўлчаб кўриб, Қулзумнинг Нилга яқин бўлгани учун Миср дарёсини (Нилни) бузиб юбориши хавфидан қўрқиб, ўз мақсадларидан қайтдилар, аммо тамом қилинмади, сабаби шуки, мабодо ариқ қазилиб бўлгандан кейин Нил сувлари Қизил денгиз сувига бурилиб кетмасин деган ваҳима тушди.

Птолемей III даврида ариқ қазиб бўлинди. Архимед мироб эди, бу вазифани бажарди. Нилга зарар етказмади. Кейинчалик византиялик ҳокимлардан бирининг (фармони билан) эронликларнинг Миср ерига бостириб киришига тўсқинлик қилмоқ учун, ариқ кўмиб ташланган» (Г).

Абу Райҳон географиянинг энг муҳим бир соҳаси — об-ҳаво ва иқлим тўғрисида ҳам сермазмун фикрлар айтган. У Ўрта Осиё табиатини кузатиш натижасида шундай хулосага келган ва қисман ўзидан олдин ўтган олимларнинг меросига асосланган.

Метеорология ва климатология. «Ер юзи ҳаво билан ўралган. Сув исганида бугга айланиб, ҳавога кўтарилади, кейин булутга айланади, унда томчиларга айланиб ёғади. Қуруқлик ва сув биргалликда шар қиёфасида бўлиб, бунинг ҳар томонини ҳаво ўраб туради» (АТ).

Беруний атмосферанинг бепеён эканлигини тушуниб, уни қисмларга ҳам бўлган. Масалан, Ер билан Ой оралигини тас-вирлаб: «Бу оралиқнинг пастки қисмидаги ҳавода булутлар, буғлар ҳосил бўлиб, булардан ёмғир, қор ва дўл ёғади, шудринг ва қировлар пайдо бўлади. Булар ичида чақмоқ, момақалдироқ, Рустам камари (камалак), хирмон ва шу қабилар ҳосил бўлади» деган.

Бу анча содда, лекин жуда тўғри ва илмий таърифдир. Беруний айтган «остки қисм» метеорологлар тили билан айтганда, тропосфера қаватидир. Бу — ҳаво қатламининг энг ўзгарувчан қисмидир; кўпгина табиий ҳодисалар айти шу қатламда юз беради.

Берунийнинг ёғин-сочин турлари ҳақидаги фикри ҳам тўғри; чунки унинг табиатдаги ҳодисалар илоҳий куч сабабли содир бўлади, деб қатъий ишонилган даврда уларни табиий омилларга боғлаб изоҳлаши XI аср Ўрта Осиё фани учун муҳим илмий таҳлилдир. Ҳозирги замон фани ҳам ёмғир, қор, дўл, шудринг ва қировнинг ҳаммасини ёғин-сочин деб ҳисоблайди, негаки уларнинг ҳаммаси ҳаводаги сув буғларидан ҳосил бўлади. Сув буғларининг, яъни булутлар ҳосил бўлишининг чегараси борлигини Беруний бундай ифодалаган: ердан кўтариладиган «буғларнинг чегараси бор, (буғлар) ўша баландликкача етадилар, аммо ундан (юқорига) ўтмайдилар»... «Айтадиларким, бу кун (румларнинг календариди сентябрь ойининг ўн олтинчи кун) эсан шамоллар асабийдир. Бу кунда булутларга қаралса, одамнинг танасини қуритади ва руҳини туширади. Мен ўйлайманки, бунинг сабаби совуқдан ҳайиқиш ва яхши ҳавонинг кетаётганидан ташвишланишдир... Яна айтадиларким, шу кунга ўтар кечаси денгиз сувлари чучук бўлиб қолади. Аммо бундай бўлиши мумкин эмас»... «Сувларнинг хоссалари фақат унинг ердаги ўрнига боғлиқ... Бу хоссалар сув учун доимийдир. Ўзгарса аста-секин ўзгаради, даврма-давр ўзгаради, унга бир қанча сабаблар бор. Шунга кўра, сувлар бир соат ичида чучук бўлиб қоладилар дейишга ҳеч қандай асос йўқ. Ахир, сувлар чучук бўлиб қолса, улар бир неча вақт шу ҳолатда (чучук) туриши керак-ку. Турли вақтларда тажриба қилиб кўрилса, ундай даъвонинг ёлгонлиги кўринади» (О).

Берунийнинг «охирги совуқ» назарияси ҳам диққатга сазовор: «Одамлар шунга ҳайрон бўлиб ажабланмасинларки, (қиш)

охиридаги совуқ қаттиқ бўлади, кетини олдида анча зўраяди. Бу ҳодиса иссиқликка ҳам хосдир...»

Беруний «денгиз остидаги шамол» ҳақида бундай деган: «Айтадиларким, денгиз остига шамол кириб қолади ва уни тўлқинлантиради. Бу ҳолатни алла қандай бир балиқдан билдилар. У балиқнинг денгиз юзасига сакраб чиқиши денгиз остида шамол юраётганидан дарак беради» (О).

Бизнингча, бу, денгиз остидаги сув оқими бўлса керак. Бундай оқимлар ҳақиқатан ҳам бор, айниқса бўғозларда сув юзасидаги оқим ва сув остидаги тескари оқим борлиги исботланган. Беруний иқлим ва об-ҳавога доир сўз ва ибораларни билиб, жуда ўринли ишлатганки, бу унинг мазкур фан тилини мукамал билганлигидан далолат беради. Масалан, кундалик ҳавога баҳо берганида мана бундай сўзларни ишлатган: *қиш ҳавоси, қиш шиддатли ҳавоси, турғун ҳаво, совуқ шимоллий шамол, ўзгарувчан шамол, дайди шамол*. Ҳозир фанда бу сўзлар ўрнига *ўртача ҳаво, Арктика ҳавоси, антициклон* (ва ҳоказо) тушунчалари бор. Демак, Беруний ўша замондаёқ ҳаволарнинг хусусиятларини тушуниб, уларни турларга бўлган.

«Экватордан кутблар томон узоқлашиш — иқлимий шароитни белгилайдиган асосий сабабдир». «Жанубий кутбга яқин ерларда совуқ (шимолдагига нисбатан) янада қаттиқроқдир» деган. Демак, Беруний Жанубий (Антарктида?) совуқроқ, деган хулосага келган.

Беруний илмий кузатишларининг ўзига хос томони шуки, у, кўпинча, қиёсий усулни қўлланган, бошқача қилиб айтганда, бирон жойнинг табиатини гапира туриб, уни ўз ватани — Хоразмга таққослаган, бошқа олимларнинг фикрларини баён қила туриб, ўз кузатишлари натижаларини айтиб берган. Бир неча мисол келтирамиз.

Бу ҳодиса «...Ироқ билан Суриянинг об-ҳавосигагина хос бўлса керак. Бошқа жойлар ундан фарқ қилади... Хоразмда (ноябрдан) олдин ҳам ёмғир ёғадн. Ибн Хурдодбеҳ ўзининг «Масолик ва мамолик» китобида Ҳижоз ва Яманда июнь, июль, август, қисман сентябрда ҳам ёмғирлар бўлади деб ёзган. Мен ёз ойларида Журжонда (Қаспий жанубида) эдим, сурункасига ўн кун мобайнида осмон очиқ бўлиб, булутлар тарқаб, ёғин тўхтаганини билмайман. Бу (жуда) серёмғир жой... Бу ерда сўналардан тиним йўқ эди. Табаристонга (Қаспий жанубига) қанча яқин турилса, у жойда ҳаво шунчалик нам ва серёмғирдир... «Ҳукмдорлардан бири Озарбайжонда қирқ кун турипти-ку, бир кун ҳам ёмғир тўхтамапти. Шунда ҳоким: «Мени бу шалтоқ-шалаббо мамлакатдан олиб кетинг, деб буюрган экан...» (О).

Берунийнинг иқлимни талқин этувчи назарияси жуда муҳим ва асосланган назариядир; биз бу назарияга алоҳида тўхталамиз. Қуйидаги жумладан бу назариянинг бутун мазмуини тушунса бўлади.

Ҳавонинг ҳолати «...мазкур жойнинг табиатига боғлиқ, унинг тоғларда ёки денгиз бўйида турганлигига, шунингдек жойнинг баланд-пастлиги ва қайси кенгликда, шимолроқда ёки жануброқда ўрнашганига боғлиқ» (О). Демак, олим ҳар бир жойнинг иқлимни унинг: 1) ер юзаси, тупроғи ва ўсимликларига, 2) тоғларга ва океанга яқинлигига, 3) океан сатҳидан неча метр баландда ёки пастда турганлигига, 4) қайси географик кенгликда (параллелда) ўрнашганлигига боғлиқ эканлигини тушунтирган. Иқлимни ҳозирги замон фани ҳам аynи шундай изоҳлайди.

Бирон ерга ёгин тушиш-тушмаслиги тўғрисида аниқ тасаввур олмоқ учун шу жойдаги «тоғларнинг ҳолатини, шамоллар қандай эсишини ва булутлар ҳаракатини ўрганиш керак» (М). «Аниқки, ёгин (бизнинг мамлакатларда) қишда кўпроқ ёғади, ёзда камроқ, тоғларда кўпроқ, текисликларда камроқ» (О).

Олим ёгиннинг оз-кўплигига сабаб қилиб қуйидагиларни кўрсатган:

тоғларнинг ҳолати, баланд-пастлиги, кўндаланг ёки бўйлама жойлашганлиги;

«шамоллар қандай эсиши» — қайси томондан эсиши ва кучи; булутлар ҳаракати, уларнинг паст-баландлиги, қалин-сийраклиги, сернамлиги.

Беруний ишлатган «шамоллар» ва «булутлар» каби сўзлар ҳозирги фан тилида «циклон ҳаракати» деган маънога яқин. Шу билан бирга, Беруний, ўзига маълум бўлган шимолий ярим шарда ғарбий шамоллар кучлироқ эканлигини таъкидлаганида балки ғарбий ҳаво оқимлари ҳукмронлигига шама қилгандир. Бундай ҳукмрон ҳаво оқимлари мавжудлиги ҳақиқат.

Берунийнинг фенологияга оид фикрлари ҳам диққатга сазовордир. Унинг асарларида ҳайвонотнинг табиат билан алоқаси ҳақида мисоллар келтирилган. Масалан: «Бу кун калхатлар, қузғунлар ва лочинлар (тоғлардан) пастга тушади, чумолилар ўз уясига кириб кетади». «Яна айтадиларки, шу куни дарахт қирқилса, унда қуртлар бўлмайди ва унга катта чумолилар тўдаси ёпирилмайди». «Бу кунда қурбақалар вақиллай бошлайди». «Бу кунда ...илонлар кўзини очади. Мен Хоразмда ўз кўзим билан кўрдимки, илонлар ер остида тўпланишиб, бир-бирининг теварагига чамбарак бўлади ва кўп жойлари ташқарига чиқиб туради, улар юмалоқ нарсага ўхшаб қолади. Улар вақти келгунча (март ўрталаригача) шу ҳолатда ётади» (О).

Халқда «Аямажуз олти кун, қаҳри келса қаттиқ кун» деган мақол бор. Бундаги «аямажуз» сўзининг луғовий маъноси: «айём ажуз». Одатда қишнинг охириги ҳафтаси шундай деб аталади. Беруний ана шу даврни муфассал таърифлаган. Унинг айтишича, «кабиса йилида февралнинг охириги 4 куни билан мартнинг дастлабки 3 куни, бошқа йилларда эса февралнинг охириги 3 куни билан дастлабки 4 куни айёмажуз ҳисобланади» (О).

Беруний табиат «мўъжизалари» тўғрисидаги афсоналарга ишонмаган, уларнинг уйдирма гаплар эканлигини фош қилган.

«...Абу Бакр ар-Розий (X аср боши): гўё турклар мамлакатада халлухлар билан бажанакларнинг (ерлари) ўртасида бир дара бор, ундан қўшин ёки қўй подаси ўтядиган бўлса, тошлар бир-бирига урилмасин деб, (одамларнинг оёқларини ва) ҳайвонларнинг туёқларини тивитга ўраб қўядилар ва уларни аста-секин юргизадилар. Бўлмаса, қора туман кўгарилиб, қаттиқ жала қуяди. Турклар шу тошларни (булар яда тошларидир) авраб, хоҳлаган вақтда ёмғир ёғдирадилар: уларнинг эркакларидан бири сувга тушиб, ўша дарадан олинган тошни оғзига солади ва қўлларини силкитади, ана шу пайтда ёмғир ёға бошлайди» деб ёзади деган Беруний ва бундай мўъжизалардан кулиб, бир воқеани ҳикоя қилган. «Кунлардан бир кун бир турк менга шундай (ёмғир чақирадиган) тошлардан бир нечтасини келтирди, мени ҳайратда қолдирмоқчи бўлди ва бу тошни ҳеч савдолашмасдан (суриштирмасдан) олади деб ўйлади. Аммо мен унга «Ёмғир ёғмаётган вақтда ёки мен хоҳлаган соатда шу тош билан ёмғир чақириб кўрчи, шунда мен тошни сотиб оламан ва сенга муддаонг нима бўлса, ҳатто ундан ҳам ортиқроқ (пул) бераман» дедим; у одам, боя мен ҳикоя қилганимдек, ҳаракат қила бошлади: тошни сувга тикди, олиб осмонга отди, алланималарни пичирлаб гулдирар ва қичқирар эди. Лекин унинг бу ҳаракатидан бир томчи ҳам ёмғир тушмади... Шувиси ажабланарлики, бу тош тўғрисидаги ҳикоя (уйдирма)лар олимлар орасида ҳам тарқалган ва унга ҳатто ҳурматли зотлар ҳам ишонишади.

Ушанда менинг ёнимда турган кишилардан баъзилари ўша туркни оқламоқчи бўлдилар. Улар: «Бу тошлар фақат турклар мамлакатада ёмғир ёғдиради» дер эдилар. Табаристон тоғларининг бирор чўққисиди сассиқ саримсоқни эзиб янчган заҳоти ёмғир ёғиши ҳақидаги ҳикояни рўкач қилар эдилар. Агар у ерларда ҳайвон ёки одамларнинг қони кўп тўкилса, ёмғир ёғар ва қонни ер сиртидан ҳамда ўликларнинг юзидан юшиб кетар эмиш, Мисрда эса ҳар қандай тадбир қилинса ҳам, барибир, ёмғир ёғмас эмиш. Мен уларга: «Бунда ҳамма гап тоғларнинг жойланиши, шамолнинг эсиши ва денгиз томонидан келаётган булутларнинг йўналишидадир» дедим (М).

«Ойни тутилтирувчи Ернинг сояси ва Қуёшни тутилтирувчи Ойдир... Ойнинг тутилишига сабаб унинг сояга кирмаклигидир. Қуёшнинг тутилиши Қуёшнинг Ой билан тўсилишидир. Марварид билан тезакни ажрата олмайдиганлар айтадики, агар тутилиш вақтида бирон табиий офат юз берса, келгуси тутилиш чўзилар эмиш; шамол турса, 6 ой кейин тутилади, ҳаво тўзон бўлса, 18 ой кейин тутилади, ер қимирласа, 24 ой кейин, дўл ёғса, 36 ой кейин яна тутилади.

Бу сўзларга жавоб ўрнига индамасликни лойиқроқ кўраман» (X).

ШАРҚ ГЕОГРАФИЯСИДА «ЕТТИ ИҚЛИМ» ВА «МАЪМУРА» ТУШУНЧАЛАРИ

Ўзбек тилида «иқлим» сўзи икки маънода ишлатилади. Бир — ҳар бир жойга хос бўлган об-ҳаво шароитлари йиғиндисини билдирувчи «иссиқ иқлим», «салқин иқлим», «ўртача иқлим», «қуруқ иқлим», «нам иқлим» маъносига. Бу илмий тушунча бўлиб, асосан, табиёт ва география фанларига кириб кетган. Иккинчи маънодаги «иқлим» сўзи халқимиз орасида жуда қадимдан маълум бўлиб келган, ўрта аср олимларининг асарларида кўп ишлатилган сўзdir. Қуйида иккинчи маънодаги «иқлим» тўғрисида фикр юритамиз.

«Иқлим» сўзи аслда юнонча «клима» сўзидан олинган бўлиб, «ер юзасининг қуёш нурларига нисбатан қиялиги» деган маънодадир. Шундай қия жойлашганлиги сабабли ер юзининг турли жойлари турлича исийди, натижада табиати ҳам ҳар хил бўлади. Шунга кўра, юнон олимларининг асарларида, жумладан, машҳур географ Эратосфеннинг китобида дунё 7 қисмга бўлинган ва ҳар бири «климат» деб аталган. Юнон олимларининг китоблари араб тилига таржима қилинганида «климат» сўзи ўрнига «иқлим» сўзи ишлатилган.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, дунёнинг етти қисмга бўлиниши қадимги юнон фанининг хизмати эмас; бу, Ўрта Осиё ва Хуросондан чиққан тушунчадир. Бунинг қисқача тарихи Абу Райҳон Берунийнинг «ат-Тафҳим», «Қонуни Масъудий» ва «Геодезия» китобларида қуйидагича баён этилган:

«Ернинг турли тоифадаги кишилар яшайдиган жойларига қараб қисмларга бўлиниши ҳар миллат қошида ҳар хилдир» (ҚМ).

«Қадим замоннинг афсонавий қаҳрамони Афридун дунёни уч қисмга тақсимлаган: бир ўғлига Шарқ (Хитой ва Турк ерлари)ни, иккинчисига — Рум ва Мағриб (Кичик Осиё билан Африканинг шимоли-ғарби)ни ва учинчисига — ўрта ерлар (Эрон, Турон, Ҳинд)ни ажратиб берган экан.

Юнонлар ҳам Ерни учга бўлиб, шарқдаги катта қисмга Осиё, ғарбдаги кичикроқ қисмларига Уруба (Европа) ва Либия (Ливия, Шимолий Африка) деб ном берганлар.

Қадимги эронликлар эса Ерни етти қисмга бўлган эдилар, ҳар бир қисмни кишвар деб атаганлар» (АТ).

«Кишвар» форсча «ҳад» маъносигадаги сўзdir. Гўё чегара белгилар бир-биридан ажралиб тургандек, бу қисмлар ҳам бир-биридан бўлак-бўлак ҳолда демоқчи бўлганлар. Уларнинг биринчиси — восита, у ҳам бўлса Эроншаҳрдир «Ироқ, Форс, Жибол, Хуросон). Лекин улар уни восита бўлсин учун санашда тўртинчи ўринга қўйганлар. Мана уларнинг тасвири ва бир-биридан ажралиб туриши (Т). «Ҳиндлар эса Ерни тўққиз бўлакка — кондаларга тақсимлаганлар» (АТ).

Берунийнинг юқоридаги маълумотларидан бундай хулоса чиқариш мумкин: турли халқлар сиёсат, бошқариш, аҳоли ва динига қараб Ерни азалдан «районлаштириб» келганлар. Ерни етти қисмга бўлиш тартиби аввало Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Урта Осиё халқларида қўлланилиб, сўнгра Ғарбий Осиё халқларига, улардан юнонларга ўтган; ўрта аср бошларида бу «етти қисм» тушунчаси яна Шарққа қайтиб келиб, «етти иқлим» номи билан аталган. Пировардида бу, табиий — астрономик ва географик тушунчага айланган. Шундай қилиб, Шарқ географиясида ҳам дунёнинг табиати турлича бўлган қисмлари «иқлим» сўзи билан аталган. Ҳозирги фан тили билан айтганда, «иқлим» тушунчаси «табиат зонаси», «ландшафт зонаси» деган маънога бирмунча мос келади.

Дунёнинг етти иқлими ғарбдан шарққа қараб, горизонтал равишда параллеллар бўйлаб чўзилган турли географик зоналардан иборат. Бу иқлимларнинг чегаралари ва уларга қарашли мамлакатлар тўғрисида ўнлаб китоблар ёзилган, турли-туман жадваллар чизилган. Турли олимларнинг «иқлим» ҳақидаги фикрлари баъзан бир-биридан фарқ қилади. Аммо иқлимлар тўғрисида энг маъқул ва оқил маълумотларни Абу Райҳон Беруний китобларидан топишимиз мумкин.

«Геодезия» китобида иқлимлар бундай таърифланган: «Албатта, бу тақсимлашнинг табиий шароитлар ҳолатига, ҳайъат илми қонунларига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бу инсонлар суратлари, ахлоқлари, тил ва динлари турлича бўлишига асосан бир-биридан фарқ қиладиган мамлакатлар бўйича ёки (халқларни) бўйсундириш сабабли бўлгандир. Аммо юнонлар ва бошқа шулар каби Мағриб аҳллари уринган ҳамма нарсаларида тўғрироқ ва ҳақиқатга яқинроқ йўллари қўлланганлари учун улар Машриқ билан Мағриб орасида мувозанат қилиш йўлига тушиб, иттифоқо тоғлар, денгизлар ва шу иккаласига шамолнинг эсадиган ерлари жиҳатидангина ихтилоф борлигини топганлар. Шимолий қутб томонга ва ундан юришда аҳволни мулоҳаза қилганда ҳавонинг иссиқ ва совуқлиги, қуёш ва юлдуз (каваб)ларнинг азимут устидан оғиши, қутб ва унинг атрофидаги юлдузларнинг юқорига кўтарилиши ва ўша юришга мувофиқ кечанинг кундузга ўралишида ихтилоф борлигини топганлар. Улар одам яшайдиган ерни аниқроқ бўлган ихтилофга мувофиқ, шу (у ҳам бўлса кеча ва кундуз орасидаги) бир-бирига рўбарў бўлган чизиқлар билан етти иқлимга бўлганлар. У чизиқлар Машриқда маъмур ерларнинг энг узогидан тортиб, Мағрибнинг охирига боради. Улар биринчи иқлимнинг ўртасидан бошлаб унинг энг узуну ўн уч соат бўладиган ёз куну, иккинчи иқлимнинг ўртасини энг узуну ўн уч ярим соат бўладиган ёзнинг кунига илаштирдилар. Шундай қилиб, иқлимнинг ўртасини ярим соатдан ошириб-ошириб бориб, энг узуну 16 соат бўладиган ёз кунига илаштирдилар» (Г).

Берунийнинг «ат-Тафҳим» китобида иқлимлар тўғрисида

махсус боб бор, «Геодезия» китобида эса етти иқлимнинг мукаммал схемаси баён этилган.

Беруний ўз асарлари рўйхатида иқлимларнинг тақсимланиши тўғрисида ёзган асарларини ҳам кўрсатган. Бу асарлар «Шаҳарларнинг узунлик ва кенглик маълумотлари тўғрисидаги китобларим» деган сарлавҳа остида берилган.

Ёқут Берунийнинг иқлимлар тақсимланиши тўғрисида 1030 йилда ёзган асарининг ўз қўли билан кўчирган нусхасини кўрганлиги ва ўқиганлигини айтган. Афсуски, бу китобларнинг қўлёзмалари жаҳоннинг бирон бир кутубхонасида топилгани йўқ, йўқолиб кетган бўлиши мумкин.

«Қонуни Масъудий» Берунийнинг энг катта асари бўлиб, унинг бешинчи мақоласи, IX ва X боблари иқлим-зоналарга бағишланган.

Беруний китобида иқлим-зоналар қуйидагича тақсимланган:

Иқлимлар	Жанубий чегараси	Шимолий чегараси	Энг узун кун
Биринчи иқлим	12°40'	20°27'	12 с. 45 м.
Иккинчи иқлим	20°27'	27°30'	13 с. 15 м.
Учинчи иқлим	27°30'	33°38'	13 с. 45 м.
Тўртинчи иқлим	33°38'	38°54'	14 с. 15 м.
Бешинчи иқлим	38°54'	43°22'	14 с. 45 м.
Олтинчи иқлим	43°22'	47°12'	15 с. 15 м.
Еттинчи иқлим	47°12'	50°20'	15 с. 45 м.

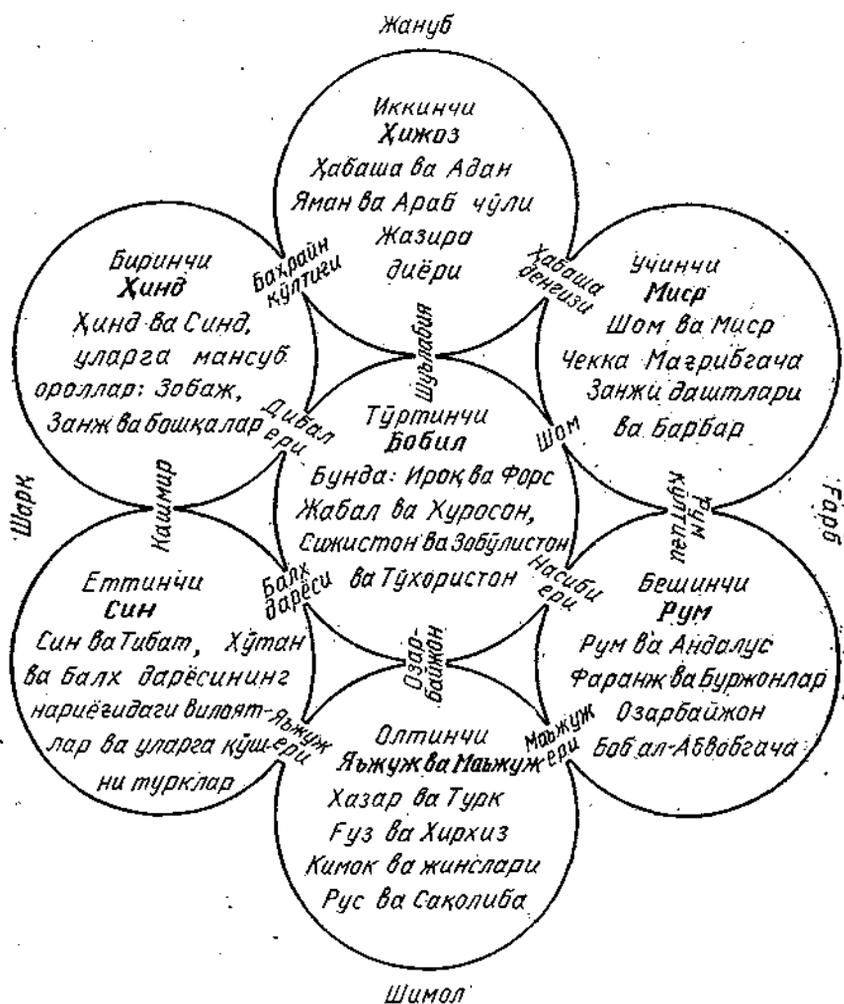
«Иқлимлар баёни муҳим нарса. Бу тўғрида ихтилоф бўлмаслиги керак. Ҳолбуки нусхаларини кўчиришда бузилган жадваллар кўп» деган Беруний. Берунийнинг айтишича, баъзилар «иқлим» деб ноҳия ва рустокни тушунадилар. «Ҳақиқатан, кенглик бўйлаб (жанубдан шимолга) юрганда (иқлимлар) тупроғи, суви, ноз-неъматлари ва халқи жиҳатидан фарқ қилади.

Агар иқлимлар еттига бўлинса, ўртаси тўртинчи иқлимдир. Иқлимлар ўртасида ярим соатдан фарқ бор. Бир иқлимнинг ўзи боши билан охири ўртасида чорак соатдан фарқ қилади» («Қонуни Масъудий»).

Берунийнинг ёзишича, экваторнинг ўзидан ва атрофида, ундан жанубда ҳам мамлакатлар бор. Ой тоғлари (Марказий Африканинг баланд тоғлари), Нил манбаи, Занжилар мамлакати, Сарира (Суматра ороли), Зова (Ява) ороли, Сарандиб кабилар шулар жумласидандир.

Биринчи иқлимга қуйидаги мамлакатлар киради: Судон, Яман, Уммон, Жанубий Ҳиндистон, Ҳиндихитой; иккинчи иқлимга Мағриб (Марокаш), Ифриқий (Тунис, Ливия), Миср ва Асвои, Урта Арабистон, Макрон, Синд, Урта Ҳиндистон, Жанубий Хитой; учинчи иқлимга — Африканинг энг шимоли, Искандария ва Нил дельтаси, Фаластин, Йордания, Сурия, Ироқ, Форс (Жанубий Эрон), Сейистон, Шимолий Ҳиндистон; тўртинчи иқ-

лимга — Зуқоқ (Гибралтар), Андалус (Жанубий Испания), Греция ороллари, Рум (Кичик Осиё), Озарбайжон (Табриз), Дайлам ва Табаристон (Каспий жануби), Хуросон, Балх ва Тўхористон (Термиз атрофлари), Бадахшон, Кобул, Қашмир, Тибет, Урта Хитой; *бешинчи иқлимга* — Галисия (Шимолий Испания), Шимолий Рум, Армания, Дарбанд, Хазар денгизи (Каспий), Хоразм, Бухоро, Сўғд (Самарқанд), Шош (Тошкент), Фарғона, Исфижоб (Чимкент — Сайрам), Қашқар; *олтинчи иқлимга* — Франк (Урта Европа), Хазарлар (Волга этаги), Турклар мамлакати ва *еттинчи иқлимга* Варанг (Балтика), сақлоб

Етти иқлим схемаси.

(славян)лар ери, руслар ери, Булғор ва Сувор (Ўрта Волга), бажанак ва ғузлар ери кирадн.

Шарқ олимлари чизган баъзи географик карталарнинг ён томонларида иқлим кўрсаткичлари ҳам бор, параллеллар орасига уларнинг қайси иқлимга қарашли эканлиги ёзилган.

Қадимги Шарқ географлари баён қилган иқлимларнинг чегаралари ҳозирги табиий географик зоналарга тўғри келадими? Тўғри келмайди, албатта. Ҳозирги табиат зоналарининг чегараларини аниқлашда ва табиий географик районлаштиришда ер юзасининг рельефи, иқлими, тупроқ, ўсимликлари ва ҳоказолар эътиборга олинади. Илгариги «иқлим» донралари эса анча схематик чизилган, чегаралари асосан тўғри чизиқ билан тасвирланган: рельеф, иқлим, тупроқлар, ўсимликлар эътиборга олинмаган. Шунга қарамай, Ерни иқлимларга бўлиш, яъни ер юзасини географик зоналарга ажратишнинг бу дастлабки босқичи ўша замон географиясида маълум бир тартиб ўрнатишга ёрдам берди. Биз мазкур иқлимларга тарихий тушунча дебгина қарашимиз керак. Бу «етти иқлим» ичидаги одамлар яшайдиган обод жойлар «маъмура» ёки «рубъи маскун» деб аталган. Маъмура сўзи «Бобирномада» ҳам ишлатилган. Масалан, «Фаргона вилояти бешинчи иқлимдандир. Маъмуранинг канорасида воқиб бўлибтур». «Рубъи маскун» сўзи ишлатилишининг сабаби шуки, олимлар шарқий яримшарни 4 чорак (рубъ)га бўлганлар; шунинг учун бир чораги обод, аҳоли жойлашган жой деб ҳисобланган. Бу тушунча ҳозирги географияга тўғри келмаса-да, Шарқ географияси тарихи учун муҳим аҳамияти бор.

ДУНЕ КАРТАСИ

Берунийнинг «ат-Тафҳим» китобига дунё картаси илова қилинган. Бундай карта китобнинг барча нусхаларида бор, ammo уларнинг ҳар бири ҳар хил. Биз шу картанинг 8 вариантини кўришга мурасар бўлдик. Шуларнинг таққосий натижаларини айтиб ўтмоқчимиз.

1- вариант — Берунийнинг Оксфорд шаҳридаги Бодлеян кутубхонасида сақланаётган китобидаги карта. Бунда қуруқлик ва денгизларнинг шакли китобдаги таърифларга ҳам, картанинг бошқа нусхаларидагига ҳам тўғри келмайди. Картада Қулзум денгизи (Қизил денгиз) умуман йўқ, фақат Қулзум шаҳри белгиланган. Бўнтус (Қора) денгизининг ёзуви бор-у, ўзи ажратиб кўрсатилмаган. Бир қанча ёзувлар ўз ўрнига тушмаган.

Мисрлик Юсуф Камолнинг «Картография ёдгорликлари» асарида «ат-Тафҳим»дан олинган 4 хил карта берилган.

2- вариант — Британия музейида сақланаётган қўлёзмадаги карта. Унинг ҳам камчиликлари кўп. Денгиз ва қуруқлик-

нинг шакли бузиб кўрсатилган. Ҳиндихитой билан Ҳиндистон битта яриморол бўлиб қолган. Қора денгизнинг бўғозлари йўқ. Ёзувлари ўз ўрнида эмас. Масалан, Хуросон Хитойнинг ёнига тушган. Ҳиндистон Макрондан жуда йироқда. Мағриб қора даштлари, Мағриб шаҳарлари, Ироқ, Жануб томон, Зангшон ороллари мутлақо ёзилмаган. Икки жойга бир хилда: «Ҳазор ал-Занж» деб ёзилган, бунинг бири «Ҳазор аз-Забж» бўлиши керак эди.

3- в а р и а н т — Берлин давлат кутубхонасида сақланаётган қўлёзмага илова қилинган карта. Унда маъмуранинг ғарбий томони бетайин; Урта денгиз мутлақо ўзига ўхшамайди. Бир қанча номлар таваккал ёзилган. Ҳиндистон жуда шарққа сурилган. Қулзум номи материк ичида берилган. Қизил денгиз билан Урта денгиз ораси Балтика билан Каспий орасидан узоқ. Бўнтус денгизининг номи бор-у, ўзи йўқ. Шу карта Ислон энциклопедиясида ҳам намуна тариқасида кўрсатилган.

4- в а р и а н т — Оксфорд шаҳридаги Бодлеян кутубхонасида сақланаётган карта. Бу карта жуда тахминий; доира ва чизиқларни чизган хаттот уларнинг маъносини тушунмаган, қуруқлик ва денгизларнинг фарқига бормаган. Осиё ҳам, Африка ҳам ўзига ўхшамайди. Бу картада славянлар ва руслар денгизда яшайдигандай кўрсатилган. Туркий қабилалар Испания билан Скандинавия орасига тушиб қолган; хазарлар эса Каспий денгизининг жанубига «ўтиб кетган».

5- в а р и а н т — Берлин давлат кутубхонасида сақланаётган карта. У ниҳоят даражада схематик ишланган. Ёзувлар ўз ўринларига тушмаган. Андалус (Испания) Балтика ёнида. Африкага тегишли номлар, жумладан, Сўфола, Рос Барбар денгизи ўртасига ёзилган. Ҳиндистон билан Ҳиндихитой бирлашиб кетган.

6- в а р и а н т — «ат-Таҳфим»нинг Теҳроидаги нашрига илова қилинган карта. Хумойиннинг ёзишича, картанинг бу нусхаси Теҳрон кутубхоналарида сақланаётган «ат-Таҳфим» қўлёзмалари ичидаги карталарнинг энг яхшисидир. У ҳақиқатан ҳам китобдаги таърифга бирмунча мос. Шунга қарамай, картада ёзувлар ўз ўрнига тушмаган. Шимолий океан шарқда, Шарқий океан эса — жануби-шарқда. Хуросон Каспийдан узоқлашиб кетган. «Турк қабилалари» Узоқ Шарққа сурилган, хазарлар эса Балтика бўйларида. Европа, Африка ва Арабистоннинг қирғоқлари тўғри қилиб чизилган, ҳолбуки китобда бу қирғоқларнинг тўғрилиги ҳақида ҳеч нарса айтилмаган.

7- в а р и а н т — Беруний асарининг тожикчага таржима қилинган ва Тожикистон ССР Фанлар академияси қўлёзмалар бўлимида сақланаётган нусхасидаги картадир (инв. № 385). Унинг диаметри 9 см; доиралар қизил рангда чизилган, ёзувлари қора рангда битилган. Қирғоқларнинг шакли аслига ўхшамайди. Европа ва Африка қитъаларининг шакли жуда тахминий; Қизил денгиз йўқ. Хуросон Каспийнинг шимолида, Балтикага яқин.

Дунё картасининг шу 8 вариантини бир-бирига таққослаганда улар орасида хийла тафовут борлиги кўрилди. Бундай хилма-хиллик сабабини Берунийнинг ўзи айтиб кетган: «Маълумки, китобларда тасвирланган суратлар, гарчи уларнинг шакллари аниқланган, кўринишларига диққат қилинган бўлса ҳам, кетма-кет нусха олиш ва кўп марта кўчириш пайтида улар ўзгариб, бир ҳолатда қолмаган, балки паргар (циркуль) ва чизғичлар билан кўчирилса ҳам бузилиб, нобуд бўлган» («Картография»).

Беруний китобининг барча қўлёзмаларида карта борлиги шундай дунё картаси ҳақиқатан ҳам бўлганлигининг далолатидир. Шундай картани ўзи кўрганлигини Ёқут ҳам тасдиқлаган. Китобхонга тушунарли бўлиши учун, биз, қуйида картанинг асл нусхасида ишлатилган номларнинг изоҳини бердик. Изоҳда аввало оригиналдаги номнинг транслитерацияси, қавс ичида эса ўзбекча транскрипцияси берилди. Ҳаммага маълум бўлган номлар изоҳсиз қолдирилди. Йўл-йўлакай бошқа нусхалардан ҳам мисоллар келтирилди.

Ноҳияти жануб (жануб томон).

Уқйёнус — Муҳити Мағрибий (Уқйёнус — Мағриб муҳити), Атлантика океани Уқйёнус деб аталган. Уни Ғарбий океан ҳам деганлар. «Муҳит» сўзи сувга нисбатан «ўраб турувчи», «чегараланган» маъносидadır.

Дарёи муҳити Шимолий (Шимолий Муҳит денгизи) — Шимолий Муз океани.

Дарёи муҳити Машиқий (Шарқий Муҳит денгизи) — Шарқий океан. Тинч океан.

Дарёи Варанг (Варанг денгизи) — Балтика денгизи. «Варанг» русча «варяг» (скандинавлар) сўзига тўғри келади. Руслар ҳам Балтикани ўрта асрларда баъзан «Варяжское море» деб атаганлар. Шарқ географлари Балтикани кўпинча Шимолий океанинг бир денгизи деб тасаввур этганлар. Берунийда ҳам Варанг денгизи Шимолий муҳитнинг бир қўлтигига ўхшатиб чизилган.

Зуқоқ — арабча «кўча», «йўлак», «ўтқил» деган сўз. Бу ерда Ўрта денгиздан Атлантикага ўтадиган йўл — Гибралтар бўғозидир.

Дарёи Шом (Шом денгизи) — Ўрта денгизнинг номларидан бири. Бошқа номлари: Рум денгизи, Искандария денгизи, Мағриб денгизи, Миср денгизи, Фаранж денгизи, Оқ денгиз ва ҳоказо.

Дарёи Бўнтус (Бўнтус денгизи) — Қора денгиз. Уни юнонча Понтос, Понтида деганлар, Бўнтус номи шундан келиб чиққан. Қартанинг 5-вариантида Фунтус деб ёзилган, китобнинг текстида эса Трабзунд денгизи дейилган. Бошқа муаллифларнинг асарларида унинг Рус денгизи, Булғор денгизи деган номлари ҳам бор.

Баҳри Барбара (Барбара денгизи) — Адан қўлтиғи ва Со-

мали қирғоқлари; картанинг 1-вариантида қўшимча номи бор: «Рос Барбара «(Барбара бурни) — Сомали яриморолнининг тумшуги бўлиши керак.

Дарёи Форс (Форс денгизи) — Арабистон денгизи, Форс қўлтиғи ҳам (уни баъзан Басра қўлтиғи дейилади) шунинг ичида. У «Ҳиндистон» китобида Лор денгизи, бошқа авторларнинг асарларида Уммон денгизи дейилган.

Жазираҳои Зангшон (Зангшон ороллари) — дунё картасининг 1, 2, 3-вариантларида Занж ороллари деб ёзилган, Ҳинд океанининг ғарбий ороллари, Мадагаскар ҳам шунинг ичида.

Жазираҳои Дива (Дива ороллари) — Ҳинд океанидаги Мальдив ва Лаккадив ороллари, дунё картасининг 1, 2, 3, 4-вариантларида Дибажат ороллари деб ёзилган. «Ҳиндистон» китобида ёзилишча, «дин» (Двина) Ҳиндлар тилида «орол» демакдир. «Ад-Дибажат» — «кўп ороллар» демакдир.

Жазираҳои Зова (Зова ороллари) — Ява ороли, умуман, Ҳинд океанининг шарқий ороллари.

Дарёи Гургон (Гургон денгизи) — Каспий денгизи.

Ҳиндувон — Ҳиндулар.

Жинсҳои Туркон — Туркий қабилалар.

Хазарон (хазарлар) — Волга бўйи.

Хуросон — Эрон ва Афғонистоннинг шимоли ва Туркманистоннинг жанубий қисмлари

Шаҳарҳои Форс — Жанубий Эрон шаҳарлари.

Макрон — Эрон ва Покистоннинг денгиз соҳили.

Уммон — Арабистон яриморолнининг шарқий соҳили.

Замини бодия (Чўл ер) — Арабистоннинг жанубий чўли.

Қулзум — Қизил денгиз шимолидаги ўрта аср порт шаҳри; ҳозирги Суэц (Сувайш) ёнида бўлган.

Шом — Сурия.

Замини Миср — Миср.

Шаҳарҳои Мағриб — Шимоли-Ғарбий Африка шаҳарлари.

Даштҳои Сиёҳони Мағриб (Мағриб Қора даштлари). Картанинг 1-вариантида «Судон даштлари», 2, 5-вариантларида — «Ғарбий Судон даштлари» деб ёзилган — Саҳрои Кабир ва Судон.

Қўҳҳои Қамар (Ой тоғлари) — аслда афсонавий тоғлар бўлса ҳам тахминан Нил дарёсининг бошларига (Рувендори, Кения тоғларига) қиёс қилиш ўринлидир.

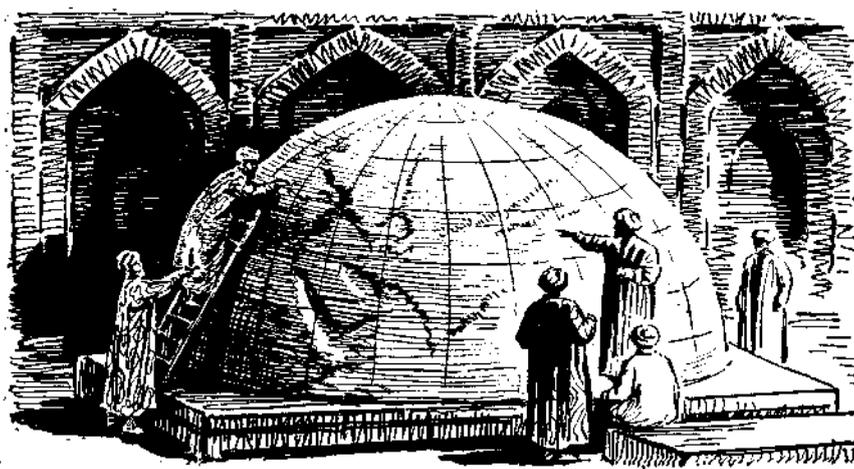
Суфолат аз-Занж — Африканинг жануби-шарқий соҳили.

Андалус — Испания, унинг жанубий, Андалузия қисми.

Замини Сақлоб ва Рус — Европанинг шимоли-шарқий қисми, славянлар ва руслар ери.

БЕРУНИЙ ГЛОБУСИ

Абу Райҳон Беруний Ернинг шарсимонлигига қатъий ишонганлигини ўз асарларида бир неча бор очиқ, равшан айтган ва Ернинг шарсимонлигини исботловчи далиллар келтирган: «Ке-

Беруний ясаган глобус.

часи қуёш кўринмай қолишининг сабаби унинг Ердан узоқлашиб кетишидан эмас. У Ернинг дўмбоқлиги дастидан бизга кўринмай қолади. Қайси бир халқлар қуёшнинг чиқишини кўрган пайтда бошқа халқлар айни вақтда қуёшни ўз тепаларида кўрадилар, бу ҳақиқат, ҳар ернинг вақти (соати) ҳар хил. Бунинг сабаби Ернинг юмалоқ бўлганидандир. Агар Ер юмалоқ бўлмаганда турлича кенгликдаги жойлар билан ўралмаган бўларди, ёзда ва қишда кун ва тун ҳар хил бўлмас эди, улар ҳозиргидай ўзгариб турмас эдилар» («Ҳиндистон»).

«Ер умуман юмалоқдир, бироқ айрим жойлари ғадир-будир, чунки тоғлари дўппайиб чиқиб туради, ботиқлари чуқур кирган; шундай бўлса-да унинг шакли шарга ўхшаш, тоғларнинг баландлиги бутун Ерга нисбатан жуда кичикдир.

Диаметри бир чўзим ёки икки чўзим келадиган юмалоқ нарсани кўрганмисан, унинг сиртида тариқ доналари турган бўлса ва тариқдай-тариқдай ўйиқ излари бўлса? Тоғлар ва ботиқлар ҳам бутун Ерга нисбатан худди шундай арзимас даражададир. Агар Ернинг шундай ғадир-будурликлари бўлмаганда, ҳаммаёқни сув босиб кетган бўлар эди, ҳеч нима кўринмай қолар эди. Ҳолбуки сувнинг ҳам ер сингари огирлиги бор...» («Қонуни Масъудий»).

Беруний планетамизни аниқ тасаввур этиш билан бирга, унинг тасвирини ҳам яратмоқчи бўлган:

«Мен ўтмишда Птолемейнинг «Жуғрофия» китобида (баён этилган) усулни Жайхонийнинг «Йўллар китоби»даги ва бошқа (унга амал қилган олим)ларнинг усуллари билан бирлаштирмоққа кўп тиришдим. Турли асарлардаги маълумотларни тўпладим, ноаниқликларни аниқлаб, билимнинг шу соҳасини

мукаммаллаштирдим. Шунинг учун даставвал сайёҳлардан ҳамда ўзи кўрганлардан эшитганларимга (асосланиб), масофа маълумотлари ва жой ҳамда шаҳарларнинг номларини аниқлашни бошладим. Маълумотларнинг ишончлилигини текширдим. Бир (шахснинг маълумотларини) бошқа (маълумотлар) билан солиштирдим. Шу мақсадга эришиш йўлида на кучимни, на пулимни аядим. Жойлар ва шаҳарлар учун диаметри 10 чўзим келадиган ярим кура ишладим. Унда масофаларга қараб узунлик ва кенгликларни белгилаш мумкин эди. Аммо (масофалар) жуда кўплигидан ва (ҳисоблаш) узоқлигидан (математик) ҳисобларга вақтим етмасди» («Геодезия»).

Аммо Беруний бу шаклни нимадан (ёғоч, қоғоз, темир ёки лойдан) ясаганини айтмаган. Ҳар ҳолда унинг глобус ясаганлиги аниқ маълум. Глобуснинг диаметри ниҳоятда катта бўлган; у айтган «10 чўзим» тахминан 5 метр келади. Бу глобус Хоразмда ясалган; унинг ясалган йили тўғрисида икки хил фикр бор; П. Г. Булгаков уни 995 йилда ясалган деса, Жак Буало 1016 йилда ясалган бўлиши керак, дейди. Ҳар ҳолда бу глобус шаҳарлар орасидаги масофаларни аниқроқ ўлчаш ва шу билан жойларнинг кенглик ҳамда узунликларини белгилаш учун мўлжалланган.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, бу Шарқ оламидаги дастлабки глобус бўлиши билан бирга, энг биринчи бўртма (рельефли) глобус ҳам бўлган. Эҳтимол, картография тарихида математик география принципларига асосан ясалган биринчи глобус ҳамдир.

БЕРУНИЙ «ҒАРБИЙ ҚИТЪА» ТўҒРИСИДА

Америка қитъасини 1492 йил октябрь ойида денгиз сайёҳи Христофор Колумб кашф этган дейилади. Аммо Америка қитъасининг Колумб кашф этишидан илгари ҳам маълум бўлганлиги тўғрисида кейинги 40—50 йил ичида бир қанча ҳужжатлар топилди. XV аср ўрталаридаёқ португалиялик денгизчилар Американинг марказий оролларига бориб-келиб турганлар, лекин ўз сафарларини сир тутганлар; бу ҳақдаги ёзма ахборотлар, кемаларнинг кундалик дафтарлари Португалия ва унга қарашли Мадейра ороли ҳокимларининг архивларида қолиб кетган. Ҳатто, қадимий америкалик сайёҳларнинг ўзлари Европага келиб-кетиб турганлар, деган тахминлар ҳам йўқ эмас. Скандинавлар ҳам Америкага борганлар ва баъзи буюмларни, чунончи, куркани биринчи марта шу ердан олиб келганлар, деган мулоҳазалар ҳам бор.

Ҳозирги тарихий-географик асарларда Америкага Марказий африкаликларнинг Колумбдан олдин борганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Ганалик рассом Р. Свитнинг африкаликларнинг маҳаллий америкаликлар билан дўстона учрашувлари¹

¹ «Азия и Африка сегодня», 1964, № 1.

манзарасини тасвирлаган сурати ҳам мавжуд. XV асрдан олдин Америкага хитойлар, японлар, финикияликлар, араблар, инглизлар борганлиги ҳам тилга олинмоқда. Янги тарихий маълумотларга кўра, Америкага дастлаб грузинлар ва басклар борганга ўхшайди. Хуллас, Америка қитъасига биринчи бўлиб Колумб борган эмас. Лекин кейинчалик Америка деб аталган «Янги қитъа»нинг кашф этилишида Колумб сафарининг тарихий аҳамияти жуда каттадир.

Колумб саёҳатигача Европа олимлари ер шарини икки паллага, яъни ғарбий ва шарқий яримшарларга ажратиб, ғарбий яримшар асосан сувликдан иборат, қуруқликнинг ҳаммаси фақат шарқий яримшарда, деб ўйлаганлар. Уларнинг фикрича, бутун дунё ана шу кўҳна Европа, Африка ва Осиёдан, эҳтимол, Жанубий қуруқликдан иборат бўлган. Антик дунё ва ўрта аср Европа олимларининг Жанубий Номаълум ер («Терра Аустралис инкогнито») тўғрисидаги кўпгина фаразлари диққатга созвордир. Лекин ғарбда, Атлантика океани орқасида яхлит қуруқлик бўлиши мумкинлиги тўғрисида улар бирор асосли фикр айта олмаганлар. Қадимги олимлардан баъзилари фараз қилган Атлантида ва Антиподлар (тескари ерлар) ҳақидаги фикрлар ўрта асрлардаёқ унутилиб кетган.

Ҳозирги тарихий-географик китобларнинг чет тилларда босилганида ҳам, рус тилидагиларида ҳам Америка қитъаси кашф этилиши арафасида Европа олимларининг аллақандай «башоратлари» тилга олинади. Жумладан, италиялик Тосканеллининг Ернинг шарсимонлигига асосланиб, Ҳиндистонга бормоқ учун шарққа юрса ҳам, ғарбга юрса ҳам бўлади, деган фикри Колумбга далда берган, дейилади. Тосканеллининг бундай «йўл кўрсатиши» оқилона фикр; бироқ бу, ғарбда янги қуруқлик бор деган сўз эмас. Унинг чизиб берган картаси бўйича Испаниядан ғарбга томон юриб тўппа-тўғри Чипангу (Япония) дан чиқиш, сўнгра Ҳиндистонга бориб етиш керак эди; унинг картасига қараганда йўлда бошқа ҳеч қандай қуруқлик учрамайди. Демак, Тосканелли Америка қитъаси борлигини хаёлига ҳам келтирмаган.

Мартин Бехайм ишлаган глобусда шарқий яримшардаги ерларгина кўрсатилган. Бу глобусда Ғарбий Европа билан Шарқий Осиё ороллари орасида (яъни Тинч океан билан Атлантика ўртасида) ҳеч қандай қуруқлик йўқ.

Шундай қилиб, Америка қитъаси тасодифан кашф этилган; унинг борлигини бирон бир европалик олим ёки денгиз сайёҳи олдиндан башорат қилолмаган. Колумбнинг «Ғарбга юрсам Осиёга яқинроқ бўлади» деган катта хатоси география тарихида жуда катта кашфиётга сабаб бўлди, яъни ғарбий яримшарда катта қуруқлик борлиги аниқланди.

Афсуски, Ғарбий Европадаги географлар ва уларга тақлид этувчи баъзи тарихчи географларимиз XV—XVI асрдаги буюк кашфиётлар тарихини ёритишда қуйидаги муҳим масалани ё

мутлақо тилга олмайдилар, ёки фақат «ғарбчасига» изоҳлайдилар.

Биз ўртаосиёлик олим Берунийнинг ер шарининг шакли тўғрисидаги ажойиб фикрларини айтиб ўтган эдик. Унинг бу таълимоти буюк географик кашфиётлар даврининг бошланғичига замин тайёрлаган. Абу Райҳон Беруний ўзининг «Ҳиндистон» асарида ер юзасининг тузилиши, денгиз ва қуруқлик тўғрисида гапириб, «...Ернинг чораги маъмурадир. Маъмурани ғарб ва шарқ томондан Муҳит океани (Атлантика ва Тинч океан) ўраб турибди. Бу Муҳит океани, ернинг обод қисмини денгизларнинг нариги томонида бўлиши мумкин бўлган қуруқлик ёки одам яшайдиган ороллардан иккала ёқдан (ғарбдан ва шарқдан) ажратиб туради...», «...У томонда ҳаво ноқулай, йўллар нотинч, хавф-хатар кўп, борган кишилар қайтиб келмайди — шунинг учун у қуруқликка томон юрилмайди... Бизнинг текширишимизча, ернинг шимолий (икки) чорагидан бири қуруқлик бўлганлигидан, унинг ҳамқутр (диаметрал қарама-қаршисидаги) чорак ҳам қуруқлик бўлишини тахмин қиламиз» деган мулоҳазаларидан унинг ғарбий яримшарда ҳам бизнинг еримиз сингари катта қуруқлик борлигини тахмин қилганлиги англашилди турибди. Глобусга қаралса, бу катта қуруқлик Америка қитъаси экани аён бўлади. Ғарбда номаълум қитъа борлиги тўғрисида ҳинд берунийшуноси Саид Ҳасан Бороний бундай дейди: «Қонуни Масъудий» асаридаги тўртинчи мақоланинг 9- бобида Беруний маъмурани қисқача тасвирлаб туриб «юнонлар Атлантика соҳилини дунёнинг охири деб билганлар. Улар яқин ороллар (Канар, Мадейра ва, эҳтимол, Азор)нигина билганлар. Улар Узоқ Шарқдан нариёқни билмаганлар» деб ёзган. «Ернинг шарқий ва ғарбий томонларида аҳоли яшайдиган жойларнинг бўлишига қаттиқ совуқ ҳам, жазирама иссиқ ҳам ҳалақит бермайди. Шунинг учун бизга маълум бўлган дунёдан (шарқий яримшардан) ташқарида, сувлар билан ўралган ерларнинг бўлишини тахмин қиламиз» дейилган.

Шундай қилиб, ғарбий яримшарда яхлит бир қуруқликнинг, кейинчалик Америка деб номланган қитъанинг мавжудлигини Беруний XI аср бошидаёқ, яъни европалик олимлардан 450 йилча олдин тахмин қилган ва бу ҳақда ўз асарларида бир неча бор ёзган.

Хўш, бунинг Колумбга ва Американинг кашф этилишига бирон алоқаси борми? Ҳа, алоқаси бор. Урта асрларда Мусо Хоразмий, Ибн Сино, Беруний ва бошқа олимлар Ғарбий Европа фанига катта таъсир кўрсатганлар; уларнинг асарларидан ўша замонларда дарслик ва қўлланма сифатида фойдаланилган. Христофор Колумб ўз саёҳатига кўп йиллар мобайнида тайёргарлик кўрган; шу мақсадда Шарқ сайёҳлари ва олимларининг бир қанча асарларини ўқиб чиққанлиги ҳам маълум. Уша даврларда энг кўп тарқалган китобларнинг муаллифлари Ибн Сино, Беруний, шунингдек уларнинг шогирдлари ва мух-

лислари эди. Испания XV аср бошигача араблар қўл остида бўлган. Марокаш ва Испания кутубхоналарида Берунийнинг баъзи қўлёзмалари сақланиб қолганлиги ҳам маълум. Берунийдан 200 йил кейин, яъни XIII асрда Испанияда араб тилида ёзилган гиёҳ китобининг муаллифи Зиёддин ибн Байтар Берунийнинг «Сайдана» асаридан фойдаланганлигини фахр билан тилга олган. Хуллас, Колумб ҳам Ибн Сино асарларидан ва Беруний таълимотидан бевосита ёки билвосита фойдаланган ва илҳом олган бўлиши мумкин.

Колумбининг кутубхонасида «Имаго мунди» китобининг қўлёзмаси сақланиб қолган, унда Колумбининг ўз қўли билан чизган белгилари бор. Архиепископ Камбрэ (1330—1420) бу китобни 1410 йилда ёзган; лекин китоб 1480—1487 йиллардагина нашр этилган. Китобда Аверроэс, Авиценна (Ибн Сино) ва Альфраганус (ал-Фарғоний) асарларидан цитаталар олинб, латинчага таржима қилинган.

Демак, Колумб «Ер қуббаси» ҳақидаги назарияга асосланиб, Ерни ноксимон шаклда деб тасаввур этган. Ер ноксимон шаклда бўлгандан сўнг ғарбий яримшарда «қубба»нинг рўпарасида бошқа (қуруқлик) маркази бўлиши керак эди.

Шундай қилиб, «Шарқ географиясидаги назария Янги қитъа (Америка)нинг кашф этилишига бир қадар хизмат қилди» деган И. Ю. Крачковский.

Суриялик географ Имомиддин Айюбийнинг (1273—1331) «Тақвим ал-булдон» («Мамлакатлар тақсимоти») китоби ҳам европалик олимларни Шарқдаги географик тасаввурлар билан таништирди.

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, хоразмлик Абурайҳон Берунийнинг ғарбий яримшарда катта қуруқлик борлиги тўғрисидаги тахмини XV—XVI асрларда ҳақиқатга айланди. Бу—Берунийнинг ер шарининг номаълум қисмларини топши йўлидаги жуда қимматли назарий хизматидир. Ватандошимизнинг бу хизмати фан тарихида муносаб тақдирланиши лозим.

АМУДАРЁ ВА ҚОРАҚУМ ТАРИХИ

Беруний бундан 950 йил муқаддам Амударё ва Қорақум географиясини текшириб, шахсан кузатишлар ўтказиб, бу ерларнинг тарихий геологик манзарасини ўзининг «Геодезия» китобида батафсил таърифлаб берган. Ана шу таърифдан парчалар келтирамиз.

«Орасида «балиқ қулоғи» учрайдиган тошларни Журжон билан Хоразм ўртасидаги қумлик чўлларда ҳам учратамиз. У (чўл) қадимги вақтда бир кўл ҳолида бўлган (бўлса керак), чунки Жайхун ўзани, яъни Балх дарёси кўл орқали ўтиб, Болхон деган шаҳар орқали Хазар денгизига қуяр эди. Батлимус (Птолемея) ўзининг «Жуғрофия» деган китобида Жайхуннинг қуядиган жойи Ирқония, яъни Журжон денгизи деб ёзган. Биз

билан Батлимус орасида ҳозир саккиз юз йилга яқин вақт ўтди. Уша вақтда Жайхун шу ерлардан ўтган; ҳозир бу ерлар чўлга айланиб қолган ва Замм (Қарки) билан Омуйя (Чоржўй) ўртасидаги жойдан (қайрилиб) шу ерларда шаҳар ҳам қишлоқларни то Болхонгача суғорган. Кейин Журжон билан Хазар ўртасида денгизга қуйилган.

Иттифоқо у (Жайхун) тўсилиб қолди, унинг суви ғуз ерларининг чеккаларига бурилиб кетди. Унинг йўлида тоғ учраган, бу тоғни ҳозир Фам ал-Асад (Даҳани Шер) деб, Хоразм аҳолиси эса уни Сакр аш-Шайтон (Шайтон тўғони) деб атайдди. У (сув) тўпланиб қолди, қирғоқларидан тошиб чиққанки, сув тўлқинларининг излари (тоғ)нинг тепасида сақланиб туради. У сувнинг оғирлиги ва босими ҳаддан ошгач, оралари қавақ бўлиб ётган бу тошларни ўпириб кетган ва улар орасида тахминан бир кунлик йўл (масофаси)ни кесиб ўтган. Сўнгра (Жайхун) ҳозир Фаҳми номи остида машҳур бўлган ўзан бўйлаб ўнгга — Фороб томонга бурилган. Кейин одамлар унинг икки томонида уч юздан ортиқ шаҳар ва қишлоқлар қурганлар, уларнинг харобалари ҳозиргача ҳам бор.

Бу ўзан бошлангандан (бир қанча вақт) кейин ҳалиги сув йўлида аввалги ҳодиса юз бериб, ўзан яна тўсилиб қолган. Сув Хоразм билан Журжон орасида жойлашган чўлдаги Маздубаст деб аталадиган дарё ўзанидан ўтиб, чапда бажанаклар ерига бурилган (оқиб борган). Узоқ вақтгача (бу ўзан суви) кўп жойларни обод қилди, бироқ (у жойлар) яна хароб бўлди. У ерда яшовчилар Хазар денгизи бўйига кўчиб кетдилар. Улар алон ва ос деган уруғлар бўлиб, ҳозир уларнинг тили хоразм ва бажанак тилларининг аралашмасидан иборат.

Ундан кейин сувнинг ҳаммаси Хоразм томонга йўл олган. Илгари у сувнинг оқаваларигина (қолдиқларигина) ўша Хоразм томонга ҳозирда Хоразм (гил тупроқли) текислигининг олдидаги катта тошлар уюлган жой ораларидан сарқирди (тозаланди). Кейин сув (қоятошларни) ёриб, у ерни сув босди ва ўша ердан бошлаб уни кўлга айлантирди. Сувнинг кўплиги ва оқимнинг зўрлигидан у кўп лойқа оқизди ва сув лойқаланиб қолди. Сув атрофга ёйилиб оққанда (ўзани кенгайган жойда) у келтирган лойқани чўқтирди, қуйилиш жойида ер секин-аста қалинлашиб борди ва қуруқлик юзага кўрина бошлади. Кўл узоққа чўзила бориб, Хоразмнинг ҳаммаси зоҳир бўлди. Сунг кўл (ёйилиб) узоқлашиб бориб, олдида (кўндаланг ётган) тўсиқ тоққа тақалди, ундан ошиб ўта олмай, шимол томонга, ҳозирда туркманлар яшаб турган тарафга бурилиб кетган. Бу кўл билан Маздубаст водийсидаги кўл оралиги узоқ эмас. У кўл (Сариқамиш) шўрхок ва ботқоқ лойликка айланган. Ундан кечиб ўтиб бўлмайди. Туркийча «Хиз тенгизи», яъни «Киз денгизи» деб аталади.

Берунийнинг «Амударё тарихи» мақоласида учрайдиган жой номларини ҳозир олимлар бундай изоҳламоқдалар:

Хоразм билан Журжон орасидаги чўл — Қорақум.

Фам ал-Асад — «Шер оғзи» демақдир. У ҳозир «Донишер» деб юритилмоқда (тожикча «Даҳани шер» дегани). Бу «Дул-дул отлағон» дараси ёнидаги харобалар.

Қиз денгизи — Сариқамиш кўли.

Фаҳми — ҳозирги Оқчадарёнинг қуруқ ўзани.

Фороб — Сирдарё ўрта оқимидаги шаҳар; уни Утрор, Қора-чуқ деб ҳам юритганлар.

Бажанаклар мамлакати — оролнинг шимоли-ғарбий томони.

Фузлар ери — Шимолий Қизилқум ва Сирдарёнинг ўрта водийси.

Замм билан Омуйя ўртасидаги ўзан — Жанубий Қорақумдаги «Колиф Узбўйи», қадимий Амударёнинг Каспийга оққан йўли.

Қўндаланг ётган қум дўнгликлари (тоғлар) — Устюрт жарликлари.

Сакр аш-Шайтон — шу даранинг, Донишер қисноғининг халқ оғзидаги номи. «Шайтон кўприги», «Шайтон тўғони» деган сўз.

Маздубаст — Амударёдан Сариқамишга оққан дарё—Туну-дарё.

Қорақум чўлининг геологик тарихи тўғрисидаги мунозара қарийб юз йилдан буён давом этмоқда. Бу қумликлар қадимда денгиз туби бўлганми, ёки уларни бу ерга шамол учириб келтирганми, ёхуд улар дарё оқизиқларими? деган саволга ҳозирги фанмиз бундай жавоб беради: бу бепоён чўлдаги қумларни дарёлар, дастлаб Амударё тоғлардан келтирган; ҳозирги Қорақумга Амударё, Мурғоб, Тажан каби тоғ дарёларининг қадимий дельтаси деб қараш керак.

«Юқори учламчи даврда ҳозирги Қорақум ўрнида денгизлар бўлган, улар аста-секин камайиб, ғарбга томон чекинди-лар. Плиоценнинг охирида Қорақум денгизлардан холи бўлди. Қуйи тўртламчи даврда Амударёнинг бир қисми Колетдоғ билан Орқаунгуз ўртасида, шарқдан ғарбга томон оққан... Қадимий Амударёнинг ётқизиқлари пастлик Қорақумни қоплаган. Демак, Қорақумнинг бутун майдони учламчи ва тўртламчи даврда сув келтирган чўкиндилардан ташкил топган» (БСЭ, т. 20, 129-бет).

Хуллас, ҳозирги геология ва география фанининг хулосалари XI асрда Беруний айтган мулоҳазаларга жуда монанддир. Беруний Қорақумнинг Арабистон чўли ва Миср сингари илгари денгиз бўлганлигини, кейин қуриганлигини, Амударё илгари (Жанубий Туркманистондан) Каспийга томон оққанлигини, аста-секин лойқаланиб («оқизиқлар ётқизиб») шимолга бурилганлигини ёзган. Беруний Амударёнинг ўзгариб туришини ҳам, асосан, тўғри изоҳлаган. Совет олимларининг кейинги 30 йил мобайнида Қорақумда ва Аму этакларида ўтказган географик,

геологик ва археологик текширишлари натижалари Абу Райҳон Берунийнинг тахминини тасдиқлади.

Атоқли олимимиз С. П. Толстов баён этган тарих ва А. С. Кесь тузган палеогеографик карталар Амударёнинг ривожланиш тарихини яққол тасаввур этишга имкон берадики, Берунийнинг тасавури бундан фарқ қилмайди.

Шунинг учун биз Берунийни Амударё ва Қорақумнинг қадимий географиясини биринчи бўлиб текширган, илмий жиҳатдан тўғри изоҳлаб берган олим деб биламиз. Ундан кейин яшган Ҳофиз Абу, Женкинсон, Абулғозихон, Бекович-Черкесский, Огаҳий, Баёний, Глуховской, Кесь, Яҳё Фуломов, Толстов ва бошқалар Берунийнинг маънавий мухлислари, унинг ғояларини давом эттирувчилардир. Бу масала С. П. Толстов ва Я. Фуломовнинг тадқиқотларида муфассал таҳлил қилингандир.

ЎРТА ОСИЁ ВА ХУРОСОН ШАҲАРЛАРИ ТўҒРИСИДА

Абу Райҳон Берунийнинг деярли ҳамма асарларида Ўрта Осие шаҳарлари тилга олиниб, уларнинг ё тарихи, ё иқлими, ё худ аҳолиси таърифланган. «Қонуни Масъудий» китобидаги географик жадвалда кўрсатилган 603 жойнинг 85 таси Ўрта Осие ва Хуросонга тегишлидир. Китобда шу жойларнинг узунлик ва кенгликлари кўрсатилган ва деярли ҳаммасига қисқача изоҳлар берилган. Шулардан баъзиларига диққатингизни жалб қиламиз:

Ҳирот — узунлиги $88^{\circ} 40'$, кенглиги $34^{\circ} 30'$.

Балх — қадимги исми Боми, узунлиги 91° , кенглиги $36^{\circ} 41'$.

Обисқун — (Каспий) денгиз бўйида, Журжон шаҳрининг порти, Журжон вилоятида. Узунлиги $79^{\circ} 15'$, кенглиги $37^{\circ} 10'$.

Колиф — Жайхун дарёси бўйида, Хуросон вилоятида. Узунлиги $90^{\circ} 15'$, кенглиги $37^{\circ} 30'$.

Маймана — ҳозир Жаҳудон, Жузжон вилоятида, узунлиги $89^{\circ} 50'$, кенглиги 36° .

Воҳон — лаъл конлари чегарасида, Хуттал вилоятида.

Болхон — шу ерда Жайхун дарёси қайирилади ва Ирқония денгизига, яъни Журжон денгизига оқади; Фузия вилоятида, дарё ўз йўлидан кетиши сабабли хароб бўлган.

Журжония — Хоразм шаҳарларидан бири, Жайхуннинг ғарбида. Узунлиги $81^{\circ} 01'$, кенглиги $42^{\circ} 17'$.

Кот — (Хоразмнинг) иккинчи шаҳри, энг қадимийларидан, Жайхуннинг шарқий қирғоғида, Хоразм вилоятида. Узунлиги 85° , кенглиги $41^{\circ} 36'$.

Омуйя — (Хуросондан) Мовароуннаҳрга кечиб ўтадиган жой. Хуросон вилоятида. Узунлиги $87^{\circ} 05'$, кенглиги $39^{\circ} 10'$.

Тавовис — ҳар йили бозор бўладиган жой, Бухоро вилоятида. Узунлиги $87^{\circ} 50'$, кенглиги $39^{\circ} 30'$.

Барсхон — Иссиқкўл ёнида; бу (суви) иссиқ кўлдир. Туркистон вилоятида. Узунлиги $93^{\circ} 10'$, кенглиги $43^{\circ} 30'$ ва ҳоказо.

Мазкур жадвалда бу изоҳлардан ташқари, баъзи бир тарихий-географик ва топонимик маълумотлар ҳам бор. Жумладан, Тошкент тўғрисида бундай дейилган: «Бинкат — Шош шаҳарларидан бири, туркийча Тошкент. Бу — юнон муаллифларининг Бурж ал-Ҳижра қалъасидир».

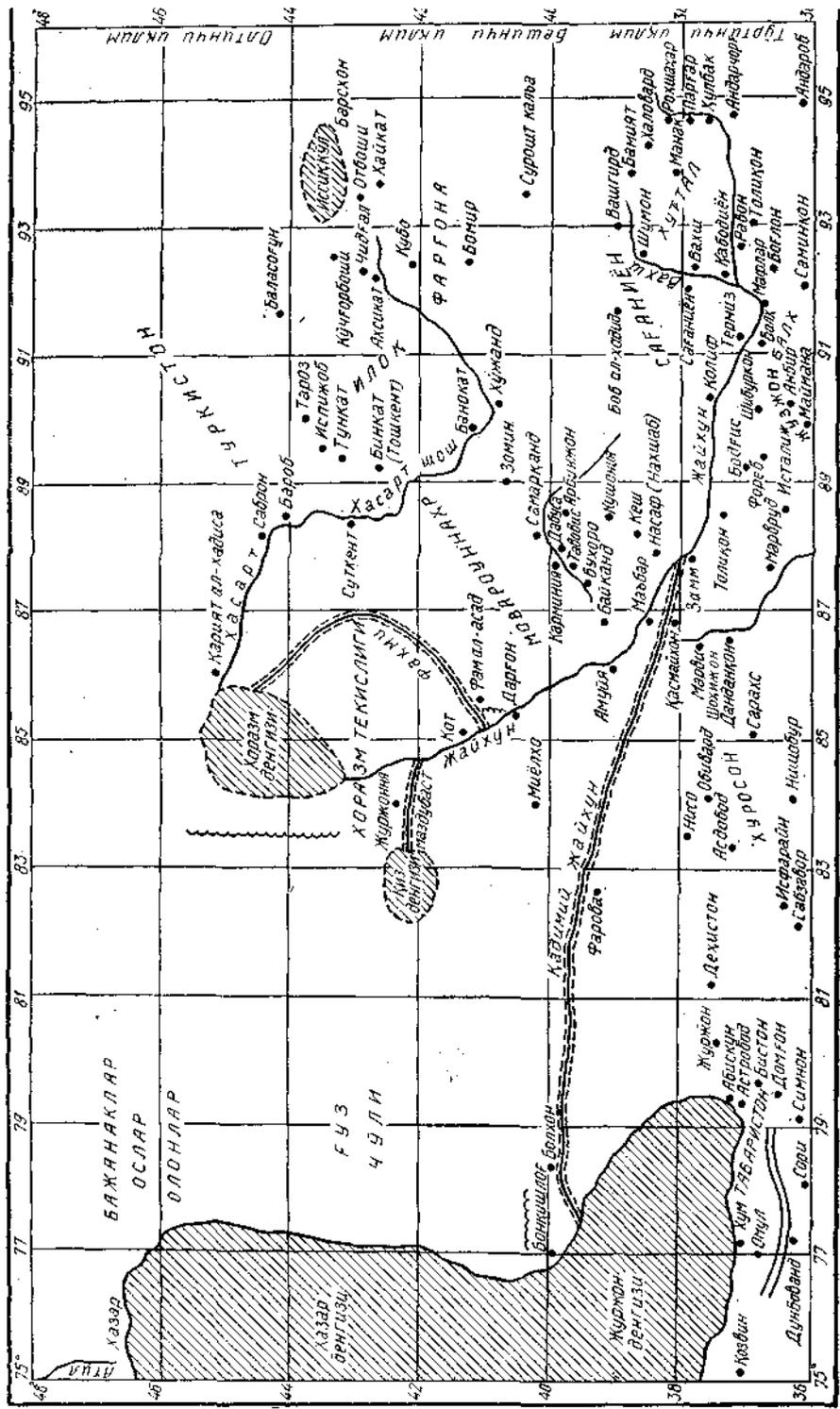
Бухоро ёнидаги Байканд (уни Пайканд ҳам дейишган, Бухородан жануби-ғарбда, ҳозирги Яккатут станцияси ёнидаги харобалар) шаҳар Бадзарубайн деб ҳам аталган. Кеш шаҳри (Китоб ва Шаҳрисабз) форсча Маъжамат деб юритилган. Сирдарёнинг энг қадимги номи Хасарт эканлиги X асрда ёзилган «Худуд ал-олам» китобидан маълум; Беруний асарида бу янада тўларақ изоҳланган: «Суткент — Хасарт дарёси бўйидаги шаҳар. Бу дарё Туркистон вилоятида. Шош водийсида энг машҳур дарёлардандир... Қарият ал-Ҳадиса — Хасарт дарёсининг қуйилиши ёнида, Хоразм кўли ёнида, Ғузлар вилоятидадир.»

Маълумки, Сирдарё этакларидаги Янгикент (ҳозирги Қазалинск шаҳри рўпарасида, дарёнинг чап томонидаги харобалар) номи қизиқ топонимик мисолдир. Турли халқлар бу номнинг маъносини таржима қилганлар: маҳаллий туркийларда Янгикент ва Жаникент деб юритилган номни араблар «Қарият ал-Ҳадиса» (қарият — «қишлоқ», ҳадиса — «янги», яъни Янги қишлоқ) ва «Мадинат ал-Жадида» (мадина — «шаҳар», жадида — «янги», яъни Янги шаҳар), тожиклар эса Деҳинав (деҳ — «қишлоқ», нав — «янги», яъни Янги қишлоқ) деб ёзганлар.

Шундай қилиб, миллоддан илгари юнон тилидаги асарларда тилга олинган *Яксарт* сўзи Сирдарёнинг юнонча номи эмас, балки асли маҳаллий ном — Хасарт (ёки Касарт), фақат юнонча бузилиб Яксарт шаклини олган.

Энди Беруний тузган жадвалдаги кўрсаткичларнинг картада тасвирланишини кўриб чиқайлик.

Бундан 120 йил муқаддам поляк шарқшуноси И. Лелевель Беруний жадвали асосида Урта Осиёнинг реконструкция картасини тузишга муяссар бўлди. Унинг картасига 40 та шаҳар ва дарёнинг ҳамда 8 та вилоятнинг номи ёзилган. Бундай карта биринчи марта тузилганлиги учун унинг ва Лелевель хизмати-нинг тарихий аҳамияти жуда каттадир. Бироқ картадаги баъзи бир камчиликларни айтмасдан бўлмайди. Бу камчиликлар шундан иборатки, унда Урта Осиёга тегишли номларнинг янги арми ёзилган. Иккинчидан, жадвалда хатотнинг айби билан нотўғри ёзилган рақамлар тузатилмасдан, картага шу ҳолича қўчирилган. Бир қанча номларнинг транскрипцияси хато. Натижада Лелевель картаси Беруний тасвирига ҳам, Урта Осиёнинг асл қиёфасига ҳам ўхшамай қолган. Масалан, жадвалдаги Бонқишлоқ (Манқишлоқ) ва Болхон номлари картага туширилмаганлигидан, «Марс Табаристан» (Каспий денгизи)нинг

БАЖАНАКЛАР
 ОСЛАР
 ОЛОНЛАР

ФУЗ
 ЧУЛИ

ХОРАЗМ ТЕКИСЛИГИ
 ЖУРЖОН
 АНГРЕН
 ЧИРЧИК

ЖУРЖОН
 АНГРЕН
 ЧИРЧИК
 БИШКЕК
 ДУШАНБЕ
 СУМНОН
 СОВИ

ДАТЧИЧИ ИКЛИМ
 БИШКЕК ИКЛИМ
 ТУРДИЧЧИ ИКЛИМ

шарқий қирғоғи анча шарққа сурилиб, Амударёга яқинлашиб қолган. Фарова шаҳри эса (ҳозирги Қизил Арвот ўрнида бўлган) денгиз қирғоғига етиб қолган. Амударёнинг йўналишида ортиқча тирсақлар ҳосил бўлган. «Дараан» шаҳри (Дарғон шундай ёзилган) дарёдан анча шарққа суриб юборилган, ҳолбуки у дарёнинг ғарбий қирғоғида. Беруний асарида Замм деган жой Жайхун дарёсининг бўйида, деб ёзилган, Лелевель эса уни чўл ичкарисига кўчирган. Қот шаҳри Амударёнинг ғарбий қирғоғига ўтиб қолган, Илоқ — кичик бир шаҳар қилиб кўрсатилган (Беруний таърифича, у вилоят).

Лелевель картасида шундай жиддий камчиликлар бўлганлигидан, Беруний жадвалига асосланиб Ўрта Осиёнинг реконструкция картасини янгидан тузишга тўғри келди. Бунда Беруний жадвалидаги номларни мумкин қадар кўпроқ қамраб олишга тиришдик. Шу билан бирга, рақамларга ҳам танқидий қарадик. Лекин бу картани ҳозирча етарли даражада мукамал деб бўлмайди. Беруний китобларида Ўрта Осиёга тегишли маълумотлар ҳали тўла текширилганича йўқ («Қонуни Масъудий»да берилган географик жадвалнинг таҳлили китобимизнинг «Улуғбек географияси» бобида берилди).

Беруний асрларида географияга ва табиатнинг бошқа ҳоссаларига онд қимматли мулоҳазалар ҳам бор. Беруний география фанининг тарғиботчиси сифатида географияни, чунончи, қартадар, йўлномалар ва жойларнинг кенглик ва узунликларини билишнинг катта амалий аҳамияти борлигини бир неча бор уқдириб ўтган, Ер бағрида ер юзидаги температура ўзгаришлари сезилмайдиган чуқурлик борлигини (бу — Ернинг доимий температура қавати), зилзила натижасида Йордан дарёси тўсilib қолиб, Улик денгиз ҳосил бўлганлигини айтган (тектоника таълимотига онд бу фикрдан Улик денгиз ер пўстлоғининг ёрилишидан, яъни тектоник ҳодисалар натижасида ҳосил бўлганлиги тушунилади. Зилзила шу ҳодисалар натижасидир), шунингдек, булоқлардан сув отилиб чиқиши сабабларини илмий асослаб берган.

Беруний Непал билан Тибет чегарасида қад кўтариб турган баланд чўққи тўғрисида гапириб, бу чўққидан қараганда Ҳинд дарёси туман ичида қорайиб кўринади, деганида Ҳималайнинг юксак чўққиларидан бири бўлган Жомалунгмага шама қилмаганмикин?!

Берунийнинг коризлар қазилари ишларига бошчилик қилганлиги тўғрисида ҳам маълумотлар бор.

Берунийнинг халқпарварлигидан, интернационалистлигидан ўрнак олса арзийди. У араб, ҳинд, юнон ва хоразм фанларини, маданиятини ва тилини бирдай улуғлаган, турли халқ, турли дин вакилларини қариндош, оға-инидай кўрган. «Ҳар бир халқ бирон фан ёки амалиётнинг тараққий этганлиги билан машҳурдир»...

«Бошқа халқларни севишни ўрганмоқ истасанг, уларнинг тилини ўрган, ҳаёт тарзини, одатларини, тафаккурларини эҳтиром эт» деган Беруний.

У қадимий ҳинд тилини ўрганган, ҳиндуларнинг илмий ва диний китобларини мутолаа қилган, ҳинд олимларидан таълим олган. Бунинг эвазига ўзи ҳиндулар орасида араб, форс, юнон, яҳудий маданияти ва фанини ёйган. У аввало ҳиндуларнинг гуё талабаси, кейинчалик муаллими бўлган. Ҳиндуларнинг уни «бепоён илм уммони» деб атаганликлари бежиз эмас.

Берунийнинг ёзиш услуби, ўз фикрини усталик билан, китоб-хонга манзур тарзда баён эта билиши, ҳар бир масалага, ҳодисага илмий кўз билан ва танқидий қараганлиги, мустақил ҳулоса чиқарганлиги, қисқаси, олимнинг ижодий йўли ҳозирги замон олимларини қойил қолдирмоқда. Унинг бутун дунё фанига қўшган бебаҳо ҳиссасини фан аҳллари ҳурмат билан тилга олганлар ва олмоқдалар, уни юксак чўққига, зўр ёритғичга тенглаштириб: «У Урта Осиё илмий тоғликларидаги жуда кўп тепалар орасида бамисоли энг баланд чўққи», «Урта Осиё юлдузлар туркумидаги зўр ёритғич», «Араб тилида яратилган асарлар океанидан кўкка мағрурона бўй чўзган чўққи». «Ўз даврининг ақл-идрокнини муҷассам этибгина қолмай, келажак авлодга ҳам илм-фаннинг янги шуълаларини тарқатган олим» демоқдалар.

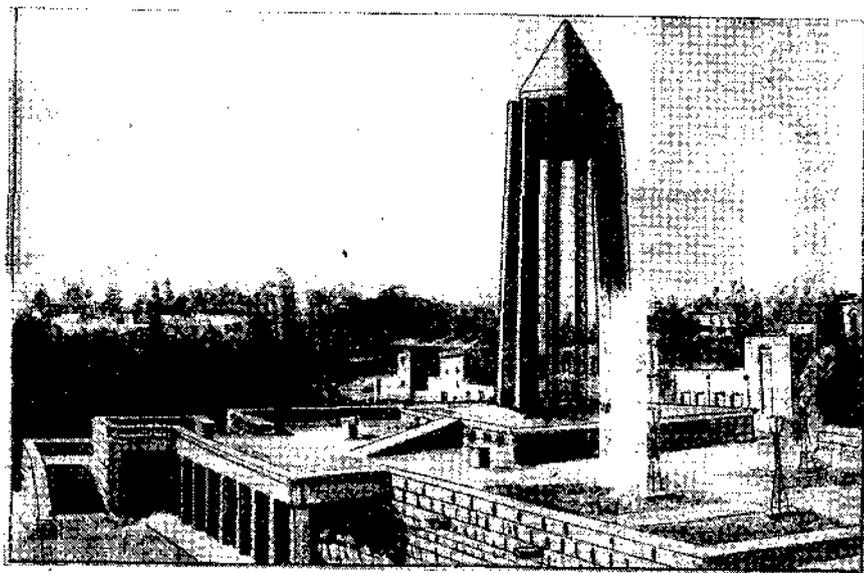
Улуғ олим Беруний тўғрисида айтиб ўтганларимиз унинг ҳаёти ва ижодий фаолиятининг айрим саҳифаларигинадир. Абу Райҳон Беруний XI асрнинг энг улуғ олими бўлиш билан бирга, фан тарихида чуқур из қолдирган сиймодир ҳам. Унинг ижодиётни битмас-туганмас хазинадир.

ИБН СИНО

Абу Али ибн Синонинг отаси асли балхлик бўлган; шу ердан Бухоро томонга кўчиб келиб, Хурмайсан қишлоғида турган. Бу қишлоққа қўшни бўлмиш Афшана қишлоғидан уйланган ва шу қишлоқда ўрнашиб қолган. X аср тарихчиси Абу Бакр Наршахий бу қишлоқни таърифлаб: «Афшина катта бир шаҳар бўлиб, қалъаси бор. Бир неча қишлоқлар унга қарашлидир. Одамлар у жойни табаррук дейдилар, ҳафтанинг муайян бир кунида у ерда бозор бўлади» деган. Абу Али 980 йилда шу ерда дунёга келган. Бир неча йилдан сўнг бу оила Бухоро шаҳрига кўчиб кетган.

Абу Али савод чиқариб, турли фанларни ўргана бошлаган. «Кечқурунлари олдимга чироқни қўйиб олиб, то уйқу босгунча ўқиш ва ёзиш билан банд бўлардим», деган Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида. Амир Нуҳ ибн Мансур қаттиқ бетоб бўлиб қолганида уни даволаб, оёққа турғизгани учун Ибн Синога мамлакатнинг энг бой кутубхонаси бўлган сарой кутубхонасига кириб китоб мутолаа қилишга ижозат берган.

«Мен кўп хоналардан иборат кутубхонага кирдим. Ҳар бир хонада китоб сандиқлари, бир-бирининг устига тахланган китоб-

Абу Али ибн Сино мақбараси (Ҳамадон шаҳри)

лар бор эди... Ҳар бир хонада фаннинг маълум бир соҳасига онд китоблар тўпланган эди.

Мен у ерда шундай китобларни кўрдимки, кўпчилик халқ уларнинг номларини ҳатто эшитмаган ҳам эди. Ўзим ҳам уларни бундан олдинлари кўрмаган эдим, бундан кейин ҳам кўрмадим. Уша китобларни ўқиб, улардан фойдали фикрларни эгалладим, китобни ёзган ҳар бир кишининг илмий даражасини аниқладим» деган у.

Абу Али, ниҳоят, Бухоронинг энг билимдон олими ва моҳир табиби бўлиб етишган. Унинг ўзи: «ёшим ўн саккизга борганида бор илмларнинг ҳаммасини эгаллаб бўлган эдим» деган. Хуллас, у билан суҳбатлашиш, ундан маслаҳат олиш, даволаниш ҳар кимнинг орзуси бўлган.

Абу Али ибн Синонинг ҳаёти ҳам, бошқа буюк олимларники сингари, нотинч ўтган, олим жоҳил подшолар ва мутаассиблар таъқибига учраган.

Шу сабабдан у Бухородан Хоразмга, ундан Хуросонга — Журжон ва Нишопурга кўчган, кейинчалик Эроннинг Исфаҳон шаҳрида бир неча йил яшаб, умрининг охириги йилларини Ҳамадон шаҳрида ўтказган, 1037 йили ўша ерда вафот этган.

Маълумки, ўрта аср олимларининг кўпчилиги қомусчи (энциклопедист) бўлган. Улар фаннинг турли соҳаларида ижод қилганлар. Ибн Сино ҳам, гарчи машҳур табиб — медицина устоди бўлиши билан ном чиқарган бўлса-да, бошқа фанлар билан ҳам шуғулланган. У 300 тача асар ёзган; «Тиб қонунлари» ва «Китоб аш-шифо» унинг энг йирик асарларидир. Бу асарларда астрономия, геология, физика, адабиёт, философия, биология,

географияга оид, ўз замонасига яраша илғор ва илмий мулоҳазалар бор. Бу мулоҳазаларни уч группага ажратса бўлади: биринчиси — ўзидан илгори ўтган олимларнинг, асосан, қадимги юнон олимларининг айрим тўғри фикрларини маъқуллаш ва Шарқ олимга тарқатишга доир мулоҳазалар; иккинчиси — ўзидан бурун ўтган олимларнинг айрим нотўғри фикрларини танқид қилиш ва ўзининг тўғри фикрларини олға суришга доир мулоҳазалар; учинчиси — ўз кузатишлари натижасида, Урта Осиё, Хуросон ва Эронда тўпланган маҳаллий материаллар асосида тузилган янги фикрлар.

Ибн Сиёнинг география ва геология фанлари соҳасидаги хизматларига ҳам тўхталиб ўтмоқчимиз. Диққатингизни бир тарихий мисолга жалб қиламиз.

XV аср охириларида Ғарбий европаликлар ер юзининг жуда кичик қисмининггина картага туширганлар. Америка, Австралия ва Антарктида қитъалари у ёқда турсин, ҳатто Африканинг марказий ва жанубий қисмларида, Осиёнинг шимоли ва шарқидан нималар борлигини ҳам ҳеч ким айтиб бера олмаган. Бу хилват ерлар тўғрисида афсоналаргина тилдан тилга ўтиб юрган. Чунончи, ғарбий европаликлар I аср олими Птолемейнинг китобларига асосланиб, экватор атрофи жазирама иссиқ бўлади, у ерларда ҳамма нарса куйиб кетади, шунга кўра бу томонларда ҳаёт йўқ, деб билганлар. XV аср бошида, Португалия қироли Генрих Денгизчи асир олинган мусулмон олимларини сўроқ қила туриб, ғалати бир мулоҳазани эшитган: «Ғарчи офтоб нақ тепангизда турса ҳам, экватор энг иссиқ жой эмас, у жойнинг иссигини кечки шабада анча бўшаштиради. У томонда ҳаёт мавжуд, машҳур олимимиз Ибн Сиё шундай деб ёзганлар».

Ибн Сиёнинг бу дадил фикри Птолемей таълимотига тамомла зид бўлса-да, буюк географик кашфиётлар даврига бир қадар далда бергани шубҳасиздир. XV аср ўрталаридан бошлаб жанубий ўлкаларга кетма-кет экспедициялар уюштирилган, аср охирида Ҳиндистонга Африканинг жанубидан ўтиб бориладиган денгиз йўли очилган, ғарбий қитъага қадам қўйилган, янгидан янги ороллар, ўлкалар кашф этилган.

Буюк олимнинг латин тилига таржима қилинган китоблари ўрта асрларда Европада табиатшунослик, геология, минералогия ва иқлимшунослик бўйича қимматли қўлланма бўлиб хизмат қилган. Олим ёшлигидан табиат шинавандаси бўлганки, ўз ўлкасининг табиатини ҳар қадамда кузатган. У китобларида бунн тез-тез тилга олган: «Биз болалигимизда бир хил жойларни кўрдикки, у жойларда бош ювишда ишлатиладиган гил бор эди, у жойлар Аму дарёсининг чеккасида эди. Кейин, йигирма уч йилга яқин бир муддатда ўша гилнинг тошга айланганини кўрдик», «Хуросондаги бир тоғдан нон шаклидаги тошни топдим ва бир қанча вақт ўзим билан бирга олиб юрдим», метеорит «тошлардан бирини Хоразмда эритишга жуда уриндим, эримадим, ундан кўкимтир тутун чиқаверди».

Ибн Сино ўз даврида кўп шаҳарларни кезган. Она-Ватани Бухородан кейин Хоразмда, Туркменистонда, Эрон шаҳарларида ва Журжон (Каспий) денгизи бўйларида яшаган. Ўз асарларида бу жойларнинг хусусиятларини мисол тариқасида келтирган. Олимнинг Ҳинд океани, Арабистон, Нил водийси, Узоқ Шимол, тропик мамлакатларни таққослаганлиги унинг ўша ўлкалар тўғрисида талай китоблар ўқиганлигидан ва сайёҳлар билан суҳбатлашганлигидан далолат беради.

Олим Ернинг геологик тарихи тўғрисида бундай нуқтаи назарни айтган: «Ернинг (ҳозир)... инсон яшайдиган қисми ўтмиш замонларда ҳеч ким яшамайдиган ер бўлиб, денгизлар суви билан кўмилиб турган бўлса керак», «...тоғларда тошнинг кўплигига сабаб — олдин денгиз тагида бўлиб, сўнгра кўтарилгач, лой орасида қолиб кетганлигидир»... «тоғларнинг баъзиси тахлангандай қатлам-қатлам бўлиб кўринади. Бундай кўриниш, у тоғлар лойи бир замонлар шундай қатма-қат тахлангандай вужудга келганидан бўлса керак»... «Текислик ва тоғликдан иборат қуруқлик устини аста-секин денгиз босган, сўнгра текислик лойга айланган (юмшоқ жинс билан қопланган)... Тоғлардаги оралиқ қатламлар чўкинди бўлиши ҳам мумкин».

Бундай ҳодисалар ҳозирги геология фанида трансгрессия ва регрессия, бурмаланиш ва чўкиндилар тўпланиши деб аталади ҳамда Ибн Сино фараз қилганидай таърифланади.

...«Ернинг қисмлари турлича — баъзилари юмшоқ ва баъзилари тошдек қаттиқ бўлади. Шунда юмшоқ қисми чуқурлашиб кетади ва тошсимон қаттиқ қисми тепа (дўнг) бўлиб қолади, сўнгра сел ўтаётган жой кунлар оша чуқурлашади ва кенгайди, дўнглик эса шу ҳолатда қолаверади... Баланд-паст юзалар (тепаликлар ёки чуқурлик) кўпинча кучли зилзила натижасида ёхуд сойлар сувининг ювиб, қўпориб, айрим жойини олиб кетишдан пайдо бўлади».

Ибн Сино асарларида «кўп муддатлар ичида», «тарих чегаралаб кўрсата олмайдиган муддатлар ичида», «тарих ҳисобига кирмаган муддатлар» каби иборалар учрайдики, бу иборалардан ер тарихи жуда узоқлигини, ер юзи динамик ҳолда ривожланаётганлигини, турли табий ҳаракатлар содир бўлишини, тоғлар, денгизлар кўп марта ўзгариб, алмашиниб турганлигини тушуниш керак. Олим Ер юзасидаги баландликлар, чуқурликларни, даралар, ажойиб-ғаройиб қояларни, шифобахш «қадам-жойлар»ни бирон-бир илоҳий куч яратмаганлигини, улар шимол, сув, қуёш нури, зилзилалар таъсирида вужудга келганлигини таъкидлаган. Ўша замонларда бу гаплар оламнинг яратилишига боғлиқ диний афсоналарга тамомла энд эди, албатта.

Ибн Синонинг иқлим, атмосфера ва метеорологик элементлар тўғрисидаги изоҳлари ҳам илмий нуқтаи назардан жуда тўғри. Олим, ҳавонинг таркиби мураккаб, у ҳақиқий ҳаво (водород ва кислород), сув буғлари, чанг, дуд ва олов бўлақчалари (углерод) аралашмасидан иборат, деб билган.

«Бизни ўраб турган ҳаво (атмосфера)нинг ерга яқин турган қисми кўпроқ исийди. Ердан баландроқ қисми эса совуқроқ бўлади. Экваторнинг ўзи энг иссиқ жой эмас. Энг иссиқ жойлар экватордан шимолроқда — шимолий тропикка яқин жойларда ва экватордан жануброқда — жанубий тропик доирасига яқин жойдадир... Кеча-кундуз ичида ҳам энг иссиқ вақт аср номоздан кейинроқ бўлади. Шунингдек, энг иссиқ ой июнь эмас, балки июлга тўғри келади» деган Ибн Сино. Жойнинг иқлими нималарга боғлиқ? деган саволга жавобан: «Бу шаҳарларнинг географик кенглигига, жойларнинг баланд-пастлигига, тоғ ва денгизларга яқинлигига, шамоллар йўлида турганлигига ва тупроққа (яъни ер юзасига) боғлиқ» деган.

Ҳозирги замон фанида ҳам иқлим ҳосил қилувчи омиллар айни шу тахлитда изоҳланади. Демак, бу изоҳ ўша даврдаёқ фан қондалари қаторига киритилган экан.

1980 йилда Ибн Сино таваллудининг 1000 йиллиги бутун дунёда нишонланди. Буюк олимнинг ҳозирги замон фанида геология, география, геоморфология, метеорология ва иқлимшунослик соҳаларида қўлланилаётган бир қанча қонуният ва тушунчаларни яратишга қўшган ҳиссаси ана шу юбилейда муносиб равишда тақдирланди.

ГАРДЕЗИЙ

Абу Саид Абдулхай аз-Заххак бин Маҳмуд Гардезий Берунийнинг замондошларидан ва шогирдларидан биридир. У асли гардезликдир. Гардез — Афғонистоннинг Ғазни шаҳридан жануброқдаги шаҳарча бўлган (ҳозир Пактия вилоятининг маркази). Гардезий ўзининг 1050 йилда ёзган «Зайн ал-ахбор» («Ахборот кўрки») номли тарихий асарни билан машҳурдир. Асардаги географик маълумотлар унинг билим даражаси жуда кенг географ, олим бўлганлигидан далолат беради. Олимнинг мазкур китобида узоқ ўтмишда Сибирдаги ва Шарқий Европадаги халқлар қандай ҳаёт кечирганликлари, уларнинг урф-одатлари, Хитойга бориладиган карвон йўллари, Тибетдаги ҳаёт қизиқарли тарзда ҳикоя қилинган. Шу асардан парчалар келтирамиз.

«Иртиш — каттагина дарё. Агар бирон киши дарёнинг нариги қирғоғида турса, бу қирғоғидан уни таниб бўлмайди. Суви қорамтир. Иртишдан кечиб ўтилса, кимоклар юртига етасиз. Улар ўрмон ичида, жарликларда, даштларда яшайди. Сигир ва қўй подалари бор, туялари йўқ. Агар бирор бой чўпон бу ерга туя олиб келса, бир йил ҳам тирик қолмайди: бу ернинг ўтини еб, бўкиб ўлади...

Бу ўлкада қор қалин бўлади. Айрим йиллари қорнинг қалинлиги найза бўйича бўлади.

...Иссиққўлнинг бўйида 7 кун юрилади. Унга 70 тача жилға қуйилади. Суви шўр».

НОСИР ХИСРАВ

Абу Муъин Носир Хисрав ибн Хорис, қисқача Носир Хисрав кўнни кўрган, кўп жойларда бўлган, кўп саргузаштларни бошидан кечирган тожик сайёҳидир. У 1004 йилда Қофирниҳон сувининг Амударёга қуйилиш жойидаги қадимий Қабодиён қишлоғида туғилган (бу қишлоқ ҳозирги Шаҳритуз ёнида бўлган). Шу сабабдан уни баъзан ал-Қабодиёний деб ҳам атаганлар. Амударёдан жанубга — Афғонистонга ўтадиган энг катта кечик (гузар)лардан бири шу ерда бўлган.

Носир Хисрав дастлаб Қабодиёнда таълим олган; кейин ўша даврдаги пойтахт шаҳар Балхда бир неча йил яшаган. У ердан янада йирикроқ шаҳар — Марвга (ҳозирги Мари шаҳри) жўнаган ва давлат хизматида бўлган. Шу давр ичида у философия, математика фанларини, қадимги юнон олимларининг асарларини ва Форобий, Ибн Сино каби ўз ватандошларининг меросини ўрганиб, кенг маълумотли ва уқувли одамлардан бири бўлиб етишган. У истеъдодли шоир ҳам бўлган:

«Билим қидиришга урдим бошимни,
Бекор ўтказмадим умримни бир дам...
Қайдаки эшитсам илму донишдан,
Эшиги тагида ўлтирдим маҳкам...
Бўлади кўпми-оз фойдаланмаган,
Умримда бирор илм қолмади, десам».

1045 йил кузда Носир Хисрав ўз ватани бўйлаб биринчи бор саёҳат қилган. Марвдан жануб томонга юриб, Мурғоб дарёсининг бошларигача етиб борган. 1046 йил баҳорида Носир Хисрав давлат хизматидан жавоб олиб, укаси Абу Саид ва ҳинд хизматкори билан бирга Арабистонга сафарга жўнаган. Унинг бу саёҳати XI асрдаги энг узоқ сафарлардан, қизиқ ва самарали саёҳатлардан бири ҳисобланади. У Марвдан чиқиб, Эроннинг шимолий вилоятлари, Арманистон, Туркиянинг жануби, Ливан ва ҳозирги Исроил ерларидан ўтиб Мисрга етиб келган. Мисрдан ҳозирги Тунис вилоятигача борган, сўнгра Арабистоннинг маркази Макка билан Мадинага ҳам бориб келган. Ниҳоят, 1052 йили олим кемада Нил дарёси бўйича саёҳат қилган, сўнгра туя карвони билан қум чўлини кесиб ўтган. Қизил денгиз орқали яна Арабистонга қайтиб, Макка орқали Ироққа жўнаган. Носир Хисрав бу сафарида Арабистоннинг энг муҳим чўлларида ўтаётганида кўп азоб чеккан, қолдан тойган, Ироққа (Басрага) етиб келганида ҳатто оёқ устида туролмай-диган ҳолатда бўлган.

«Биз (Басрага) келганимизда жулдур кийимда ва бедармон эдик, телба одамларга ўхшардик. Уч ойдан бери соч-соқолимиз олинмаган... Менда ва укамда фақат эски лунги қолди, совуқдан елкамизга бир парча чурик шолча ташлаганмиз. ...Ҳаммом ёнидаги болалар бизни жинни деб билишди шекилли, кетимизга эргашиб, масхара қилиб, бизга тош ота бошладилар».

Носир Хисрав Басрадан Эроннинг Ободон портига яна кемада борган, у ердан туя карвони билан жўнаб кетган ва бутун Марказий Эрон орқали ўтиб, Балх шаҳрига эсон-омон қайтиб келган.

Шундай қилиб, Носир Хисравнинг бу икки саёҳати роппа-ропа 7 йил давом этган. Унинг ёзишича, бу саёҳатлар вақтида у тахминан 2220 фарсах, яъни салкам 15 минг километр йўл босган. Шундан кейин, у, Ҳиндистоннинг шимолий вилоятларини кезган бўлиши керак, чунки «Мен дунёнинг турли иқлимларида, Араб ва Форс, Ҳинд ва Турк мамлакатларида бўлганман» деб ёзган. Носир Хисрав ўзининг «Сафарнома»сида бир ҳодисага қиёс қилиб: «Бу сингарини мен на Лоҳурда, на Мўлтонда кўрганман», «Важҳиддин» китобида эса: Ҳиндистонда, «уларнинг донишмандларидан бу сўзларнинг кўпгинасини эшитганман» дейди; ниҳоят, унинг шеърлар девонида: «Тақдир мени гоҳо Синд томонга, гоҳо Мағриб томонга фироқ этган» деган сатрлар бор. Унинг Ҳиндистонда бўлганлигини юқоридаги сатрлар яна бир бор тасдиқлайди.

Носир Хисрав шарқ томонга саёҳат қилишни орзу этган: «Агар шарққа саёҳат қилсам, у ерларда кўрган нарсаларни тасвирлаб бераман». Лекин орзуси рўёбга чиқмади. Олимнинг тақдири бошқача бўлди. Носир Хисравнинг баъзи хатти-ҳаракатлари, мулоҳазалари, таълимоти ўша даврдаги ҳокимларга, дин аҳлларига ёқмаганлигидан уни қаттиқ таъқиб қилганлар. Шу сабабли у узоқ тоғларга — Помир этакларига, Бадахшонга қочиб кетишга мажбур бўлган. Умрининг охириги йилларини Юмғон қишлоғида ўтказган. У 1088 йилда, тахминан 85 ёшида ўша ерда вафот этган. Унинг мақбараси ҳам шу ерда, ҳозирги Шимолий Афғонистоннинг Кўкча дарёсининг ўнг қирғоғида. Мақбара 1700 метр баландликдаги тепаликда бўлиб, оқ гумбаз билан қопланган. Мақбара зиёратгоҳга айланган. Маҳаллий аҳоли уни «Мозори шоҳ Хисрав» дейишади (ҳозирги номи Жарм).

«Бу ерда Носири Хисравнинг мақбарасини кўрсатадилар. Унинг мақбараси устида ҳар хил музика асбоблари: чилдирма, карнай, рубоб, най ва бошқалар созлаб қўйилган. Қимки музика чалишни аҳд қилиб шу ерга келса, асбобларни қўлига олиб қондаси билан ўйнаса, моҳир машшоқ бўлиб кетади» деган ривоят ҳам бор экан бу мақбара хусусида (Маҳмуд ибн Вали, «Баҳр ал-Асрор»).

Носир Хисрав ўнлаб китоблар ёзган. Шулардан «Сафарномаи Носири Хисрав» номли саёҳат кундалиги, «Рўшноинома» («Маърифат китоби»), «Зод ал-мусофирин» («Мусофирлар йўл анжомини»), «Жоми ал-ҳикматайн» («Хикматлар йиғиндиси»), «Важҳиддин», «Саодатнома» («Бахт китоби») ва яна бир қанча фалсафий асарлари ҳамда шеърлар девони бизга маълум. Носир Хисравнинг шеърлар девонида мана бундай ўткир қиёс бор: «Гарчи менинг соғлигим ночор бўлса ҳам, ёзган асарларим осмондаги юлдузлардан ҳам кўпроқдир».

Хисрав саёҳат даврида ҳам ижод қилган. Масалан, у «Рўш-нойинома» китобини 1049 йил 9 мартда Қоҳирада ёзиб тамомлаган. Унинг тожик тилида ёзилган «Сафарнома»си география фани нуқтаи назаридан жуда муҳим китобдир. Бир неча йил муқаддам бу китобнинг рус тилидаги таржимаси нашр этилди.

Носир Хисрав ўз замонасига яраша дунё географиясини пухта билган. У «Сафарнома»да ўзи кўрган мамлакатларнинг мукамал таърифини берган, ўзи бормаган ўлкалар ва эшитган ҳодисалар тўғрисида ҳам йўл-йўлакай ёзган. Шу китобда баён қилинган баъзи маълумотларга диққатингизни жалб қилмоқчимиз. Муаллиф Эроннинг шимолидаги Табриз шаҳрини тасвирлаб бундай деган: «Бу — Озарбайжоннинг пойтахти. Гавжум шаҳар. Шаҳарнинг бўйи ва энини қадам-бақадам ўлчаб чиқдим — ҳар томонга 1400 қадамдан экан... Менга ривоят қилдиларки, бу шаҳарда 1042 йил 5 декабрда zilzila бўлиб, 40 минг киши ҳалок бўлган... «Мен ҳисоблаб чиқдим, Балхдан Райгача 350 фарсах масофадир... Рай билан Амул (шаҳри) орасида Дамованд тоғи бор, у гумбазга ўхшаш... Айтадиларки, бу тоғнинг тепасида бир чох борки, ундан дуд чиқади, олтингургурт ҳам бор»... «Айтадиларки, Обискун (Каспий) денгизига 1400 та дарё келиб қуйилади, денгизнинг бўйи 1200 фарсах ва унинг ўрталарида ороллар кўп».

У Арманистон тоғлигидаги Ахлат шаҳрига бориб, унда араб, форс ва арманлар ҳам яшашини кўргач: «Бу шаҳар турли аҳолили бўлганлигидан Ахлат деб аталган бўлса керак, деб ўйлайман» деган (бу ерда «ахлат» сўзи «каралаш», «қурама» маъносида ишлатилган).

Ливаннинг Маррат ан-Нуъмон номли қишлоғини тасвирлаб, дейди: «Бу далаларда нуқул буғдой экадилар, ҳосили ҳам бисёр. Дарахтлар ҳар хил: зайтун, pista, бодом ва узум. Шаҳарнинг суви ёмғирдан тўпланади ва қудуқдан олинади».

Урта денгиз бўйларида «тепалик жой бўлмаса, шаҳар қурмайдилар, токи денгиздан сув қалқиб келиши ва қирғоққа тўлқин урилишидан хавотирдалар». Урта денгиз бўйидаги текисликда «денгиз ҳайвонларининг жуда кўп суяқларини кўрдик, улар тупроққа аралашиб кетибди ва тошга ўхшаб қолибди»...

«Овом халқ айтадики, кимки шу водий (Сахира водийси)нинг охиригача борса, гуноҳкорларнинг дўзахдаги дод-фарёдларини эшитади. Мен бордим, аммо ҳеч садо эшитмадим»...

«Рамла шаҳрининг аҳолиси ёмғир сувини ичади. Ҳар хонадонда сувдон бор, унга ёмғир сувини йиғиб қўядилар»...

«Ҳалаб — муҳташам шаҳардир... Чамамда, Балхдан кам эмас»... «Тараблусда яхши қоғоз ишлайдилар, Самарқанд қоғозига ўхшаш. Ундан яхшироқдир. Бу ерга Румдан, Фарангистондан, Андалус ва Мағрибдан кемалар келиб туради. Бу ердан Румга, Сицилияга ва Мағрибга кемалар қатнайди»...

«Нил дарёси жануби-ғарбдан келиб, Миср ёнидан ўтади ва Рум денгизига қуйилади... Нил суви кўпайганда Термиз ёни-

даги Жайхуннинг сувидан икки баравар ортиқ кўринади... Айтадиларки, Асвон шаҳридан юқорига кемалар юра олмайди, чунки сув тор даралардан бурқираб оқади ва баланд қоялардан учиб тушади». «Адандан ва Ямандан шарқ томонга юрилса — Ҳиндистон ва Хитойга борилади. Адандан жануб томонга борилади, сал ғарбга мойил юрилса, Занжибор ва Ҳабашистонга келасан».

Арабистон «Уч томондан денгиз билан ўралган, шундан яриморолдир. Шарқини — Басра денгизи, ғарбини — Қулзум денгизи, жанубини — Океан ўраб туради. Бу яриморолнинг узунлиги Қуфадан Адангача (шимолдан жанубга) 500 фарсахча, эни шарқдан ғарбга, Уммондан Жорагача — 400 фарсахча... «Уммон денгизида ҳар кун икки маҳал сув қалқади, 10 газ кўтарилади ва яна пасаяди. Тик қирғоқнинг ёнида ёки устунга қарабгина 10 газ кўтарилганини билса бўлади, агар қирғоқ ётиқ бўлса ва дўнглари бўлмаса, сув анча кенг ёйилиб кетади. Дажла ва Фрот дарёлари жуда секин оқади, ҳатто баъзи жойларида сув қайси томонга оқаётганини ҳам англаб бўлмайди. Денгиз суви қалққан пайтда дарё суви 40 фарсахча орқасига сурилиб кетади ва гўё дарё тескари томонга, юқорига қараб оқаётгандай кўринади. Бу ҳодиса денгиз сувининг қалқиши ва қайтиши деб аталади. Бу Ойнинг ҳолатига боғлиқдир». Сўнгра китобда бу ҳодисанинг тафсилоти баён қилинган.

«Сафарнома»да турли мамлакатларнинг қазилма бойликлари, савдо-сотиғи, озиқ-овқат маҳсулотлари, урф-одатлари, улардаги тарихий бинолар тўғрисида ҳам маълумотлар бор. Хисравнинг бошқа асарларидан ҳам астрономия ва географияга оид маълумотларни топиш мумкин. Масалан, унинг 1061 йилда ёзилган «Зод ал-мусофирин» китоби охирида ҳатто момақалдироқ ва яшнинг сабаблари тушунтирилган. «Идрок ва маърифат» дostonи табиий ҳодисалар ва астрономияга доир мулоҳазаларни ўз ичига олган:

«Юпитер, Марс, Ой нурин ким берур,
Бариси оташ офтобдан келур.
Денгиз-у, чўл-у, тоғ-у бари замин,
Ҳавода тургай — йўқдир бўлак замин».

Олим китоб ва илмларни жуда севган, ўз асарларини ниҳоят даражада эҳтиёт қилган. Унинг Арабистондан тўппа-тўғри шарққа жўнамай, Мисрга қайтиб борганлигининг боиси ҳам шу, чунки Қоҳирада «китобларим қолган эди» деган. У Айдаб шаҳрида 3 ой котиб бўлиб ишлаган, бошқа шаҳарда наққошлик қилган, хурмо билан кун кўрган, ёнида сариқ чақаси, ёйишга овқати бўлмаганида ҳам китобларини авайлаган: «икки сават китобим бор эди, китобларимни туяга ортиб, ўзим пиёда кетавердим, на йўл бор, на из, чамалаб боравердик» деб ёзган.

Унинг асарларида илим ҳақида мана бундай сатрлар бор:

«Тан тирикдир жон билан, жон тириклиги илм,
Жонингнинг конидаги гавҳари жондир билим».

«Узингни илм бирла безатгил,
Фақат кимхоб кийган эмасдир гўзал.
Агар хуррамлик истарсан, сўроқла илм ила ҳикмат,
Ушанда илму донишдан олурсан мевайи ҳожат.
Тўсиқлардан қўрқма, ўрган, бил:
Билимдон қилар оғирни енгил.
Совут кийимдир сенга исбот,
Қалқон бўлғай сенга далил».

«Фақат одам илм ўрганишдан лаззат топади, бу ҳис ҳай-
вонларда йўқ, илмнинг ҳар бир поғонаси яна юқорироқ поғона-
га олиб келади, демак, билимнинг чегараси йўқ», «Илм — нарса-
лар ҳақидаги ҳақиқий тасаввуримиздир» («Зод ал-мусофирин»).

Хисрав фақат илм-маърифат куйчисигина бўлиб қолмай,
тичилик ва халқлар дўстлигининг ҳам тарғиботчиси бўлган: у
кичилик жамиятини дарахтга қиёс қилади ва турли халқлар шу
дарахтнинг турли шохлари эканлигини айтиб, дарахтнинг шох
ва бутоқларини синдириш ақлдан эмаслигини уқдиради:

«Жаҳон халқи бир ниҳолдир, бир дарахтдир шохлаган,
Ҳеч маҳал, узма ниҳолин, шохини синдирмагил!»

Носир Хисравни Ибн Синога ўхшатишганича бор; уларнинг
шахсий ҳаёти ва ижоди бир-бирига яқин, улар қувғинга учра-
ди, шоҳ ва руҳонийлар томонидан таъқиб қилинди. Носир Хис-
равнинг ҳар соҳада машҳур бўлганлиги ўз замонасида ҳам,
кейинчалик ҳам одамларни ҳайратда қолдирган. Ҳатто: «Носир
Хисрав икки шахс; бири — сайёҳ ва олим, иккинчиси — шоир ва
сунний арбоб», деган афсона ҳам тўқилган.

Хуллас, ўртаосиёлик ва хуросонлик сайёҳ олимлар орасида
Носир Хисрав ажойиб бир шахсдир. У бир неча бор ҳаётдан
умидини узган, бир неча марта ўлим хавфини бошидан кечир-
ган, йўл юрган, йўл юрса ҳам мўл юрган сайёҳ ва олим.

Носир Хисравнинг «Сафарномаси» ҳақида гапирар эканмиз,
асарнинг бир камчилигини айтиб ўтишни лозим кўрдик. Сизнинг
диққатингизга ҳавола қилинаётган «Сафарнома» қўлёзма асар-
нинг анча қисқартирилган нусхасидир; китобнинг баъзи жойла-
ри ўзгартирилган бўлса керак, хусусан Мисрдаги сайёҳатлари
таърифининг анча қисми кейинчалик ўчириб ташланган. Бу ҳол
китобда учрайдиган баъзи тўмтоқ жумлалардан ва бир-бирига
зид баёнлардан шундайгина билиниб турибди.

«Сафарнома»нинг 1948 йилда қисқартириб русчага таржи-
ма қилинган нашрига олимнинг сайёҳатлар картаси илова қилин-
ган. Бу олимнинг қайси жойларга қачон борганлиги ва у ердан
қачон кетганлиги мазкур картада саналар билан кўрсатилган.
Бироқ картанинг баъзи майда деталлари аниқ эмас, ҳатто ки-

тобнинг текстига ҳам тўғри келмайди. Масалан, картага қараганда Носир Хисрав Қуддусдан Қоҳирага ўтган, кейин Арабистонга — Маккага борган. Аслда эса, унинг Қуддусдан тўппатўғри Маккага борганлиги, у ердан қайтганидан кейингина Мисрга жўнаганлиги «Сафарнома»да аниқ ёзиб қўйилган. Носирнинг Искандария шаҳрига борганлиги, Африка ғарбига саёҳат қилганлиги ва Бағдодда бўлганлиги картада акс эттирилмаган. Ҳолбуки, Носир мазкур асарида Искандариядаги минорани батафсил тасвирлаб, минора румияликларнинг ҳужум хавфига қарши қаратилганлигини айтган ва: «Искандария денгизи Қайрувонгача ёйилган, Қайрувондан Мисргача 150 фарсахдир» деган.

Хисрав Искандария денгизи деб Урта денгизнинг жанубий қисмини тушунган, Қайрувон эса Тунисдаги қадимий шаҳардир. Унинг Қайрувонда ва Бағдодда бўлганлигини мана бу иборалар кўрсатиб турибди: «Мен Шомдан то Қайрувонга қадар ҳамма шаҳар ва қишлоқларни кезиб чиқдим»... «Мисрда қайиқ ва кемалар шунчалик кўпки, Бағдод билан Басранинг иккалавидаги қайиқ ва кемаларни бирга қўшганда ҳам ўшанча келмайди».

Биз шу қўшимчаларни эътиборга олиб, Носир Хисрав саёҳатининг картасини янгидан туздик. Аммо бу саёҳат йўлларини ҳам мукамал деб ҳисобламаймиз, чунки «Сафарнома» юқоридан айтилганидек, тўлиқ эмас.

Носир Хисравнинг «Сафарнома»сини ўқиб ва унинг дунё тўғрисидаги тасаввурини таққослаганда Абу Райҳон Берунийга бир қадар тақдир қилганлиги сезилади. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади, чунки Носир Хисрав Берунийнинг ватандоши ва замондошигина бўлмай, балки унинг сиртқи шогирди ҳамдир. Афсуски, Носир Хисравнинг «Сафарнома»си ўзбек тилига тўла таржима қилинмаган.

МАҲМУД КОШҒАРИЙ

Кашфиёт. 1914 йили Туркиянинг Диёрбакир шаҳрида бир бева хотин пулга муҳтож бўлганидан китобфуруш дўконига эски қўлёзма олиб келиб: «Марҳум айтган эдиларки, агар қийналиб қолсангинга шу китобни сотгин, лекин 30 лирадан кам бўлмасин» дебди. Китобфуруш қўлёзмани бунчалик қимматга олгиси келмабди, лекин: «Китоб дўконда туратурсин, харидор чиқса — пулини оларсиз» деб жавоб берибди. Кунлар кетидан кунлар ўтибди. Харидорлар келиб-кетаверибди, биронтаси бу «эски қозғазлар»ни 30 лира олтинга олгиси келмабди. Ниҳоят, диёрбакирлик китоб ишқивозларидан Али Амирий афанди дўконга келиб қолибди. Бу кўримсиз қўлёзмани варақлаб чиқиб, оладиган бўлибди, лекин ёнида пули йўқ экан, кўчадан ўтиб кетаётган бир дўстидан қарз олибди.

Али Амирий уйда мазкур қўлёзмани кеча-ю кундуз ўқиган, ундан кўзини уза олмаган. «Китоб олдим, уйга келдим, емак-ичмакни унутдим. Бу китобга ҳақиқий қиймат берилмак лозим бўлса, жаҳоннинг хазиналари кифоя қилмас» деган у. Кейинчалик маълум бўлишича, бу тамомила янги бир асар — Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» деган шоҳ асари бўлиб чиқди. Бу қўлёзма «Девону луғотит турк»нинг Маҳмуд Кошғарий қўли билан ёзилган асл нусхасидан кўчирилган экан. Бу нусха «Девон» ёзилганидан сўнг салкам 200 йил ўтгач, 1266 йилда кўчирилган. Қўлёзма 319 варақли катта бир жилддан иборат, варақлари таралиб, йиртилиб кетган, на боши ва на охири бор.

Хўш, Маҳмуднинг ўзи ким, қаерлик? Нега «Девон» Осиёнинг узоқ ғарбига бориб қолган?

Маҳмуднинг ватани. XI асрда Урта Осиёда, Бухоро, Самарқанд ва Шош водийсида, шунингдек Иссиққўл бўйларида ва Қашқарда — Қорахонийлар давлатининг пойтахтларида ҳам йирик илм-маърифат марказлари бўлган.

Маълумки, илгарилари ҳукмрон доиралар ва уларнинг фарзандларигина билим олиш имкониятига эга бўлганлар. Шунга қарамай, Урта Осиё шарқидаги бу илмий марказларнинг фан ва маданият тарихидаги хизматлари жуда катта. Қорахонийлар даврининг архитектураси ўзига хос бўлган. Работи Малик, Узган мақбараси, Тўқмоқдаги минора шулар жумласидандир.

Баласоғунлик Юсуф хос Ҳожиб 1069 йилда ёзган «Қутадғу билик» («Бахт келтирувчи биликлар») номли асарини Қашқар

ҳоқимиға тақдим қилган. Бу асарда одоб-муомала қондалари ёзилган, илоҳиёт, фалсафа, география фанларидан, табиий фанлардан ҳамда астрономия, математика каби аниқ фанлардан, медицинадан кўп маълумотлар берилган. Қорахонийларнинг пойтахт мактабларида қуръон, ҳадисдан ва шарият қонунларидан ташқари, араб тили грамматикаси ва синтаксиси, арифметика фанлари ҳам ўқитилган. Маҳмуд Кошғарий ана шундай ўлкаларда ва шундай шароитда дунёга келди.

Маҳмуднинг тўлиқ исми шарифи — Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад. Унинг буvasи Муҳаммад ва отаси Ҳусайн Иссиқкўл бўйидаги Барсғон шаҳридан бўлганлар. Отаси, хизмати юзасидан бўлса керак, Барсғондап Қашқарга кўчган ва шу ерда ўрнашиб қолган. Шунинг учун Маҳмуднинг исми Кошғарий бўлиб кетган.

Маҳмуднинг авлод-аждоди ким бўлган? Бу саволга «Девон»га асосланиб жавоб бериш мумкин. Маҳмуд бу асарда ўзи тўғрисида ёзиб, туркларнинг «хуш фаҳмларидан, эски қабила-ларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим» деган. Маҳмуд ёшлигида атоқли олимлардан таълим олган. Кейин билми доирасини янада кенгайтириш, саёҳат қилиб дунё кўриш мақсадида аввало Бухорога келган, Самарқанд, Марв, Нишопур шаҳарларида бўлган.

Маълумки, Бухоро XI асрда Шарқнинг энг йирик илмий ва маданий маркази бўлиб ҳисобланган, «Бухоро мактаби», «Бухоро услуби» барча олимларга, барча кичик илмий марказларга ўрнак ва андаза бўлган. Узоқ Иссиқкўл бўйларида ва Қашқарда яратилган «Қутадғу билик» асарида ҳам Бухоро мактабининг таъсири бор. Бу асарнинг муаллифи медицинага доир маслаҳатларида Ибн Синога эргашган. Кошғарийнинг Бухорода яшаган даври ҳам унинг кейинги ижодига ижобий таъсир кўрсатган бўлиши керак.

Кошғарий Бухородан Бағдод шаҳрига келган, бу ерда бир неча йил яшаган; араб тили ва адабиётининг энг нозик хусусиятларини шу ерда ўрганиб олганлиги шубҳасиздир. У Бағдоддан ўз ватанига қайтиб келган, ўз она тилидан абадий ёдгорлик қолдириш учун бўлса керак, катта луғат тузишга киришган, шу мақсадда бир неча йиллар мобайнида «Румдан Мочингача» — Қора денгиз бўйларидан то Хитойгача саёҳат қилган: турли қабила-лар, ўлкалар, тоғу чўл, шаҳару қишлоқларни кезган. Луғат тайёр бўлгач, яна Бағдодга жўнаган. Ҳозирги замон ғарб ва турк шарқшунослари Маҳмуднинг Бағдодга келиб қолиш сабаблари тўғрисида турли фикр ва мулоҳазаларни айтишган. Уларнинг бир қанчаси ўринли ва ишонарли фикрлар, албатта. Биз Маҳмуд Кошғарийнинг Бағдодда истиқомат қилган даври тўғрисида бошқачароқ фикрдамиз. Бундай мулоҳазаларга боришда чет эллик шарқшунослар, хусусан, совет шарқшуносларининг фикрларини эътиборга олдик ва «Девон»даги материалларга асосландик.

Авалло шуни айтиш керакки, Бағдод халифалиги деганда, бу давлатларда фақат арабларгина ҳукмрон бўлган, деган тушунча туғилмасин. Бағдод халифалигидаги амалдорлар, лашкарбошилар орасида араблардан бошқа халқларнинг ҳам вакиллари бўлган. Бағдод шаҳрида бутун бир маҳалла туркий аҳолидангина иборат бўлиб, Бағдод кўчаларида туркий тилларда сўзлашувчи ва ёзувчи кишилар ҳеч кимни ҳайратда қолдирмаган. Халифа хизматидаги туркийлардан бўлган кўпгина амалдорлар давлатнинг ҳамма ишига аралашганлар, халифаларга ўз сўзларини ўтказганлар.

IX—XI асрларда Бағдодга Ўрта Осиёдан ўнлаб атоқли адиб ва файласуфлар келиб, шу ерда ўрнашиб қолганлар. Жумладан, самарқандлик Абу Еқуб Исҳоқ ибн Ҳасан ибн Кўҳий ал-Хураймий (VIII аср охири—IX аср боши), фарғоналик шоир Ҳалиф ал-Аҳмар, машҳур файласуф Абу Наср Форобий, унинг ҳамшаҳри филолог Исҳоқ ал-Форобий, унинг жияни филолог Абу Наср Исмоил ал-Жавҳарий шулар жумласидандир. Астроном Аҳмад ибн Муҳаммад Фарғоний, математик ва географ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, марвлик Аҳмад ибн Абдулла Марвазий, балхлик Абу Маъшарлар ҳам Бағдодда яшаганлар ва ижод қилганлар. Бағдодда, сўғдийлар маҳалласи бўлганлиги, ҳатто узоқ Уммонга ҳам сўғд вакиллари бориб қолганлиги тўғрисида маълумотлар бор.

Халифа Муътасимнинг онаси Марида ҳам Сўғдда туғилган. Муътасим даврида Сўғд, Фарғона, Усрушно ва Шош йигитларидан туркий гвардияга аскарлар олинган, улар халифа тахтининг таянчи бўлганлар. Муътасимнинг бир вазири Ўтамыш исмли туркий бўлган.

Дамашқ чеккасида Жиллик, Шайх Арслон деган туркий қишлоқлар, Ҳалаб ёнида туркийлар яшайдиган Еруқия қишлоғи бўлганлиги маълум. Ҳатто халифа давлатининг ғарбий қисмида — Африканинг шимолида ҳам туркийлар бўлган. Тожик сайёҳи Носир Хисравнинг айтишича Маҳмуд Кошғарий даврига тўғри келадиган «Сафарнома»сида мана бундай маълумотлар бор: «Қоҳирада султон ҳузурда турли мамлакатлардан йиғилган лашкарлар, жумладан туркистонликлар ҳам бор эди. У ерда турли касб эгалари, масалан, ваъзхонлар, адиблар, шоирлар, қонуншунослар кўп эди» («Сафарнома»).

Хуллас, халифа давлатининг пойтахтида турли амалдорларнинг ва олим, адибларнинг мавқеи катта бўлган. Туркийлар араб тилини астойдил ўрганганлар, араб амалдорлари ҳам туркий тилларни ўрганишга мажбур бўлганлар, чунки уларда Ўрта Осиё олимлари, кўп ерларга тарқалган туркий қабилалар катта қизиқиш туғдирган. Географ Еқутнинг ёзишича, Аббосий халифа Иброҳим ибн Маҳдий туркий тилда бемалол сўзлаша билган. Хуллас, туркий тилларни ўрганиш «зарурлигини ақл тақозо қилди» деган Маҳмуд. Маҳмуд Кошғарий олим сифатида танилган вақт ана шундай ҳамкорлик даврига тўғри келди. У ўзидан

илгарироқ ўтган ватандошлари — Форобийлар ва бошқалар сингарини иш кўрган туркий йиғитдир. Аммо Маҳмуд фаннинг бошқа бир соҳасида ўлмас шоҳ асар яратишга даъват этилган эди.

«Девон»нинг қаерда ёзилганлиги тўғрисида кўп хил фикрлар бор. Шарқшуносларнинг кўпчилиги бу шоҳ асар «Бағдодда ёзилган бўлиши эҳтимол», деган фикрда. Биз бу фикрга қўшилмаймиз. «Девон» шу қадар катта ҳажмли, чуқур мазмунли ва қимматбаҳо асарки, унинг 2—3 йил ичида ёзилган бўлиши эҳтимолдан узоқ. У Бағдод шаҳрида эмас, балки Урта Осиёда ёзилган бўлиши керак. Гап шундаки, «Девон» камда 10—15 йиллар мобайнида тайёрланиб, шундан кейингина ёзила бошлаган. Уни ёзиш учун Маҳмуд жуда узоқ лингвистик ва этнографик экспедицияларда бўлган. «Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўплادим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим... Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар ва қирғиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта, бир асосда тартибга солдим» деб ёзган Қошғарий («Девон»).

Ниҳоят, Маҳмуд узоқ сафардан қайтгач, «Девон»га доир барча материалларни тўплаб, жам қилиб, 1072 йилда асарни ёзишга киришган, бутун вақтини шунга сарфлаган, асарни 1074 йилда ёзиб тугатган, бир неча бор таҳрир қилиб, сўнгра 1077 йилда Халифа Муқтадирга тақдим этган.

Академик В. В. Бартольдни Иттифоқимизда биринчи қошғарийшунос деб аташ мумкин. Шарқшунос С. Волиннинг қуйидаги ахбороти шу жиҳатдан диққатга сазовордир. Унинг айтишича, академик В. В. Бартольд 1919 йилда Петроградда Қошғарий «Луғат»нинг биринчи нусхалари пайдо бўлиши биланоқ ёдгорликдаги тарих учун аҳамиятга эга бўлган барча янги маълумотларни аниқлаб, обзор ёзган. Кейинчалик В. В. Бартольд ўзининг бир қанча асарларида Маҳмуд Қошғарийнинг маълумотларидан фойдаланган. В. В. Бартольд ўзининг «Қирғизлар» номли асарида Маҳмуд тўғрисида ёзиб: «У Урта Осиё тўғрисида араб тилида асар ёзган барча муаллифлардан ажралиб туради. Маҳмуд ўз асарини турли китоблардан кўчириб ёзмаган, уни ўз кўзи билан кўриб, билиб олган маълумотларга асосланиб ёзган» деган.

Ўзбек тилшунос олими Солиҳқори Муталлибов «Девон»нинг текстини ва мазмунини кўп йиллар давомида ўрганиб, ўзбек тилига тўлиқ таржима қилди. Бу таржима совет туркологияси соҳасидаги тадқиқотчилар учун катта имкониятлар туғдириб, уларнинг ишини анча осонлаштирди. Ҳозир барча республикаларимиздаги тилшунослар «Девон»ни синчиклаб ўрганмоқдалар, ундан жуда муҳим янги маълумотлар топмоқдалар.

Кошғарийнинг географик мероси. Маҳмуд Кошғарийнинг умумий туркий тилларни ўрганиш, туркий тил шеваларининг қиёсий грамматикасини тузиш, фольклор ва этнография соҳасидаги хизматлари бениҳоя каттадир; шу билан бирга, у, турли табиий фанлар терминологиясини яратишга ва география фанига ҳам катта ҳисса қўшган.

Кошғарийнинг географик мероси қуйидагиларни ўз ичига олади:

1) «Девон»да берилган табиий географик терминлар ва уларнинг изоҳи;

2) «Девону луғотит турк» ка илова қилинган дунё картаси;

3) «Девон»да учрайдиган жой номлари ва уларнинг изоҳи;

4) Ўрта Осиёда айрим қабилаларнинг жойлашиши ҳақидаги «аҳоли географияси»га доир маълумотлар;

5) «Девон»даги астрономик маълумотлар, календарь системаси — мучаллар ва уларнинг тарихи.

Буларнинг айримларини таҳлил қилишга киришувдан олдин «Девону луғотит турк»нинг географик аҳамиятини ўрганиш тарихига тўхтаб ўтмоқчимиз.

Ҳозирча Маҳмуд Кошғарийнинг бутун географик меросини қамраб олган яхлит илмий танқидий асар йўқ. Шунингдек, «Девон»даги табиёт ва географияга доир сўзлар-терминларнинг алоҳида-алоҳида таҳлил қилинганлиги ҳам бизга номаълум. Аммо календарь системаси, яъни мучал тўғрисида турк тилида бир мақола ёзилганлиги, рус ва туркман тилларида каттагина мақола — жадвал босилиб чиққанлиги, Маҳмуднинг дунё картасига бағишлаб немис, турк ва рус тилларида махсус мақоалар ёзилганлигини биламиз.

Шарқшунос К. Броккельман «Девон»га немисча кўрсаткич тузган. Б. Аталай тузган индекс (кўрсаткич)лар охирида атоқли отлар рўйхати берилган, лекин уларнинг изоҳлари жуда қисқа, текстдаги изоҳларнинг айнан ўзгинаси шундайгина кўчириб ёзилган. Афсуски, буларнинг биронтасида ҳам дунё картасига ишора қилинмаган.

Атоқли шарқшунос ва географ академик И. Ю. Крачковский ҳам ўз асарида Маҳмуд Кошғарийнинг картасига тўхталиб ўтган. У «Девону луғотит турк» қўлёзмасининг топиллиши ва босилиб чиқиши туркологияда катта бир воқеа эканлигини, асарнинг лингвистик аҳамияти ниҳоят даражада катталлигини таъкидлаб: «У географик жиҳатдан ҳам муҳим; унда туркий фольклорга оид маълумотлар туркийлар ўрнашган ўлкаларнинг тарихий географиясига боғлиқ ҳолда берилган. Қўлёзмада сақланиб қолган доиравий карта диққатга сазовордир. Гарчи уни Миллер, Герман ва Умняков каби шарқшунослар текширган бўлса-да, картага оид масалаларнинг ҳаммаси ҳал этилган деб бўлмайди» деган (К р а ч к о в с к и й, IV, 268—269- бетлар).

Араб тилидаги асарнинг ўзини тўла ўқиб чиқишга И. Ю. Крачковскийнинг балки вақти бўлмагандир, у асосан немисча

мақолалардангина фойдаланган ва «Девон» тўғрисида икки бет ахборот билан кифояланган, асарнинг география фани нуқтаи назаридан аҳамиятга эга бўлган бошқа томонларини тилга ҳам олмаган, карта тўғрисида унда шубҳа туғилган.

А. Н. Бернштам билан С. Умурзоқов Қошғарий картасининг Қирғизистон қисмини таҳлил қилишган. С. Муталлибов, «Девон»нинг ўзбекча нашрига ёзган сўз бошида луғатнинг географик аҳамияти тўғрисида бундай деган: «Девону луғотит турк»да йўл-йўлакай берилган географик маълумотлар ҳам диққатга сазовордир. Маҳмуд Қошғарий ўз асарида шунча катта территорияда ўша даврда бўлган барча шаҳар ва қишлоқлар, денгиз ва кўллар, уларнинг тарихи, жуғрофий маъқеи, уларда яшовчи халқлар, ҳатто мавжуд ҳайвон ва ўсимликлар тўғрисида ҳам анча кенг маълумот берган. Бу жиҳатдан асарнинг қиймати бениҳоя катта». Маҳмуд Қошғарийнинг географик мероси шарқ-шуносларда, географларда жуда катта қизиқиш туғдирганлигидан уни ўрганиш давом эттирилмоқда. Унинг энг кўп текширилган доиравий картасининг сирини ҳали тўла очилганича йўқ.

Қошғарий асарларидаги география терминлари. «Девону луғотит турк» китобини варақлар экансиз, табиат ва табиий ҳодисаларга, чунончи, ер ва сув, тоғ ва чўл, иқлим ва осмон, ҳайвон ва ўсимликларга тааллуқли мақол, ибораларни, хилма-хил, содда ва сермазмун терминларни топасиз. Маҳмуд Қошғарий бу терминларни йиғиш учун кўп йиллар саёҳат қилган, ҳар бир ҳодисага, ҳар бир қабиланнинг тилига эътибор берган. Қошғарий ишлатган терминлар ичида жумладан мана бу сўзлар ҳам бор: ариқ, буз (муз), булут, ёз, ёмғир, кечик, кент, куз, кун, кўк, кўл, ой, орт (довон), оқин ва оқинди, сел ва селинди, сув ва сувлоқ, тош, тоғ, туз (текис), туман, унгур, чақмоқ, яйлоқ, яшин, қайир, қақ, қир, қиш ва қишлоқ, қор, қўлтиқ, қум ва бошқалар. Бу сўзлар XI асрдан анча илгари пайдо бўлган. Уларнинг баъзилари VII асрга мансуб ўрхун ёзувларида, Култегин ёдгорликларида ҳам учрайди. Урта Осиёда XI асрдаёқ бу сўзлар бўлганлиги ва уларнинг ҳозирда ҳам ишлатилиши тилимизнинг асосий луғат составида эканлигидан далолат беради. Баъзи сўзлар ўзбек тилининг актив фондидан тушиб қолган, улар айрим топонимлар (жой номлари) таркибидагина сақланган. «Девон»да ер ва тупроққа оид изоҳларда ишлатилган сўзлардан мисоллар келтирамиз:

Чаланг ер — қора ер, беўт, шўр ер.

Сағизлик ер — соғ тупроқли, яхши ер, *сағиз тупроқ* — тоза тупроқ, соғ тупроқ.

Тоз ер — ўсимлиги кам ер, ориқ, ҳосилсиз ер.

Қайир ер — юмшоқ тупроқли ер, текис ер, қумлоқ ер (дарё бўйида яшайдиган аҳолига бу сўз жуда таниш. Хоразмликлар *қайир* деб, дарё тошганда вақтинча сув босадиган пастлик ва қумлоқ тупроқли ерларга айтишади. Бу сўз ҳатто рус терминологиясига ҳам кириб кетган: «Каирные земли»).

Қазған ер — ўнқир-чўнқир, ботқоқлик, ёрилиб кетган ер. Ерларнинг ёвузи ўнқир-чўнқир ер.

Азиз тоғ — ошиб ўтиб бўлмайдиган баланд тоғ.

Болдиртоғ — тоғ бурнига ўхшаш кўтарилиб чиққан нарса, тоғ болдири — тоғ бурни (Сурхондарё областидаги Болдир номили жой, балки Кўхитаг тоғларининг бир учи — бурни бўлганлигидан шундай аталгандир).

Орт — орқа, бўйин, гардон, тоғ тепаси, доvon (Ўрта Осиёда *орт* сўзи билан ишлатиладиган топонимлар анчагина: *Бадалорт Кўкорт, Музорт, Оқорт, Тўруғорт, Қизилорт* ва ҳоказо). «Девон»да ҳатто мақол ҳам келтирилган: «Ялқовга эшик орт бўлур» (ялқовга остона ҳам тоғ тепасидек кўринади, маъносида).

Унау — ғор. *Секрик* — тоғдаги жарлик ва даралардан сакраб ўтиладиган жой; *сирт* — кичикроқ тепалар.

Сўзук сув — кўм-кўк сув.

Сувлоғ — сув йўли, ҳайвонлар сув ичадиган жой.

Соғ сув — ширин сув, тоза сув.

Тамға — тармоқ, денгиз, кўл ва дарёларга қуйиладиган сувнинг бир тармоғи. Дарё қирғоғида қайиқ тўхтайдиган жой ҳам тамға дейилади (Иссиқкўлнинг жанубида ва Амударё бўйида Тамға номили қишлоқлар бор; эҳтимол, бу ерлар қачонлардир кема тўхтайдиган жой бўлгандир).

Кўруғ — амирларнинг моли боқиладиган кўкатзор; атрофи қуршалган жой («Бобирнома»да ҳам бу сўз бор. Будаговнинг лугатида: кўруғ — бегоналар учун ман қилинган жой; хон ёзда кўчиб чиқадиган жой).

Бу сўз кейинчалик тожик шеваларига ҳам ўтган: *Кўруғ мол* — экинлар кўриқчиси; *кўруқ кардан* — бирон нарсани ўз мулки қилиб босиб олиш. *Кўруқ* сўзи IX асрда Наршахий тарихида учрайди. Бу сўз кейинчалик дахлсиз, ёпиқ, ман қилинган жой маъносида ишлатила бошлаган; масалан, хон мазори, мулклар, хон ҳарамхонасига нисбатан ишлатилиб турди.

Кўруғнинг ҳозирги маъноси *заповедник, заказник*.

Топонимика учун айниқса муҳим бўлган *ўкуз* сўзига алоҳида тўхтаб ўтмоқчимиз. Ўрхун ёзувларида *Артич ўкузи* тилга олинган, «Девон»да ҳам бу сўз бир неча марта такрорланган. Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»сида (XVI аср боши) Амударё илгари *Ўкуз* деб аталган:

«Айтингиз сувдан ўтормен филҳол,
Ҳар қанча бўлса ўкуз молломол
(Сарой шаҳридан Қундузга ўтишда)
Сол ила кечти ўкуздан султон.
Солу маҳ кўрмади андоқ даврон.
Чунки лашкар бори сувдин ўтти.
Шоҳ Қундуз йўлини тутди».

Европа шарқшуносларидан Г. Вамберн бу сўзга тахминий изоҳ бериб: «*Оксус*, эҳтимол, *ёеюсь* — дарё сўзидан олингандир»

деган. С. П. Толстов ҳам ўқузнинг қадимда сув, дарё маъносида ишлатилганлигини, туркий тилларда унинг *ўғуз* шаклида ёзилиб, икки хил турдош маънони («дарё» ва «ҳўкиз») англатганини, юнонларда *Уқув* сўзи *Окс* деб, Геродотда *Акес* деб ёзилганлигини, Урта Осиё аҳолиси Амударёни XVII асрга қадар *Укуз* деб атаганлигини, бунинг массагетча сўз эканлигини, массагетлар эса Урта Осиё туркий халқларининг этногезига қўшилганлигини айтган. Бундай мисоллар жуда кўп.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони»дан биз қуйидагиларни аниқладик: *Укуз*—Жайхун, Фрот каби дарёларга берилган ном. Уғузлар бу сўзни ўзларининг шаҳарлари жойлашган Банокат водийси (дарёси) маъносида қўлланганлар. Туркий мамлакатлардаги бир қанча бошқа дарёлар ҳам шу ном билан юритилган. Ҳар бир оқар сой шу ном билан аталган. *Товушқон ўкуз*—Уч шаҳридан оқиб ўтадиган бир сойнинг номи. *Балиқлик ўкуз*—балиғи кўп сой. Арғулар ботқоқ ерларни ҳам ўкуз дейишган. «Ул ўкузни тарилмади — у, дарёни кечди, бир оролдан иккинчи оролга ҳатлаб ўтди».

Метеорология терминлари. Маҳмуд Қошғарий атмосферада, табиатда содир бўладиган ҳодисаларни диққат билан кузатган, уларнинг сабабларини тушунган, турли халқларнинг об-ҳавонинг қандай бўлишини олдиндан билиш ва маълум аломатларга қараб об-ҳавони айтиб бериш тажрибасини ўрганган, ўзининг бу тўғридаги мулоҳазаларини айтган, изоҳлар берган. Унинг изоҳларидан мисоллар келтирамиз.

«Шамол кўзғалмагунча ҳаво очилмайди». «Қора булут ел очар». «Тоғдаги кунгай томонда ўт-ўлан кўп, қор эса оз бўлади».

Булут сўйилди — булут тарқалди, очилди.

Булут кўрланди — осмонни ёғинсиз ўтиб кетадиган юпқа булут қоплади, осмон кўзига юпқа парда тутди, деган маънода (фан тилида бундай булутлар *юқори қатлам* ва *баланд қатлам* булутлар деб юритилади).

Эркин ёмғур — бир неча кун тўхтамай ёғадиган ёмғир. Бундай ёмғир одатда кузда ва қишда бўлади.

Ёмғирчил ер — серёғин жой (бу сўзда термин ясаш қоида-сига асосланганлиги кўриниб турибди: *ёмғур-чил*).

Қироғу — қиров, совуқда осмондан тушади (қиров ҳам ёғиннинг бир туридир).

Маҳмуд қировни *сарқим* деб ҳам атаган.

Талғоғ — ҳар тарафдан эсган қаттиқ изғирин шамолким, кишини беҳуш қилади, ҳатто ўлдиради.

«Девон»да об-ҳавонинг айнишидан дарак берувчи аломатлардан бири тўғрисида мана бундай шеър бор:

«Ой кўруб авлануб,
Оқ булут ўрлануб,
Бир-бир ўза ўклануб,
Социлуб суви энграшур»

Бу, халқларнинг табиатда бўладиган ҳодисаларни кўп йиллар мобайнида кузатиб, об-ҳавонинг қандай бўлишини олдиндан билишга уриниш натижасидир. Ой атрофидаги доира эса атмосферадаги оптик ҳодисалардан биридир.

Куй — водийнинг куйиси, туби, текис жойи (Тошкент чеккасидаги Қўйлиқнинг, яъни Чирчиқ водийси пастлигининг номи ҳам шундан олинган бўлиши мумкин).

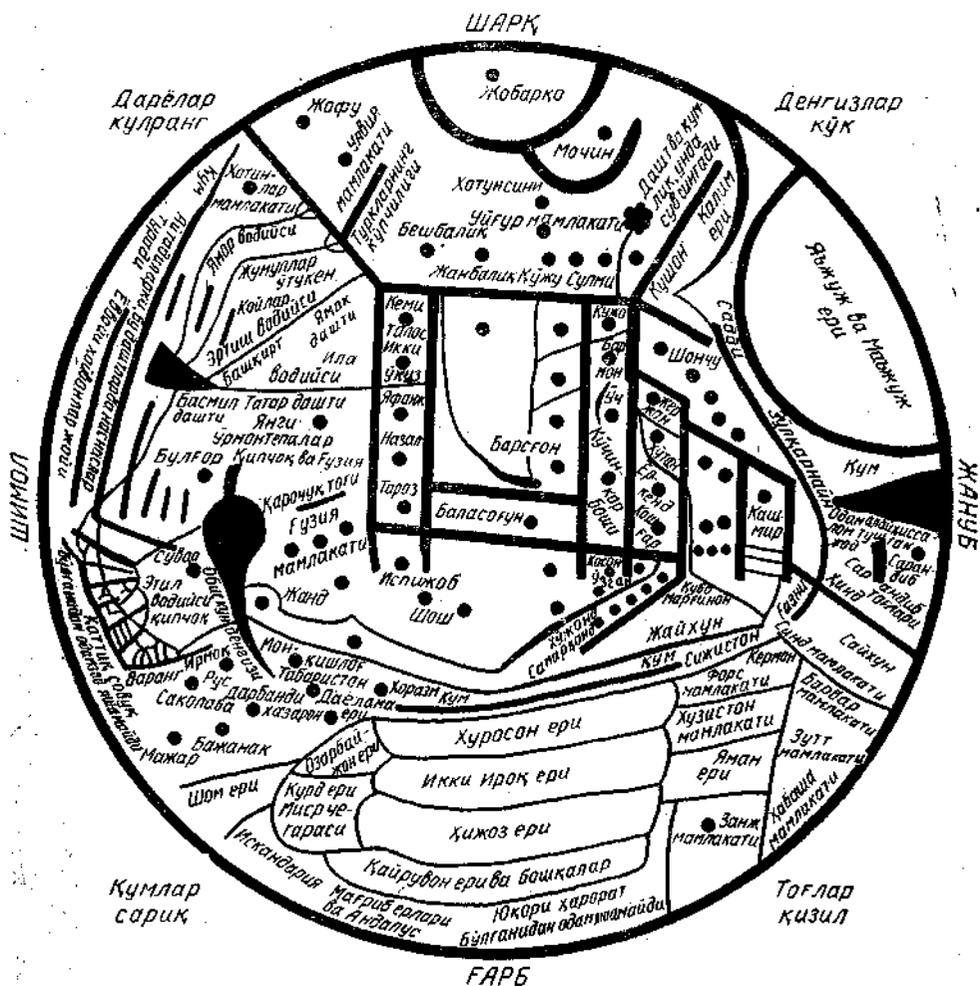
Дунё картаси. «Девону луғотит турк» текстида ва картасида юзлаб жойларнинг — мамлакат, шаҳар, қишлоқ, тоғ, чўл, довон, денгиз, кўл, дарё ва бошқаларнинг номлари ёзилган, кўпчилигининг географик ўрни ва тарихи кўрсатилган ҳолида тасвирланган.

Картадаги номларни уч гурпунага ажратса бўлади: а) «Девон» текстидагина берилган, лекин дунё картасига киритилмаган номлар; б) асар текстида ҳам, картада ҳам берилган номлар; в) фақат картада ёзилган номлар. Бу номларни алоҳида-алоҳида ўрганиш мақбул эмас (баъзи тадқиқотчиларнинг хатоси ҳам ана шунда), уларни бир-бирига солиштириб таҳлил қилишга тўғри келади, чунки текстнинг ҳам, картанинг ҳам муаллифи бир кишининг ўзи; картага ёзилган номларнинг аксарига текстда изоҳ берилган. Шунинг учун аввало карта ҳақида, сўнгра ундаги номлар тўғрисида мулоҳаза юритамиз.

Китобга илова қилинган карта битта доирадан иборат бўлиб, ҳозирги шарқий яримшарга асосан тўғри келади. Картанинг арабча босма нусхасининг диаметри 24 см, ўзбекча нусхасиники 18 см (Истанбул кутубхонасида сақланаётган нусха булардан катта ёки кичиклигини биз ҳозирча аниқлай олмадик. Бироқ буни билишнинг аҳамияти бор).

Кошғарий тузган дунё картасига дастлаб немис шарқшуноси Иосиф Маркварт эътибор берган. У мазкур картага ўз дўсти — картограф тарихчи Конрад Миллернинг диққатини жалб этади. К. Миллер билан араб тили мутахассиси Г. Генслер картадаги анча кийин сўзларнинг маъноларини аниқлайдилар, биргаликда «Кошғарийнинг туркча дунё картаси» сарлавҳали мақола ёзадилар. Лекин Миллер «Девон»нинг текстига, ундаги изоҳларга қарамаган экан, шу сабабли мақолада кўпгина чала мулоҳазалар айтилган. Доктор Карл Менч картадаги географик номларни «Девон» текстига солиштириб кўриб, бир қанча номларнинг ёзилишини аниқлади.

Ниҳоят, 1935 йилда шарқшунос Альберт Герман Кошғарий картасини астойдил текшириб ва асарнинг текстига солиштириб «Қадимги туркча дунё картаси» сарлавҳали мақола ёзди. А. Германнинг мақоласида Кошғарий картаси тўғрисида жуда кўп маълумот берилган. Совет шарқшунослари И. И. Умняков билан А. Н. Бернштам, шунингдек туркиялик авторлар ҳам картадан фойдаланишган, картадаги янги хусусиятлар, номаълум белгилар, номлар тўғрисида ўз мулоҳазаларини айтишган. Бироқ Германиянинг мулоҳазалари изчил эмас.

Мухаммад Қошғарий тузган дунё картаси

М. Шокир Улқутоширнинг китобида «Девону луготдаги жуғрофий белгилар» (бир бет) ва «Девону луготдаги харита» (икки бет) сарлавҳали икки мақола берилган. Булар турк авторларнинг карта тўғрисида айтган фикрларига ҳам асосланган бўлиб, Қошғарий географиясидан бир оз тасаввур беради, аммо мақолалар, эҳтимол, жуда қисқа бўлгани учундир (атиги 2 бет) аралаш-қуралаш, системасиз, баъзан тўмтоқ мулоҳазалар ҳам учрайди.

И. И. Умняков Қошғарий тузган дунё картасини муфассал ўрганиб, шу тўғрида илмий асар ёзди. У ўз асарида В. В. Бар-

тольднинг сўнги асарларидан, Броккельман, Миллер ва Герман мақолаларидан фойдаланиб бу қадимий картага мутлақо янгича ёндошган.

Шарқшунос С. Волин И. И. Умняковнинг асарига ёзган рецензиясида: «бу — «Луғат»ни ўрганиш борасида олға қўйилган бир қадамдир; асардаги жуда бой тарихий-географик материал совет китобхонларига манзур бўлди» деган; шу билан бирга, асарнинг баъзи камчиликларини, чунончи, Маҳмуд Кошғарий «Девон»идаги тарихий-географик материалга берилган обзорнинг тўла эмаслигини, Умняков «Девон»даги карта Маҳмуднинг картасига ўхшамайди, буни бошқа одам тузган бўлса керак, дейиши билан хатога йўл қўйганлигини, у XI аср муаллифига анча ўринсиз, ортиқча талаблар қўйганлигини, унинг картадаги Қорачуқ тоғларини Муғожар тоғлари деб даъво қилиши асоссиз эканлигини кўрсатиб ўтган.

Маҳмуд картасининг 1930 йилдан буён кенг тарқалганлиги, турли мақолаларда фото нусхаси ёки чизилган нусхалари пайдо бўлганлиги, немис, рус тилларига ва бошқа тилларга (эҳтимол) таржима қилинганлиги ва шу йўл билан унинг география жамоатчилигига маълум бўлганлиги қувончли воқеадир; бироқ унинг қўлда чизилган нусхаларида, таржималарида баъзи хатоларга йўл қўйилганлиги ачинарли ҳолдир. «Ислом энциклопедияси»нинг «Жуғрофия» сарлавҳали мақоласида берилган картада айрим сўзлар, номлар хато ёзилган, баъзи номлар ўртасига тире қўйилган (Арзи Хуро — сон, Арзи — ал-Ироқайн, Арзи — ал-Ҳижоз ва ҳоказо). Картанинг арабча босма нусхалари ҳам бир-биридан фарқ қилади. Масалан, баъзи нусхаларида Каспийнинг шимоли-шарқидаги тоғлар денгиздан бир оз нарида, баъзи нусхаларида — денгизга туташиб кетган. Шимол билан шарқ ўртасидаги Жофу ва Улвия шаҳарлари баъзи нусхаларда уч томондан тоғлар билан қуршалган, баъзи нусхаларда (ўзбекча нусхасида ҳам) шарқ томондаги тоғлар чизилмаган.

«Девон»нинг ўзбекча таржимасига (1,64—65-бетлар) илова қилинган картада «Шош» номининг ёнига кимдир «буқоро» деб ёзиб қўйибди. Бундай ном асарнинг на арабча нашрида, на «Ислом энциклопедияси»да бор. Яна шу нусхада кўк бўёқлар билан қизил бўёқлар сурилиб кетган, натижада баъзи жойларда дарёлар тоғларни кесиб ўтгандай кўринади, баъзи жойларда эса дарёлар тоғлардан ажралиб қолган. Шимол томондаги тоғлар билан қумлар орасидаги икки дарё тармоғи сира кўрсатилмаган.

И. И. Умняковнинг мақоласида¹ картадаги сўзлар бундай таржима қилинган: *маскуни қифчоқ — обиталище кифчаков, маскуни қой ва маскуни жумул эса тўппа-тўғри кай, джумул*

¹ И. И. Умняков. Самая старая турецкая карта мира. «Труды Самаркандского ГПИ им. А. М. Горького», вып. 1, Самарқанд, 1940, стр. 103—132. Бу мақолага рецензия ёзилган: С. Волин. «Известия Всесоюзного географического общества», т. 73, вып. 3, 1941, стр. 483—487.

деб ёзилверган. *Арзи ал-Ироқайн* — страна *двух Ираков*; *билод аз-Занж*—страна *Зинджей*, яъни *арз* ҳам, *билод* ҳам «Страна» деб таржима қилинган. *Арзикалим* номи *Арз калим* тарзида ёзилган. *Билод* сўзи гоҳ *страна*, гоҳ *область* деб олинган (билоди *Уйғур* — область *Уйгуров*), баъзан тушириб қолдирилган (билоди *аз-Зутт* — *Аз Зутт*, билоди *Синд* — *Синд*, билоди *Ҳабаша* — *ал-Ҳабаша*). *Умуман*, *билод*, *арз* сўзларини ишлатишда бир принципга амал қилинмаган. *Икки ўқуз* номи *Икки югюз* шаклида, *Қўчинкорбоши* номи *Конджукар* — баши шаклида ёзилган ва ҳоказо.

Карта рангдор қилиб ишланган, шартли бўёқлар қуйидагича олинган:

	Арабча босма нусхада	Ўзбекча нусхада
Денгиз ва кўллар	Тўқ яшил	Қора ранг
Дарёлар	Хира зангори яшил	Хира оч кул ранг
Тоғлар (жибол)	Қалин қизил чизиқ	Қалин қизил чизиқ
Қум чўллар (римол)	Сарғиш яшил, холдор, узун тасма шаклида чизилган	Тўқ сариқ, холдор, узун тасма шаклида чизилган
Шаҳарлар ва баъзи вилоятлар	Сариқ доирачалар	Сариқ доирачалар
Мамлакат чегаралари	Қизил рангдаги ингичка чизиқлар	Қизил рангдаги ингичка чизиқлар

Карталарнинг тўрт бурчагига «шартли белгилар» ўрнига «шартли бўёқлар» ёзилган.

Шуниси қизиқки, баланд тоғлар ёки йирик дарёлар қалин чизиқлар билан, кичикроқлари ингичка чизиқлар билан кўрсатилган. Доиравий картанинг айланасига тўқ яшил ранг (ўзбекчасида — қора ранг) доира чизилганки, ер юзини ҳамма тарафдан океанлар ўраб олган, деган тасаввур ҳосил бўлади.

Хуллас, Маҳмуд Кошғарийнинг дунё картаси, шартли белгилари ва умумий манзараси жиҳатдан бошқа шарқий карталарга салгина ўхшашлиги эътиборга олинмаса, улардан жуда фарқ қилади; шунга асосланиб, биз, уни ўзига хос ягона карта деб ҳисоблаймиз.

А. Герман картанинг шартли белгилари тўғрисида бундай деган: «Белгилари на хитойча, на арабча; айниқса территорияларни тасвирлаши жуда ғалати... Қартанинг мазмуни ҳам ўзига хос... Бу карта хитой картографиясига ҳам, араб ва ҳинд картографиясига ҳам ётдир».

Совет шарқшуноси С. Волин: бу картада «араб картографиясининг таъсири деярли сезилмайди» деб дадил айтди. Буни мисоллар билан исботлаймиз. Маҳмуд Кошғарий картасининг ўзига хос хусусияти шуки, доиранинг, яъни Ернинг (дунёнинг) маркази Урта Осиёга тўғриланган, аниқроғи, у ўз юрти Иссиқкўл билан Баласоғун оралигини дунёнинг маркази қилиб кўрсатган. Маҳмуд Кошғарий ер юзидаги бошқа мамлакатларни

ана шу марказдан ҳамма тарафга, бамисоли концентрик равишда, ёйилиб кетган деб тасаввур қилган. Ҳолбуки Истаҳрий картасида дунёнинг маркази қилиб Макка кўрсатилган. Ибн Ҳавқал картасида ҳам Ернинг маркази — диёри Араб, яъни Макка ва Мадинадир. Карталарнинг кўпчилигида шундай.

Тарихдан шу нарса ҳам маълумки, қадимги бобил, юнон, яҳудий, эрон халқлари ўз мамлакатининг сиёсий, иқтисодий, мафкуравий пойтахти ҳисобланган шаҳарни «бутун оламнинг маркази» деб тасаввур этганлар (масалан, Инжилда Ернинг «киндиги» қилиб Иерусалим — Қуддуси Шариф олинган). Шу билан бирга, ҳар бир мамлакат ўзини Ернинг ўртасида жойлашган деб билган.

Маҳмуд картасининг қоғозда жойланиши ҳам қизиқ. Юқоридаги схемада кўрсатилганидек, қоғознинг юқори томони — шарқ, пастки томони — ғарб, ўнг томони — жануб, чап томони — шимол қилиб белгиланган. Умуман география ва картография тарихида шарқ юқори томонда қилиб чизилган карталар бўлган, албатта. Биз, Маҳмуд Қошғарий бу масалада бошқа бир-икки картадан нусха кўчирган ёки тасодифан шундай бўлган, демоқчи эмасмиз. Аксинча, Маҳмуд картасида шарқнинг юқори томонида ва ғарбнинг пастда бўлишига сабаб — унинг бир географик системада, Урта Осиё халқларининг дунё тўғрисидаги азалдан мавжуд астрономик тушунчалари асосида қилинганлигидир.

Ахир, VIII асрга мансуб қадимги туркий ёзма ёдгорликлардан маълум бўлишича, кун чиқиш илғари томон, олд томон бўлиб ҳисобланган; дунёнинг бошқа томонлари шу асосий томонга нисбатан аталган: «биргару» — ўнг (жануб) томон, «қуригару кун ботсиқи» — орқа, кун ботиш (ғарб) томон ва «жиргару» — сўл, шимол томон. Бу томонлар «тўрт булунг» — тўрт бурчак деб аталган. Хуллас, қадимий туркий тилда «юқори» сўзи шарқ томонни, «қуйи» сўзи эса ғарбни билдирган.

Демак, «Девон»даги «Баласоғуннинг юқори ёни» иборасини «Баласоғуннинг шарқий ёни» деб, «Барсғон қуйиисидаги Қаёс» шаҳарчаси иборасини «Барсғоннинг ғарб томонидаги Қаёс» шаҳарчаси деб тушуномқ лозим. Қошғарий дунё картасининг юқори томони нега «шарқ» қилиб белгилаганини ана шу мисоллардан тушуниб олган бўлсангиз керак. Биз, дунё томонларини аниқлашда Маҳмуд бошқа арабча карталарга эргашмаган, деган фикрдамиз.

Қошғарий картасининг яна бир хусусияти шуки, ундаги ўзaro географик боғланиш яққол кўриниб турибди: дарёлар тоғлардан бир неча шохобча бўлиб бошланади ва кўлларга ёки денгизларга қуйилади. Шаҳарлар аксари ҳолда ё тоғ оралигида, ё дарё бўйида, шаҳарлар бир-биридан кўпинча бир хил масофада илга тизилган мунчоқлардек қатор жойлаштирилган. Масалан, Тароз ва унинг қаторида 5 та шаҳар, Барсғон ва унинг ёнида 5 та шаҳар, Шош ва унинг атрофида 5 та шаҳар, Руснинг

теварагида ҳам 5 та шаҳар, Табаристонда ҳам, Ғузия мамлакатида ҳам Жанд билан бирга жами 5 та шаҳар, Шончу қаторида ва Кашмир рўпарасида ҳам 5 тадан шаҳар бор.

Энди, картадаги географик номларни бирма-бир таҳлил қилиб чиқайлик. Немис шарқшуноси А. Герман «Девон» асарига илова қилинган картадаги жой номларининг рўйхатини тоғлардан бошлаган, кейин дарё ва кўлларни, сўнгра мамлакатлар ва шаҳарларни ёзган. И. Умняков эса рўйхатни Садди Зулқарнайн, Мосин, Сарандиб, Баласоғун ва ҳоказо деб бошлаган; унинг қандай принципга амал қилганлигини билолмадик. Бу номларнинг бири — жануби-шарқдаги девор, иккинчиси — шарқдаги мамлакат, учинчиси — жанубдаги орол, тўртинчиси — марказдаги шаҳар, хуллас, рўйхат бир системага солинмаган, тасодифан тузилганга ўхшайди.

Жой номларини бошқа усулларда, масалан, алфавит тартибда текшириш ҳам мумкин. Лекин бунинг қийин томони ҳам бор: номлар араб тилида ёзилган, уларни ўзбекчага ёки русчага таржима қилганда сўзнинг бош ҳарфи ўзгариб кетиши мумкин (масалан, водий Ила — Ила дарёси — река Ила, жабали Қорачуқ — Қорачуқ тоғи — гора Қарачук ва ҳоказо). Ўша тилларнинг алфавитига мослаб уч хил рўйхат тузиш тадқиқотчиларнинг ишини қийинлаштирган бўлур эди. Биз номларни регионал тартибда таҳлил қилишни маъқул кўрдик. Бу тартибда ҳар бир ўлка алоҳида-алоҳида ўрганилади. Картада ёзилган 50 тача ном ҳеч қандай баҳс туғдирмайди ва изоҳ ҳам талаб қилмайди; биз улардан бошқаларига изоҳлар бердик ва таҳлилни марказдан — Урта Осиёдан бошладик.

Урта Осиё. Маҳмуднинг тасвирича, Урта Осиё ер юзаси жиҳатдан тоғлик ва текислик қисмлардан иборат; унинг тсғлиқ қисми ҳозирги Қозоғистон, Ўзбекистон ўлкаларига тўғри келади. Шимоли-ғарбда фақат битта тоғ — Жабали Қорачуқ ёзилган, бошқаларининг ёзуви йўқ. Ер юзининг маркази қилиб қораконийлар давлатининг пойтахти, снёсий, илм-маданият маркази Баласоғун шаҳри олинган. X—XI асрларда ҳақиқатан ҳам Баласоғун йirik шаҳар бўлган. Бу шаҳарни ҳозирги географик карталардан тополмаймиз, ҳатто археологик карталарда ҳам унинг ўрни аниқ эмас. Кўпчилик олимларнинг фикрича, у Тўқмоқ шаҳри ёнида бўлган. Баласоғун, баъзи олимлар айтганидек, X асрдагина бунёдга келган эмас. У ундан илгари ҳам бўлган, эҳтимол, у вақтда бошқача аталгандир. XII асрда бу ерга Хоразмшоҳ бостириб келган, 1218 йилда уни Чингизхон истило қилган; XIV аср охирида бу шаҳар вайронага айлантирилган.

Баласоғун шаҳрининг энг қадимги номи Биклиг, мўғулча номи Губолиғ (Гўзал шаҳар), маҳаллий (чигил ва арғуча) номлари Кузулиш, Қузўрду. Бу шаҳар ёнида, тоғлар орасидаги кўл бўйида Барсғон шаҳри жойлашган. Аниқланишича, Барсғон ёки Барсхон шаҳри ҳозирги Иссиқкўл бўйида — унинг жануби-шарқий бурчагида, Қўйсара яқинида бўлган.

Кошғарий картасида Барсғон ёнидаги кўлнинг номи ёзилмаган, ammo «Девон» текстида у Иссиқкўл деб аталган. Асарда Иссиқкўл тўғрисида жуда аниқ маълумотлар берилган: «Иссиқкўл — Барсғонда бир кўл, узунлиги 30 фарсах, эни 10 фарсах» (III, 149-бет). Агар фарсах километрга айлантирилса, Иссиқкўлнинг узунлиги 180 километр, эни 60 километр бўлади. Бу унинг XI асрдаги катталигидир. Ҳозирчи? Кўп йиллик текширишлар натижасида аниқланишича, ҳозир кўлнинг узунлиги 182 километр, эни — 58 километр.

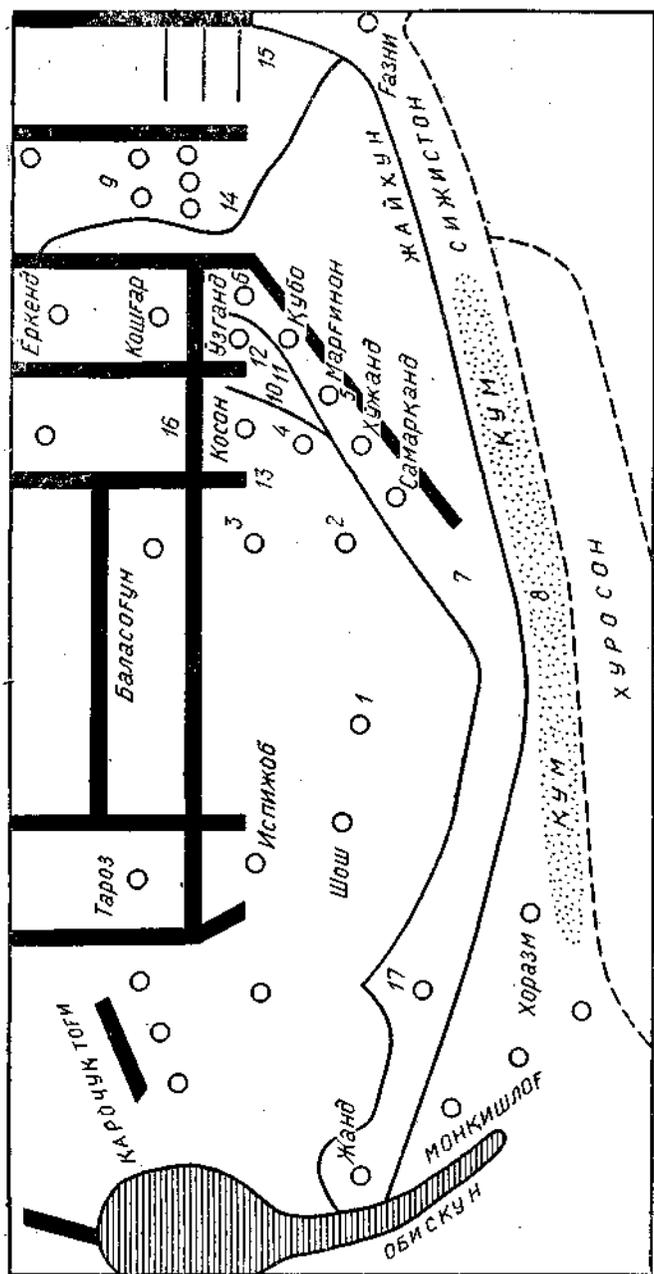
Маҳмуд Кошғарий картасида Урта Осиё қуйидагича тасвирланган. Сирдарё, гарчи номи ёзилмаган бўлса ҳам, жуда аниқ чизилган. У икки тоғдан сув олади, бир ирмоғи — «Ябақу суви» Кошғар тоғларидан чиқиб, Фарғона билан Ўзганд орасида оқади, бу — ҳозирги Қорадарё (картада 11 рақами билан кўрсатилди); иккинчи ирмоғи шимолдаги Қўчинкорбоши ёнидаги тоғлардан бошланиб, Косон ёнидан ўтади (Норин суви, картада 10); сўнгра улар бирлашиб, Фарғона водийсининг Марғилон, Хўжанд шаҳарлари оралигидан оқиб ўтиб, шимолга бурилади. Тошкент шарқ томонда қолади, қуйи оқимида Жанд шаҳри ёнидан ўтади.

Амударё ҳам йирик ирмоқлардан ҳосил бўлган; улардан бири (14) Кошғар чегарасидаги тоғлардан (Сурхоб—Вахш), иккинчиси (15) Қашмир чегарасидаги тоғлардан (Ваҳондарё—Панж) бошланиб, Афғонистон чегарасида қўшилиб, шимоли-ғарбга оқади ва Хоразм ёнидан ўтади. Бу иккала дарё ўртасидаги узун тоғ (5)—Олай, Туркистон, Зарафшон тизмалари, Жайхун ғарбидаги қумлар (8)—Қорақум; у ўз ўрнига тушган.

Маҳмуд Кошғарий картасида йўл қўйилган хато — мазкур дарёларнинг Обисқун (Каспий) денгизига қўйилишидир. Лекин бу кечирарли хатодир, чунки XV—XVI асрларда ҳам бу дарёларнинг Каспийга қўйилиши ҳақида ривоятлар бўлган.

Шош (Тошкент) билан Қосон орасидаги номи ёзилмаган шаҳарлар (картада 1, 2, 3, 4 билан белгиладик) Чиночкат (1), Банокат (2), Тункат, яъни Илоқ (3), Ахсикат (4) эмасмикин? 6 билан кўрсатилгани Уш ва 7 билан кўрсатилгани Бухоро бўлиши керак. Схемада Амударё бошларида 9 рақами билан кўрсатилган жой ҳозирги Тожикистон деган фикрдамиз; қадимги Хатлон, Чағониён ва Тўхористон унинг йирик шаҳарларидир. 12—Фарғона тизмаси, 13—Чотқол тоғлари, 16—Талос тоғлари бўлиши керак. Испижобдан шимол томонга юрилса, «жабали Қорачуқ» номини, унинг тагида қисқа қилиб чизилган тоғни кўрамаиз. Бунинг Қозоғистондаги (Чимкент билан Туркистон орасидаги) Қоратов эканини Миллер ва Герман ҳам айтган. Қорачуқ номли қишлоқ ҳозирда ҳам бор — Туркистон шаҳри чеккасида.

Марказий Осиё. Картанинг энг марказий секторида Осиё қитъасининг шарқий мамлакатлари тасвирланган. «Уйғур вилоятинда бешта шаҳар бўлиб, ... булар Сулми, Қўжу, Жанбалик,

Маҳмуд Қошғарий Ўрта Осиёни шундай тасаввур қилган. Қошғарий картасида ўрни кўрсатилди, номи ёзилмаган жойларни биз рақамлар билан белгилдик; уларнинг тахминий номлари қуйидагилар:
 1. Чиноқкат. 2. Банокат. 3. Туңкат. 4. Ахсикат. 5. Олай. Туғкистон. Зарафшон. 6. Уш. 7. Бухоро. 8. Қоракум. 9. Тожикистон. 10. Норин. 11. Қорадарё. 12. Фарғона тизмаси. 13. Чатқол тоғлари. 14. Сурхоб-Вахш. 15. Пааж. 16. Тало; тоғлари. 17. Саброн.

Бешбалиқ, Янгибалиқ шаҳарларидир... Уйғурларнинг энг катта шаҳри Бешбалиқдир». «Балиқ» суви жоҳилия давридаги турклар ва уйғурлар тилида «шаҳар» маъносида ишлатилганлигидан, Бешбалиқ — «Беш шаҳар», Янгибалиқ — «Янги шаҳар» деб тушунилиши керак.

Ундан жануби-шарқдаги ёзув — «фиёфи ва римол яғур алмон фийҳо» (дашт ва қумликлар, буларда сув сингади) Лобнор кўли районига тўғри келади. Бу пастликда қум, балчиқ ва ботқоқ кўллар бор. Ёғин жуда кам ёғади. Баланглиги 100 м келадиган қум тепалари мавжуд. Уларгача чўзилиб борган узун чиқиқ — Тарим дарёсидир. «Тарим — кўл ва қумликларга қуйиладиган сувларнинг қирғоқлари; Тарим — Уйғур чегарасида Кучо яқинидаги бир жой номидирки, уни Усми Тарим дейдилар. У ерда оқадиган сув ҳам шу сўз билан аталади. Усми Тарим — ислом шаҳарларидан уйғурларгача оқадиган катта бир сув. У ерларда (Уйғурларга етгач) қумга сингиб кетади». («Девон»).

Демак, Усми Тарим номли жой бўлган; бу ҳозирги Тарим қишлоғи (Оқсув шаҳрига яқин) бўлса керак. Оқсув дарёси эса Усми Тарим дарёси дейилган. Бу дарё қумларга сингиб кетар экан. У даврларда умуман кўл ва қумликларга қуйиладиган сувларга «тарим сув» дейилган.

Қошғарийнинг бу ажойиб изоҳи табиий география учун жуда қимматлидир, чунки маҳаллий халқ Марказий Осиё дарёларининг «кўрлик» хусусиятини, қумларга сингиб ғойиб бўлишини яхши билган ва бунинг учун махсус ифода — «тарим сув» сўзини яратган. Шу билан бирга, бизга Тарим дарёсининг этимологияси ҳам маълум бўлди. Бу дарёнинг номи тарма, тариф, тарим (деҳқончилик) сўзларидан олинмаган, балки бевосита «қумликка сингадиган дарё» бўлгани учун шундай аталган.

Жобарқо — Япония. Қартанинг энг шарқий чеккасига Жобарқо деб ёзиб қўйилган; бу жой номи чуқур таҳлил қилиниши лозим. Бунинг Япония эканлигини В. В. Бартольд аллақачон айтган эди. Кейинчалик Герман ва Умняков ҳам бу тахминни такрорладилар. И. Ю. Крачковский: «Картадаги бир номни Японияга ўхшатиш — ишонарли эмас» деди (268-бет). Бироқ «Жобарқо» сўзи ҳақиқатан ҳам Японияни билдиришини тадқиқотчилардан биронтаси ҳам ҳали асослаб ва исботлаб берган эмас. Биз бу сўзнинг Японияни англатишини исботлашга уриниб кўрамиз. Бу тўғридаги дастлабки мулоҳазаларимизни 1960—1961 йилларда айтган эдик. Энди, сизни шу масала билан боғлиқ янги маълумотлар билан таништириб, бир қанча масалага эътиборингизни қаратмоқчимиз.

Биринчи масала. «Жобарқо» сўзнинг «Япон» сўзига дахли борми? Ҳа, бор. Японлар ўз мамлакатини Ниппон деб атайдди. Бу сўзнинг белгиси, яъни иероглифини хитойлар Жибень деб талаффуз этади. «Жибень» сўзнинг маъноси — «Қуёш чиқиши» демакдир. Шундай қилиб, хитойлар ўзларидан шарқда роқ жойлашган ороларни — Японияни Жибень деб атаганлар.

Баъзан бу сўзга *го* (мамлакат) суффикси қўшилиб, Жибеньго деб ҳам талаффуз этилган.

XIII аср охирида Хитойда хизмат қилган италян сайёҳи Марко Поло «Жибеньго» сўзини «Чипангу» деб бузиб ёзган. Тарихчи Рашидиддин эса (XIII аср) уни Чимангу деб ёзган. Кўриниб турибдики, Жибеньго — Чипангу — Чимангу — Жобарқо бир номнинг турли шакллари дир. Шуни ҳам айтиш керакки, Жобарқо номи Маҳмуддан илгари ҳам Шарқ географиясида жануб томондаги афсонавий бир ернинг номи бўлиб юритилган. Аммо Маҳмуд бу номи афсоналикдан «чиқариб», конкрет бир жойни шу ном билан атаган.

Иккинчи масала. Туркий халқлар, жумладан, М. Кошгарий Жобарқо — Япония сўзини қаерда эшитган ва кимдан билиб олган?

Марко Поло Чипангу — Япония тўғрисида Хитой ҳоқони Хубилайхоннинг саройида эшитган. Саройда Марко Полодан анча илгари борган уйғурлар ва ўртаосиёликлар бўлган. Умуман, мусулмонлар маданияти Марко Полога катта таъсир кўрсатган. У уйғурлар ва мусулмонлар билан муносабатда бўлган, географик номларни ҳам мусулмонча талаффуз этган.

Демак, туркий халқлар Чипангу — Японияни Марко Полодан олдин билганлар. Тибетликларнинг дostonларида ҳам Жомбола мамлакати тилга олинган. Култегин ва Тўнуқуқ ёдгорликларида (VIII аср) «Шарқда Шантунг текислигигача лашкар тортидим, денгизга сал етмадим», «Шантунг текислигида Яшил Угуз дарёси оқади», «Шантунг шаҳарларига ва денгиз дарёсигача лашкар тортидим» дейилган.

Тарихдан шу нарса маълумки, X асрдан олдин японлар Хитойга бориб-келиб турганлар. Бироқ араблар Японияни билмаган бўлишлари мумкин. «Япония тўғрисида арабларга миш-мишларгина етиб келар эди... Халифа Восиқ (842—847 йилларда ҳоким бўлган) бир кун тушида Яъжуж ва Маъжуж қабилаларига қарши тўсиқ қилинган Искандар Зулқарнайн деворини (Садди Искандарни) кўрган экан. Унинг қандай эканлиги (бор-йўқлиги)ни текшириб келишни Саллом таржимонга топширган» (Бартольд).

Учинчи масала. Маҳмуд картасида Иссиққўлдан Жобарқогача бўлган масофа Иссиққўлдан Ҳабашагача бўлган масофага тенг. Ҳозирги карталарда ўлчаб кўрилганда ҳам бу масофалар худди шундай. Бу ҳам бир далил.

Тўртинчи масала. Маҳмуддан, яъни XI асрдан кейин Урта Осиёда ёзилган китобларда Жобарқо номи учрайдими? Ҳа, учрайди. XVII асрда ёзилган бир географик асарда «Жобар» сўзи тилга олинган қуйидаги сатрларни ўқидим: «Жобар ороли океандадир, у оролга 80 кунлик йўл, унинг аҳлининг ичадиган суви ёмғур сувидир». Бу кўлёманинг бошқа нусхаларида ҳам (Ўз ФАШИ. инв. № 409, саҳифа 207-б, № 2797, саҳифа 217-а) бу сўз бор, лекин изоҳи қисқароқдир. Қизиғи шун-

даки, бу оролнинг таърифи туркий ерлар орасида «Хоразм» номидан кейин берилган. Шундай қилиб, М. Кошғарийнинг «Девон»идаги изоҳ: «Жобарқоликларнинг узоқда туришлари, Мочин билан уларни катта денгиз айириб тургани учун уларнинг тиллари билинмайди» дейилганлиги ҳамда бу жойнинг картадаги аниқ тасвири, XVII асрда ижод қилган муаллиф Абулқосимнинг Жобар ороллари серёмғирлиги тўғрисидаги ахбороти ва бизнинг юқорида баён этган тарихий далилларимиз — буларнинг ҳаммаси Маҳмуд картасидаги Жобарқо ҳақиқатан ҳам Япония бўлиши керак, деган фикрни қувватлайди.

Жанубий Осиё. Тибет сўзи картада ёзилмаган, ammo текстда Тибетнинг таърифи берилган: «Тубут—Шарқ томони Чин, ғарб томони Қашмир, шимол томони Уйғур эллари, жануб томони эса Ҳинд денгизидир»; «Тубутларнинг тиллари алоҳидадир».

Қартанинг жануби-шарқий чеккасидаги ярим доира — Садди Зулқарнайн (Искандар Зулқарнайн девори) ичига «Ари Яъжуж ва Маъжуж» деб ёзилган. Бу — афсонавий ер. Қадимий афсоналарда айтилишича, узоқ-узоқларда яъжуж ва маъжуж деб аталадиган ёввойи ва очкўз қабилалар яшармиш; буюк Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский) уларни енгган ва ўз ерини темир дарвозали баланд девор билан тўсиб қўйган эмиш. Деворнинг икки учи денгизга тақалган эмиш... Бу деворни араб-эрон халқлари — Садди Искандар, туркий халқлар эса Бурқурга деганлар. Европа халқларида ҳам «Земли Гога и Магога» деган тушунча бор. Кўпгина шарқий карталарда «Яъжуж-Маъжуж ери» Осиёнинг шимолида, ҳатто Урта Осиёнинг қўшниси қилиб тасвирланган. Маҳмуд эса яъжуж-маъжужларни, умуман, Осиё қитъасидан «ҳайдаб чиқариб», дунёнинг жануби-шарқий чеккасига (Океания ва Австралия томонга) шартли равишда ёзиб қўйган. Қартанинг ғарбий ярмида — Эрон, Ироқ, Арабистон, Марказий Африка (Барбар, Зутт, Ҳабаша, Занж), Шимолий Африка (Қайрувон ва бошқалар, Миср, Искандария, Мағриб) ва Испания (Андалус) тасвирланган. Энг чекка ғарбда, океан бўйлаб «Ҳарорат ғалаба қилганидан у ерда одамзод яшамайди» дейилган, бу — Саҳрон Кабир ерлари ва экваторнинг дим жойларидир.

Европа ва Шимолий Осиё. Каспий денгизи унинг жануби-шарқий бурчагида бўлган Обаскун ороли ва бандари номи билан Баҳри Обискун дейилган. Денгизнинг ғарб ва шимол томонида Рус (Русь), Сақолаба (славянлар, Шарқий Европа) ва Варанг (Балтика денгизи, Скандинавия) кўрсатилган. Энг чеккадаги доирачада البحر сўзи ёзилган. Буни ўқшимиз анча ҳийин бўлди. Герман уни Abamdz (?) шаклида ёзган; И. Умняков эса уни «Маджус» бўлса керак, дейди. Бизнингча, буларнинг иккалови ҳам тўғри келмайди; у кўпроқ «алмажар» сўзига ўхшайди, славян ва бажанак (печенег)ларнинг ғарбий қўшниси — венгерлар ўзларини мжор (мадьяр)лар деб атаган.

Каспийнинг шимолидаги кичикроқ тоғлар ва сертармоқ дарё-

ларни Шарқий Европа текислиги деб тушунмоқ керак. Волга (Этил) дарёси ҳам шу ердаги тепаликлардан (Ўрта Россия қирларидан) сув олувчи бир неча ирмоқнинг бирлашувидан ҳосил бўлган. Каспийнинг шимоли-шарқидаги (Булғор ёнидаги) катта тоғ Урал тоғлари бўлса керак. Булғорнинг ўзи X—XI асрларда машҳур бўлган пойтахт шаҳардир. Унинг вайроналари Волганинг чап қирғоғидан 6 километр нарида, Татаристон АССРнинг Куйбишев районидаги Булғор қишлоғидадир.

Картанинг энг шимолидаги «Совуқ ғалаба қилганидан одам-зод яшамайди» деб ёзилган жой Европанинг шимоли ва Арктика қисмидир. Маҳмуднинг картасида Шимолий Осиё (Ғарбий ва Шарқий Сибирь) 15 та ёзув билан тасвирланган. Бу ерда «водий Эртиш» — Иртиш дарёси ва бир қанча даштлар бор. Иртиш дарёси баланд тоғ бағридан, яъни Олтой тизмалари орасидан бошланган.

Картада бир жой жуда қизиқ ном билан: «балдан Нисо», яъни «Хотинлар мамлакати» деб аталган. Бу номга кенгроқ изоҳ беришни лозим кўрдик. Шарқ мамлакатларида ҳам, Ғарб мамлакатларида ҳам «Хотинлар мамлакати» тўғрисида афсоналар тўқилган («Страна амазонок», «Магдебург», Чеховда «Девин»). Геродот, Страбон, Арриан ва бошқаларнинг асарларида Кичик Осиёдаги аллақандай «чавандоз аёллар», «эрёқмас хотинлар» гуруҳи борлиги ҳикоя қилинган. Бу жойнинг «географик ўрни» ғарбдан шарққа сурилавериб, пировардида йўқ бўлиб кетган. Аммо ўрта асрларда шундай жой борлигига ишонганлар. Масалан, ал-Бакри «Русларнинг ғарб томонида хотинлар жойлашган» деб ёзган. «Минг бир кеча»нинг 588—590-кеча ҳикояларида ҳам бир ёш йигитнинг ана шундай «Қизлар ороли»га бориб қолгани ҳикоя қилинган. Низомий Ганжавийнинг «Искандарнома»сида Барда мамлакатидagi (Кура водийси) хотин подшолиги тасвирланган. Монголларда ҳам «Қиз халқлар» афсонаси бор. Қорақалпоқларнинг «Қирққиз» достонида ҳам шундай «Қизлар ороли» таърифланган. Тарихдан маълум бўлишича, хотинлар мамлакати гўё Африкада бўлган. Жамолиддин Авуфий «Жами ал-ҳикоят» асарида (XIII аср) бундай ёзган: «Ривоят қилурларки, Мағриб чўлида фақат хотинлардан иборат халқ бордир». Ҳамдаллоҳ Қазвиний «Нузхат ал-қулуб» асарида (XIV аср) Африкадаги «Хотинлар мамлакати»ни тасвирлаган: «Бу мамлакатда деҳқончилик, косиблик каби эркак ишларини ҳам хотинларнинг ўзи бажаради. Бу хотинларнинг катта-кичиги баббаравар, даромад ва буромад устида жанжал қилишмайди, уларнинг дини мол орттиришга ижозат бермайди». Португал ва испанлар Американи босиб олганларида у томонда ҳам «Хотинлар мамлакати» тўғрисида эшитганлар. Колумб ҳам бир оролнинг нуқул хотинлардан иборатлигини ёзган. Шундай ривоятлар, афсоналар таъсирида бўлса керак, Маҳмуд ҳам Узоқ Осиё чеккасига «Хотинлар мамлакати» деб ёзиб қўйган.

Картада бирон масштабга амал қилинганми? Сиртдан қараганда карта жуда схематик тузилган. Тоғ, дарё ва давлат чегаралари тўғри чизиклар билан кўрсатилган. Шундай бўлсада, картада масофалар ўлчовида бирон қонуният бўлса керак, деб тахмин қиламиз. Қани, Кошғарий картаси билан бугунги карталарни солиштириб кўрайлик-чи.

Қаспий денгизининг шимолий қисми кенгроқ, жанубий қисми торроқдир. У ҳақиқатан ҳам шундай. Қаспий денгизининг шимолдан жанубгача бўйи — Самарқанд билан Хўтан шаҳарлари орасидаги (тўғри) масофага тенг. Ҳозирги карталарда ҳам шундай. Кошғарий картасида, Иссиқкўл бўйидан қараганда, Япония шарқ томонда, Ҳабаша эса жануби-ғарбда. Ҳозирги карталарда ҳам шундай. Иссиқкўлдан Япониягача бўлган масофа Иссиқкўлдан Ҳабашистонгача бўлган масофага баравар. Бу, ҳақиқатан ҳам шундай.

Масштабга оид яна бир қонуниятга диққатингизни жалб қиламиз. Иссиқкўл атрофларида масштаб каттароқ, яъни масофалар унча кичрайтилмаган, лекин Иссиқкўлдан узоқлашган сари кўпроқ кичрайтирилган. Демак, картанинг икки-уч хил масштаби бўлган бўлса ажаб эмас. Ахир, ҳозирги дунё карталарида ҳам масштаб бир хил эмас. Дунё карталарида экватор устидаги масштаб «асосий масштаб» ҳисобланади, экватордан узоқлашган сари ҳар икки томонда масштаб ўзгаради; СССР картасидаги асосий масштаб— 50° шимолий параллелга тўғри келади, бошқа томонларнинг ўлчови бошқачароқдир. Шунинг учун Маҳмуд картасида масштаб турлича олинганлигига ажабланмаса ҳам бўлади. Қартани ким тузган ва ким чизган? Бу тўғрида илгари ҳам турли мулоҳазалар айтилган. Баъзи олимларнинг фикрича, карта Маҳмудники эмас, у асарга кейин қўшиб қўйилган. Бошқа олимлар, уни Маҳмуднинг ўзи тузган, лекин кўчирувчи хаттот унга баъзи ўзгаришларни киритгандир, дейишган. «Доира»ни ўзи тузганлигини Маҳмуд асарнинг икки жойида очиқ-ойдин айтиб кетган: «бу доирада кўрсатдим», «Румдан Мочингача бўлган... шаҳарлар ўрнини аниқлаш мақсадида уларнинг ҳаммасини Ер шаклидаги доирада кўрсатдим».

«Қартани хаттот кўчирган» дейишга қисман асос бор. Лекин биз бошқачароқ тахминга мойилмиз. Маълумки, «Девон»нинг ушбу нусхасини кўчирган хаттот: «Кошғарийнинг ўз қўли билан ёзилган нусхадан кўчирдим» деган. Биз ўйлаймизки, хаттот асарнинг текстини тўла кўчирган-у, аммо ундаги доиравий картани кўчириб ўтirmaган, балки узиб олиб, янги нусхага илова қилиб қўя қолган.

Маҳмуд Кошғарийнинг бу картани қандай чизганлиги тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ. Лекин биз Маҳмуднинг ижодий услубини қуйидагича тасаввур қилиб кўрайлик: Кошғарий даставвал бир доира ясаб, унинг теварагини океан билан ўраган, доиранинг марказига Иссиқкўл, Барсғон, Баласоғун ва Кошғар шаҳарларини ёзиб қўйган, сўнгра доиранинг сиртига

дунё томонларини белгилаб чиққан, кейин тоғларни чизган. Садди Зулқарнайн ёнидаги қумликни билдирувчи чизиқ ҳам икки тоғ орасидан эгрироқ қилиб ўтказилган, чунки бу чизиқ тоғлардан кейин чизилган. Сўнгра қўл ва денгизлар туширилган, улардан кейин шаҳар ва мамлакатлар доирачалар (78 та) билан белгиланган, ғарбдаги давлатлар, уларнинг чегаралари кўрсатилган. Энг кейин дарёлар чизилган. Шундай қилиб, дунё картаси тайёр бўлган. Аммо картанинг ҳамма қисмлари ҳафсала билан чизилган деб бўлмайди. Марказий, шарқий ва шимолий қисмларда ёзувлар кўпроқ, тоғ ва дарёлар зичроқдир. Бунинг сабабини Кошғарийнинг ўзидан топамиз. Туркий қабилалар «Румдан Чингача» — ўртача иқлимда, 35—55° шимолий кенгликлар орасида истиқомат қилганлар, шунинг учун картада уларнинг жойлашган ўрни кўрсатилиши керак эди, бу кўрсатилмаган.

Картада бўш жойлар, номи ёзилмаган доирачалар анчагина. Шуларга қараб, карта тугалланмаган — чала, муаллиф не сабабдандир ишини ниҳоясига етказмаган, дейиш мумкин. Бу факт ҳам картани Маҳмуднинг ўзи тузганлигини исботлайди. Картани бошқа одам тузганда номсиз доирачалар бўлмасди.

Беруний ва Маҳмуд Кошғарий — Урта Осиё фарзандлари бўлган бу икки буюк олим асрдош ҳамдир. Уларнинг ёши бир-бириникидан тахминан 40—50 йил фарқ қилади. Уларнинг бири — асосан астроном, математик, географ, иккинчиси — филолог, этнограф ва географдир. Улар бир-бирларини кўрмаганлар.

Маҳмуд Кошғарий ўзидан анча илгари яшаган Берунийнинг асарларидан хабардор бўлганми, улардан фойдаланганми? Буни билиш учун уларнинг асарларидаги географик номларни ва маълумотларни таққослаб кўриш кифоя қилади.

Берунийнинг «Қонуни Масъудий» асарида «Банхишлоғ тоғи Ғузиядаги бандар» деб изоҳланган. Кошғарий «Девон»ида: «Монқишлоғ — ўғуз мамлақатидаги бир ер номи» дейилган.

Берунийда: «Ўрдуқент, бу Кошғардир», Кошғарийда: «Кошғар — Ўрдуқент, хон турадиган шаҳар».

Берунийда: «Бинкат, Шош шаҳарларидан, туркийча Тошкент, юнончи Бурж ал-Хижора (Тошқўрғон)». Кошғарийда эса: «Шош асли Тошкент бўлиб, тошдан қурилган шаҳар демакдир».

Берунийда: «Самарқанд туркийча Самизканд», Кошғарийда: «Самарқандни катталги учун Семизканд — семиз шаҳар дейдилар. Буни форсилар Самарқанд тарзида қўллайдилар».

Берунийда: «Барсхон Иссиққўл бўйида, бу илиқ кўлдир... Иссиққўл Барсхон яқинидадир», Кошғарийда эса: «Иссиққўл — Барсхонда бир кўл».

Бу мисоллар Маҳмуд Кошғарий мазкур географик номларни Абу Райҳондан олганлигининг исботидир. Умуман, Беруний асарида ишлатилган 70 та жой номи Кошғарийнинг «Девон»и ва картасида ҳам учрайди. Номлар рўйхатидаги бу ўхшашликнинг муҳим аҳамияти бор. Берунийда Европа, Африка, Ҳиндистонга ва турли оролларга оид номлар жуда кўп. Кошғарийда

камроқдир. У: «Китобда кўрсатилган тоғ, кўл, дарё, денгиз отлари фақат мусулмон шаҳарларидаги номлардир. Бу номлар ҳар вақт қўлланилгани ва машҳур бўлгани учун ёздим. Машҳур бўлмаганларининг кўпларини тушириб қолдирдим. Мусулмон бўлмаган шаҳарлардан баъзиларининг номларини ҳам ёздим, баъзиларини қолдирдим», деган.

Маҳмуд Кошғарийда Тошкентдан Фарбий Хитойгача бўлган масофада жуда кўп катта-кичик довлар, кўллар, қишлоқ, дарёларнинг номлари берилган, улар Берунийда тилга олинмаган. Шу билан бирга, Беруний ҳамда Кошғарий асарларида учраган номлар бошқа шарқ географларининг асарларида, карталарида ҳам ёзилганлиги маълум. Бироқ номларнинг бу қадар яқинлиги, кетма-кет келиши, бир мазмунда баён этилиши бу икки олимдагина яққол кўриниб турибди. Маҳмуд Кошғарий Беруний асаридаги баъзи маълумотларни қисқартириб олган, баъзан эса Беруний маълумотларига ўз маълумотларини қўшган ҳоллар ҳам бўлган. Шундай географик номлар ҳам борки, улар Беруний ва Кошғарий асарларидан бошқа бирон бир шарқ географларининг асарларида учрамайди.

Бу иккала олимнинг ўзларидан бурун ўтган «акаси» ҳам бўлган. Бу «Худуд ал-олам» номли ажойиб асарнинг номаълум муаллифидир. Беруний асарида ҳам, Кошғарий асарида ҳам «Худуд ал-олам»дан олинган маълумотлар топилди. Хуллас, бу уч олим ижод қилишда бир-бирига эргашган, шу билан бирга, уларнинг ҳар бири янги маълумотлар қўшган. Бу олимларнинг учаласини биргаликда X—XI аср Ўрта Осиё ва Хуросон географик мактабининг йirik намояндалари деб аташ керак.

Академик И. Ю. Крачковский «Беруний мактаби»га Кошғарийни қўшгани бежиз эмас. С. Волн ҳам Кошғарийнинг Беруний географиясидан таъсирланганини айтган эди. Ш. Улкутошир ҳам бу ҳақда ўз фикрини айтган. Буларга бизнинг мисолларимиз қўшилса, Маҳмуд Кошғарий география соҳасида улуф Берунийнинг мухлиси, шогирди бўлганлигига шубҳа қолмайди. «Худуд ал-олам» муаллифи — Беруний — Кошғарий орасидаги муносабатлар янада чуқурроқ ўрганилиши, текширилиши зарур.

ТОҲИР МАРВАЗИЙ

XI асрнинг иккинчи ярмида яшаган табиб Шараф аз-Замон Тоҳир Марвазий табиатшуносликка доир «Табои ал-ҳайвон» («Ҳайвонлар табиаи») номли ажойиб асар ёзиб қолдирган. У мазкур асарни ёзишда, жумладан, бухоролик Жайҳоний асаридан фойдаланган. Кейинги даврларда Авфий, ибн Муҳанно ва бошқа олимлар Марвазийдан нақл қилганлар. Марвазий асари икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмнинг I—VI боблари тарихга бағишланган, VII—XV бобларда айрим вилоятларнинг географияси, XVI—XXI бобларда эса одамзод ирқлари (антропология) таърифланган. Иккинчи қисм зоология ва зоогеография ҳақидадир.

XII—XIV АСРЛАРДА ГЕОГРАФИЯ

ҲАРАҚИЙ ВА ЗАМАХШАРИЙ

Ал-Харақий Туркманистоннинг Марв (Мари) вилоятида туғилиб ўсган (XI аср охири), кейинчалик Хивага кўчиб келган, Хоразмшоҳ саройида мунажжим бўлиб ишлаган. Олим 1138 йилларда вафот этган.

Харақийнинг энг йирик асари «Мунтахо ал-идрок фи тақосим ал-афлок» («Фалакларнинг тақсими ҳақида идрокнинг ниҳояси») номи билан машҳур. Қўлёзма ҳолидаги бу асарнинг айрим парчаларигина нашр этилган. Асар уч қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми кoinотнинг тузилиши ва ҳаракати ҳақида, иккинчи қисми — Ернинг шакли, унинг обод ва нообод қисмларга бўлиниши, жойларнинг географик координаталари тўғрисидадир; бу қисмнинг иккинчи бобида ер шаридаги денгизлар тасвирланган; асарнинг учинчи қисмида календарлар баён этилган.

Харақий асарни ёзишда кўпроқ Жайҳоний асаридан фойдаланганини айтган. У Птолемейга эргшиб, маъмурани экваторга параллел равишда 39 зоначага бўлган. I иқлим 5 та зоначани, II—VI иқлимларнинг ҳар бири иккита зоначани, VII иқлим бир йўла 18 зоначани ўз ичига олган. Олим VII иқлимдан шимолдаги, яъни 66 градус кенгликдан шимолдаги 7 зоначани «одамлар яшайдиган» зоналар ҳисоблаган. Экватордан бошлаб чизилган бу зоначалар куннинг узун-қисқалигига қараб, бир-биридан аввало чорак соатдан, кейин ярим соатдан, шимолроқдагилари бир соатдан тафовут қилган. Харақий энг шимолдаги зоначаларни бир ой ёруғ тун бўладиган ерлар, икки ой ёруғ бўладиган ерлар, уч ой, тўрт, беш ой ва, ниҳоят, олти ой кечаю кундузи ёруғ бўлиб турадиган ерлар деб, Шимоллий қутбгача белгилаб чиққан (Юсуф Камол, III, 793-бет).

Харақийнинг «ат-Табсира фи илм ал-ҳайъа» («Ҳайъат илмига назар») номли иккинчи асари биринчи китобининг қисқартирилган, яъни географияси тушириб қолдирилган нусхасидан иборат.

Абдулқосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий (1074—1144) Хоразмнинг Замахшар қишлоғида туғилган. Бу қишлоқ Туркма-

нистон ССРнинг Тошхувуз шаҳридан жануброқда, Тахта районидаги Ленин қишлоғи ёнида бўлган; уни Змухшар, Змуқшир, Измухшира деб ҳам ёзишган. Араб шоирларидан бири: «дунёдаги барча қишлоқлар Замахшар қишлоғига фидо бўлса арзийди, чунки бу қишлоқ машҳур Замахшарийдек йирик олимни етказди» деб ёзган эди.

Замахшарий дастлаб отаси қўлида савод чиқарган, кейин Қўҳна Урганч (Журжония) мадрасасида таълим олган. Бухоро, Хуросон илм даргоҳларида ўзининг билим даражасини янада оширган. Олим Шом (Сурия), Бағдод, Арабистонга кўп марта саёҳат қилган. Умрининг охирида яна ватанига қайтган. Замахшарий Қўҳна Урганч (Журжония) да дафн этилган. XIV аср араб сайёҳи Ибн Баттуга унинг гумбаз томли мақбарасини ўз кўзи билан кўрган.

Замахшарий сермахсул олим бўлиб, фаннинг турли соҳаларига мансуб 50 тача асар ёзган, шулардан 25 таси бизгача сақланиб қолган. Тилшуносликка оид «Асос ал-балоғ» («Сўзга усталик асослари», «Чечанлик пойдевори»), «Самим ал-арабия» («Араб тили мағизи»), «Фоиқ ал-луғот» («Энг яхши луғатлар»), «Ал-муфассал» (бу асарнинг ўзига 25 та шарҳ ёзилган), «Муқаддимат ал-адаб» («Нафис адабиётга муқаддима») шулар жумласидандир. «Муқаддимат ал-адаб» асари хоразмшоҳ Аловуддин Абул Музаффар Отсиёнинг (1128—1156) фармонига биноан ёзилган. Унинг тожикча ва ўзбекча таржималари ҳам бор. Бу китобнинг XIV асрда кўчирилган арабча-тожикча-ўзбекча нусхаси Тошкентда — Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 2699). Унинг «Раби ал-аброр» («Сахий ёз») китобидан тарих фанига оид ҳикоялар, суҳбатлар ўрин олган. Олим узоқ йиллар давомида араб мақолларини йиғади, араб адабиётини ўрганади; араб адабиётига оид «Мақомат» номли асари ана шу меҳнатлари самарасидир. Замахшарийнинг китоблари сермазмунлиги билан араб олимларини ҳайратда қолдирган. Замахшарийни Шарқда «Фахри Хоразм («Хоразмнинг фахри»), «Устод ал-араб ва ажам» деб атаганлар. Сурия ҳокими Музаффариддин Замахшарийнинг «Ал-муфассал» асарини ёд билган кишига ҳатто беш минг кумуш танга ва сарпо ваъда қилган.

Замахшарийнинг «Асмоу ал-адвия вал жибол» («Водий ва тоғ исмлари») номли араб тилидаги машҳур географик асари 1855 йили Лейденда нашр этилган. Китобнинг кириш сўзи латин тилида ёзилган. Бу асарнинг иккинчи номи «Китоб ал-жибол ва амкина вал мийёҳ» («Тоғлар, жойлар ва сувлар ҳақидаги китоб»). Мазкур асар Арабистон яриморотидаги шаҳарлар, қишлоқлар, мақбаралар, мачитлар, зиёратгоҳлар, тоғлар, водийлар, сувлар изоҳи берилган бамисоли топонимик энциклопедиядир. Унда географик номлар алифбо тартибда берилган, уларнинг маъноси, жойларга нега шундай номлар қўйилганлиги ва шунга боғлиқ ривоятлар баён этилган, Фаластин, Сурия, Ироқ ва Миср

каби номлар ҳам тилга олинган. Бироқ асарда Испания ва Ҳиндистондаги географик номлар учрамайди. Урта Осиёдаги номларнинг изоҳи ҳам йўқ. Шунга кўра шарқшунос Иейнболл бу китобни ёзиб тугатилмаган ёки чала таҳрир қилинган, деб ҳисоблаган.

САМЪОНИЙ

Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний ал-Марвазий (1112—1167 йиллар) Марв шаҳрида туғилган; аждодлари арабларнинг самъон қабиласига мансуб бўлган. Олимнинг қабри ҳам Марв шаҳридадир. У тарих, этнография ва географияга оид элликтича илмий асар ёзган кенг савияли олимлардан бўлган.

Абу Саъд жуда ёшлигидан саёҳат қила бошлаган; у дунёнинг кўпгина илмий марказларида — Бухоро, Нишопур, Исфаҳон, Бағдод, Ҳалаб, Дамашқ ва Қуддуси Шарифда бўлган. Ривоятларга кўра, у етти мингга яқин олим билан учрашган, суҳбатлашган, уларнинг китобларини ўқиган, у ўз асарларида бир неча минг олимнинг номини ва сўзларини тилга олган.

Унинг 1156 йили Самарқандда ёзган «Китоб ал-ансоб» номи асари («Ансоби Самъоний» деб ҳам юритилган) қимматли географик ва этнографик манбадир. Еқут ўз луғати «Муъжам ал-булдон»ни тузганида шу асардан фойдаланган. Саккиз жилддан иборат бу асар муаллифнинг Урта Осиёдан Арабистонга қилган кўп йиллик саёҳати самарасидир. Луғатда қабила бошлиқлари, тарихий шахслар, вилоят, шаҳар ва бошқа географик жойларнинг номлари алфавит бўйича ёзилиб, уларга тўла изоҳ берилган. Ҳатто географик номларнинг транскрипциясига — тўғри ёзилиши, талаффуз этилиши, урғулари ва маъносига ҳам эътибор берилган.

Самъоний асарининг яна бир диққатга сазовор томони шуки, унда Эрон ва Мовароуннаҳрдаги географик номларга кўп ўрин берилган; шу билан бирга, материаллар ўз даврига кўра жуда янги ва қимматлидир. Бунинг устига, баъзи бир муҳим тарихий географик маълумотлар шу асардагина учрайди.

1219 йилда араб сайёҳи ибн ал-Асир «Китоб ал-ансоб»ни таҳрир қилиб, номини «Китоб ал-лубоб фи таҳзиб ал-ансоб» (қисқача «ал-Лубоб») деб ўзгартирди ва яна нусха олдирди, 1469 йилда эса ас-Суютий уни тағин қайта ишлаб, бир мунча қисқартирди. Шундан кейин бу асар «Луб ал-лубоб фи таҳрир ал-ансоб» номи билан юритила бошлади. Китобнинг кейинги, ўзгартirilган вариантлари ҳозир унчалик аҳамиятга эга эмас, лекин дастлабки «Китоб ал-ансоб» Урта Осиё ва Хуросонга доир тарихий-географик маълумотларни ўз ичига олган фойдали манба сифатида ҳозир ҳам ўз қийматини сақлаб қолган.

Кўп манбалардан маълум бўлишича, Самъонийнинг «Тарихи Марв» номи 20 жилдди асари ҳам бўлган. Еқут Самъонийнинг

китобларини кўрганлиги ва ўқиганлигини, самъонийлар оила-сидан бир қанча атоқли кишилар етишиб чиққанлигини, уларнинг бой шахсий кутубхоналари бўлганлигини айтган. Марв шаҳри Урта Осиё фани ва маданияти тарихида катта бир илмий марказ бўлганлигини биз айтиб ўтган эдик. «Марвазий»лар шу марказнинг меваларидир.

ЕҚУТ ҲАМАВИЙ

Китобимизнинг кўп саҳифаларида «Еқут» исми тилга олинди, унинг асари нақл қилинди. Урта Осиёни яхши биладиган бу шахснинг ўзи ким, дерсиз. Бу — Шарқ мамлакатлари ва Шарқнинг улуғ намояналари тўғрисидаги иккита шоҳ асарнинг муаллифидир. Унинг «Муъжам ал-булдон» («Мамлакатлар луғати») номли асари 10 жилддан ва «Муъжам ал-удабо» («Адиблар луғати») асари 7 жилддан иборат.

Еқут ҳаётининг ўзи бир достовдир. Уни болалигида қул қилиб сотишган. Кичик осиелик бу қулвачча аввало Бағдодда, сўнгра Марв шаҳрида истиқомат қилган. Ота-онаси кимлиги ва ўзининг исми номаълум бўлганидан уни «ибн Абдаллоҳ» (Абдулла ўғли) деб атаганлар; у замонларда қулваччаларга қимматбаҳо тошлар ёки хушбўй нарсаларнинг номини қўйиш расм бўлган, шунинг учун бу болага ҳам Еқут исмини берганлар. Қулдор савдогарнинг исми шарифи Асқар ал-Ҳамавий бўлганидан Еқут ҳам «Ҳамавий» нисбасини олган. Хўжайинининг савдо сафарларида Еқут унга ҳамроҳ бўлган, шу билан кўп ерларни кўрган, ҳисоб-китоб ишлари билан шуғулланган. Хўжайини вафот этгандан кейингина у қулликдан озод бўлиб, мустақил кун кўра бошлаган. Китоб варақлаш, нусха кўчириш, кутубхона қидириш унинг севган машғулоти бўлган.

Еқут Марвдаги кутубхоналар тўғрисида бундай деган: «Мўғуллар босиб келмаганда Марвдан асло кетмаган бўлар эдим. Марвда ҳамма фойдаланадиган 10 та кутубхона бор эди. Масжиди жоменинг ўзидагина 2 та кутубхона бўлиб, бирида 12 минг жилд китоб сақланарди... Бу кутубхоналардан тилхатсиз олинган 200 жилддан ошиқ китоб уйимдан аримас эди. Мен шу китоблар боғидан мевалар териб, энг фойдалиларини ўзимга олар эдим. Завқбахш бу китоблар туфайли ҳамма шаҳарлар ёдимдан чиқиб кетди... Мен «Муъжам ал-булдон» ва бошқа китобларимдаги маълумотларнинг кўпини ўша кутубхоналардан тўплаганман»...

«Марвдаги кутубхоналар, донишмандларнинг асарлари ва илм-фан билан қизиқиб бола-чақа ва ёр-дўстларни унутиб юбордим. Қидириб юрган китобларимни у ердан топнишга, улардан фойдаланишга жон-жаҳдим билан берилдим. Марвнинг боғроғларидан, хушфеъл одамларидан баҳра олдим. То тупроққа киргунимча ўша ерларда бўлишга ният қилган эдим, Хуросон

воқеаси (мўғуллар истилоси) бунга халақит берди. Ҳақиқатан ҳам, Марв тоза ҳавоси, чиройли брғ-роғларни, сайроқи қушлари, хушбўй гуллари ва уларни сероб қилиб турадиган ёмғирлари билан жаннатга ўхшайди. У ердаги олимларнинг асарлари бутун дунёга таралади, бинобарин, у ерлик олимларни бутун дунё танийди. Шундай жойлар (Чингизхон ҳужумидан кейин) хароб бўлиб, улар ўрнида қарғалар макон қурди».

Ўрта Осиёнинг чинакам шайдоси, ватанпарвари бўлиб қолган Еқут Марвдан кетишга мажбур бўлган ва 1229 йил 20 августда Суриянинг Ҳалаб шаҳрида 50 ёшида вафот этган.

Еқутнинг «Муъжам ал-булдон» асари, ҳозирги тил билан айтганда, дунёнинг географик ва топонимик луғатидан иборат. Луғатда ҳар бир мамлакатга, шаҳар, тоғ, дарё ва қишлоққа берилган изоҳлар билан бир қаторда, аҳолига доир, шу ерда яшган атоқли шахслар, шу ердаги знёратгоҳлар, ёдгорликлар, об-ҳаво шароитлари тўғрисидаги маълумотлар ҳам кўп.

ЧАҒМИНИЙ

Ўрта Осиёнинг математика ва астрономия фанига катта ҳисса қўшган яна бир машҳур олим Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар Чағминий ал-Хоразмийдир (1221 йилда вафот этган). Унинг туғилган жойи Хоразмнинг Жағмин қишлоғи бўлса керак. Олимнинг ижодий фаолияти Хоразмни мўғуллар вайрон қилишидан анча олдин бошланган.

Чағминий Бухоро, Самарқанд ва Хоразм мадрасаларида таълим олган, ишлаган, медицинага доир бир қанча асар яратган; унинг астрономия, математика ва географияга оид асари «Ал-мулаҳҳас фи ҳайъат ал-басита» («Астрономиядан танланган қисқача баёнлар») номи билан машҳур. 1412 йилда Улуғбекнинг илтимоси билан Қозизода Румий мазкур китобга каттагина шарҳ ёзган.

Чағминий ижоди Х. Сиддиқовнинг «Хоразм мутафаккирлари» брошюрасида анча муфассал баён этилган; ана шу брошюранинг географияга оид сатрларида ёзилишича, китоб кичик бир муқаддимадан бошланиб, икки мақола (қисм)га бўлинган, ҳар бир мақола бобларга ажратилган. Биринчи мақола юлдузлар, планеталар ва уларнинг ҳаракатига бағишланган. Иккинчи мақола географик қисмдан иборат бўлиб, уч бобга бўлинган: 1- боб Ернинг аҳоли яшайдиган обод жойлари ва уларнинг қайси иқлимларга қараши ҳақида; 2- боб ер юзидаги жойларнинг табиий хусусиятлари ҳақида; 3- боб ер юзида тун ва куннинг турлича бўлиш сабаблари ҳақида.

Чағминий бу китобини ёзишда юнон олимлари асарларидан ҳам, Шарқ олимлари асарларидан ҳам, хусусан Абу Райҳон Беруний асарларидан фойдаланган. Китобнинг кириш қисмида бундай дейилган: «Мен осмон жисмлари ва улар орасидаги муносабатлар, ҳаракатлар тўғрисида фикр қилдимки, буларнинг ҳаммасини киши ақли билан фикрлаш, тушуниш осон. Осмон

жисмлари билан шуғулланувчи кишилар кам бўлгани учун мен бу ҳақдаги фикрларимни ўзимдан кейинги авлодга ёдгорлик учун қолдираман. Бу китобимни астрономия илми билан шуғулланувчи, илмли, доно одамларга атаб ёздим».

Чағминий осмон жисмлари ҳақида турли, кўпгина нотўғри фикрлар борлигини уқтириб, Птолемейнинг геоцентрик назариясига қарши чиққан, Ер, Қуёш, Ойнинг айланма ҳаракат қилишини, шакллари думалоқлигини, Птолемейнинг бу масалада ноҳақ эканлигини, Ойнинг Ер атрофида айланишини, Ой билан Ер орасида ҳаво ва фазо борлигини айтиб: «Ҳаво Ер курасини ўраб олган. Қуёш нури таъсирида... ердаги сувлар (буғланиб) юқори кўтарилади ва натижада буғлар (юқоридаги) ҳавонинг совуқлик даражасига (ҳароратига) қараб гоҳ ёмғир, гоҳ қор бўлиб ерга тушади» деган. Чағминийнинг, афтидан, Берунийдан олган бу изоҳининг мазмуни бундай: Қуёш нурлари ер ва сувни иситади, буғлар кўтарилади, булутлар пайдо бўлади, ҳавонинг юқори қатламларида, температуранинг паст-баландлигига қараб, булутлар қалинлашади, буғлар қуюқлашиб сув томчиларига айланади (конденсация бўлади) ва ёмғир ёки қор шаклида ёғади.

«Ернинг Қуёш атрофида айланишидан фасллар ҳосил бўлади», «Ер юзида иқлимларнинг турлича бўлишига сабаб — Қуёш нурларининг турлича баландлик билан таъсир этишидир» деган олим.

Олимнинг мулоҳазаларида Берунийнинг таъсири сезилиб турибди.

МУҲАММАД АВФИЙ

Бухорода туғилиб, бутун ёшлиги Ўрта Осиёда (Самарқанд, Хоразмда) ўтган адиб ва сайёҳ Нуриддин Саъдуддин Муҳаммад Авфийнинг ҳаёти Ибн Сино ва Берунийлар ҳаёти сингари, саргузаштларга бойдир.

Авфий XIII аср бошларида, Ўрта Осиёни мўғуллар истило қилишидан анча олдин Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга кетган; аввало Панжоб султони Насриддин Кабожи саройида, сўнгра (1228 йилдан кейин) Деҳлининг янги амири Шамсиддин Элтумиш (1210—1266) ҳузурида хизмат қилган.

У 1227 йилда «Жавоме ал-ҳикоёт ва лавоме ал-ривоёт» номли, икки мингдан ортиқ тарихий ҳикоялар, ривоятлар тўпламидан иборат асар ёзган. Асарнинг тўртинчи қисмида денгиз ва қуруқликдаги ажойиб ҳодисалар ҳикоя қилинган.

«Авфий баён этган географик материал озмунча эмас, уларнинг баъзилари жуда қимматли материаллардир. Асарнинг турли қисмларида хилма-хил тафсилотлар учрайди; бундан ташқари, тўртинчи қисмнинг ўн олтинчи ва ўн еттинчи боблари кенг маънодаги географияга бағишланган. Авфий бу бобларда ўзидан илгари ўтган географларнинг таълимотига асосланиб, дунё-

нинг умумий тасвирини ва турли «иқлим»ларда яшайдиган халқлар тўғрисида маълумотлар берган. Ун олтинчи боб табиий географик очеркдан бошланиб, охирида Ернинг етти «иқлимга» бўлиниши тушунтирилган... Ўрта Осиё ва Шимоли-Шарқий Европадаги туркий халқлар тўғрисидаги маълумотлар жуда муҳимдир.

Ун еттинчи бобда Рум — Византиянинг тарихий географияси ва Кичик Осиёдаги юнон фани таърифланган (сўнгра «Зикри Араб», «Зикри Ҳинд», «Зикри Ҳабаш» — Арабистон, Ҳиндистон ва Ҳабашистоннинг таърифи берилган). Бу боб Каспий денгиздаги ороллар, денгиз яқинидаги булғорлар ва бошқа қабила-лар, хотинлар мамлакати ва кўчма қумлар ҳақидаги тафсилот билан тамомланган» (К р а ч к о в с к и й).

Унинг асарида шимолдаги юра халқлари, шарқдаги уйғурлар, қадимги Руснинг христиан динига ўтиши ва князь Владимир тилга олинган. В. В. Бартольднинг аниқлашича, бу мусулмон авторларнинг асарларида учраган бирдан-бир маълумотдир.

Ҳинд шарқшуноси проф. Муҳаммад Низомуддин Авфийнинг бу асарини илмий жиҳатдан анча мукамал шарҳлаб, каттагина обзор мақола (сўз боши) ёзган, Авфийнинг жуда кўп манбалардан фойдаланганини, хусусан Беруний таълимотига эргашганини айтган.

Авфийнинг асари бир неча марта туркий тилларга таржима қилинган; жумладан, XV асрда уни ибн Арабшоҳ таржима қилган.

•ЖАҲОННОМА•

1209 йилда хоразмшоҳ Аловуддин Муҳаммад ибн Такашга (у 1200—1220 йилларда ҳокимлик қилган) дунё картасини тақдим қилишган. Картага «Жаҳоннома» сарлавҳали изоҳот илова қилинган экан. Мазкур карта ва изоҳотнинг муаллифи Муҳаммад Нажиб Бакрон эди.

Бакроннинг асл вагани Хуросондир. Изоҳотдан кўринишича, у ўз замонасининг ўткир, билимдон кишиси, географ, астроном олими, тарихчиси, карта тузиш маҳоратини эгаллаган мутахассис бўлган.

«Жаҳоннома»ни ва картани тузишда Нажиб Бакрон, асосан, ёзма манбалардан, чунончи: Хурдодбеҳ, Истаҳрий, Насириддин Тусий китобларидан, хусусан Абу Райҳон Берунийнинг «Осор ал-Муқаддимин» («Осори боқия») ва Носир Хисравнинг «Сафарнома»сидан, қадимий зижлар (географик жадваллар)дан ва қисман ўз саёҳатлари вақтида эшитган-билганларидан фойдаланган. У Берунийнинг бошқа китобларидан ҳам фойдаланган бўлиши керак. Нажиб Бакрон ўз изоҳотномасида Берунийнинг «Қонуни Масъудий» ва «Таҳдид ниҳоят ал-амокин ли тас-хих масофат ал-масокин», «Китоб ат-тафҳим» асарларининг географик бобларидан ҳам фойдаланган деб айтишга асос бор.

Хоразмлик буюк олимнинг айни шу асарларидаги маълумотлар Нажиб Бакроннинг дунё картаси ва изоҳотининг негизини ташкил этган. У Беруний асарларидан талай фактларни ва дунёнинг тузилиши ҳақидаги назарий таълимотни топган ва уларни ўз ишига асос қилиб олган. Бакрон денгизларнинг ер юзиде тақсимланиш схемасини ҳам Берунийдан кўчириб олган, унинг «Қитоб ат-тафҳим» асаридаги денгизларнинг доира шаклидаги картасидан фойдаланган дейишга ҳам асос бор. Бакрон, эҳтимол, Берунийнинг бошқа асарларидаги кенглик ва узунлик, шаҳарларнинг иқлимлар бўйича жойланиши тўғрисидаги маълумотлардан ҳам фойдалангандир («Жаҳоннома»нинг 13, 14, 18-бетларига қаралсин).¹

Бу манбалар қаторига Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон»ини ҳам қўшсакмикни, деймиз, чунки Бакрон асаридаги баъзи ибораларнинг айни ўзи «Девон»да бор (Кошғарий ҳам, Бакрон ҳам бу ибораларни бошқа муаллифнинг асаридан олган бўлиши мумкин, албатта). Масалан, Бакрон «жайхун» сўзини ҳамиша «дарё» ўрнида ишлатади ва «авом халқ ҳар бир катта дарёни жайхун деб атайдн, аммо арабча лугатларда Термиз шаҳри ёнидан оқиб ўтадиган катта дарё Жайхун номи билан аталади» деб изоҳлаган.

Бакроннинг картаси катта газламага чизилган. Картадаги шартли белгилар тўғрисида у буидай деб ёзган:

«Учинчи фасл. Олам шаклидаги чизиқ ва рангларнинг тасвири шундайки, олам шаклига чизилган кичик доиралар шаҳарларнинг ўрнидир. Бу доирачалар чеккасига ўша шаҳарнинг номи ёзилган... Баъзи шаҳарлар устидан ўтказилган қора чизиқлар вилоятлар ва ноҳиятларни бир-биридан ажратиб турувчи чизиқлардир, ҳар вилоятнинг номи қизил ранг билан ёзилган. Денгизлар яшил рангда тасвирланган, ўша денгизнинг номи қизил ранг билан ёзилган. Оч қизил чизиқлар дарё ва сойлар, уларнинг номи қизил (рангда) ёзилган. Тўқ қизил (ранг) — тоғлар... сариқ (ранг)лар — чўллар, баъзилари қумлик, баъзилари тошлоқ-қумлик. Оқ ранг — шимолдаги қор ўлкаси, у ерда қор сира аримайди» (3 а-бет).

Картография тарихи учун шуниси муҳимки, картада меридиан ва параллеллар ҳам чизилган экан. Бундай градус тўри Шарқ карталарида деярли биринчи учрашидир. Бакроннинг ўзи картадаги градус тўрини бундай изоҳлаган:

«Кўпгина (ингичка) қизил чизиқлар ҳам борки, уларнинг бир қисми шарқдан ғарбга, бир қисми — шимолдан жанубга ўтказилган; булар узунлик ва кенглик чизиқларидир; бу чизиқларнинг фойдаси катта, чунки улар узунлик ва кенглик ёрдами билан ҳар бир шаҳарнинг ўрнини аниқлаш учун ўтказилганлар, бу эса картага қараганда ҳамма нарсаи аён қилиб туради».

¹ Наджиб Бакрон. «Джаханнаме» («Книга о мире»). Издание текста, введение и указатели Ю. Е. Боршевского, М., 1960.

Афсуски, шундай ноёб карта йўқолиб кетган; ҳозир унинг «Жаҳоннома» номли шарҳи — изоҳатигина мавжуддир.

Бакрон картасининг шакли ва унинг Беруний ҳамда Ҳофиз Аbru карталарига ўхшаш-ўхшамаслиги тўғрисида кейинроқ, Ҳофиз Аbru ҳақидаги бобда тўхталиб ўтамыз.

«Жаҳоннома»нинг иккита қўлёзмаси бор; шулардан бири — Парижда, иккинчиси — Ленинградда. Ленинграддаги қўлёзма 27 варақ (52 саҳифа)дан иборат бўлиб, у 20 бобга бўлинган. Мундарижаси қуйидагича: аввало муқаддима берилган, ундан сўнг биринчи боб келади. Бунда китобнинг ёзилиш тарихи баён этилган. Иккинчи боб — маъмуранинг тасвири ва унинг чеккалари. Учинчи боб — олам шакли, яъни картадаги чизиқлар ва рангларнинг шарҳи. Тўртинчи боб — олам шаклининг фойдаси (ундан фойдаланиш йўллари). Бешинчи боб — жойлар орасидаги масофалар. Олтинчи боб — денгизлар баёни. Еттинчи боб — кўллар баёни. Саккизинчи боб — ороллар баёни. Тўққизинчи боб — дарёлар баёни. Унинчи боб — тоғлар баёни. Ун биринчи боб — чўллар баёни. Ун иккинчи боб — баъзи шаҳарларнинг номи. Ун учинчи боб — хуш ҳаво жойлар баёни. Ун тўртинчи боб — қавмларнинг (барбар, ғуз, манқишлоғ, язир, халлухларнинг) ўз жойларидан янги жойларга кўчишлари баёни. Ун бешинчи боб — баъзи жойларнинг хусусиятлари (ҳайвоноти, кенг тарқалган касалликлар, аҳолисининг урф-одатлари, жисмоний қиёфаси). Ун олтинчи боб — баъзи ажойиботлар баёни. Ун еттинчи боб — маъданлар, жавоҳирлар ва бошқалар. Ун саккизинчи боб — ҳар жойдан нималар чиқарилади (мамлакатлардан четга чиқариладиган моллар). Ун тўққизинчи боб — араблар ерининг таърифи. Йигирманчи боб — турли ҳикоялар (жумладан, Фарғонанинг таърифи). Бунда Фарғонанинг номи ажойиб равишда таърифланган.

«Жаҳоннома» текстда 600 гача жойнинг номи тилга олинган, лекин картанинг ўзида бундан ҳам кўпроқ бўлса керак. Шу номларнинг рўйхатига қараб ва текстга асосланиб айтиш мумкинки, карта ҳақиқатан ҳам дунёнинг, яъни ўша замонда маълум бўлган рубъи маскуннинг обзор картаси бўлган. Картада Урта Осиё ва Хуросонга кўпроқ эътибор берилганлиги турган гап. Шу билан бирга, шимолий ўлкаларга, яъни Европа ва Сибирга доир номлар ҳам кўп.

Текстда ҳозирги Совет Иттифоқи жойлашган территориядаги баъзи жойларнинг номлари тилга олинган; масалан: Абисқун (Қаспий кўли), Баҳри Хазар, Атил шаҳри, Атил дарёси (Волга), Ахсикат, Озарбодгон, Армания, Фарғона дарёси (Сирдарё), Усрушко (Уратепа), Олон (Шимолий Кавказ), Ому, Узганд, Искул (Иссиқкўл), Илоқ дарёси (Оҳангарон), Дарбанд, Бороб (Фороб), Бокуйя (Боку), Буттам (Шимолий Тожикистон тоғлари), Хоразм кўли (Орол денгизи), Бухоро, Бадахшон, Барсғон, Балосоғун, Балхон, Булғор, Биёбони Хуросон (Жанубий Қорақум), Биёбони Хоразм (Шимолий Қорақум), Туркистон, Термиз, Тиф-

лис, Жайхун, Чоч шаҳри, Чоч дарёси, Шош, Хўжанд, Хуросон, Хирхиз ери, Хазар ери, Рус ери, Сақлоб ери, Кимок ери, Сарахс, Самарқанд, Сиёҳ кўҳ (Монқишлоқ), Ширвон, Ганжа, Қабодиён, Қуба, Кот (Хоразм), Колиф (Қалиф), Мовароуннаҳр, Марв шаҳри, Марв дарёси, Муқон (Муғон), Нахшоб, Насаф, Воҳон, Вахш дарёси.

Яна бир неча мисол:

«Фарғона — Мовароуннаҳр ҳудудидаги вилоят, унинг шаҳри (пойтахти) Ахсикат деб аталади. Ниҳоятда хуш ҳаво жой. Самарқанддан Фарғонагача 53 фарсангдир... Бу ернинг яхшилигини билиб, ҳар жойдан турли қавмлар кўчиб келганлар, иморатлар қуриб ва экинзорлар қилиб, турғун бўлиб қолганлар. Хонадонлари ҳар жой-ҳар жойда, тиллари ҳам ҳар хил бўлган. Уларни «ҳар хона» деганлар. Бу сўзлар истеъмолда «Фарғона» бўлиб кетган». «Баҳраи Искўл — Барсғон яқинида, Туркистон чегарасидадир. Унинг ҳамма суви иссиқдир. Ташқарисига ҳеч оқмайди».

Иссиққўлнинг таърифи Беруний ва Маҳмуд Қошғарий асарларидан олинганлиги, Иссиққўл сувининг ташқарига оқиб чиқмаслиги ўша вақтда маълум бўлганлиги шу иборадан яққол кўриниб турибди. Бу маълумотларни кейинчалик Муҳаммад Ҳайдар мирза ҳам эслатиб ўтган.

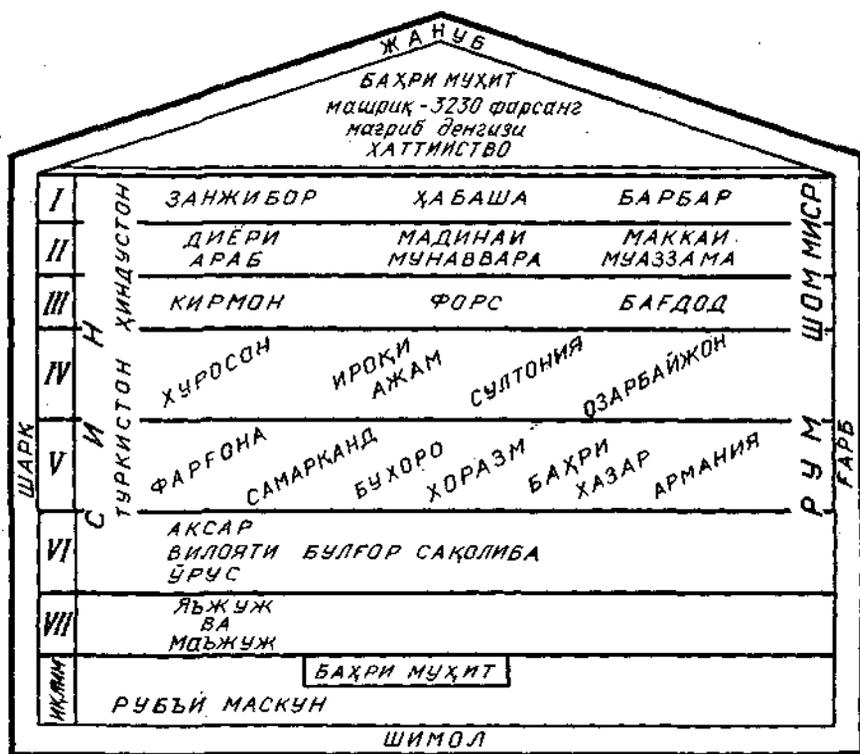
ФАХРИДДИН БАНОКАТИЙ

Сирдарёнинг ўнг қирғоғида, дарёга Оҳангарон суви қуйилган жойда Банокат шаҳри бўлган. Бу шаҳарнинг номи турли асарларда турлича: Бинокаш, Бинокит, Фанокат, Финокат деб ёзилган. Шаҳарнинг уч томонини дарё суви ўраб олган, бир томонида сув билан тўла чуқур — хандақ бўлган. Чингизхон бу қалъани харобага айлантирган. Кейинчалик Темур уни қайтадан тиклаган ва ўғли Шоҳрух шарафига Шоҳрухия деб атаган.

XIV аср бошидаги ижодий меҳнати билан донг таратган шоир, тарихчи ва географ олим Фаҳриддин Абу Сулаймон Банокатий (тўла исми шарифи — Фаҳриддин Абу Сулаймон ибн Довуд Банокатий) шу шаҳарда туғилган. Банокатий 1317 йилда умумий тарих ва географиядан асар ёзиб, уни султон Абу Саидга бағишлаган. Бу асар тарихчи Рашидиддин асарининг таҳрири қилиб қисқартirilган варианты эканлигини муаллифнинг ўзи бир неча бор қайд қилган. Маълумки, Рашидиддин (1318 йилда вафот этган) Ўрта Осиё, Эрон ва қўшни мамлакатлар тарихи ҳамда этнографияси ҳақида «Жами ат-таворих» китобини ёзган. Бу китоб жуда қимматли ва обрўли манба бўлганлигидан кўпгина тарихчилар ва географлар уни шарҳлаган, таҳрири қилиб қисқартирган; шунга кўра унинг бир неча номи бор. Юқорида айтиб ўтилганидек, Банокатийнинг асари ҳам ана шундай қисқартirilган вариантлардан биридир. Шуниси муҳимки, бу вариант Рашидиддин ҳаёт вақтида тайёрланган. Банокатий

асарининг тўла номи «Равзат улил ал-боб фи таворих ал-акобир ва ансоб» («Улуғ кишиларнинг тарихи ва насаби бобида донишмандлар боғи»), аммо кўпинча «Тарихи Банокатий» номи билан юритилади. Шу китобнинг географияга тааллуқли еттинчи бобида Ҳиндистон, Армания, Эрон, Рум, Хитой, Мўғул, Араб ва Яҳудий ерларининг таърифи берилган.

Биз «Тарихи Банокатий»нинг қўлда ёзилган бир неча нусхасини кўрдик; шулардан Тошкент Давлат университети Асосий кутубхонаси фондидаги қўлёзма (инв. № 09—56) энг мукаммал

Банокатий тузган иқлимлар схемаси

ва яхши кўчирилган нусхадир. Унда иқлимлар схемаси берилган. Қўлёзмани варақласангиз, I-бетнинг четига қаламда ўзбекча ёзилган мана бу сатрларга кўзингиз тушади: «Ҳасанов Абу Сулаймон 731 да вафот этмиш. Банокат — Шохрухиянинг харобалари Тўйтепанинг замирида Оҳангарон сувининг Сирдарёга қуйила турган ерига яқин ерда, аввал Банокат, сўнгра Амир Темурийнинг бек ўғли Шохрух мирза исминда Шохрухия аталган».

Биз қўлёманинг икки хусусиятига аҳамият бердик. Бир — асарда Берунийга катта ўрин берилган: иккинчиси — асарда дунёнинг схематик сурати илова қилинган.

Қуйидаги сатрлар муаллифнинг Беруний асарларидан фойдаланганлигининг яна бир исботидир:

18-бет: «Устод Абу Райҳон султон Маҳмуд Газнавийнинг хизматида вақтда кўп муддат Ҳиндистонда бўлди ва ҳиндлар тўғрисида китоб ёзди...»

184 б-бетда яна Абу Райҳон тилга олинган. 185 а, 186 а — 187 а-бетларда Ернинг умумий ҳолатини ва 188 б-бетда Ҳиндистон географиясини таърифлашда Абу Райҳон Берунийнинг китобига асосланган, шу бетнинг ўзида устод Абу Райҳон Беруний Ҳиндистон заминининг майдонини 200 фарсанг-у 200 фарсанг, деган ибора ҳам бор. Абу Райҳон Беруний 198а ва бошқа саҳифаларда ҳам тилга олинган.

Юқорида «Тарихи Банокатий»га илова қилинган дунё схемаси янги алфавитда келтирилди.

XV АСРДА ГЕОГРАФИЯ

XV асрнинг биринчи ярми Урта Осиё ва Хуросон тарихида уйғониш даври, экономика ва маданият, савдо-сотиқ ва дипломатик муносабатлар, қурилиш ва фан юксалган давр бўлиб ҳисобланади. Хуросон (пойтахти Ҳирот) Амир Темур давлатининг бир (жанубий) қисми бўлиб, унда Темурнинг ўгли Шоҳрух ҳокимлик қилган. Давлатнинг иккинчи (шимолий) қисми — Мовароуннаҳр (пойтахти Самарқанд) Темурнинг набираси, Шоҳрухнинг ўгли Улуғбек (Муҳаммад Тарағай) тасарруфида бўлган.

Бу давр муҳим, фахрланишга арзыйдиган воқеалар билан бойдир. Масалан, айтилган шу даврда Ҳофиз Аbru йирик тарихий географик асар ёзган; Ғиёсиддин Наққош Хитойга саёҳат қилган; Абдураззоқ Самарқандий Ҳиндистонга элчи бўлиб борган; Улуғбек расадхонасида зиж тузилган; Али Қушчи географик билимлар тарғиботчиси, астроном ва картограф сифатида шуҳрат қозонган. Испания элчиси Рюи Хонзалес де Клавихоннинг Самарқандда бир неча ой меҳмон бўлиб тургани ҳам шу даврга тўғри келади. География фани тарихида бу ҳам муҳим воқеа ҳисобланади.

Шуниси муҳимки, ана шу даврда яшаган олимларнинг асарлари XV аср охири ва XVI аср бошида яшаган Хондамир, Мирхонд каби олимларнинг ижодий фаолиятига катта таъсир кўрсатган. Хуллас, XV аср географияси бутун Урта Осиё ва Хуросон география фани тарихида алоҳида ўрин эгаллайди.

ҲОФИЗИ АБРУНИНГ ГЕОГРАФИК АСАРЛАРИ

Ҳофиз Аbruнинг асл исми шарифи — Шаҳобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфиллоҳ ал-Ҳавофий (1362—1431). У ўзининг хизмат фаолиятини Амир Темурнинг саёҳатларидан бирида мунший (секретарь) вазифасидан бошлаган ва умрининг охиригача темирнийларнинг сарой тарихчиси бўлган. У кўп марта саёҳатга чиққан, кўп жойларни кўрган. «Йироқ сафарлар асносида шимоли-ғарбий томондан Мовароуннаҳр, Туркистон, Дашти Қипчоқ, Хуросон, (Араб ва Ажам) Ироқлар, Форс, Озарбайжон, Эрон, Муғон, Гуржистон, Катта ва Кичик Арманистон диёр-

лари, Рус ва Шом ерларининг барчасини, Фрот дарёси соҳилларини,... Хазар соҳилларини... шарқий томондан эса Зобул ва Кобулларни..., Мўлтон, Уч ва Ҳиндистоннинг энг йирик шаҳри Деҳлини (кўрдим), Ганг дарёси қирғоқларигача бир неча бор бордим» деб ёзган Ҳофиз Аbru (ЎзФАШИ, № 5361, 4 а-бет, А. Уринбоев таржимаси).

1414 йилда Ҳирот ҳокими Шоҳрухга арабча ёзилган жуғрофия китобини тақдим қилишган. Бу «Китоб ал-масолик ва ал-мамолик» («Йўллар ва мамлакатлар китоби») эди. Уни «Ашкол ал-ақолим» («Иқлимлар сурати») деб ҳам аташган.

Шоҳрух Ҳофиз Аbruга бу китобни форс тилига таржима қилишни буюрган. Ҳофиз Аbru китобни таржима қилар экан, унга ўзининг кўрган-билганларини ва бошқа китоблардан ўқиганларини ҳам қўшган, шу тарзда янги бир асар яратган ва унга «Зубдат ат-таворих» («Тарихлар қаймоғи») деб ном қўйган. Бу асарда Ҳиротдан Ҳитойга юборилган элчилар сафида борган Ғиёсиддин Наққошнинг сафар хотиралари, Амир Темурнинг қаттиққўллиги, 1383 йилда Ҳиротни вайрон этганлиги ҳам баён этилган.

«Бу кечмишда Ҳиротдаги харобалик шу даражага бориб етдики, бутун шаҳарда битта дўкон ҳам (бутун) қолмади. Бозорлар ва кўчаларда мурдалар бир-бири устига уюлиб чириб ётди; уларни кафанлаб кўмишга ҳеч кимда мажол йўқ эди... Аксар халойиқ (шаҳардан) қочиб, хотин-болаларидан жудо бўлдилар...»

Иттифоқимизда Ҳофиз Аbru тарихий-географик асарининг икки нусхаси бор; бир нусхаси Ленинградда — Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхона фондида ва иккинчи нусхаси Тошкентда сақланмоқда. В. В. Бартольд асарнинг Ленинграддаги нусхасини ўқиб, Ҳофиз Аbrунинг фан учун «кашф» этган, у балки иккинчи нусхасини ҳам кўргандир. И. П. Петрушевский асарнинг Тошкентдаги нусхасидан кўпдан бери фойдаланмоқда. А. Уринбоев ҳам Абдураззоқ Самарқандий ижодини ўрганиш муносабати билан бу асарни ўқиган.

Ҳофиз Аbrунинг географик мероси асосан икки соҳада ёрқин кўринади: географик тасвир (текст) ва «суратлар» — карталар чизишда. Аввало текстдан намуналар келтирамиз.

Асарнинг мундарижаси қуйидагича: дастлаб оламнинг умумий баёни берилган, етти иқлимнинг қисмлари таърифланган. Унинг кетидан океанлар, денгизлар, кўллар ва тоғлар, сўнгра айрим вилоятлар (Араб дёри, Мағриб, Рум, Арман, Ироқ, Ҳузистон, Хуросон ва бошқалар)нинг «масофалари», яъни ер майдони ва табиий шароитлари баён этилган. Энг охирида йирик шаҳарлар (Ҳирот, Марв, Балх, Машҳад ва бошқалар) таърифланган.

Бу қўлёзмада география қисми Ленинграддаги нусхасидан ҳам яхшироқ ёзилган. Масалан, Жайхун дарёсининг таърифи анча мукамал. Биз Мовароуннаҳрга доир маълумотлар ёзил-

ган баъзи саҳифаларни (ҳаммаси бўлиб 5 бет) Оксфордда сақланаётган нусхадан олдик. Бу учала манба бирга қўшилганида Ҳофизи Аbru географиясининг тўла мазмуни аён бўларди. Ҳофизи Аbru асариде ер юзининг умумий обзоридан кейин айрим мамлакатларнинг тавсифи берилган. Бу тавсифлар дунё карта-сига берилган изоҳга ўхшайди.

Оксфорддаги қўлёзмада Мовароуннаҳр баёни: «Ернинг маъ-мурасидаги Мовароуннаҳр аксари етти иқлимнинг бешинчиси-дадир. Бу мамлакат ғарб томонда Холидот оролларида (ҳи-соблаганда) 95 даражадан бошланади — бу Хоразмнинг узун-лиғидир ва то Кошғар ва Хўтангача — уларнинг узунлиги 107 даража, яъни 12 даражага ёйилган. Баъзи нусха (қўлёзма)лар-да, шаҳарларнинг узунлиги Африканинг ғарбий соҳилидан ҳи-собланганки, 10 даража камроқ ёзилган, яъни 85 даражадан 97 даражагача.

Кенглиги тўртинчи иқлимнинг охири ва бешинчи иқлимнинг бошидаги Омуя (шаҳри) ва Жайхундан то бешинчи иқлим охи-ридаги Чоч ва Фарғонагача ва олтинчи иқлим бошланишидаги Кошғар ва Олмолиғгача бўлиб, 39 даражадан то 44 даража (шимолий кенглик)гача, яъни 5 даражага ёйилган. Мовароун-наҳрнинг шарқий чегараси — шимолга мойил тарафда — Кош-ғар ва Хўтан мамлакатлари то Мўғулистон чегарасига қадар ва ундан сўнг Уйғур еридир. Аммо ғарбий тарафда, шимолга ту-ташиб туришида Дашти Қипчоқ ва Ўзбек дёри ва Туркистон-дир. Аммо Мовароуннаҳрнинг шимолий тарафи олтинчи иқлим-га ўтади, (у ерда) Олмолиғ ва Баласоғун (бор), булар жами Туркистон вилоятдир».

Асарда Самарқанднинг қисқача тарихидан сўнг, шаҳар-нинг ва шаҳар атрофларининг, шаҳардаги қалъалар, саройлар, мачитлар, боғлар (боғи Бўдди, боғи Амрзодаи Шоҳрух, боғи Зағон, боғи Баланд, боғи Амрзодаи Улуғбек, боғи Майдон, боғи Шамол, боғи Дилкушо, боғи Чинор, боғи Беҳишт), ариқлар (жуйбори Бозор, жуйбори Маздохин, жуйбори Каранд, жуйбори Обираҳмат), қишлоқлар таърифи берилган.

Самарқанд туманлари тўғрисида бундай дейилган: «Шовдор — Самарқанднинг жанубида, дуруст ҳавоси бор, аҳолиси ба-қувват ва соғлом. У ноҳиятнинг бўйи (дарози) 10 фарсанг. Одамлари шутурдор (от-улови кўп)...

Еркат — бу туманнинг суви аксари чашмадан чиқади. Ғал-лачилик билан машғул. Мовароуннаҳрнинг (бошқа) мавзела-рига нисбатан бу туманда яйлов (чароҳўр) камроқ...»

Кўҳак (Зарафшон) дарёсининг суви, қуйи оқимда, сув кў-пайганда Амударёгача оқиб боришини ҳам айтади («Массаби он гоҳи ки бақувват бошад, то ба Жайхун расад»).

«Бухоро ва унинг атрофлари. Бухоронинг меваси ҳамма ме-валардан яхши ва шириндир, хусусан Бухоро олхўриси бутун ер юзига чиқарилади. Бухорода қайнатилган қиёмни асалдан фарқ қилиб бўлмайди. Тамоми даштда мол бисёр. Бухорода ўтинни

аксар боғлардан йиғишади. Ташқаридан ҳам келтиришади. Бухора яқинида бир тоғ борки, у Самарқанд билан Кеш орасидаги тоғга туташдир ва Усрушно ноҳиятига қадар чўзилган, то Фаргона чегарасигача ва унинг атрофига пайванддир. Ва яна Бухоронинг хосиятларидан дейдиларки, одамларидек ғарибдўст кишилар ҳеч мавзеда йўқдир...

Дабусия — кичик шаҳар. Бухоро билан Самарқанд орасида, ҳозир Самарқандга тегишли, қалъаси бор, айтадиларки, уни султон Жалолиддин қургандир. Дабусиядан Кушонгача 5 фарсанг...

Кеш — уни Шаҳрисабз ҳам дейдилар... эни уч фарсанг ва бўйи уч фарсанг... Яқинида тоғ бор, у тоғда харсангуз бор, тиниқ ва баъзан рангдор, ундан ҳар хил буюмлар тарошланади... сувлари фаровондир... Қарши суви Кеш сувининг қолдиғидир (охиридир). Ҳар хил мевалар кўп. Кўпгина мевалар унинг чегарасидан чиқарилади. Кеш — Мовароуннаҳрнинг иссиқ жойидир, гоҳ-гоҳ бу шаҳарда қурғоқчил ва вабо бўлади, хусусан ғариблар (мусофирлар зарарланади). Шаҳарнинг қадимий деворлари бор эди, аммо хароб этилди, 780 (1378—1379) йилларда амир Соҳибқирон шаҳар деворларини яна бунёд қилди... Шаҳарда ва унинг атрофида мадрасалар, хонақоҳлар, рабоблар ва ҳовузлар қурдилар...

Нахшаб — Кеш атрофида. Уни Насаф ҳам дейдилар. Ҳозир Қарши номи билан машҳур. Бу қадимий шаҳар бўлиб, текис ерда жойлашган. Ундан то тоғгача икки кунлик йўл, Кеш тарафдан ва бошқа тарафдан то Жайхунга қадар чўл... Нахшаб вилоятида (Кеш сувидан) бошқа дарё йўқ ва у ёзда гоҳо қуриб қолади ва суви бўлмайди. Баъзан боғлар, қудуқлардан сув олади. Тегирмонларни чорпо мол қўшиб айлантирадилар... Подшоҳнинг қасрини туркий тилда Қарши дейдилар. Кебек подшоҳ у ерда кушк (сарой) бунёд этган ва шундан (Қарши) номи машҳурдир...

Термиз — Жайхун канори бўйидаги шаҳар, Кўҳандиз (арк) ва шаҳристон бор... Экинзорлари Чағониён (Сурхон)дан сув ичади...

Бурдоғуй — Жайхун канорида, Термиз мавзеларига туташган. Бурдоғуй юнонча сўз бўлиб, Искандар замонда аталган; меҳмонхона деган маънони англатади. Қадимда калон каштибонлари (кемачилар) турган. Жайхундан кечувни бошқарганлар. Шу Бурдоғуйда султонларнинг сувдан ўтадиган — кечик жойи (гузоргоҳ) бўлган... Бурдоғуй атрофларида чакалакзорлар кўп ва буларда шер бор.

Колиф ёнида бошқа гузаргоҳ ҳам борки, унинг номи ҳам Колиф...»

Тошкентда сақланаётган қўлёзмадан олинган текст: «Балх дарёсики, уни Жайхун дейдилар. Бу дарёни араб тилида Жайхун айтадилар ва Хуросонда Оби Омуйя дейдилар (чунки Омуйя қишлоғида бу дарё орқали Хуросондан Бухорога ўтиладиган

кечик бор). Бу сувнинг манбаи Бадахшон томонда, узунлиги 95 даража ва кенглиги 37 даража бўлган мавзедадир. Хутлон ва Вахш чегарасида бешта катта дарё унга қўшиладики, шу мавзени Панжоб деб айтадилар. Сўнгра бу дарё ғарб томонга оқиб, Балх чегарасидаги узунлиги 91 даража ва кенглиги 36 даража-ю 40 минутдаги жойга етади, ундан кейин Термизга боради ва у ердан жануби-ғарбга оқиб, узунлиги 89 даража ва кенглиги 34 даражали жойга боради, у ердан шимоли-ғарб томонга йўл олиб, то Омуйяга — узунлиги 84,5 даража ва кенглиги 36 даражададир—бу ердан ҳам шимоли-ғарбга юриб, узунлиги 84 даража-ю 45 минут ва кенглиги 40 даражали жойдан ўтади... Қадимий тўплам китобларда ёзилганки, бу дарё шу ердан, яъни Хоразмдан Хоразм кўлига оқади. Аммо у кўл ҳозир йўқ бўлиб қолган. Сув Хазар денгизига қараб йўл солган ва Гурлади дейилган жойда уни Арича (Ўғурча) ҳам дейилади, Хазар денгизига қуйилади. Хоразмдан то Хазар денгизига қуйилганга қадар дарё аксари чўл устидан оқади...

Хўжанд дарёсики, уни Сайхун дейдилар ва Шош дарёси ҳам дейдилар. Сайхун дарёси Жайхундан кичикроқ, унинг манбаи Туркистон тоғларидадир, дарё Турк вилоятидан оқиб ўтади ва Ахсиқатга қадар боради. Бунинг узунлиги 91 даража ва кенглиги 42 даражадир. Сўнгра дарё жануби-ғарб томонга юриб (оқиб), то Хўжандгача боради. Бунинг узунлиги 90,5 даража ва кенглиги 41 даражадир. Ундан кейин Форобга оқади, бунинг узунлиги 86,5 даража ва кенглиги 44 даражадир. Ундан шимоли-ғарбга қараб оқади... Ундан (сўнгра ҳам) оқавериб, Хоразм чўлида Жайхунга қўшилади ҳамда Хазар денгизига қуйилади».

Асарнинг 34 б- бетида Мурғоб дарёси Жайхун ва Сайхун сингари, бошидан охиригача таърифланган.

Ҳофизи Аbru асарида махсус зиж (координаталар жадвали) бўлмаса ҳам текст орасида жуда кўп жойнинг кенглик ва узунликлари кўрсатиб ўтилган ва масофалар ҳамда майдонларни изоҳловчи (фарсанг, ойлик йўл, кунлик йўл) анчагина сатрлар бор. Мана шулардан баъзилари (486- бет):

«Замини Араб — бўйи 500 фарсанг, эни 500 фарсанг.

Туркистон вилояти — бўйи бир ойлик йўл.

Сақалоб вилояти — шимолдаги одам турадиган томондан (ҳисоблаганда) бўйи икки ойлик йўл ва эни икки ойлик йўл.

Рус, Булғор ва Черкас вилоятлари — бўйи бир ойлик йўл, эни бир ойлик йўл.

Дашти Қипчоқ — бўйи бир ойлик йўл, эни бир ойлик йўл.

Мовароуннаҳр — бўйи бир ойлик йўл, эни бир ойлик йўл.

Қашмир мамлакати — бўйи юз фарсанг, эни юз фарсанг».

Ҳофизи Аbruнинг бу асари илмий географик асар бўлиб, тили анча содда ва аниқдир. Унинг ажойиб картографик меросининг ҳам илмий жиҳатдан катта аҳамияти бор. Асарда ҳар бир географик теманинг охирига сурат илова қилинган («сурат» сўзи қадимги луғатларда чизма, карта, схема, тасвир деб тушун-

тирилган). Биздаги қўлёзмада ҳам, бошқа нусхалардаги сингари, суратлар учун жой ажратилган-у, лекин уларнинг баъзилари чизилмаган; масалан, «Дунё картаси» (26—3а-бетлар), «Сурати баҳри Рум», яъни Урта денгиз (796-бет), «Сурати диёри Жазира» (82а-бет) берилган, «Сурати баҳри Қулзум ва Форс» (49а-бет), «Сурати диёри Мағриб» (52а-бет), «Сурати диёри Ироқ» (87а-бет), «Сурати Хузистон» (98а-бет), «Зикри масофати билоди Хузистон» (100а-бет), «Сурати диёри Форс» (1026-бет), «Сурати шаҳри Қирмон» (172а—1726-бетлар) — буларнинг ўрни бўш қолдирилган; 58-бетда «Сурати Миср» ўрнига Нил дарёси ва дельтасининг схемаси чизиб қўйилган. 65а-бетда «Сурати Шом» ўрнига дунё томонлари ёзиб қўйилган. 222а-бетда «Сурати Хуросон» ўрнига Ҳирот шаҳрининг умумий плани чизилган. Бошқа бир неча саҳифада ҳам бўш жойлар бор, уларнинг қандай суратлар учун мўлжалланганлигини айтиш қийин.

Рум денгизининг суратида (ўлчами 18×33 см) Силқия (Сицилия), Қибрис (Кипр), Сардония (Сардиния), Рўдус, Самос, Малта ва бошқа ороллар кўрсатилган. Ғарбий томонда бўғоз (Гибралтар) катта денгизга қўшилган.

Жазиралар суратида (ўлчами 23×36 см) Ҳинд океанидаги қўлтиқлар ва ороллар: Қулзум (Қизил денгиз), Ҳабаша денгизи (Сомали денгизи ва Адан қўлтиғи), Занж денгизи (Мозамбик бўғози), Сўқутра, Хорак, Қус, Лофаш ороллари кўрсатилган. Ҳирот шаҳрининг планида Фирузобод, Ироқ, Марв ва Малик дарвозалари, марказда — Чорсу, чеккада — Алоқўрғон ва Сурх Қолтар миноралари чизилган. Шаҳар чеккасидаги Хўжаи Абу Саид, Душак тоғи, Отақбар тоғи, Душак ўланги кўрсатилган.

Суратлар ичида энг қимматлиси, шубҳасиз, дунё картасидир. Биздаги қўлёзмага илова қилинган картанинг ўлчами 34—45 см; китобларга илова қилинган карталар ичида бунчалик катта шарқ картаси камдан-кам учрайди (Беруний дунё картасининг диаметри 12,5 см, Маҳмуд Қошғарий картасиники — 18 см).

Дунё картасининг муҳим томонларидан бири — градус тўри чизилганлигидир. Урта аср шарқ карталарининг фақат учтасида, чунончи: Нажиб Бакрон картасида (1209 йил), Ҳамдаллоҳ Қазвиний картасида (1340 йил) ва Ҳофиз Абу картасида (1420 йил) градус тўри бўлган. Бундан, XII асрдан сўнгги даврда шарқ картографияси тушкунликка учраб, карталарда географик кенглик ва узунлик ўз аҳамиятини йўқотган, деган хулоса чиқариш ярамайди.

Ҳофиз Абу асаридаги суратларни ўрганиш натижасида шу нарса маълум бўлдики, унинг баъзи қўлёзмаларидагина карталар бор. Британия музейида сақланаётган қўлёзманинг карталари Миллер тузган «Араб карталари» тўпламида берилган, дунё картасини эса И. Ю. Крачковский ўз китобига ҳам илова қилган (Крачковский, IV, 517-бет). Хонбобо Баёний Теҳрондаги Салтанати Турон кутубхонасидаги қўлёзмада ҳам бир

сурат («Як доираи нақши ақолим») борлигини ёзган; аммо биз уни кўрмадик. Ҳофизи Аbru асарининг Британия музейидаги ва Тошкентдаги нусхаларига илова қилинган дунё карталарини таққослаб кўриб қуйидагиларни аниқладик.

Британия музейидаги нусхада (№ 1577)

46 та ном ёзилган.

Осиё қитъасидаги ёзувлар асосан экватор чизиги билан 45° шимолий кенглик орасида.

Градус тўрлари доиранинг ичидан ўтказилмаган. Фақат доира чеккасидаги рамкага ҳар 5—10° дан чизилган.

Осиёнинг жанубида 12 та яриморол кўрсатилган, қайси яримороллар эканлигини англаб бўлмайди.

Шу яриморолларнинг 4 таси жанубий яримшарга ҳам ўтиб кетган.

Африканинг 1/5 қисмигина экватордан жануб томонга жойлаштирилган.

Маъмуранинг жанубий чегараси
Биринчи иқлимнинг нариёғидаги ерлар

Биринчи иқлим
Иккинчи иқлим
Учинчи иқлим
Тўртинчи иқлим
Бешинчи иқлим
Олтинчи иқлим
Еттинчи иқлим
Еттинчи иқлим нариёғидаги ерлар
Маъмуранинг шимолий чегараси

Европанинг шимолий чегараси
Европанинг жанубий чегараси
Европанинг ғарбий чегараси
Африканинг шимолий чегараси
Африканинг жанубий чегараси
Африканинг ғарбий чегараси
Осиё қуруқлигининг жанубий чегараси

Тошкентдаги нусхада (№ 5361)

62 та ном ёзилган (46 та ном + Искандария, Домиёта, Сина, Мўлтон, Яман, Расло ва бошқалар).

Осиё қитъасидаги ёзувлар 5° жанубий кенглик билан 55° шимолий кенглик орасида

Градус тўрлари доиранинг ичидан ҳам, чеккасида ҳам ўтказилган. Ҳар 5° дан меридиан ва параллеллар чизилган.

Осиё жанубида 4 та йирик яриморол (Арабистон, Ҳиндистон, Ҳиндихитой ва Жанубий Хитой) аниқ кўрсатилган.

Осиёнинг қуруқлик қисми экваторга етказилмаган.

Африканинг ярми экватордан жанубда.

Кўрсатилмаган 30—35° ж. к.

0—30° ш. к. 0—15° ш. к.

30—40° ш. к. 15—22° ш. к.

40—50° ш. к. 22—28° ш. к.

50—60° ш. к. 28—35° ш. к.

60—65° ш. к. 35—42° ш. к.

65—70° ш. к. 42—48° ш. к.

70—75° ш. к. 48—55° ш. к.

75—80° ш. к. 55—62° ш. к.

80—90° ш. к. 62—70° ш. к.

Кўрсатилмаган 70° ва ундан

шимолироқда

70° ш. к. 70° ш. к.

55° ш. к. 27° ш. к.

33° ш. к. 32° ш. к.

50° ш. к. 33° ш. к.

15° ш. к. 33° ж. к.

0 15° ш. к.

5° ш. к. 8° ш. к.

Иқлим қисмлари жадвали, яъни иқлимларнинг чегаралари ва умуман градус тўри иккала картада ҳар хилдир (жадвалга қаралсин). Карталар орасида талай тафовут борлиги кўриниб турибди. Британия музейидаги карта чала чизилган, шакли унча ўхшамайди, градус тўри картанинг ўзи билан боғланмаган. Тошкентдаги карта эса ҳар жиҳатдан мукамал, китоб текстига, яъни оригиналга мос, иқлимларнинг чегаралари ўрта аср фани талабларига анча тўғри келади. Биз бу нусха ҳақиқатан ҳам ягона ва афзал, эҳтимол, картанинг асл нусхасидир, деган фикр-дамиз.

Бу дунё картаси — Ҳофиз Абрунинг шоҳ асар, деб дадил айтиш мумкин. Бу карта билан бутун Шарқ картографияси фахрланса арзийди.

Ю. Е. Борщевскийнинг айтишича, Ҳофиз Абрунинг картаси, ҳеч сўзсиз, Нажиб Бакроннинг картографик принципларига мувофиқ равишда тузилган; Ҳофиз Аbru географик асарининг муқаддимаси «Жаҳоннома» муқаддимасининг сал ўзгартириб ёзилганидир. Бироқ Ҳофиз Аbru картасида градус тўрини чизишда ва иқлимларнинг тақсимланишида Нажиб Бакроннинг асарига бевосита эргашилган бўлса-да, картадаги денгизлар ва қуруқликларнинг шакли (контури) Нажиб Бакроннинг тасвирига мос эмас. Афтидан, Ҳофиз Аbru «Жаҳоннома» текстини ўқиган-у, Бакрон картасини кўрмаган. Бизнингча, Ю. Е. Борщевский Ҳофиз Аbru картасининг Британия музейидаги чала ишланган нусхасининггина кўрган, шунга асосланиб, у, Бакрон картасига ўхшамайди, деган. Картанинг Тошкентдаги нусхасини кўрганида у тўғрироқ хулоса чиқарган бўлар эди. Ҳофиз Аbru картаси денгизлар ва қуруқликнинг шакли ҳамда бошқа жиҳатлардан Беруний картасига ўхшайди; демак, Беруний асаридан фойдаланган Нажиб Бакроннинг картасига ҳам анча яқин. И. Ю. Крачковский ҳам: «Ҳофиз Аbru картасидаги градус тўри мутлақо сунъий равишда чизилган, унинг Ҳофиз Аbrуга дахли йўқ» деганида картанинг Британия музейидаги нусхасига асосланган, лекин Тошкент нусхасида градус тўри картадаги шаклларга узвий боғланган ва Ҳофиз Абрунинг тасвирига мос келади.

Шундай қилиб, Беруний — Нажиб Бакрон — Ҳофиз Аbru ўртасида чинакам илмий алоқа бўлган.

* * *

Шарқшунослик институти фондида «Ажойиб ал-булдон» («Мамлакатларнинг ажойиботлари») номли қўлёзма бир асар бор. Бу асар 1495 йилда ёзилган. Муаллифи номаълум. Асарнинг бошида олам, Ер ва ерда ҳаёт пайдо бўлиши баён этилган, кейин турли ажойиботлар ҳикоя қилинган, денгиз, дарё, булоқ, тоғ, орол ва чўллар, етти иқлим ва машҳур шаҳарларнинг таърифи берилган, Шоҳрух даврида Хитойга юборилган элчиларнинг сафари ёзилган, энг охирида Ҳирот тарихи ҳикоя қилинган.

Муаллифнинг асарни ёзишда асосан Ҳофиз Аbru ва Абдураззоқ Самарқандийнинг асарларидан фойдаланганлиги кўриниб турибди. Бу асар жиддий ўрганилиши лозим. Ҳар ҳолда унинг муаллифи Ҳиротда Алишер Навоий теварагига уюшган маданият аҳлларида бўлса керак, деган фикр бор (СБР, V, 302).

ҒИЁСИДДИН НАҚҚОШ

Хуросон ҳокимлари temuрий Шоҳрух билан Бойсунғур 1419 йил кузда Хитойга элчилар юборган. Элчиларнинг бошлиғи қилиб Амир Шодихўжа тайинланган. Элчиларнинг сони, хизматкорлари ва отлиқ навкарларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда, 500 кишидан зиёд бўлган. Элчилар сафарининг география фани учун аҳамияти шундаки, элчилар орасида Ҳожи Ғиёсиддин наққош ҳам бўлган. Бойсунғур наққошга махсус топшириқ берган, яъни сафарнинг биринчи куниданоқ хотира дафтар тутишни, унга ўз кўзи билан кўрган шаҳар ва вилоятларни, уларда саёҳат қилиш имкониятларини, шаҳар ва вилоятлардаги иморатларнинг таърифини, йирик шаҳар подшоларининг улугликларини, мамлакатни қандай идора қилишларини ва сиёсатларини, бу мамлакат ва шаҳарлардаги ажойиботларни ёзиб боришни буюрган.

Элчилар 1419 йил декабрда йўлга чиқиб, бир йил деганда Хонбалиқ (Пекин)га етиб келганлар. Бу ерда 5 ой туриб, кейин ўз юртларига қайтиб кетганлар ва 1422 йил сентябрда Ҳиротга етиб келганлар; шундай қилиб, уларнинг сафари уч йил давом этган. Ана шундай узоқ муддатли саёҳат вақтида Ғиёсиддин кўп нарсаларни кўрган ва кузатган... «У мамлакат тўғрисида ҳам, унинг халқи тўғрисида ҳам кўпгина қимматли маълумотлар берган, уларнинг урф-одатлари ва ҳоқон саройининг тузилиши хусусида қизиқ тафсилотлар ёзган».

Ғиёсиддин топшириқни бажо келтириб, хотира дафтарни Шоҳрухга топширган. Бу хотира дафтарни дастлаб Ҳофиз Аbru ўқиб, ўз асарига киритган. Бу асардан эса Абдураззоқ Самарқандий бир оз қисқартириб, Ғиёсиддин «ҳикоясининг сараси ва энг яхшиларини» кўчириб ўз асарига илова қилган. Ғиёсиддиннинг сафари Абдураззоқ Самарқандий туфайли жаҳонга маълум бўлди. Хотира дафтар Фарбий Европа тилларига ва турк тилига бир неча бор таржима қилинди. Рус тилида Ғиёсиддин тўғрисида қисқагина маълумотлар бор.

Тошкентлик шарқшунос А. Уринбоев Ғиёсиддиннинг йўл хотираларини ўзбек тилига таржима қилиб, босмага тайёрламоқда. Биз эса ўз асаримизда Ғиёсиддиннинг саёҳат йўлини изоҳлаш билан кифояланамиз. Унинг саёҳат маршрутини кўрсатувчи карта ҳам туздик.

Ғиёсиддиннинг асарида жуда кўп жойлар тилга олинган, ўша жойлардаги дарёлар, кечиклар, тоғлар, довонлар, чўллар,

шаҳарлар, манзиллар, қалъалар, ёдгорликлар, табиат ҳодисалари, ҳайвонот дунёси ва савдо-сотиқ, одамлар ва урф-одатлар баён қилинган.

Элчилар қайтишда, Қашқардан сўнг, Андижон тоғларида икки карвонга ажралишган: бир карвон Андижон — Самарқанд — Амударё орқали Ҳиротга жўнаган, иккинчи карвон жанубий йўл билан, Бадахшон — Ҳисори Шодмон (ҳозирги Душанбага яқин шаҳар) — Балх орқали йўл босган.

Энди Ғиёсиддин наққошнинг касби-кори тўғрисида айтиб ўтмоқчимиз. Мавжуд китобларда Ғиёсиддин «рассом» (художник, живописец) ёки «архитектор» деб аталган. «Наққош» сўзининг рассомлик, архитекторлик, ўймакорлик, безакчи, суратчи касбларига алоқаси бор, албатта. Иккинчи томондан, бу сўз чизма, карта, план маъноларида ҳам ишлатилган. Масалан, тожикча-форсча «нақша кашидан» — чизмоқ, «нақша бардор» — топограф, «нақша бардори» — план олиш, карта чизиш, «нақша кардан» — карта тузиш маъноларини англатади.

Шуни ҳам айтиш керакки, Ғиёсиддинга топширилган вазифа, яъни ҳар бир шаҳар ва вилоятни тасвирлаш рассом ва архитектордан кўра кўпроқ топограф ва картографнинг қўлидан келди. Агар XVIII—XIX асрларда Россиядан Ўрта Осиёга келган элчилар ва экспедициялар составида махсус топограф ҳамда геодезистлар ҳам бўлганлигини эсласак, Шоҳрух элчилари орасида Ғиёсиддин айти шундай вазифани бажарган, деган хулосага келамиз. Хуллас, биз Ғиёсиддин наққошнинг топограф ва картограф, кенг маънодаги географ деб аташ тарафдоримиз.

АБДУРАЗЗОҚ САМАРҚАНДИЙ

Қадим замонлардаёқ ўртаосиёлик, хуросонлик олим ва элчилар Ҳиндистонга бориб-келиб турган. Беруний, Носир Хисрав, Авфий, кейинчалик эса Бобир, Муҳаммад Ҳайдар мирза ва бошқалар Ҳиндистонга қуруқликдан — шимол томондан, Афғонистон орқали борганлар ва Ҳиндистоннинг шимолӣ, марказӣ, шарқӣ қисмларида бўлганлар.

Абдураззоқ Самарқандӣ Ҳиндистонга бутунлай бошқа йўлдан, ғарбдан — Ҳинд океани орқали кемада сузиб борган ва Ҳиндистоннинг анча жанубидаги вилоятда бўлган. Шу жиҳатдан унинг саёҳати алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбек шарқшуноси А. Уринбоев Абдураззоқ Самарқандӣнинг «Ҳиндистон сафарномаси»ни бир неча нусхаларига солиштириб чиқди ва ўзбек тилига таржима қилди, кириш сўзини ёзди, мукамал пилмӣ изоҳларини тайёрлади, бу асар босилиб ҳам чиқди. Биз шу нашрга асосланиб, Самарқандӣ саёҳатини географик жиҳатдан талқин этиш билан кифояландик.

Абдураззоқ Самарқандӣнинг тўла исми Камолуддин Абдураззоқ, отасининг исми Жамолуддин Исҳоқ Самарқандӣдир. Абдураззоқнинг отаси самарқандлик, лекин Шоҳрух хизматида

юрганида Ҳиротда турган. Абдураззоқ 1413 йил 8 ноябрда Ҳиротда туғилган, кейинчалик бир қанча вақт Самарқандда яшган.

Абдураззоқ ўз даврининг ўқимишли ва қалами ўткир кишиларидан бўлгани сабабли Шоҳрух уни ҳурмат қилган ва муҳим вазифаларни унга ишониб топширган, жумладан, уни аввало Ҳиндистонга, сўнгра Филонга элчи қилиб юборган. У Мисрга ҳам элчи қилиб тайинланган-у, лекин у ерга бориш насиб бўлмаган, 1482 йили 71 ёшида Ҳиротда вафот этган.

Абдураззоқ Самарқандийнинг асосий асари «Матла ас-саъдайн ва мажма ал-баҳрайн» («Икки саодатли (юлдуз)нинг болқиши ва икки денгизнинг қўшилиши») номи билан машҳурдир; форс тилида ёзилган икки жилдан иборат бу асар мазмунан тарихий асардир. «Бамисоли Рашидиддин тарихининг давомидир» дейди И. Крачковский. Асарда йўл-йўлакай ҳар хил географик маълумотлар берилган ва икки бобида географик сафарлар баён этилган. Булардан бири — илгари айтиб ўтганимиз Ғиёсиддин наққошнинг Хитойга сафари ва иккинчиси — муаллифнинг Ҳиндистонга сафаридир. И. Крачковский айтганидек, «Ҳиндистон сафарномаси»нинг (алоҳида боб тарзида) ёзиллиши тасодифий бир ҳол эмас, албатта. Аввало бунинг учун муаллифнинг қўлида ўзи кўрган-билганларидан иборат бой материал бўлган; иккинчидан, унинг замондошлари (Ҳирот, Бухоро ва Самарқанд китобхонлари) узоқ мамлакатлар ҳақидаги ажойиб хикоялар ва аниқ маълумотлар билан жуда қизиққан.

«Ҳиндистон» бобининг тўла сарлавҳаси «Ҳиндистон сафари достони ва у (ер) ажойиботларининг шарҳи ва ғаройиботларининг баёни»дир. Шу баённинг айрим сатрларини келтирамиз:

«(1441) йили... Ҳўрмуз вилояти ва денгиз соҳилларига қараб сафарга отланди (м). Бу дoston (да)... ҳар хил ажойиб-ғаройиблар сўз ипига терилади, уч йил муддат ичида кўрган-кечирган ҳолатим ва ҳўрқинчли воқеаларим муфассал ҳам қисқа ҳолда қайтадан баён қилинади. Сўнг (фақир) илгари ваъда қилганига мувофиқ Хуросон, Мовароуннаҳр, Форс, Ироқ ва Озарбайжонларда (бўлиб ўтган) воқеалар баён қилинади. (Фақир) умидворки, (бу дoston) жаҳон билимдонларининг назарида ривож топгай ва замона аёнларининг илтифот офтоби унинг устида нурлангай...

Мен Ҳинд тарафига тайинландим... Кўҳистон йўли билан чиқиб, жўнаб кетди(м). Қирмон биёбонининг ўртасида шаҳарга ўхшаш бир жойга етди (м)... Бу биёбон (Дашти Лут) Макрон ва Сейнстон чегарасидан тортиб токи Домғонгача бўлган масофа офат ва хавф туғдирувчидир... (сўнг) Ҳўрмузга қараб йўл олиб, ойнаинг ўртасида Уммон (Арабистон денгизи) соҳилига ва Ҳўрмуз бандарига етиб келдим. Бу — Жарун деб (ҳам) аталувчи Ҳўрмуз шаҳри денгиз ўртасида жойлашган бир бандардирки, етти иқлимнинг савдогарлари Миср, Шом, Рум, Озарбайжон, Араб ва Ажам Ироқлари ҳамда Форс, Хуросон, Мовароуннаҳр

ва Туркистон мамлакатлари, Дашти Қипчоқ мамлакати, Қалмоқ тарафларидан, барча Шарқ мамлакатлари, Чину Мочин ва Хонбалиқдан бу шаҳарга юзланадилар. Денгиз соҳилларидаги (мамлакатлар)нинг кишилари Чин, Жова, Бангола, Силондан, Таносири, Зирбод шаҳарлари, Сўкутга, Шаҳри Нав ва Дива Маҳал оролларида тортиб, ҳатто Балибор диёридан, Ҳабаша ва Зағибордан ҳамда Бижанагар бандарлари, Гулбарга, Ғужарот, Канботдан, Арабистон қитъаси соҳиллари, ҳатто Адан, Жидда ва Янбулардан қуёш ва ой (нурлари) ва мўл ёмғир сувлари обитоб бериб денгиз юзига чиқарилишига (лойиқ) қилиб (етилтирган) қимматбаҳо ва гўзал нарсаларни бу шаҳарга олиб келадилар».

Ҳўрмуз портининг жуда катта халқаро савдо маркази бўлганлиги, шунингдек Абдураззоқнинг география фанини яхши билганлиги мазкур сатрлардан англашилиб турибди. Абдураззоқ истеъдодли ёзувчи бўлганлигидан ҳар бир табиий ҳодисани бадний образлар ва ўхшатишлар, яққол ифодалар билан ҳаяжонли қилиб тасвирлаган. Самарқандий асар ёзар экан, унинг китобхонларга манзур бўлишини, уларни мафтун этишини ўйлаган. Масалан, у Арабистоннинг иссиқ иқлимини мана бундай таърифлаган:

«Баҳор фасли ва кеча-кундуз узунлигига барабар бўлган (21 март) бўлса ҳам, офтобнинг ҳарорати шу қадар иссиқ эдики, кон ичидаги лаълни ва устихон ичидаги илиқни у куйдирар, қин ичидаги шамширни мумдек эритар эди. Қуёш нури ханжар дастасига ишланган гавҳарни лахча чўққа айлантириб юборар эди...

Ҳовуз ичидаги балиқларнинг тани,
Оловга тушган ипакдек бўлиб (қовжираб) куяр эди,
Сувнинг ва ҳавонинг иссиқлигидан,
Балиқ паноҳ излаб ўзини оловга урар эди.
Дашти-биёбонда ов қилиш осон бўлиб қолди,
Чунки қовурилган кийиклар билан биёбон тўлган эди.

...Шу аснода бир куни кечаси шу қадар иссиқ бўлдики, тонг пайтида худди осмон жаҳонга олов ёғдираяпти, дер эдинг; ҳавонинг иссиқлиги осмон авжидаги тез учар қушни ва денгиз қаъридаги балиқни куйдирар эди... Дарахтларга ин қўйган қумри, зағизгон, чумчуқ ва бошқа қушлар эрталаб ўлиб, дарахтлар тагига қулаган эдилар. Бу сўзимда ёлғони йўқ десак ёлғончи бўлмаймиз.

Меваларни етилтирувчи бўлмиш иссиқликнинг оловидан,
Булбул ва чумчуқларнинг мияси қуриб қолган;
Иссиқнинг зўридан ҳар бир шох тепасида,
Қушлар худди юмшоқ ҳалводек (пишиб) қолган».

Самарқандийнинг яна бир тасвирига диққатингизни жалб қилмоқчимиз.

Кема «бир паррандадирки, қанот-у пар ёрдамисиз учад; бир юрувчидирки, оёқ ёрдамисиз ўқдек югурад; бир уловдирки, сувда кўкраги билан жавлон уради; бир балиқдирки, тўлқин ёқасида худди илондек қорни билан сайр қилади; бир ҳилолдирки, минглаб йиллар давомида тўлишмайди; у хилма-хил жониворларни ўзига тўплайди-ю, (ўзи бировга) юк бўлмайди; бир ҳинди табиатли канизак-у, тили ёқимли; бир неча авлоднинг эгаси-ю аммо ўзи бефарзанд; у ўзи бандда-ю, аммо бошқаларни бало тўфонидан халос қилади; ўзи занжирда-ю, аммо худди шамол каби денгиз сувига занжир ташлаган; худди дилини йўқотганлардек на ерда эмас ва на осмонда, худди каромат эгалари сингари сув юзида юрад; бир баҳайбат булутдирки, худди ёввойи ўрдакдек учиб юрад; тик бир камондирки, букилган; худди чарх фалакдек сайёр, ўқи худди Қутб юлдузидек доимо бир қарорда...

Шамол турган кунлари у шамолдан тез юрар,
Қанот ёганида ўқдан ҳам тез учар».

...«Токи кема минглаб силкенишлар билан денгизнинг ўртасига етган эдики,

Ногоҳ денгиз юзида (қаттиқ) шамол қўзғолди,
Ҳар тарафдан наъра ва фарёдлар кўтарилди.
Кеча, кема, шамол, денгиз ва гирдоблар,
(Бари) ёмон ҳодисалар, сабабларини муҳайё қилдилар.

Ногоҳ худди кемадаги (май) пиласидан ичувчилардек беқарор шамоллар таъсирида, (кайфиятни) ўзгартирувчи бир шамол у кемага йўл топди... (кеманинг) силканиши охириги ёқасидек маъшук йўлида чок бўлди, ўқи (мачтаси) эса шамолнинг қаттиқлигидан жонини қошлари камондек эгилди... Тоғдек тўлқинларнинг чайқалишидан кема гоҳ чигириқ гилдирагига сирдош бўлиб айланди, гоҳ қаттиқ шамолнинг турткисидан гаввослардек сув қаърига шўнгиди...»

Саёҳат бошида об-ҳаво баъзи сайёҳларнинг миқозига тўғри келмаганидан, Абдураззоқ билан саёҳатда ҳамроҳ бўлиб юрган ақаси Афифуддин Абдулваҳоб йўлда (Қалҳотда) бетоб бўлиб, вафот этган. Абдураззоқнинг ўзи ҳам қаттиқ хасталаниб, Ҳиндистонга жўнайдиган бир кемага зўрға чиқиб олган. «Денгиз ҳавоси бир қадар соз келиб, тузалиб кетиш умидини берди» деган у.

Элчилар 18 кун деганда Коликут бандарига етганлар. «Коликут хавфсиз ва обод бир бандардир; кўп мамлакат ва диёрларнинг савдогарлари жам бўлиши ва денгиз соҳилидаги ерларнинг, хусусан Ҳабаша, Зирбод ва Загнбор мамлакатларининг молларидан кўллаб нафис нарсалар топилиши билан у Ҳўрмузга ўхшаб кетади», «Коликутдан Маккаини Муборакка кемалар қатнаб туради ва кўпинча мурч олиб боради. Коликут-

ликлар денгизда жуда суръатли бўлади... Бу бандарда ҳамма нарас топилади».

Бу — Ҳиндистоннинг энг жануби-ғарбидаги кўҳна портлардан биридир; ҳозирги номи Қожикод. Абдураззоқдан 56 йил кейин португал сайёҳи Васко да Гама кемалари айни шу порта келиб тўхтаган. Абдураззоқ Самарқандий Коликутдан яна Бижангарга ўтиб, у ерда кўп муддат меҳмон бўлди, ўз элчилик вазифасини ўтаб, ҳиндларнинг ҳаёти, урф-одаглари, байрамларини ҳамда шу ўлканнинг савдо-сотиғи, одамлари, ҳайвонлари ва ўсимликларини кузатган; бу ердаги ажойиботларнинг ҳаммаси Абдураззоқнинг сафарномасида таърифланган.

Абдураззоқ Бижанагар ҳокимидан Шохрухга совға-салом билан қайтар экан, яна кемада йўлга чиққан, бу гал не-не азоб-уқубатлар тортиб, 75 кун деганда Ҳўрмузга етиб келган, сўнгра илгари босиб ўтган йўлдан, Қирмон орқали Ҳиротга қайтган, бу гал унинг сафари уч йил давом этган.

Унинг тасвирлаган Ҳиндистон ажойиботларидан бири — филдир. У бундай ёзган: «саройда сақланадиган филларни кичирп бериб боқадилар... Фил тутиш усули мана бундай: филлар сув ичгани борадиган йўлда чуқур қилиб чоҳ қазийдилар ва устини енгилгина ёпиб қўядилар. Бу жойга фил тушганида унинг яқинига икки-уч кунгача ҳеч ким келмайди. Шундан кейин бир киши келади-да, таёқ билан уни бир марта қаттиқ савалайди. Ногоҳ бошқа бир киши келиб филни ураётган одамни (унинг кўзи олдида) итариб юбориб, қўлидан таёғини тортиб олиб улоқтириб ташлайди ва филга бир оз ўт ташлаб қайтиб кетади. Биринчи киши уни шу хилда бир неча кун давомида савалайди, иккинчиси бундан ман қилади; охири фил иккинчи кишига дўст бўлиб қолади. Сўнгра бу одам оҳиста-оҳиста филнинг ёнига яқинлашиб, унинг олдига филлар яхши кўрадиган мевалардан келтиради; уни силаб-сийпайди, қашилайди. Шу хил

бадан тарбия билан фил унга ром бўлади ва бандга бўйин эгади.

...Баъзан гуноҳкорларни (жиноят қилганларни) филнинг оёғи остига ташлайдилар, фил уларни оёғи билан босиб, хартуми ва тишлари билан парчалаб ўлдиради. Савдогарлар Силондан вилоятларга филлар олиб бориб, газ эътибори билан баҳо қўйиб сотадилар».

Филларнинг шу тарзда сотилишини Бобир ҳам Абдураззоқ Самарқандий каби ҳикоя қилган: «Фил жуссаси катта ва зийрак жонивордир. Ҳар не десалар билур ва ҳар не буюрсалар қилур. Баҳоси улуклиғига ярашадур, қаричлаб (ўлчаб) сотарлар. Ҳар неча улукроқ — баҳоси кўпроқ. Андоқ ривоят қилдиларким, баъзи жазойирда ўн қари фил бўлур эмиш. Бу орада худ тўрт-беш қаридин (3—3,5 метрдан) иккирак (филлар) кўрулмади» («Бобирнома»).

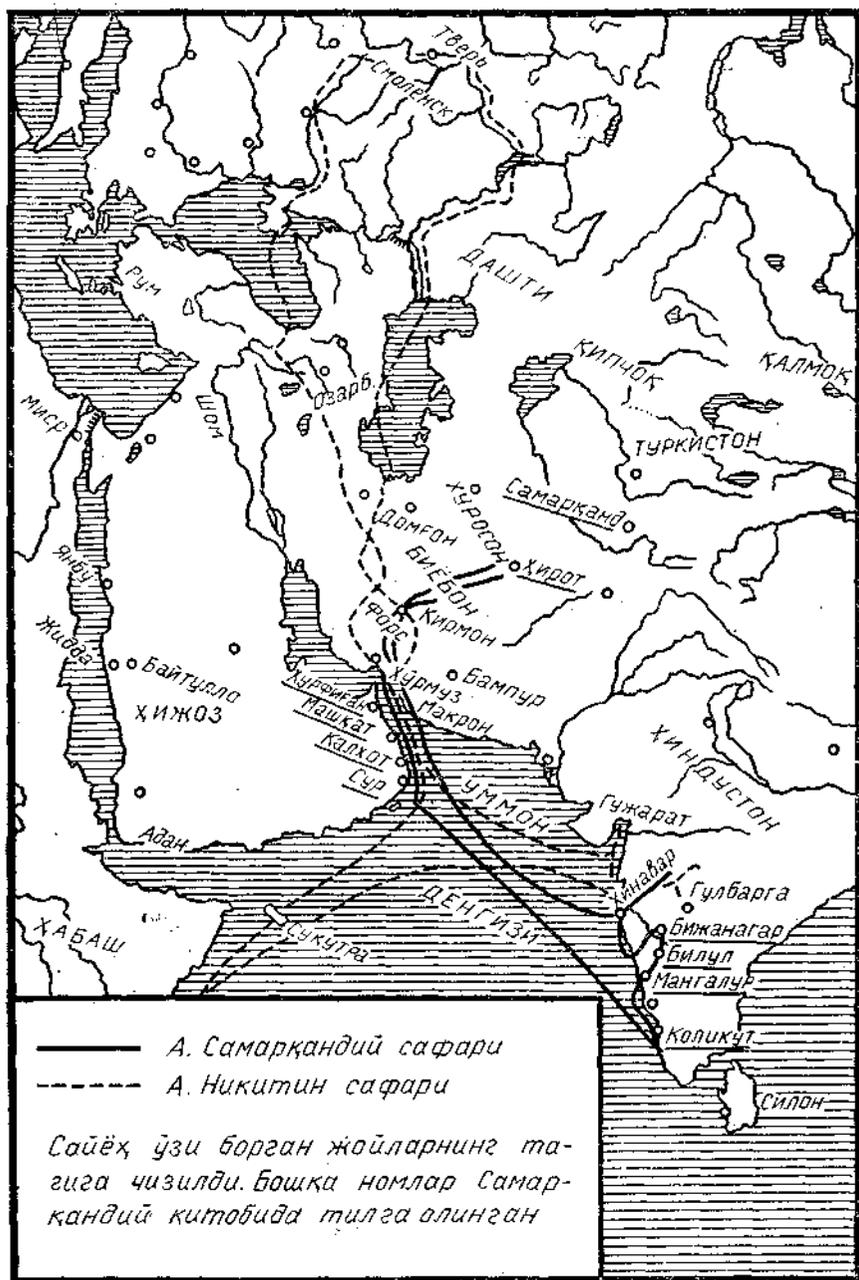
Абдураззоқ Самарқандий тарихий асарида Қорақумнинг жанубий чеккасидаги Бодғис қирларини мана бундай таърифлаган: «Кўклам чоғлари Бодғис атрофлари гўзал қизнинг жамолидан ҳам тозароқ, баҳр очувчи ва маъшуқанинг ваъдасидан ҳам ёқимлироқдир».

Абдураззоқ Самарқандийдан 27 йил (1466—1472 йиллар) кейин Жанубий Ҳиндистонга рус савдогари Афанасий Никитин бориб қолган. Никитин тамомила бошқа мақсадда ва шароитда саёҳат қилган: Абдураззоқ — расмий элчи сифатида, махсус чақириқ билан, тортуқ ва ҳамён билан борган, ёнида бир неча мулозими бўлган; Никитин эса молу мулкдан ажралган савдогар сифатида, мусофирчилик гурбатини чекиб, тасодифан, гайрирасмий тарзда ёлғиз ўзи борган. Абдураззоқ Жанубий Ҳиндистонда ўз тилида сўзлашадиган мусулмон кишиларни, ҳатто ватандошларини учратган бўлса, Никитинда бундай учрашувлар бўлмаган. Бу эса унинг аҳволини оғирлаштирган. Абдураззоқнинг билим даражаси билан Никитиннинг билим даражаси ўртасида фарқ бўлганлиги шубҳасиздир. Шунга қарамай, Абдураззоқ Самарқандий сафарномаси билан Афанасий Никитиннинг «Уч денгиз оша сафар» асари ўртасида талай яқинлик ва ўхшашлик бор. Никитин сафарини шарҳлаган рус олимларининг ҳар қадамда уни Абдураззоқ Самарқандий асарига қиёс қилишлари бежиз эмас. Шу иккала асарнинг баъзи томонларини солиштириб кўрайлик.

Абдураззоқнинг ҳаво ҳароратини тасвирлашини юқоридики баён этдик. Никитин ҳам Жанубий Осиёнинг иссиғи тўғрисида «Хўрмузда офтоб шу қадар жазирамаки, одамни куйдиргидай» деган.

Ҳиндларнинг бадани қорайиб кетганлиги, лунги бойлаб юришларини иккала сайёҳимиз ҳам деярли бирдай ҳикоя қилган.

Абдураззоқ «Филларни қичири бериб боқадилар» деган бўлса, Афанасий Никитин: «отларга ҳам қичири пиширадилар»

Самарқандий ва Никитиннинг саёҳат йўли.
 Картада Самарқандий борган жойларнинг таги чизилган

деган; у будда тўғрисида: «Тик турган одам қиёфасидаги» бут ва «Тош ҳайкалларга сиғинадилар» («молятся они каменным болванам»)... «Хўрмуз — улкан бандар. Жами олам кишилари бу ерда бўлади. Ҳар турли мол ҳам бор. Жаҳонда нимаки яратилса, Хўрмузда топилади... Коликут эса бутун Ҳинд денгизининг бандаридир. Бирон кема кирмасдан ўтмайди» деб ёзган. Абдураззоқ асарида ҳам шу қабилда ёзилган сатрлар бор.

Хуллас, ҳар иккала сайёҳ ўзлари қадам босган жойларни ва ўз кўзлари билан кўрган нарсаларни жуда ҳаққоний тасвирлаганлар, иккаласи ҳам ўша жойларнинг асосий хусусиятларини кўра билганлар. Афанасий Никитиннинг асарида Ҳиндистондан бошқа мамлакатларга доир талай маълумот бор. Абдураззоқда бундай маълумотлар жуда кам. Бунинг устига, Никитин асари Ҳиндистон тўғрисида рус тилида ёзилган биринчи ва энг мукамал асар бўлганидан унинг саёхати ва китобини қадрлашимиз ўринлидир.

Бир қизиқ факт: Никитин оғир аҳволга тушиб қолганда хуросонлик Хўжа Муҳаммад унга катта ёрдам берганини миннатдорчилик билан ҳикоя қилган. Ҳатто Никитин ўзини «мусулмончасига Хўжа Юсуф Хуросоний бўламан» деб таъинлаган.

Биз Абдураззоқ билан ҳам, Никитин билан ҳам баббаравар фахрланамиз. Чунки бу иккала ватандошимиз Ҳиндистонга фарбий европаликлардан бир неча ўн йил олдин сув йўли орқали борган мустақил сайёҳлардир.

УЛУҒБЕК ГЕОГРАФИЯСИ

Улуғбек, бобоси Амир Темурнинг сафарлари даврида, Бағдод шаҳрида туғилган. Ешлигида Мароға (Техрон ёнида) обсерваториясини кўриб, ҳавас билан «мен ҳам шундайни қураман» деб аҳд қилган экан. Улуғбекнинг ёши 26—27 ларга етганда олимлар ҳаёти билан жуда яқинлашган. Унинг атрофида 60—70 тача математик ва астроном олимлар тўпланган.

Улуғбек давридаги илм-фан тўғрисида мана бундай маълумотлар бор. Самарқандда 1408—1410 йилларда илм-фан ривожлана бошлаган. Мадрасанинг 4 тарафида 4 та дарсхона бўлиб, ҳар бирида мударрис ишлаган. Шулардан бири Қозизода бўлган, унинг дарсларига Улуғбек ҳам келиб турган. Улуғбек ўша даврнинг атоқли олими Саид Шариф Журжонийдан ҳам таълим олган, кейинчалик ўзи ҳам математикадан лекциялар ўқиган.

Маълумки, обсерватория 1427—1429 йилларда қурилган. Дастлаб унга Гиёсиддин Жамшид мудир этиб тайинланган. Унинг вафотидан сўнг Қозизода Румий раҳбарлик қилган. Ундан кейин Али Қушчи мудир бўлган. Самарқанд обсерваторияси ва мадрасаларида жиддийгина илмий мунозаралар бўлиб турган. Абу Райҳон Берунийнинг «Қонун Масъудий» асари ҳар гал дастак бўлиб, кўпгина чигал масалаларни ҳал этишда асосий

қўлланма ҳисобланган. Бу китоб Улуғбекнинг кутубхонасида бўлган; Улуғбек ундан кўп фойдаланган.

Ғиёсиддин Жамшид Коший 1420 йилларда отасига (Эронга) йўллаган мактубида Самарқандда илмий ҳаёт қайнаётгани, мадрасаларда лекцияларнинг юксак савиядалиги, Улуғбекнинг продаси ва зўр билимдонлиги ҳақида муфассал ёзган. Улуғбек баъзи қондаларни Абу Райҳондан айнан нақл қилмоқда, деган. Ғиёсиддин Жамшид ўз давридаги подшолар ҳузуринида бўлган бир мажлисда Қозизода Румий ҳам иштирок этганини ҳамда «Қонуни Масъудий»дан бир масала ҳақида илмий мунозара бўлганлигини ҳикоя қилган.

Алишер Навоий шеърининг мана бу сатрлари Улуғбек обсерваторияси хусусида:

«Расадким боғламыш, зеби-жаҳондур

Жаҳон ичра яна бир осмондир;

Билиб бу навъ илми осмоний,

Ки андин ёзди «Зичи Кўрагоний».

«Бобирнома»да бундай дейилган: Улуғбекнинг «Яна бир олий иморати пуштан Кўҳак доманасида расаддурким, зиж битмакнинг олатидир. Уч ошёналиқдир. Улуғбек мирзо бу расад биле, «Зичи Кўрагоний»ни битибтурким, оламда ҳоло (ҳозир) бу зиж мустаъмалдур. Ўзга зиж биле кам амал қилурлар».

Улуғбек раҳбарлигида, Қозизода Румий ва Ғиёсиддин Жамшид бошлаган, улардан сўнг Али Қушчи давом эттирган ва ёзиб битказган «Зичи Кўрагоний» китоби (уни «Зичи султони Кўрагоний», «Зичи жадиди Султоний», «Зичи Улуғбек» деб ҳам атайдилар) Улуғбек обсерваториясининг маҳсулидир ва Ўрта Осиё ҳамда бутун жаҳон фани тарихида шоҳона бир илмий асардир.

Самарқанддаги обсерватория тўғрисида замонавий олимлар ҳам бир қанча илмий ва оммабоп китоблар ёзишган. Буларнинг энг мукаммали проф. Тошмуҳаммад Ниёзович Қориниёзийнинг тадқиқотлари маҳсули.— «Улуғбек ва унинг илмий мероси» номли асаридир.

Биз китобимизда «Зичи Кўрагоний»нинг астрономик томига эмас, балки ундаги географик маълумотларга диққатнигишни жалб этмоқчимиз. Маълумки, «Зичи Кўрагоний»да юлдузлар жадвали билан бирга ер юзидаги шаҳарларнинг географик координаталари ҳам кўрсатилган. Айни шу географик жадвал Т. Н. Қориниёзийнинг китобида, С. М. Горленконинг мақоласида ва Ҳ. Ж. Мамедбейлининг асарида¹ бир қадар изоҳланган. Шунинг кенгроқ таҳлил қилиб кўрайлик.

Дастлаб Ҳ. Ж. Мамедбейлининг ўринсиз бир даъвосига эътироз билдирмоқчимиз. Ҳ. Ж. Мамедбейли бундай дейди: «Нас-

¹ Г. Д. Мамедбейли. Основатель Маранинской обсерватории Мухаммад Насреддин Туси, Баку, 1961.

ридин Тусий тузган «Зижи Элхоний»даги айрим жадваллар, жумладан, шаҳарларнинг географик координаталари жадвали «Зижи Кўрагоний»га гўппа-тўғри кўчириб ёзилган. Синчиклаб текшириш натижасида шу нарса исбот этилдики, 256 шаҳарнинг географик координатаси берилган бу жадвал ҳеч қандай ўзгаришсиз «Зижи Элхоний»дан «Зижи Кўрагоний»га кўчирилган, фақат Самарқанд шаҳрининг координаталаригина бошқатдан аниқланган» (232-бет).

Ҳ. Ж. Мамедбейли сингари, биз ҳам Насриддин Тусийнинг «Зижи Элхоний»даги географик координаталар жадвалини Улуғбек обсерваториясида тузилган «Зижи Кўрагоний»даги географик координаталар жадвалига синчиклаб солиштириб чиқдик. Жаҳоннинг турли кутубхоналарида «Зижи Кўрагоний» асарининг бир қанча қўлёзма нусхалари бор; уларда ҳам 250 тача (247—256) жойнинг координаталари берилган. Ғарбий Европа тилларида нашр этилган Улуғбек жадвалларида ҳам худди шундай.

Биз Тошкентда, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқ-шунослик институти кутубхонасида сақланаётган учта қўлёзманинг географик координаталар жадвали билан танишиб қўйидагиларни аниқладик. 457-қўлёзмада (82б—84а-бетлар) 244 та шаҳар номи, 2118-қўлёзмада (113б—114б-бетлар) — 245 та ном кўрсатилган, 2214-қўлёзмада эса (103б—110а-бетлар) 697 жойнинг географик координаталари берилган. 457 ва 2118-қўлёзмалар ҳамма жиҳатдан бир-бирига ўхшайди: мамлакат ва шаҳарларнинг кетма-кет ёзилиши, узунлик ва кенглик кўрсаткичлари иккаласида ҳам бир хил; фақат хаттот йўл қўйган баъзи хатоларгина бор. 2118-қўлёзмадаги жадвал охирига, рамканинг четига битта ном қўшиб қўйилган. Шунга кўра, бу қўлёзма 457-қўлёзманинг айнан нусхаси ва ундан кейинроқ кўчирилган бўлса керак, деган хулоса чиқариш мумкин. Бироқ 2114-қўлёзма жаҳондаги якка-ягона ва энг мукаммал асардирки, унинг географик жадвалида шаҳарлар сонини қарийб уч баравар қўл. Бизнинг бундан кейинги баёнимиз ана шу манбага асосланади.¹

«Зижи Кўрагоний»даги 697 номнинг 120 тадан кўпроғи икки мартадан, тўрттаси (Халвон, Нишобур, Тус, Тиз шаҳарлари) уч мартадан такрорланган. Қайтариқлар (128 ном) ўчириб ташланиб, бу номлар бир мартадан ёзилса, жами $697 - 128 = 569$ ном қолади. Бунини яхлитлаб 570 деб оламиз. Демак, «Зижи Кўрагоний»да қайтариқлардан ташқари, 570 та шаҳарнинг географик координаталари берилган. Ҳолбуки Тусийнинг «Зижи Элхоний»сида фақат 256 та ном бор эди. Улуғбек буларга яна 314 номни қўшган.

Кўришиб турибдики, бу рақамлар Ҳ. Ж. Мамедбейлининг

¹ Улуғбек ибн Шоҳрух ибн Темур Кўрагон. «Зижи султони Кўрагоний», УЗФАШИ, № 2214.

даъвосини рад қилади. Аксинча, «Зижи Кўрагоний»даги географик жадвалнинг бир қисмигина (ярмидан камроғи) «Зижи Элхоний»дан олинган, дейиш тўғрироқ бўларди. Афтидан, Ҳ. Ж. Мамедбейли Тошкентдаги бу ажойиб қўлэзмани кўрмаган. Тусийдан олинган 256 та шаҳар номи унинг жадвалидан «тўппатўғри» кўчирилмаган. Масалан, Улуғбек жадвалида 1 дан 258 гача бўлган рақамлар билан белгилаб чиқилган шаҳарлар орасида (шулар Тусийдан олинган деб ҳисобланилади) Тусий жадвалидаги 13 шаҳарнинг (55, 58, 59, 63, 76, 89, 90, 97, 167, 226, 246, 256 билан белгиланган шаҳарларнинг) номлари йўқ; шунингдек, айрим шаҳарларнинг кетма-кет ёзилишида ҳам тафовут бор. Буни қуйидаги қиёсий жадвалдан кўриш мумкин:

Т	У	Т	У	Т	У	Т	У
180	172	199	190	201	221	207	227
184	176	214	191	202	222	208	228
187	179	215	192	203	223	209	229
191	183	216	193	204	224	210	230
194	185	217	194	205	225	212	231
195	186	218	195	206	226	213	232

Биринчи қаторда Тусий (Т) — «Зижи Элхоний» жадвалидаги шаҳарлар рўйхати номери кўрсатилади, иккинчи қаторда Улуғбек (У) — «Зижи Кўрагоний» жадвалидаги рўйхат номери келтирилади (бундай номерлар 2214-қўлэзмада бўлмаса ҳам, текширишни осонлаштириш учун ўзимиз рақам қўйиб чиқдик).

Хуллас, Ҳ. Ж. Мамедбейлининг «Улуғбек жадвалида координатаси берилган ҳар бир шаҳар Мароға обсерваторияси жадвалларида бор; бинобарин, Улуғбек жадвалидаги шаҳарлар ва уларнинг жойлари Мароға жадвалидан кўчириб олинган» дейиши учун асос йўқ. Улуғбек обсерваториясида тузилган «Зижи Кўрагоний»нинг географик жадваллари Тусийнинг «Зижи Элхоний»сидаги географик жадваллардан анча фарқ қилади.

Энди, **Беруний** ва **Улуғбек** асарларидаги географик координаталар жадвалларини солиштириб кўрайлик. Бу жадвалларда асосан уч хил тафовут кўзга ташланади; биринчи тафовут—координаталари берилган шаҳарларнинг рўйхати турлича принципларда тузилганлигидир. Беруний жадвалида шаҳарлар ҳаммиша «иқлимий» тартибда, экватордан бошлаб, I—II—III ва ҳоказо «иқлимлар» бўйлаб ёзилган. «Иқлимлар» ичида улар ғарбдан шарққа қараб тартиб қилинган. Улуғбек жадвалида эса шаҳарлар «иқлимлар» принципида эмас, балки умуман ғарбдан шарққа қараб тартиб қилинган. Улуғбек жадвалида гарчи «иқлимлар» графаси бўлса ҳам, унга мамлакатлар номи ёзилган.

Иккинчи тафовут — шаҳарларга берилган географик таъриплардир. Улуғбек жадвалида шаҳар номлари рўйхат қилинган-у,

уларга қўшимча изоҳлар ё ҳеч берилмаган, ёки жуда қисқа изоҳ берилган. Беруний жадвалида эса аксари шаҳарларга қисқа-қисқа таърифлар берилган. Шуниси муҳимки, ҳар иккала жадвалдаги таърифлар деярли бир-бирига ўхшайди. Демак, муаллифлар бир манбадан фойдаланган ёки бундай таърифлар Шарқ географияси учун умумий ва анъанавий бўлиб қолган.

Қуйида бир неча номни мисол тариқасида келтирамиз.

Беруний жадвалида

Улуғбек жадвалида

Қулзум — Қизил денгизнинг четида (шаҳар), бу денгиз яна Суф денгизи номи билан машҳур.

Қулзум — денгиз қирғоғида.

Рамла — Фаластиннинг кичик шаҳри.

Рамла — Фаластиндан.

Қибрис — Шом денгизидаги орол.

Қибрит.

Трабзунда — Румия порти. Бўнтус денгизи қирғоғида.

Трабзунд.

Боб ал-Абвоб — Дарбанди Хазарон номи билан машҳур; денгиз бўйида.

Боб ал-Абвоб.

Бокуйя — оқ нафт (нефть) чиқадиган жой.

Бокуйя.

Қот (Хоразмнинг) иккинчи шаҳри, Жайхуннинг шарқий бетида.

Қот.

Қўстантиния — Рум ва Бўнтус денгизи орасида, Халиж қирғоғида,

Қўстантиния.

Хазар шаҳри — Атил дарёси қирғоғидаги вайроналар.

Хазар шаҳри.

Бундан ташқари, Беруний жадвалида дунёнинг кўпроқ жойи қамраб олинган. Жумладан, унда экватордан жанубдаги ороллар ҳам, чекка шимолдаги ерлар ҳам бор. Урта Осиё анча тўла берилган (бу Беруний бобида таҳлил қилинган эди). Беруний жадвали мамлакатлар ва шаҳарлар сони жиҳатдан бойроқдир.

Улуғбек жадвалининг афзаллиги шундаки, бу жадвалда бир қанча янги номлар бўлишидан ташқари, Берунийдан кейин пайдо бўлган шаҳарлар ва бирмунча аниқ рақамлар (узунлик ва кенглик кўрсаткичлари) берилган.

Учинчи, энг асосий тафовут — жадвалларда қўлланилган бошланғич меридианларнинг турлича эканлигидир.

Беруний жадвалининг сарлавҳасида: «Узунликлар Фарбий океан соҳилидан ҳисобланган» деб, Улуғбек жадвалининг сарлавҳасида эса: «Шаҳарларнинг узунликлари Холидот оролларидан ва кенгликлари экватордан бошлаб ҳисобланган» деб ёзилган. «Зижи Қўрагоний»ни шарҳлаган астроном Биржандий ҳам шунини таъкидлаб ўтган.

Беруний ва Улуғбек жадвалларида бошланғич меридианларнинг икки хиллиги муносабати билан мана бундай саволлар ту-

ғилади: Умуман қандай бошланғич меридианлар бўлган? Беруний ва Улугбек жадвалларидаги бошланғич меридианлар қайси? Беруний меридианларни қандай ўлчаган? «Эпхи Курагоний» муаллифлари жадвални қайси манбаларга асосланиб тuzганлар? Холидот ороллари қаерда?

Астрономия, география ва картография тарихидан маълумки, милoddан илгари II асрда (160—125-йиллар) яшаган буюк астроном Гиппарх Родос ороли билан Александрия шаҳридан ўтган узунликни бошланғич меридиан сифатида белгиллаган. Ундан сўнг Марин Тирский ва Птолемей «Фортунае инсулае» (русчаси «Острова Блаженных» ёки «Счастливые острова») — «Саодат ороллари»ни бошланғич меридиан сифатида белгиллаганлар. Аммо бу ороллар ўша замондаёқ тахминий ва деярли афсонавий ороллар бўлган. «Саодат ороллари» арабчада «Жазоир ас-Саъда» деб аталган.

«Саодат ороллари» европаликлар то XIX асргача картографияда қўлланиб келган Ферро меридианга айнан монанд. Бу меридиан шарқий ва ғарбий яримшарларнинг чегараси — айни вақтда ноль меридиан ҳисобланган. У ҳозирги Гринвич меридианидан 17°40' ғарбдаги, Канар ороллариининг энг чеккасидаги оролдир. Бу чекка орол Яшил бурун билан бир узунликда жойлашган бўлиб, Африканинг ғарбий соҳилига тўғри келади. Беруний қўлланган меридиан ҳам шунинг ўзидир. Бизнинг фикримизча, Птолемейнинг бошланғич меридиани — ўрта асрларнинг «Жазойири ас-Саъда»си — Берунийнинг «Ғарбий океан соҳили» — Ферро меридиани ва Канар ороллари — ҳаммаси бир чизиқда, бир меридиандадир.

Беруний ўзигача маълум бўлган узунликларни мумкин қадар қайтадан текшириб, тузатиб ёзишга тиришган: «Мен бу жадвалда кенглик ва узунликларни бердим, шунга доир бошқа маълумотлар билан таққослашга тиришдим, чунки бундай рақамларнинг ичида ёлғонлари ҳам бор ёки қисман янглиш ўлчанган» («Қонуни Масъудий»).

«Ат-Тафҳим» китобида бу фикр янада равшанроқ ифода этилган: «Жойларнинг кенглик ва узунликлари (менгача) маълум эди. Аммо китобларда нотўғри маълумотлар ҳам учрайдики, афсус, уларни ҳануз тузатиб бўлмайдим. Баъзи маълумотлар тахминий бўлиб қолди, ҳар ҳолда келтирилганларимиз бошқа китоблардагидан кўра ҳақиқатга яқинроқдир».

Демак, Беруний жадвалида баъзи хатолар борлигини ўзиёқ писанда қилган. Шундай қилиб, жадвалдаги узунликларнинг бир қисми Атлантика қирғоғидан ҳисобланган, яна бир қисми шаҳарлар орасидаги масофаларга қараб белгиланган, баъзилари хатолигича қолган, натижада жадвалнинг меридиан кўрсаткичларида изчиллик йўқолган. Буни қуйидаги рақамлар ҳам кўрсатиб турибди. Биз Беруний жадвалидан 100 та машҳур номи олиб текширдик:

9 та жой	Гринвич	меридианидан	28—27°	фарқ	қилади
16	»	»	»	26°	»
9	»	»	»	25°	»
19	»	»	»	24°	»
20	»	»	»	23—22°	»
14	»	»	»	21—20°	»
4	»	»	»	19°	»
7	»	»	»	18—14°	»

Қолган 12 та номнинг кўрсаткичлари ноаниқ (эҳтимол хаттотнинг хатосидир).

Гринвич меридианидан 14° дан 28° гача тафовут қилгандан кейин Беруний жадвалида бирон қатъий қонуниятни аниқлаб бўлмайди. Аммо бошқа бир хусусият кўзга ташланади: Испания шаҳарлари 10° ча фарқ қилади, Урта денгиз бўйидаги шаҳарлар — 24°, Беруний ўзи ўлчаган ёки ўзига анча таниш бўлган шаҳарларнинг меридиани 25—26° фарқ қилади. Аммо шаҳарларнинг параллеллари (кенгликлари) анча аниқ ва тўғри кўрсатилган. XVI асрдан кейин тузилган «Астролябиядан қўлланма» рисоласида ҳам Беруний маълумотлари қисқача такрорланган (Ўз ФАШИ, № 1207).

Энди Улуғбекнинг «Зижи Қўрағоний» жадвалига асос қилинган бош меридианни кўриб чиқайлик. Проф Т. Н. Қориниёзий «Зижи Қўрағоний»даги асосий меридианнинг ўрнини белгилаш мақсадида бир қиёсий жадвал келтириб, Улуғбек жадвалидаги асосий меридианларнинг ўрнини бир қадар аниқ белгилашнинг имконияти йўқлигини айтган.

Улуғбекнинг асосий меридиани форс-тожик тилида ижод қилган кўпчилик астрономларнинг асарларида қўлланилган. Жумладан, XVIII аср бошида Ҳиндистонда тузилган «Муҳаммад шоҳнинг янги астрономик жадваллари»да Улуғбек кўрсаткичлари деярли айнан такрорланган (Ўз ФАШИ, № 440). Грузин олими Вахтаг IV «Зижи Улуғбек»ни грузин тилига таржима қилиб, ўзидан ҳам баъзи изоҳлар қўшган, Улуғбек маълумотлари асосида бир қанча координаталарни аниқлаган.

Кўпчилик Шарқ муаллифларининг асарларида маъмуранинг энг ғарбидаги, Атлантика океанидаги майда ороллар тўдаси Холлидот ороллари («Ҳазоир Холлидот») деб аталган. «Холлидот» сўзи арабча «абадий», «умрбод» деган маънода ишлатилган бўлса керак (И. Ю. Крачковский уни русчага «Вечные острова» деб таржима қилган).

Оролларнинг географик ўрни тўғрисида ўрта асрларда ҳам аниқ бир фикр айтилмаган, ҳозир ҳам тайинли бир фикр йўқ. «Холлидот ороллари» тушунчаси кўпинча «ас-Саъда ороллари» билан аралаштириб юборилган. Шунинг учун ҳам «Холлидот ороллари»ни ҳозирги Канар ороллари деб аташ расм бўлган. Бу тўғрида шарқшуносларнинг жуда кўп мақолалари босилиб чиққан, «Ислом энциклопедияси»да ҳам Канар ороллари де-

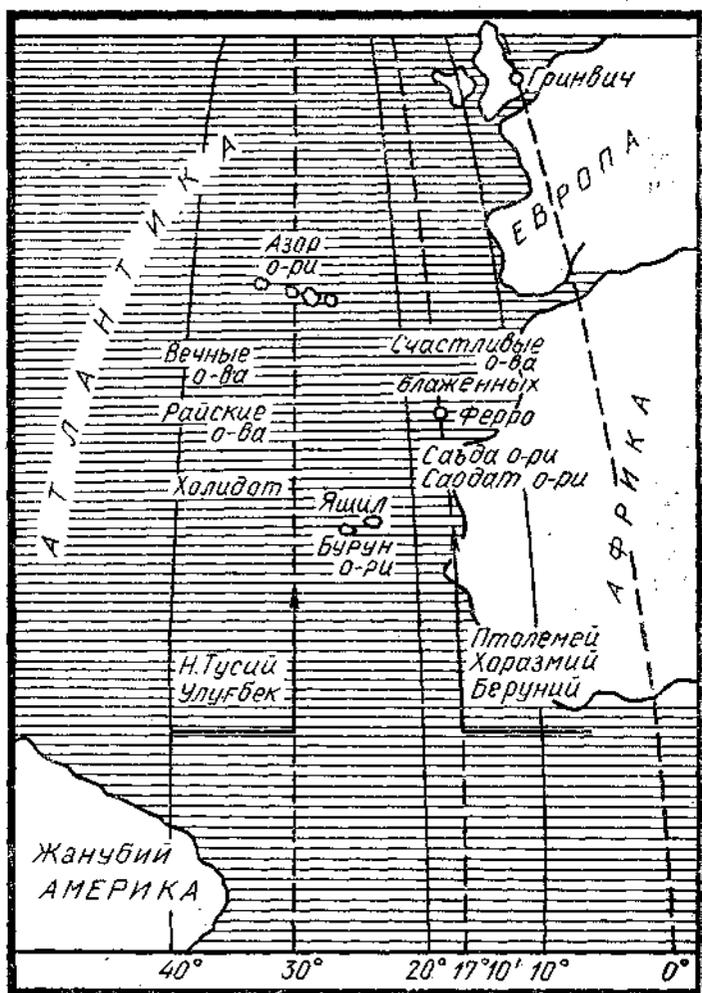
йилган. Биз шу тўғридаги энг янги мулоҳазаларга тўхтаб ўтмоқчимиз.

Озарбайжон астрономи Ҳ. Ж. Мамедбейли Мароға обсерваториясининг илмий меросини ўрганиш натижасида мана бундай мулоҳазаларни илгари сурди: Насриддин Тусийнинг географик жадвалида бошланғич меридиан Холидот оролларида олинган. У меридиан ҳозирги Гринвичдан 34—35° ғарбда, яъни Жанубий Американинг шарқий қисмига тўғри келади. Демак, Насриддин Тусий Американинг мавжудлигини 1271 йилдаёқ — Колумбдан анча илгари билган. Ҳатто Колумбнинг ўзи ҳам янги қитъага боришидан (1492 йил 12 октябрдан) олдин ўша ерлар ҳақида баъзи хабарларни эшитган, эҳтимол махфий равишда бориб келган бўлиши ҳам мумкин. Мароға обсерваториясига келиб-кетиб турган Ғарбий Европа, Хитой, Африка олимлари обсерватория жадваллари билан танишиб, Атлантика океанида олис қуруқлик борлигини билиб олган бўлишлари мумкин.

Ибн Саиднинг дунё картасида Холидот ороллари Африка соҳилидан анча нарига, ҳатто яримшарннинг четига ёзиб қўйилган; араб сайёҳи Харроний «Ғарбий ер»ни тасвирлаб, океанда бир қанча ороллар борлиги ва улардан иккитаси «Холидот» деб аталишини айтган. Колумб ҳам Марказий Америкада ороллар кўплигини айнан Харроний сингари тасвирлаган. Бу икки орол — Гапти ва Кубадир.

Мамедбейлининг чиқарган хулосасига кўра, Холидот ороллари меридиани ҳозирги Антиль ороллари билан Бразилиянинг шарқий соҳилидан ўтади. Биз Мамедбейлининг Колумб саёҳати ҳамда Шарқ олимларининг Европа фанига таъсири тўғрисидаги фикрига қўшилиамиз. Жазоирни Холидотнинг Атлантика океанидаги ороллар бўлиши кераклиги тўғрисидаги мулоҳазасини ҳам тўғри деб топамиз. Аммо Холидот ороллари Куба ёки Бразилия бўлиши шарт эмас. Беруний Холидот оролларининг соҳилдан 10° ёки 200 фарсах (тахминан 1200 км) ғарбда жойлашганлигини таъкидлаган («Геодезия»). Градус тўри чизилган дунё картасининг муаллифи географ ва тарихчи Ҳофиз Абу Мовароуннаҳрнинг ғарбий чеккасини тасвирлаб бундай деган: «Мовароуннаҳр ғарбий чегараси Холидот оролларида ҳисобланса 95° ли жойдир. Баъзи қўлёзмаларда шаҳарларнинг узунлиги (Африка) соҳилидан белгиладикки, рақамлар 10° кам бўлади» (яъни 85°).

Али Қушчининг «Фалакиёт» китобида ёзилишича, «Ғарбий океандаги Холидот ороллари Ернинг обод қисмининг бошланishi деб билганлар, илгари унда одамлар яшаган; баъзилар дунёнинг обод қисмини (Африка) соҳилидан деб айтганлар. Булар орасида 10° фарқ бор». Биржандий ҳам: «Холидот ва Саъда ороллари иккаласи бир эмас. Холидот — Атлантика океани (ичкарасидаги) ороллар соҳилдан 10° ғарбда; Саъда ороллари эса 24 та майда ороллар жумласидан бўлиб, Холидот билан

Бош меридианлар схемаси

(Африка) соҳили ўртасидадир. Халидот оролларины ҳозир сув босган» дейди.

Демак, Халидот асло Канар ороллари эмаслиги ўрта асрлардаёқ айтиб ўтилган. Ахир, Канар ороллари, айтиб ўтганимиздек, Африка соҳили билан бир меридианда турипти. Африканинг энг чекка ғарбий нуқтасидан эмас, балки Марокаш соҳилларидан ўлчаганда ҳам Канар ороллари (жумладан, Гранд—Канария ва Тенериф) соҳилдан бор-йўғи 3°, яъни 300 км ча ғарбадир. Бизнингча, Халидот ороллари Канар ороллари («Саодат ороллари»)дан анча ғарбдаги ё Яшил Бурун ороллари, ёки Азор

оролларидир. Бу ороллар соҳилдан 7—8°, яъни 800 км ча нарида (Беруний ва Биржандий айтганидек, 10° ва 200 фарсахга бирмунча тўғри келади); ерининг юзаси пасттекисликдир («денгиз босган»). Холидотнинг ўзи ҳақиқатан ҳам сув остида қолган бўлиши мумкин. Бу ҳолда ҳам у, барибир, Азор ёки Яшил Бурун ороллариининг ёнида бўлган.

Али Қушчининг «Астрономияга оид рисола»сидаги мана бу сатрлар ҳам фикримизнинг бир қадар исботи бўла олади: «ободонликнинг бошланиш жойи Мағриб томондан... бир вақтлар обод бўлиб, энди хароб бўлган ороллардир. Уларни Жазоирни Холидот («доимий ороллар») дейдилар. Қай бир астрономлар ободонлик бошланиш жойини «Жазоирни Холидот»дан, баъзилари эса Мағриб денгизи Ўқиён соҳилидан олганлар». Бу хусусда бошқа мулоҳаза ҳам бор. Масалан, тошкентлик астроном профессор В. П. Шчеглов Холидот ороллариининг табиатда мавжуд бўлмасдан, фақат символик бир чизиқ сифатида юритилган бўлиши эҳтимолигини айтиб, «Маълумки, Улуғбекнинг географик жадвалидаги жойларнинг узунликлари қайси меридиандан ҳисобланганлиги шу чоққача муаммо бўлиб келмоқда... Афтидан, Улуғбекнинг географик жадвалини тузишда қабул қилинган бошланғич меридиан тўппа-тўғри шартли бир чизиқ бўлгандир ва ўша замонда маълум бўлган бирон аниқ жойга боғланмагандир» дейди.

Шарқ адабиётида Холидот ва Саъда ороллариининг чалкаштириб юборилганлигига ажабланмаса ҳам бўлади. Европа олимлари ҳам «Блаженные острова» («Саодат ороллари») деб баъзан Азор ороллариини, баъзан Қанар ороллариини аташган.

Ҳатто XIX асрда ҳам бошланғич меридианни аниқ айтиша олмаганлар: испанларда бошланғич меридиан — Ферро, инглизларда — Гринвич, французларда — Париж, Россияда — Пулково бўлган. Афтидан, ўрта асрларда ҳам аҳвол шундай бўлган: гоҳо Холидотни, гоҳо Саъдани бошланғич меридиан деб билишган ва баъзан иккаласини бир-бирига ўхшатишган. Европаликлар Холидот ва Саъдани адаштириб бир неча хил атаганлар: Вечные острова, Райские острова, острова Блаженных, Счастливые острова ва ҳоказо.

Улуғбек жадвалига қайтайлик. Унинг жадвалида координаталар Холидот оролларииндан ҳисобланган ва ҳозирги Гринвичдан 23—34° фарқ қилади. Қани, Қанар ороллариини Холидот ороллариини деб ҳисобловчилар ўлчаб кўрсин-чи, бу ороллар Улуғбек жадвалидаги бирон меридианга тўғри келармикан? Масалан, Улуғбек Самарқанднинг узунлигини 99° деган. Қанар оролларииндан ўлчаб кўрилганда бу узунлик фақат 85° бўлади, яъни 14° фарқ қилади. Бу ерда гап ўлчовнинг хатолигида эмас (бундай хатолар бўлган, албатта), балки Холидот Қанар оролларииндан анча ғарбда бўлганлигидадир.

Холидот ороллариини муаммосини тўла ҳал қилиш ва шарқшунослардаги «Холидот — Қанардир» деган фикрга барҳам бериш

учун ҳали талай текстологик ишлар қилиниши ва картографик тадқиқотлар олиб борилиши лозим.

Оқоридаги мунозаралардан қатъи назар, қадимги ноль меридианларнинг ҳозир ҳам тарихий аҳамияти бор. Реконструкция карталари тузиш, фан тарихи босқичларини ўрганиш ва астрономик ўлчашларни таққослаш учун бизга ўша бошланғич меридианлар керак бўлади.

ҲУСАЙН КУБРАВИЙ

Ҳусайн ибн Ҳусайн Хоразмий—Кубравий тўғрисида маълумотлар жуда кам, унинг туғилган ва вафот этган йиллари, бинобарин, қайси даврда яшаганлиги ҳам номаълум. Баъзилар уни «XV—XVI асрларда яшаган» дейдилар («Қирқ олим»). Бироқ Кубравийнинг «Нузҳат ал-маллок фи ҳайъат ал-афлок» («Фалак тузилиши ҳақида севиш эгаси») асари шаҳзода Муизиддин Абул Мунокиб Абдулазиз Кўрагонга бағишланганини эътиборга олсак, бу асар 1440—1450 йиллар оралиғида ёзилган бўлиб чиқади, чунки Абдулазиз Кўрагон — Улуғбекнинг иккинчи ўғли 1450 йилда ўлдирилган. Агар шундай бўлса, у ҳолда Ҳусайн Кубравий асари XV аср Урта Осиё географиясининг ёдгорликлари қаторига қўшилиши керак.

«Нузҳат ал-маллок» асарининг бир нусхаси Тошкентда Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланмоқда (№ 1207/III). Асарнинг сўз бошида кўрсатилишича, асар икки қисм (мақола)дан иборат бўлган. Биринчи қисмида Қуёш ва юлдузлар, осмондаги тўққиз доира, юлдузлар ва Ер шарининг ҳаракати, иккинчи қисмида эса етти иқлим, уларнинг чегаралари, Ойнинг ҳаракати баён этилган ва қиблани аниқлаш йўллари ёритилган. Афсуски, биз учун жуда муҳим бўлган иккинчи қисм Тошкентдаги қўлёзмада сақланмаган, ҳатто биринчи қисми ҳам тўла эмас (СВР, I. 232). Асарда кўпгина шакллар берилган.

АЛИ ҚУШЧИ

Али Қушчининг «XV аср Батлимуси» (Птолемейи) деб аталиши бежиз эмас. У астрономия, математика ва географияга, ҳатто араб тили грамматикасига доир қимматбаҳо асарларнинг муаллифидир. У ҳам дипломат, ҳам муаллим бўлган. Али Қушчи Самарқанд обсерваториясининг илмий меросини сақлаб қолган ва жаҳонга маълум қилган ватандошимиздир.

Аловуддин Али ибн Муҳаммад Самарқандий, тахаллуси Али Қушчи 1402 йилда туғилган, унинг отаси темурийлар авлодидан бўлган, ёшлиги ва етуклик йиллари Самарқандда ўтган. Улуғбек саройида қарчиғайлар боққани учун «Қушчи» дейишган.

Али Қушчи Улуғбекдан ёшроқ бўлса-да, у билан дўст бўлиб, ҳамжиҳатликда ижод қилган. Улуғбек уни кўпинча «ўғлим» деб

атаган. У Улуғбек обсерваториясидаги астрономик ва географик ишлар билан шуғулланган, «Зижи Қўрагоний»ни тузишда қатнашган. Зижнинг Тошкентда сақланаётган нусхаси (инв. № 2214) Улуғбек замонида кўчирилган; уни Али Қушчи таҳрир қилганлиги тўғрисида китобнинг ўзида ёзилган. Улуғбекнинг фожиона ўлиmidан сўнг Али Қушчи обсерваторияда илмий ишларни бир неча йил давом эттира олган.

Руҳонийлар бошлиғи Хўжа Аҳрорнинг Али Қушчига бўлган муносабати тўғрисида бир-бирига қарама-қарши ривоятлар бор. Масалан, бир манбада айтилишича, бир йигит бир бойнинг қошига иш сўраб келганида унинг ёнида ўтирган Хўжа Аҳрор иккиланиб турган бойга: «бу йигитни албатта хизматингизга олинг, у Али Қушчининг шогирди эди», деган эмиш. Бошқа манба («Рашоҳати айн ал-ҳаёт»)да бунинг аксича мисол келтирилган. Бир кунни Али Қушчи ўзининг 9 та шогирди билан Хўжа Аҳрор ёнидан ўтиб кетаётганида Хўжа Аҳрор ёнидаги кишиларга: «Ана, 9 та лайчасини эргаштириб ит келяпти» деган эмиш.

Маълумки, 1451 йилда темурийлардан кейин Самарқанд тахтини султон Абу Саид эгаллади. У Улуғбек тарбиясини кўрган киши эди, шунинг учун бўлса керак, Улуғбекнинг тирик қолган яқин кишиларига, шу жумладан Али Қушчига ҳам ҳомийлик қилган. Али Қушчи 20 йил давомида ўз илмий ишларини давом эттирган. Абу Саиднинг вафотидан (1469 йил) сўнг мамлакатда реакция ва хурофот янада авжига чиққан. Шу сабабли Али Қушчи ўзга мамлакатга кетишга мажбур бўлган.

Хуллас, Али Қушчи қариган чоғида, ҳажга бориш баҳонаси билан Самарқанддан чиқиб кетган. Бу воқеа қачон бўлганлиги аниқ маълум эмас. Самарқандлик математик Хатиповнинг айтишича, Али Қушчи 1453 йилда Эронга кетган, 1462 йилга қадар шу ерда хизмат қилган ва 1465 йилда элчи қилиб тайинланган.

Шарқшунос Асомиддин Уринбоев яқинда қизиқ бир мактуб топди, бу мактуб матбуотда эълон қилинди. Мактубдан маълум бўлишича, Али Қушчи Ҳиротга етганида тахминан 69 ёшида бўлган, ўшанда Абдурахмон Жомий билан илмий мавзуларда суҳбатлашган. 1471 йили Ҳиротдан Эронга ўтган. Эронда уни самимий кутиб олишган. Бу ерда ҳукмдор Узун Ҳасаннинг илтимоси билан бир оз дипломатик хизматда бўлган (Узун Ҳасан оққўюнли ўғузлар сулоласининг давлат бошлиғи, пойтахти Табриз шаҳри). Бир кунни ҳукмдор уни Туркия султони ҳузурига Эрон номидан элчи қилиб юборган.

...Истанбул. Султон саройидаги кечаги маросим тўғрисида бутун пойтахтда дув-дув гап: «Султон Муҳаммад кеча Эрон давлатининг элчиларини қабул қилиптилар. Элчи сарой дарвозасига етиб келиши биланоқ султон аъло ҳазратлари унга пешвоз чиқиптилар-а!

Жами мусулмонларнинг халифаси деган обрў қани энди? Бу

Узуи Ҳасан Эронии ҳурмат қилганларими ё ундан қўрққанларими? Яна Султон Фотиҳ эмиш!»

Миш-миш гаплар кўп-у, аммо кўриниш (қабул) маросими аслида бундай бўлган.

Дарвоза долонида, пастаккина соябон аравада қалин болишга суяниб, жилмайиб турган султонга кўзи тушган элчи Али Қушчи дарҳол отдан тушди-ю, узоқдан бир таъзим қилиб, аммо бошини эгмай, султон томон ғоз юриб келаверди. Султоннинг ўзи секингина аравадан тушиб, икки қўлини чўзган ҳолда элчига яқинлашди. Саломлашишди, қучоқлашишди. Бирон элчини султон бу тариқа қарши олмаган эди.

Биринчи дақиқаданоқ султоннинг фикр-зикри ўзга мавзуга ўтди: «Теурийлар сулоласининг гавҳар кўзи Улугбек мирзо эдилар. Қадамларингизга ҳасанот, фарзанди Улугбек — мавлоно Зайниддин Али Қушчи!» — хитоб қилди султон.

Эрон ҳукмдори Узуи Ҳасан тарафидан Туркия султони ҳузурига элчи бўлиб келган ўзбек олими Али Қушчи бу бағоят самимий муомаладан хийла ҳижолатда қолди. Хусусан элчига ҳамроҳ қилиб юборилган эроний маслаҳатчилар орасида ноқулай ҳолатга тушди. Кўриниш маросимидаги зиёфатда ҳам султон билан Али Қушчи Эрон-Туркия муносабатларини бебаҳс ижобий ҳал этдилар-у, яна нималар тўғрисидадир узоқ суҳбатлашдилар. Кейинчалик тарихдан маълум бўлишича, Али Қушчи ўз оиласи ва ақраболари, хизматкорлари билан жами 200 киши бўлиб Истанбул шаҳрига кўчиб келди. Бу ишнинг бошқа замини ҳам бор эди. Али Қушчи ўз устози, атоқли олим Қозизода Румий билан қуда эдилар. Қизи билан куёви Истанбулда истиқомат қилар эдилар (улардан Қутбиддин Маҳмуд туғилган, унинг фарзанди кейинчалик олим бўлиб етишган; у Мирим Чалабий исми билан машҳурдир).

Али Қушчи 2 йил чамаси Ая София жомесининг мудирини лавозимида ишлаб, бутун мадраса программаларини тартибга солиди, математика ва астрономиядан дарс берди. У рисола навигация билан Рум зиёлиларини ҳайратда қолдирди. Унинг қўлидан деярли ҳар ойда битта асар чиқар эди. Бамисоли бепоён билим денгизини ҳамлаб олган баҳодирки, билимини фонтандек отиб турипти!

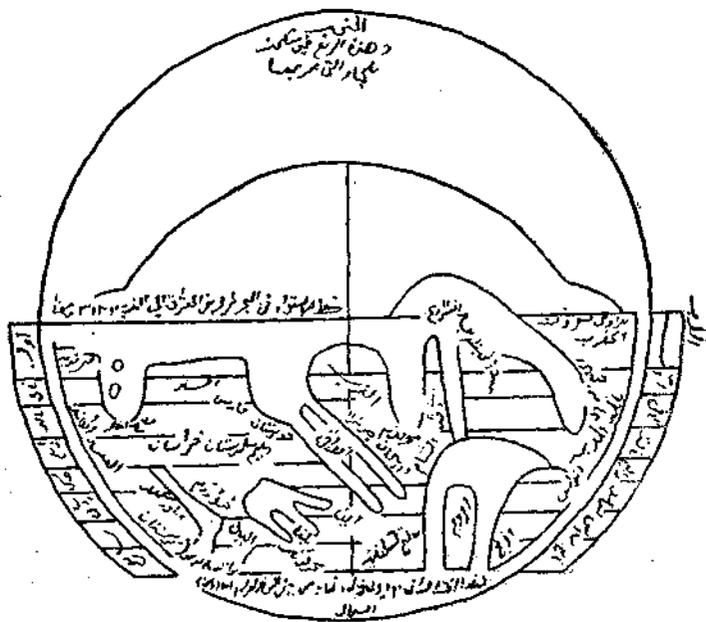
Хаттотлар у ёзган рисоаларни кўчириб, талабалар эса ўқиб улгуролмасди; математикага оид рисола, астрономияга оид асар, тарих китоби, саёҳатнома, фалсафа масалалари, тилшунослик, луғатлар...

Шунинг орасида у Истанбул шаҳрининг кенглик ва узунлик даражаларини янгидан ўлчаб чиқди, каттагина қуёш соати ясаб берди. Баъзилар: «Ажабо! Шу қадар самарадор олим ҳам бўлар экан-да» деб унга таҳсин ўқисалар, бошқалар шубҳада юришар: «Али Қушчи икки шахс бўлса керак — бири Али Қушчи Самарқандий, иккинчиси — Али ибн Муҳаммад Али Қушчи...» лерди.

Али Қушчи Шарқ оламида шу қадар машҳур бўлганки, уни шарафлаган ном, лақаб ва унвонлар бир-биридан улуг: «баҳри улм ва манбаи ирфон Али Қушчи» (Илм денгизи ва ирфон булоғи бўлмиш Али Қушчи); «Ал-Вали ул-уламо Али Қушчи»; «Ал-Вали Уломонддин Али Қушчи»; «Ал-уламо Мавлоно Али Қушчи»; «Зубдат ал-Уламо ал-Тоҳирии Аловуддин ал-Қушчи», «Зайиниддин ал-Қушчи» (Дин кўрки Али Қушчи) ва бошқалар.

Али Қушчининг табиий фанларга доир катта-кичик оригинал асарлари жуда кўп бўлган. Шулар орасида унинг илгари Самарқандда форс-тожик тилида ёзган асарларини янгилаб ва тўлдириб, кейин араб тилида кўчирган китоблари ҳам бор. Масалан, 1473 йилда султонга тақдим этилган «Фатҳия» асари ўша «Рисолаи фил ҳайъа»нинг арабча вариантидир, «Муҳаммадия» рисоласи эса «Рисолаи фил ҳисоб»нинг арабча ёзилган нусхасидир. Али Қушчи бошқа олимларнинг бир қанча муҳим асарларига ҳам шарҳ ёзган.

«Рисола дар илми Ҳайъат» Али Қушчининг энг машҳур астрономик асаридир. У мазкур асарини Самарқанддалигида, 1437—1438 йилларда Улуғбек расадхонасининг илмий кузатишлари ва хулосаларига асосланиб ёзган. Бу китобнинг кейинчалик, 1457 йилда ёзилган нусхалари ҳам бор: улар, афтидан, тuzатилган ва тўлдирилган «иккинчи наشري» бўлса керак. Бу асар яқинда ўзбек тилига таржима қилинди.

Али Қушчи тузган дунё картаси.

Али Қушчининг астрономия соҳасидаги хизматлари бир қанча китобларда баён этилган.

Олимнинг географик меросидан айримларини кўриб чиқамиз.

Али Қушчининг астрономик асарларида Ер шари, иқлимлар, координаталар ва мамлакатлар тўғрисида қимматли маълумотлар бор. Масалан, «Астрономияга оид рисола» даги иккинчи мақоланинг бир қисми Ернинг шакли, Ернинг иқлимларга бўлинишига бағишланган:

«Ер кура (шар) шаклида бўлиб, сатҳининг аксарини сув қоплаган. Ер сатҳининг ободонлик қисмини «рубъи маскун» — одамлар яшайдиган чорак дейдилар. Ер тўртта чоракка — иккита шимолий ва иккита жанубий (чорак)га бўлинади. Субҳ — кун чиқиш томонда офтоб чиқишидан пайдо бўладиган ёруғлик. Шафақ — кун ботиш томонда офтоб ботгандан кейин қоладиган ёруғликдир».

«Астрономияга оид рисола»нинг иқлимлар баёнида дунё картаси чизилган. Қарталарнинг энг мукаммали асарнинг 1457 йилги нусхасидан топилди («Рисолаи фил ҳайъа», Истанбулдаги Ая София кутубхонаси, фонд № 2670, 114-саҳифа).

Картада асосан шимолий яримшар чегаралари кўрсатилган, кўндаланг чизиқлар — иқлимлар чегарасидир. Экваторнинг шарқий яримшардаги узунлиги «3332 фарсанг» — тахминан 20 минг километрга тўғри келади. Ҳақиқатан ҳам шундай. Карта бир мунча схематик тузилган, албатта. Унинг мос келмайдиган жойлари ҳам бор. Шунга қарамай, у Урта Осиё картографиясининг бир намунаси бўлиб ҳисобланади.

Самарқанд обсерваториясининг бир тоқчасида глобус турганлигини, унда иқлимларнинг чегаралари, тоғлар, чўллар денгизлар ва дарёлар белгилаб қўйилганлигини XV аср олимлари ўз кўзлари билан кўрганлар. Демак, Самарқанд астрономлари Ернинг шар шаклидаги тасвирини ясаганлар. Эҳтимол, улар географик жадвалларга асосланиб, дунёнинг географик картасини ҳам тузгандир, картага градус тўрини ҳам чизгандир. Чунки географик жадвал тўллашдан мақсад карта тузиш бўлган. Градус тўрини дастлаб Хирот — Самарқанд олимлари қўллана бошлаганлар. Ҳофизи Абрунинг картаси бунинг далилидир.

XVI АСРДА ГЕОГРАФИЯ

ЗАҲИРИДДИН БОБИР

Баъзилар Бобирни фақат шоир деб биладилар, чунки унинг газаллари машҳур, жуда ўткир, ёқимли ва ҳар кимга манзурдир. Аммо Бобир шоир бўлиш билан бирга, тарихчи, овчи, подшоҳ, машшоқ, лашкарбоши, боғбон, сайёҳ ва бинокор ҳам бўлган. «...фарғоналик Заҳириддин Бобир — Шарқдаги Уйғониш даврининг энг атоқли сиёсий ва маданий арбобларидан бирidir» (С. П. Толстов). Шу билан бирга, Бобирнинг зиддиятли бир шахс, ўз даврининг фарзанди, эксплуататор синфлар намоиядаси, феодал ва тахтпараст шахзода бўлганини ҳам ҳеч ким инкор этмайди.

Бобир кўпгина асарлар ёзган. Унинг асарлари шу қадар қизиқарли, сермазmun, тили ва услуби ёқимлики, ўқиб, ҳеч зерикмайсиз, ҳар ўқиганингизда янгилик топаверасиз. Бобир асарлари бамисоли таги йўқ хазина. Унинг асарларини кўздан кечирсангиз уларнинг география ва табиётга доир маълумотларга жуда бой эканини кўрасиз, муаллифнинг ажойиб ўлкашунос, табиатшунос олим, жасур сайёҳ бўлганлигини пайқаб оласиз.

Биз Бобирнинг умуман табиий фанлар соҳасидаги, хусусан Урта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистон географиясига доир меросини мумкин қадар яхшироқ ўрганиш мақсадида Бобир изидан — Фарғонадан бошлаб Афғонистон орқали то Ҳиндистоннинг жанубига қадар саёҳат қилдик, Бобирга алоқадор жойларнинг фоторасминини олдик, картасини туздик, баъзи қўшимча расмларни ҳам топдик. Сиз, азиз китобхонларни ана шу материаллар билан қисқача таништирмоқчимиз.

Бобир изидан. Заҳириддин Муҳаммад 1483 йил 14 февралда Андижон шаҳрида туғилган. Унинг отаси Умаршайх Мирзо Амир Темурнинг панневараси, Фарғона вилоятининг ҳокими бўлган. Заҳириддиннинг онаси Қутлуғ Нигор хошим Тошкент хонларининг авлодидандир. Тошкентлик Юнусхон Заҳириддиннинг она тарафдан буваси, «Улуғ отаси» бўлган.

Жасурлиги, диловорлиги, довюраклиги туфайли Заҳириддинни ёшлигидан Мирзо Бобир (йўлбарс) деб аташ расм бўлган,

бинобарин, Бобир — Заҳриддин Муҳаммаднинг лақабидир. Заҳриддин 25 ёшга тўлганида (1508 йилда; унинг тўнғич ўғли Ҳумоюн ўша йили туғилган) Кобул шаҳрида «Энди мени Бобир подшоҳ деб аташлар» деб буюрган экан.

Умаршайх Мирзо 1494 йили вафот этган. 12 яшар Заҳриддин шу кундан бошлаб тахтга чиқди, Фарғона вилоятининг ҳокими бўлди. Шу кундан бошлаб у тинч, осойишта ҳаёт кечириш ўрнига турли саргузаштларни, жанг, ур-йиқит, қочиш, тахт талашни, шаҳар олиш каби даҳшатли можароларни бошдан кечири бошлайди. «Ун бир ёшимдан бери икки рамазон ийдини паёпай бир ерда ўқигон эмас эдим» деб койинган Бобир. Чунки Бобир жуда оғир бир даврда тахтга ўлтирган: мамлакат иқтисодий жиҳатдан қийин аҳволга тушиб қолган, ягона ва бақувват ҳоким йўқ, шимолдан кўчманчи ўзбеклар бостириб келаверган. Бобирнинг ўзи ўша вақтларда кенг халқ оммасига таяна билмаган.

Бобирнинг қизи Гулбадан отасининг нотинч ҳаётини бундай таърифлаган: «Тўлиқ 11 йил давомида Мовароуннаҳр ўлкасида чигатой, темурий ва ўзбек султонлари билан шундоқ жанглар ва мудофаалар қилдиларки, уларнинг саноғини батафсил баён қилишга қалам тили ожиз ва нуқсонлидир. (Ҳамроҳлари ва қариндошлари жами) 250 га яқин киши пиёда, елкаларида чопон, оёқларида чорик, қўлларида таёқ бўлгани ҳолда, беяроқ, худого таваккал қилиб, Бадахшон ва Кобулга қараб йўл олдилар» («Ҳумоюннома»).

Бобир Афғонистонда ўрнашиб, аскар тўплаган, сўнгра 1519 йилда Ҳиндистонга қараб йўл олган ва бир неча йил тинмай жанг қилган. 1526 йил апрелида Деҳлининг шимолида, Панипат ёнидаги тарихий жангдан кейин Ҳиндистоннинг шимолий қисмини эгаллаган. Шундай қилиб, фарғоналик шаҳзода Заҳриддин Муҳаммад Бобир бу ерда йирик давлат — ўз подшолигини тузган ва Жамна (Ямуна) дарёси бўйидаги Агра шаҳрида ўз пойтахтини қурган. Бобир 1530 йил кузда қаттиқ хасталаниб, подшоликни катта ўғли Ҳумоюнга топширган ва 26 декабрда вафот этган. Уни Агра шаҳрида, муваққат қурилган мақбарага кўмганлар.

1959 йил февраль ойида Ҳиндистонга дастлаб борганимда Бобирнинг қабрини суриштирдим. У Аграда Боғи Хашт Беҳишт, Зарафшон боғи, боғи Нурафшон (Оромбоғ) сингари хушманзара ва обод боғлар яратган экан. Уни дастлаб боғи Нурафшонга дафн этганлар. Бу боғ ҳозир Ромбоғ деб аталади ва Агра марказидан 2,5 километр нарида, Жамна дарёсининг чап қирғоғидадир. Кейинчалик Бобирнинг хоки Кобулга кўчирилган. Лекин унинг қайси йили кўчирилганлиги аниқ маълум эмас. Баъзи манбаларда 10—12 йилдан сўнг дейилса, Гулбаданбегининг «Ҳумоюннома»сида «2 йил сўнг» дейилган. («Ислом энциклопедияси»да эса «6 ой сўнг Кобулга кўчирилди» деб кўрсатилган. «Ислом Анциклопедияси», жуз 13, 1942 йил, 183-бет,

турк тилида). Ҳар ҳолда Бобирнинг охириги кунларига бағишлаб андак тахминлар билан қўйидаги очеркни тақдим этамиз.

Боғи Бобир. Бир ойдан ошдики, Оромбоғда на ўйин-кулги бор ва на ногора-карнай садоси эшитилади. Одамлар бир-бирига ғамгин назар ташлаб, аста-секин вазмин қадам босарди. Нечун бу боғ сукунат пчра десангиз, Ҳиндистон ҳокими Заҳрирдин Бобир подшоҳ оғир бетоблар.

Малика, шохнинг қизлари, ёру биродарлари, ҳамсухбати Хондамир, илми ҳикмат устоди Абулбақо, Мавлоно Юсуфий табиб, Боқи Тошкандий, Жалол Тошкандий, адиб Шайх Зайн садр, Абдулвоҳид Форнғий, Султон Муҳаммад кўса, Ҳожн Нисомиддин куну-тун тўшак ёнида ўтиришарди.

Ўтган кун Бобир ўзига келди, болишга суяниб бир оз бошини кўтарди. Чорбоғдаги тошқовуз, ҳаммом, қатор-қатор дарахтлар... Узоқда ҳайқириб оқаётган лойқа Жамна баралла кўрниб турарди. Бу дарахтларни Бобир ўзи ўтқазган, ҳовузни ўзи қаздирган, дарёдан эса неча бор кечиб ўтган.

Бобир ҳаялға чўмди. Эсини таниганидан бери бошдан кечирганлари: она муҳаббати, Андижонсойда калла ташлаб чўмилганлари, отадан жудолик, жангу-жадаллар, сарсон-саргардонлик, қор-бўронлар, очлик, подшолик, бегуноҳ қурбонларнинг каллатепалари, айш-ишратлар — ҳаммаси кўз олдидан бирмабир ўтди. Ҳиндлар унга «қаландар султон» деб лақаб қўйганлари ҳам бежиз эмас эди.

Андижонда туғилиб ўсган Бобир ҳозир ўз ватанидан қарийб беш минг чақирим йироқда — Ҳинд юртида ўзини беватан сезди, ўлим тўшагида кўзлари жиққа ёшга тўлди. Подшоҳ қўлига зўрга қалам олди:

Толи йўқи жонимға балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ераб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Бобир ўтган ойда унга Марғилондан совға қилиб келтирилган мош ранг чорси билан кўзини арта туриб, яна қоғозни тўғрилади:

Ҳижрон ғамидин заиф жоним бўлди.
Ғурбат алами бирла ичим қон тўлди.

Уни йўтал тутди. Чап қўлини кўкрагига босиб, сарой деворларига бир-бир қаради-да, титроқ қўллари билан тез-тез ёзиб қўйди:

Ҳижрон қафасида жон қуши рам қиладур,
Ғурбат бу азиз умрни кам қиладур...

Маълумки, Бобир ўтган йил ёзда жанубга қилган сафарида энди тўхтаб қапа қурган эдики, бирдан қаттиқ шамол турди, бўрон бўлди. Бўрон капани кўтариб ташлади, хонтахта устида-

ги сандиқ ағдарилиб кетиб, барча қоғозлар аллақаяқларга со-
вурилди. Бўрон кетидан бирам сел қуйдики, ҳаммаёқ кўлоб
бўлди. Бобир буни шундай ҳикоя қилади:

«Ушбу оқшом таровихдин сўнгра (ёмгур) булутлари қайнаб,
бир замоннинг ичида андоқ тўфон бўлиб, қаттиқ ел қўптиким,
йиқилмагон чодир кам қолди. Мен хиргоҳ (чодир) ичида кито-
бат қиладур, қоғоз ажзони йиғиштирғунча фурсат бўлмади, хир-
гоҳни пешхона (тиргович) била ўқ менинг бошимга йиқти. Хир-
гоҳ тунглуги реза-реза бўлди, (лекин) Тенгри сахлади, осебе
(шикаст) етмади. Китоб ва ажзо фарқ ўл бўлди. Ташвиш била
йиғиштурулди. Сақарлот кат зайлучасига чирмаб, кат остига
кўюб, устига гилемларни ёптук... Машаққат била ўт ёндуруб,
тонг отгунча уюхламай, авроқ ва ажзонинг қурутмоғига машғул
эдук».

Бу қоғозлар Бобирнинг ўттиз йилдан буён ўз она тилида
ёзиб юрган дафтарлари, эсдалик ва ғазаллари — «воқеалар»
эди.

Аттанг, не-не хотиралар ёзилган эди у қоғозларда!

Бобир қолган-қутган қоғозларни тўплаб, эртасигаёқ Аграга
жўнаб кетди. Бундай хотира дафтарлари Аградаги саройда ҳам,
сал наридаги Сигири қалъасида ҳам қолган экан. Бобир қоғоз-
ларнинг ҳаммасини тўплаб, бир дўстига топшириб деди:

Бу оламаро ажаб аламлар кўрдум.

Олам элдан турфа ситамлар кўрдум.

Ҳар ким бу Вақоийъни ўқур, билгайким,

Не ранжу, не меҳнату, не ғамлар кўрдум.

Рўпарасида тиз чўкиб, паришон турган Мирзахонга (у Бай-
рамалининг ўғли эди) буюрдики, «тарих китобимни туркийдан
форсийга келтурганким, туркий билмоғон халойиққа осон бўл-
гай».

Болишга суянган Бобирнинг кўзи яна ёшга тўлди. Агар эрта-
индин вафот этсам, деб ўйлади Бобир, Фарғонага элтиб кўмса-
лар армоним қолмас эди. Бироқ, энди Фарғона йироқ!

Кобул-чи? Қандай ажойиб шаҳар, хушҳаво, мевалар бисёр.
Кўп чорбоғлар очган эдим унда: Шаҳараро, Жаҳонаро, Урта-
боғ... Обиравон ариқлар, ҳовузлар... Тўнғич ўғлим Хумоюн ҳам,
доно қизим Гулбадан ҳам Кобулда туғилган. Иккинчи ўғлим
ҳам Кобулда туғилган — ўша йили Ҳиндистонга сафар қилган
эдим, унга Ҳиндол деб от қўйдим. Аскарларимнинг ярми кобул-
лик. Кобул менга кўп яхшилик қилган. Кобул менинг иккинчи
ватаним бўлди. Кобул арки Болоҳисор менинг доимий хонадо-
ним-ку:

Сабзау гуллар билан жаннат
бўлур Кобул баҳор,
Хосса бу мавсумда борон
ёзисию Гулбаҳор.

Бобир бир нафас кўз юмиб, икки-уч қатла аста йўталди. Пиёладаги анор сувидан бир ҳўплади-да:

— Мени Қобулга элтиб дафн этинглар. Ўз боғимга, супа ёнига қўйинглар. Мақбара бино қилгунча мазоримни сақлаб туринглар,— деди у ҳазин овоз билан.

Бу — улуг Бобирнинг охирги васияти эди.

...Агра мотам ичида. Қизил чопон кийган чавандозлар, ҳиндларнинг одатига кўра, фил устига ўтириб, кўчама-кўча, қишлоқма-қишлоқ ҳамма ёққа овоза қилишди:

— Бобир подшоҳ ҳазратлари дарвеш бўлдилар. Давлатни Ху-моюнга топширдилар.

Бу воқеа 1530 йил 26 декабрь эрталаб юз берди.

Заҳириддин Бобир Ганг қирғогидаги Оромбоғнинг ўртасига (у вақтда Боғи Нурафшон дейилган) дафн этилди. Қарийб икки ярим йил бу муваққат мазор устида маърака тўхтамади. Сўнгра қабр Афғонистонга кўчирилди. Ясатилган от-аравалар, мотам либосини кийган аскарлар тобутни олиб шимол томон йўл олдилар. Сатлаж, Чиноб, Жалом дарёларидан кечиб ўтдилар. Ҳинд дарёсининг Нилоб гузаридан ўтиб, Пешовурга келдилар. Бу ерда яна таниш-билишлар қўшилди. Ҳайбар довонидан ҳам ўтилди. Қобул суви бўйидаги Одинапурга етганда Бобир яратган Боғи Вафо саройида аза тутилди. Ниҳоят, Бодомчашма довонидан ошиб, Қобулга келинди. Бу ерда ҳам мотам маросими бир неча кун давом этди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг жасади ўз боғининг, яъни Боғи Бобирнинг юқори супасига дафн этилди.

Қобулга келган ҳар кимса Бобир мақбарасини кўрмай кетмайдди. Қобулликларнинг ўзи Бобир мақбарасини зиёратгоҳ деб биладилар. Ҳар йили навруз байрамида — 21 март куни аҳоли Боғи Бобирга келиб, биринчи кўчатни ўтқазади. Қобулликларнинг кўчат экиш ҳафталиги шу боғдан бошланади. Бобирга шу қадар иззат-эҳтиром қилган қобулликларга балли! Бобир мақбарасини супуриб-тозалаб турган боғбонларга балли!

Боғи Бобир — Қобул шаҳрининг бир чеккасида, эски шаҳар билан янги шаҳар ўртасида, Шердарвоза номли тепалик ёнбағридадир. Боғнинг майдони бир неча гектар бўлиб, атрофи кунгираддор девор билан қуршалган. Кўча томондан кираверишда катта дарвоза бор. Айтишларича, бу дарвоза ҳамма вақт барчага очиқдир. Унинг ичида хиёбон йўлкалар, гулзорлар, мевазорлар, сайхон жойлар, янги қурилган мактабхона ва чойхона бор. Ҳилол сувли шаршара ёнида икки улкан чинор Бобир замонидан гувоҳлик бериб, атроф-теваракка шох таратиб турипти. Чинорнинг бири шу қадар йўғонки, ўртасидаги қавагига минг-тача гишт тахлаб қўйилган.

Тепаликка кенг зинапоядан чиқилади. Чап томонда катта тош ҳовуз, ўнгда эса Бобирнинг панневараси Шаҳобиддин (Ҳиндистон подшоҳи Шоҳ Жаҳон) 1646 йили қурдирган оқ мрамар мачит бор. Шаҳобиддин ўша йили Балх ва Бадахшонни босиб

Заҳриддин Муҳаммад Бобирнинг Кобулдаги мақбараси (автор фотоси).

олгач, Кобулда ҳам талай вақт туриб, 40 минг рупия харажат билан шу мачитни қурдирган. Айтишларича, Кобулнинг бирдан-бир тош мачити шу бўлган. Ҳовузни Бобирнинг ўзи эни ва бўйини бирдай қилиб қазитдирган. Яқинда уш цементлаб, чўмиладиган жой қилишипти. Сузиш бўйича халқаро спорт мусобақалари ҳам шу ерда ўтказилади.

Зиналардан яна юқори кўтарилиб Бобир мақбараси қурилган супага қадам қўясиз. Мақбара томи тўртта устунга ўрнатилган. Сағананинг бош томонига мрамар лавҳа қўйилган. Унга Бобир шарафига мадҳиялар ва унинг фаолиятидан маълумотлар ёзилган. Лавҳаларни Акбаршоҳнинг ўгли Нуриддин Жаҳонгир 1607 йилда ёздирган экан.

Сағана бошига тик ўрнатилган тош лавҳада мана бу сатрларни ўқидик:

«Подшоҳни, унинг тахтидан нур олло сочилур эди,
Улар Заҳриддин Муҳаммад Бобиршоҳ эди.
Улуғвор ва давлатли ва иқболли ва одилдор ва диндор,
Сипоҳлари тавфиқли ва файзли ва фотиҳ эди.
Олам жисмин қўлга олди ва равшан бўлиб равон бўлди».

Лавҳадаги энг охириги сатр бундай: «Гуфтам фердавс донм жон Бобиршоҳ». Бу абжад ҳисобида ҳижрий 937 га барабар, яъни 1530 йил демакдир — Бобирнинг вафот этган йили.

Мармартошнинг ташқи тарафига бундай ёзилган:

«Ҳазрат Фердавс макон Заҳриддин Муҳаммад Бобир подшоҳнинг пурафшон мақбарасига зиёрат вақтида Ҳазрат Абул Музаффар Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир подшоҳки, ҳазрат арши ашён Жалолиддин Муҳаммад Акбар подшоҳ Ҳазратнинг ўғли, ниятини бажариб, Жаҳонгирнинг тахтга чиқишига икки йил бўлганда ушбу лавҳани ўрнатмоққа фармон қилди. 1016 ҳижрийга мувофиқдир».

Мақбара шипига ҳам ёзувлар битилган. Мақбаранинг икки томонида кичикроқ сағаналар бор. Булар Ҳиндол, унинг қизи Руқия Султон бегим, Ҳумоюннинг ўғли Муҳаммад Ҳаким мирзо, Шоҳ Жаҳоннинг қариноши Гавҳарнисо бегимнинг даҳмаларидир.

Бобирнинг вафотидан сўнг унинг кўпгина асарларини ўғли Ҳумоюн подшоҳ ва невараси Акбаршоҳ китоб тарзида бир неча нусхада кўчиртирганлар; шуларнинг баъзилари бизгача етиб келган. «Бобирнома» ёки «Бобирья» Заҳриддин Муҳаммад Бобирнинг энг йирик асаридир, Бобирнинг Фарғонада ёшлик чоғларидан тортиб то Ҳиндистонда подшоҳ бўлгангача бошдан ўтказганларининг муфассал таърифидир. «Бобирнома»да Бобирнинг ўзи, қавм-қариндошлари, таниш-билишлари, қилган жайғлари, кўрган ва юрган жойлари, уларнинг табиати, бойлиги, одамлари, урф-одатлари, ҳайвонот ва ўсимликлари, хуллас, Фарғонадан Ҳиндистонгача бўлган кенг территория бошдан оёқ тасвирланган. Ҳар бир касб эгаси бу китобдан ўзи учун керакли маълумотни топа олади. Шунга кўра «Бобирнома»нинг ўрта аср охирининг шоҳ асари, энциклопедияси деб аталиши жуда ўринлидир. «Бобирнома» эски ўзбек тилида ёзилган; баъзи бир эски сўзлар ва ибораларини ҳисобга олмаганда, унн ҳар бир саводли киши бемалол ўқий олади ва тушунади.

Бироқ шуниси ачинарлики, «Бобирнома»нинг кўп саҳифалари йўқолиб кетиб, ҳозир у чала бир асар бўлиб қолган. Масалан, унда 910 ҳижрий йил воқеалари, 915 дан 925 йилгача, 927 йилдан 932 йилгача бўлган воқеалар ва 937 йил воқеалари йўқ. Бобир 48 йил умр кўриб, 36 йил давлат арбоби бўлиб турган, «Бобирнома»да шу 36 йил мобайнидаги воқеалар ёзилган бўлиши шубҳасиз; на чора, қўлёзманинг деярли ярми йўқолган.

Яна бир масалага тўхтаб ўтмоқчимиз. Бобир тўғрисидаги кўпгина китобларда «Бобирнома» 1525—1530 йилларда Ҳиндистонда ёзилган, деган фикр такрорланади. Бу унчалик аниқ фикр эмас. «Бобирнома»да деярли 35—36 йиллик воқеалар шунчалик батафсил, тадрижий ва ишонарли қилиб тасвирланганки, бу Бобирнинг хотираси ниҳоятда ўткир бўлганидан далолат беради.

Бобир ўз асари учун ёшлигидан материал тўплаган. Унинг ёнида доимо хотира дафтари бўлган; у кўрган, билган, эшитганларини шу дафтарга ёзиб борган, ҳаёти ва жойларини ўрган-

ган; урушлардан тинчиб, қўли сал бўшаганида шу ёзувларини тартибга солган, эсига тушган воқеаларни қўшиб қўйган, янгиликлар киритган, таҳрир қилган ва, ниҳоят, ҳаёт хотираларни тарзида жаму жам қилган.

«Бобирнома»нинг бир жойида бундай дейилган: «Мундин сўнг яна битилгудек нима назарга келса таҳрир қилғумдир; эшитилгудек нима эшитилса, таҳрир қилғумдир». Яна бир саҳифа-сида бундай эслатма бор: «Аввалги йил Ҳиндистон азимати билан черик отлонгонда сайид Юсуфбекни Қобулда қўюб эдим». Бобир Қобулда туриб Ҳиндистон сафарига отланган вақтини «аввалги йил» деб ҳисоблайди, бу эса 1525 йилдан илгариги даврдир. Китобда бунга ўхшаш эслатмалар учраб туради. Хуллас, «Бобирнома» 1525—1530 йилларда ёзилган дегандан кўра, 1525—1530 йилларда ёзиб тугатилган, дейиш тўғрироқ бўларди.

Бобир ҳаётининг охириги йилларида унга ҳамроҳ бўлганлардан бири Хондамир эди. Алишер Навоий уни «салоҳиятли йигитдир, тарих фанида маҳорати бор» деб ҳурмат билан тилга олган. Хондамир 1528 йил охирида Аграга бориб, ижодий ишини Бобир ҳузурини давом эттирган. Бобир билан сафарда юрганида унинг хотира дафтари билан танишган ва ундан талайгина жумлаларни айнан ёки қисқартириб олган ва ўзининг «Ҳабиб аснёр» асарига қўшган.

Бобир сайёҳ ва табиатшунос. «Бобирнома»ни ўқиган ва ўрганган кимса уни табиёт ва географияни яхши билган киши ёзган, деган хулосага келади. Бобир жаҳонгашта ва олим, географ ва табиатшунос бўлиш, нодир асарлар яратиш учун ёшлигидан тайёрланган, бунга унинг ажойиб саргузаштлари пухта замин яратган.

Заҳириддин жуда ёшлигидан савод чиқарган, ўз мураббийларидан кунт билан таълим олиб, туркий, форсий ва араб тилларидаги адабиёт билан танишган. У болалик чоғидаёқ Ҳирот, Қундуз ва Балхдан келиб-кешиб турган амакилари, тоғалари билан учрашиб турган, уларнинг турли саргузаштларини эшитган. Заҳириддин ўша вақтдаёқ ўлкамиз (Ўзбекистон)нинг географик қиёфасини тасаввур эта билган, унинг тўғрисида янгидан-янги маълумотларни эшитган, шу тарзда унинг географик савияси кундан-кунга кенгая борган.

Заҳириддин сайёҳатга чиқишни яхши кўрган, у сафарларда чиниққан. «Даҳқат — Уратепанинг кўҳпоя кентларидиндур, улуғ тоғнинг тубида тушибтур. Даҳқатда эканда Даҳқатнинг гирд ва навоҳсидаги тоғларни ҳаминша яёқ юриб, сайр қилур эдим. Аксари яланг оёқ юрур эдим. Яланг оёқ қўп юргандин, оёқларим андоқ бўлиб эдиким, тоғ ва тош тафовут қилмас эди»... Андижоннинг шимолидаги бир «қишлоқда эканда ҳар икки-уч кунда овға отланур эдим. Улуғ чангалларни ўртаб, бўғу—марал овлар эдук. Ушоқ чангалларига чарга солиб, қирғовулга қуш солиб кезлар эдук» деб ёзган у.

Заҳириддин 15—16 яшарлигида Фарғона, Самарқанд ва Тошкент ораллигини бир неча мартаба кезиб чиққан. 19 ёшга тўлган йили Ҳисор тарафидан тоққа кўтарилиб, Фондарё ва Искандаркўл орқали Зарафшон водийсига ўтиб, Самарқандга келган. «Камруд дарёсига кириб, юқори боқа юрудук. Танги ва учма йўлларда, тунд ва тез кўталларда қалин от ва тева қолди. Уч-тўрт ора кўнуб, Сира тоғ кўталига етук. Кўтал ва не нав кўтал, қаргиз мундоқ баланд ва танг кўтал кўрулган эмас, ҳеч ыяқт мундоқ танги ва учма йўллар била юрулган эмас. Кўп ташвиш ва суубат била, юз ранж ва машаққат била мухлуқ баланд ва танг кўталлардин ошиб, Фон навоҳисига келдук». Бобирнинг бу жасуруна сафари бундан 480 йилча илгари бўлган. Ҳозирги кунда ҳам бу тоғларда юриш жуда қийин.

Бобир ўлкани билган кишиларни ҳурмат қилган, уларнинг қадрига етган ва улар билан ҳамиша маслаҳатлашган. Бирон сафарга чиқишдан олдин «Ер-сув билур кишиларни чорлаб», атроф ва томонларни суриштирган.

Хуллас, Бобир 21 ёшигача Фарғонадан Бухорогача, Тошкентдан Ҳисор ва Ҳиротгача бўлган барча шаҳар ва қишлоқларни кўрган, йўл ва кўприкларни, дашт ва тоғларни айланган, чуқурлардан, даралардан ўтган ва шўх сойларни кечган.

«Йигирма кунким, Ҳирида (Ҳиротда) эдим, ҳар кунда кўрмаган ерларни отланиб сайр қилур эдим. Бу йигирма кунда маш-хур сайргоҳлардин бир Султон Ҳусайн мирзонинг хоноқоҳидин ўзга ер кўрулмаган шояд қолмади экин», деб ёзган Бобир ва кўрган жойлари орасида шаҳар дарвозаларини, ҳовузлар ва мақбараларни кўрсатиб, Алишер Навоийнинг боғчасини, «Алишер-бекнинг ўлтурар уйларикини, Унсия дерлар, мақбара ва масжиди жоминикини, Қудсия дерлар, мадрасасини ва хонақоҳиникини, Халосия ва Ихлосия дерлар, ҳаммом ва доруш шифосиникини, Сафония ва Шифония дерлар, борини андак фурсатда сайр қилдим» деган.

Бобирнинг қаҳратон қишда қалин қор устидан юриб Ҳиндукуш тоғларидан ошгани ҳам мардонавор сафардир. Унинг подшоҳ бўла туриб, ўзи қорни қавлаб ёр ясаганини ва шу ёрда бўрондан сақланиб ётганини айтмайсиэми. Асарда бу ҳодиса бундай таърифланган: «Қўлимга курак олиб, қор кураб, ўзимга бир жойнамоз миқдори ер ясадим. Қорни кўксимгача қоздим, ҳануз ерга етмайди эди. Ҳарна елга паноҳ бўлди. Уша ёрдаёқ ўлтурдим. Йигитларим: катта ёрда келинг, деб ҳар неча дедиларкин, бормадим. Кўнгулга келди: барча кишиларим қорда ва бўронда қолса-ю, мен иссиқ уйда ва истироҳат билан ётаманми, далада барча одамлар ташвиш билан машаққатда юрсалар-у, мен катта ёр пчида уйку билан фароғатда тураманми? Бу номардлик бўларди, бу ҳамжиҳатликдан йироқ ишдир. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса турайин. Бир форси масал бор: «Марг боёрон сураст» («дўстлар билан бирга ўлсанг — тўйдир»). Ушандоқ бўрон-

да ўзим қазиб ясаган қор чуқурда ўлтирдим. Намоз хуфтонгача қор анча бўрон билан ёғликим, энгашиб ўтириб эдим, орқамда ва бошимда ва қулоқларим устида тўрт эллик қор бор эди».

Бобирнинг Ҳиндистонда вақтида ҳам 7 яшар дилбар қизчаси Гулбадан ва бошқа онла аъзолари билан биргалашиб Агра теварагига, дарё бўйларига узоқ сайрларга чиққани маълум.

У умрининг деярли 36 йилини шу тарзда гоҳо оғир ва қалтис, гоҳо роҳат ва журъатли сафарларда ўтказган ва ўн минглаб километр йўл босган, Фарғонадан Банголагача борган. Шундай қилиб, у чинакам сайёҳ ва олим учун зарур бўлмиш барча фазилатларни эгаллаган.

Бобирнинг саёҳат маршрути. Бобирнинг ҳаёти тўғрисида асар ёзиш учун унинг саёҳат маршрутининг, қаерларда бўлганлигининг катта аҳамияти бор, лекин бу жуда мушкул ишдир.

Шуни айтиш керакки, «Бобирнома»нинг талай қисми (эҳтимол, ҳозиргидан анча каттароқ қисми) қўлёзма ҳолида йўқолиб кетганлигидан Бобирнинг борган ва кўрган жойларининг ҳаммасини охиригача била олмасак керак; бусиз Бобирнинг географик мероси ҳақидаги хулосаларимиз мукамал ва аниқ бўла olmayди. Умуман, «Бобирнома»да бир минггача географик ном — мамлакат, шаҳар, қишлоқ, қалъа, дашт, тоғ, довон, дара, дарё, кўприк, кечик, кўл, чашма, боғ, яйлов, ўтлоқ ва бошқа жойларнинг номлари тилга олинган. Бундан ташқари, Бобир узоқ-узоқ мамлакатларнинг (Арабистон, Ироқ, Эрон, Озарбайжон, Рум, Тибет, Хитой, Қошғар) номларини ҳам келтирганки, бу Бобирнинг дунё тўғрисидаги билими анча кенглигидан далолат беради.

Лекин шунча ном ичидан Бобирнинг ўз кўзи билан кўрганларини танлаб олиш осон иш эмас. Бунинг устига, XV—XVI аср топонимияси ҳозиргидан анча фарқ қилади, йўллар ҳам ўзгариб кетган. Шунинг учун Бобирнинг саёҳат маршрутини чизишда бир қанча тахминларга йўл қўямиз.

Бобирнинг Фарғонадан Афғонистонга борган йўлини қандай чизса бўлади?

1504 йилнинг бошида Бобир Фарғонада эди. 1505 йилнинг охирида эса у Ҳисорга бориб қолади. Орадаги деярли бир ярим йиллик воқеалар номаълум. Фарғонадан Ҳисорга қандай қилиб ўтганини билмаймиз. Буни қуйидагича тахмин қилиш мумкин.

Самарқанд — Қарши орқали Ҳисорга юриш мумкин бўлмаган, чунки Шайбониҳон йўлни тўсиб қўйган. Самарқанд — Зарафшон водийси орқали юриш ҳам хавфли бўлган — у ерларда Шайбониҳон тарафдорлари ҳукмронлик қилган. Бобир Фарғона водийсидан охириги марта кетганида баланд тоғлар (Олай ва Қоратегин) дан ошиб, Масчо қишлоғидан ўтиб, Фарм ва Обигарм орқали Ҳисор водийсига тушган бўлиши мумкин.

«Шайбониҳон Тошқанд ва Шоҳрухияни олгон маҳалда (мен) Сўх билан Ҳушёр кўҳпояларига келиб, бир йилга ёвуқ тақдис-

лиқ била ўтқариб, Қобул азимати қилдим» деган Бобир. Масчо райони Бобирга илгаридан маълум бўлган. Унинг онаси билан хотини ёзда шу ерда дам олишган. Қирғизистоннинг шу атрофдаги Лайлак районида ҳам Бобул қишлоғи борки, у асда Бобир қишлоқдир. Ривоятга кўра, Бобирнинг аскарларидан бир тўдаси шу ерда қолган ва қишлоқ тузганлар.

Бобир Масчо ва Оббурдон (Оби бурдон) қишлоқларига келгач, катта тошларга ўйиб хат ёздиргани ва ўз кўли билан ҳам тошга хат битгани маълум. Бу ҳақда «Бобирнома»да бундай дейилган: «Оббурдон довоғи била Масчо кўҳистониға оштук. Масчонинг кўйиғи кенти Оббурдондур. Бу Оббурдондин кўйи-роқ бир чашма тушубтур, бу чашма бошида мазоредур. Ушбу чашмадин юқори Масчо доҳилидур. Кўйи Фалғарга тааллуқдир. Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидағи тошида қазиб, бу уч байтни сабт эттим:

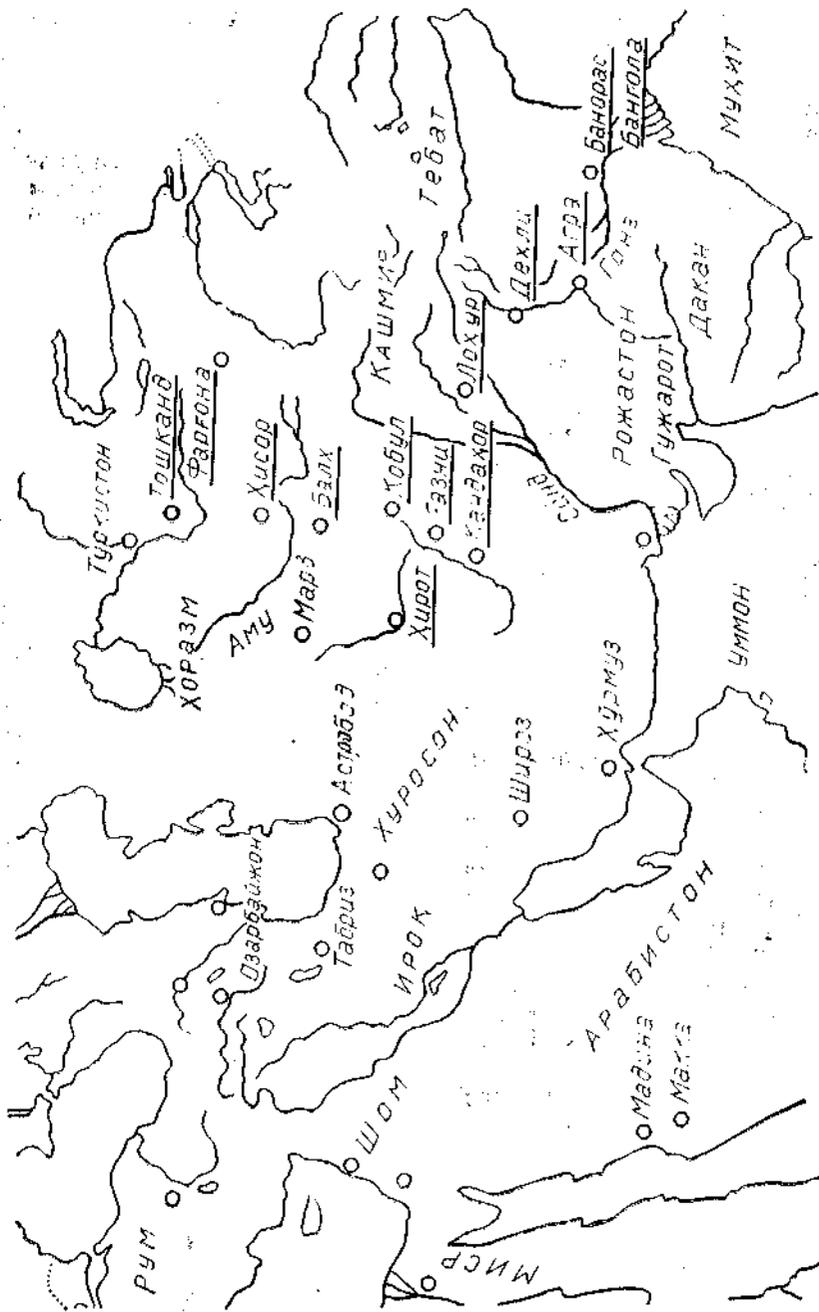
Шунидамки, Жамшиди фарруҳ сирришт,
Ба сарчашмае бар санге навишт:
Барин чашма чун мо баса дам заданд,
Бирафтанд то чашм барҳам заданд.
Гиррифтем олам ба мардию зўр,
Ва лекин набурдем бохуд багур.

(Эшитдимки, қутлуғ табнатли Жамшид бир булоғ бошида тошга бундай деб ёзган: бу булоғ тепасида бизлар сингари кўп кишилар келиб ўлтурдилар, кетдилар ва йўқ бўлдилар. Оламин марданк ва зўрлик билан олдик, лекин ўзимиз билан гўрга элтмадик).

Ул кўҳистонда бу расмдурким, тошқа қазиб абёт ва нималар битирлар».

Аммо бу тошнинг қасрдалиги кейинги йилларгача номаълум эди. 1927 йилда эроншунос олим М. С. Андреев Тожикистон тоғларида экспедицияда юрганида маҳаллий халқдан Бобирнинг тош тахти борлигини эшитган: «Оббурдон довоғидан Уратенага кетаверишда Овчи ва Янгиариқ қишлоқлари ўртасидаги дарада Бобирнинг Даҳқат қишлоғида турганигини билиб олдик. Маҳаллий аҳолни шу ерда катта тегирмон тошидай келадиган бир ясси тошни «тахти Бобир» деб айтдилар. Ривоятга кўра, Бобир шу ердан ўтиб кетатуриб хушманзара бир жойда ҳордиқ чиқариш ва тамадди қилиш учун тўхтаган. Унинг аскарлари катта бир текис тошни топиб, унинг тағига яна бошқа майда тошларни оёқ қилиб, ўртаоспёча тахтга ўхшатиб қўйганлар. Бу ердагилар у тошни ҳали ҳам «тахти Бобирхон» деб аташаркан. Дарҳақиқат Бобир ўша даврда маҳаллий аҳолнига шу ном билан маълум бўлиши керак эди. Унинг номи шу вақтгача бир иборада ишлатилади: «Э, бу нарса Бобирхон замонда бўлган — бамисоли «Доқиюнусдан қолган» дегандек гап».

1941 йилда колхозчилар Шорох қудуғини (бу қудуқ Оббурдон қишлоғининг чеккасида) қазитганларида бир метр чуқур-

Бобир таърифи асосида тузилган Осиё картаси

ликдан катта бир тошни чиқарганлар. Тошнинг бир томошида ҳар хил ёзувлар, жумладан, Бобирнинг ҳам хатлари бор экан. Тожик археологи А. Мухторов 1953 йилда шу ерга махсус бориб тошни текширди ва Душанбага олиб келди, сўнгра ундаги ёзувларини мабуотда эълон қилди. Тошнинг оғирлиги 50 кг, баландлиги 51 см, узунлиги 45 см ва қалинлиги 16 см эди. Бобирнинг хати 20×30 см юзага сиғдирилган. Ҳарфларнинг бўйи 1—2 см бўлиб, тошга 1 мм чуқурликда ўйиб ёзилган. Учала байт ҳам Саъдийнинг «Бўстон»идан олинган.

Кейинчалик А. Мухторов экспедицияси Тожикистон тоғларидан яна 4 та битик тош топди, уларга ҳам Бобирхон номи ёзилган. Фарм ва Ҳайит районларидаги қадимий қалъаларнинг вайроналари остидан топилган турли-туман сопол идишлар, ҳарбий анжомлар орасида Султон Бобир мирзо номи ёзилган тангалар ҳам бўлган.

Бобирнинг Афғонистондаги баъзи маршрутлари, Ҳиндистоннинг ғарби ва жанубидаги саёҳат маршрутлари ҳам шу йўсинда билвосита чизилди. Бобир Тошкент, Пискент ва Оҳангаронда бир неча марта бўлган. Фаргона водийсида Бобир борган энг шарқий жой — Узган шаҳридир. Ўзбекистоннинг ғарби, Бухоро ва Қарши ҳам Бобирга яхши таниш бўлган. Бобир Эрон билан Афғонистон чегарасида, ўша даврнинг энг йирик пойтахтларидан бўлган Ҳиротда бир қанча вақт турган.

Бобир борган энг жанубий шаҳар қайси? Бобир Ҳиндистонда, Ганг дарёсининг водийси бўйлаб анча жанубга, тахминан Ганг дарёси билан Брахмаптура дарёсининг қўшилган жойларигача, яъни қалин тўқайзор, чаңгалзорларгача борган бўлиши мумкин. Гарчи у океanning борлигини бир неча бор таъкидлаган бўлса-да, Бангола (Бенгалия) қўлтиғини, океanni ўз кўзи билан кўрган-кўрмаганлигини айтолмаймиз.

Бобир Бангола чаңгалзорларигача етиб келган бўлса ҳам бу ерларда кўп турмаган, тезда Аграга қайтган, чунки унга, биринчидан, Банголанинг нам, иссиқ ва серёғин ҳавоси ёқмаган, иккинчидан, ўша даврда Бобир империясининг марказида сиёсий вазият бирмунча нотинч бўлган.

География қонуниятлари. Бобир географиясининг баъзи қонуниятларини айтиб ўтишимиз зарур. Бобир ҳар бир территорияни маълум бир тартибда тасвирлаган. Аввало жойнинг географик ўрнини кўрсатган, сўнгра иқлими ва қишлоқ хўжалиги, ўсимликлари, қазилма бойликлари, ҳайвоноти ва аҳолисини таърифлаган. Кейин районларига обзор берган, энг охирида қисқача яқин ясаган. Бу схема жойларнинг хусусиятига қараб баъзан ўзгарган. Лекин ҳар гал ўзига хос шу хусусиятлар уқдириб ўтилган.

Шунингдек, йирик шаҳарларнинг топографияси айтилган, шифобахш жойлар тасвирланган, мамлакатдан чет элга чиқариладиган ва келтириладиган моллар бирма-бир санаб берилган. Бунга Андижоннинг таърифи яққол мисол бўла олади:

«Андижон — Фаргона вилоятининг пойтахтидир. Ошлиги вофир, меваси фарогон, қовун ва узуми яхши бўлур... Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўрғонидан, сўнгра (Андижонникидай) улуғроқ қўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқеъ бўлубтур. Тўққиз тарнов сув кирар... Қалъанинг гирдо-гирди хандақ... Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур».

Бобир асарида қиёсий усул кўп қўлланилган: турли жойлар иқлими, паст-баландлиги, аҳолиси ва бошқа хусусиятлари жиҳатдан таққосланган. Бу эса ҳозирги замон географиясининг энг ёқтирган усулидир. Бобирнинг бу маҳорати билан дурустроқ таништириш мақсадида бир неча мисол келтирамиз.

Бобир Уш билан Қосон (ҳозирги Қосонсой) каби икки баланд жойни таққослаб: «Нечукким Андижон суйи Ушдин келур, Ахси суйи Қосондин келур... Сафо ва ҳавода Уш била Қосон элининг ўхшашлиги бор» деб ёзган. Самарқанд шаҳрини Қобул билан таққослаган; бизнинг ўлкаларда «...Ғазни ва Хоразм совуқлуқ била машҳурдир, нечукким, Ироқайи ва Озарбайжонда Султония билан Табриз совуқлиқ билан шуҳрати бор». Дарҳақиқат, қишда Хоразм Ўзбекистоннинг энг совуқ райони ҳисобланади. Ғазни ҳам теварак-атрофи очиқ, яланг ерда жойлашган. Султония Эроннинг шимолидаги, тоғ этагидаги шаҳар бўлиб, денгиз сатҳидан 1800 м баландда жойлашган; қиши жуда совуқ ва ёзи салқиндир. Ўлка ва мамлакатларнинг аҳолиси ҳам таққосланиб, улар хусусида ажойиб маълумотлар берилган: «...Хурросон ва Самарқандда туркий ва аймоқлар кўчманчилардир. Афғонистонда эса ҳазора ва афғонлар кўчиб юрадилар».

Бобир маъмурий бирликларнинг номларига тўхталиб, катта-роқ вилоят пойтахтига бўйсунадиган вилоятчаларни «...Самарқанд ва Бухоро (ва Афғонистон)да туман дерлар ва Андижон ва Қошғар ва ул орада ўрчин ва Ҳиндистонда паргана дерлар» деган.

Ҳиндистон билан Урта Осиё табиатан бир-бирига мутлақо ўхшамаслиги қуйидагича баён этилган: Ҳиндистон «Бизнинг вилоятларга боқа ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангал ва саҳроси, мавозия ва вилояти, ҳайвонот ва набототи, эли ва тили ва ёмғири ва ели барча ўзгача воқеъ бўлубтур».

Қуйидаги мисоллар ҳам диққатга сазовор. Бунда Бобир офтоб ёғдусининг тоғ ёнбағирларига кўрсатадиган таъсири (экспозиция)га шама қилади: «Қобул вилоятининг шарқ тарафидаги тоғлари икки турлуктур, ғарб тарафидаги тоғлари икки турлуктур. Андароб ва Хўст ва Бадахшонот тоғлари тамом арчалиқ, қалин чашмалиқ, юмшоқ пушталиқ тоғлардур. Ути тоғининг ва пуштасининг ва жулғасининг бирдек бўлур ва хўб бўлур, аксар бўтақа ўти бўлур, отга бисёр сазовор ўттур. Андижон вилоятида бу ўтни бўтқа ўти дерлар... Ғарб тарафидаги тоғлар... бир йўсунлиқ тоғлардур. Ўтлоғи аксар жулғаларида бўлур, ул тоғлар-

дек тоғи ва пуштаси якдаст ўт бўлмас, андоқ қалин йиғочи ва арчаси ҳам йўқтур, вале ўти отқа ва қўйға созовордур...»

Бу жумлаларнинг чуқур маъноси бор. Бобир нам ва қуруқ ҳаво оқимларининг таъсири ҳақида гапирмаган, лекин юқорида келтирилган мисралар Бобир географиясининг чуққиларидан ҳисобланиши мумкин. Улар Афғонистонни геоморфологик, иқлимий ва геоботаника жиҳатлардан районлаштиришга шама эмасмикин?

Бобир кам гап одам бўлган. Унинг асарлари сермазмундир. Бобир географияни образли қилиб, айни вақтда халқ тили билан ифодалаган. Масалан, у ўз асарида бир дўсти айтган байтни келтирган; бу байт «Кобул қандай жой?» деган саволга тўла жавоб бўла олади:

«Бихўр дар эрки Кобул май,
Бигардон коса пайдар-пай,
Ки ҳам кўҳасту ҳам дарё,
Ва ҳам шаҳрасту ҳам саҳро.

(Кобул аркида май ичгин
Айлансин коса пайдар-пай,
Кўринар бундан ҳам тоғу, ҳам дарё,
Ва ҳам шаҳару ва ҳам саҳро)».

Дарҳақиқат, Кобул арки — Болоҳисор шундай баландликдаки, ундан теварақ-атроф баралла кўриниб турган.

1505 йили Кобулнинг шимолида бўлган зилзилани Бобир бундай тасвирлаган: «...Андоқ зилзила бўлдиким, қўрғоннинг фасллари ва боғларининг томлари аксари йиқилиб, шаҳарда ва кентларда кўп уйлар ҳамвор бўлуб, уй ва том остига қолиб ўлган бисёр бўлди. Памғон кентининг уйлари тамом йиқилди. Ётмиш-саксон ўбдон кад худолар том остига қолиб ўлдулар. Памғон била Бектут орасида бир парча ер ким арзи биргина тош отими бўлғай учуб, бир ўқ отими қуйи борди. Учқан ерининг ўрунидан чашмалар пайдо бўлди. Истарғичтин Майдонғача, тахминан олти-етти йиғоч йўл бўлғай, ер андоқ ёрилиб эдиким, баъзи тарафи белча баланд бўлур эди, баъзи тарафи белча паст, ёрилган ерга баъзи ерда киши сиғар эди. Зилзила бўлгон замон жами тоғларининг бошидан гардлар қўпти. Нурулло танбурчи қошимда соз чаладур эди, яна бир соз ҳам бор эди, ўшал замон ҳар икки созини илигига олди, андоқ беихтиёр бўлдиким, созлар бир-бирига урундилар... Тепадаги уйлар аксар туп-туз бўлди. Ушал кун ўттуз уч қатла ер тебрланди. Бир ойғача ҳар кечакундузда икки ва уч қатла ер тебранур эди».

Бобирнинг бу тасвиридан зилзиланингни кучи 9—10 баллга етганлигини тушуниш қийин эмас. Маълумки, Кобул атрофлари актив сейсмик зонага киради, чунки бу ердаги тоғлар (Ҳиндукуш системаси) ҳалигача шаклланаётган ёш бурмали тоғлардир.

Бобирнинг жойларга географик изоҳ беришидан яна мисоллар келтирамиз: Косоннинг «Сафолиқ боғчалари тамом сой ёқасида воқеъ бўлгон учун «пўстини пеш барра» дебтурлар», яъни олдига қоракўл теридан ҳошия тутилган пўстиндай, боғлари дарёнинг икки ёқасидадир.

Бобир услубининг ўзига хослиги яна шундаки, у ўз кўзи билан кўрган жойни, ўзи гувоҳ бўлган воқеани «кўрдим» дейди, кўрмаганини эса тўппа-тўғри «кўрмадим» дейди. Бошқалардан эшитганларини «дерлар», «андоқ ривоят қилурларким», «андоқ дедиларким», «бўлур эмиш» иборалари билан изоҳлайди. Бу реал тасвир Бобир ижодига ҳусндир.

Бобир ҳар бир янги нарса — янги ер, янги халқ, тил ва урф-одатлар, ғалати бўлиб туюлган турли ҳодисалар билан жуда қизиққан, бирон хосиятли жой ҳақида эшитиб қолса, уни ата-йин бориб кўрган, суриштирган, текширган, кейин тасвирлаган. Шу йўл билан баъзан дин аҳлларининг «муъжизалари»ни ҳам фош қилган.

«Дедиларким,— деб ёзган у,— Ғазни қишлоқларида бир мазор бордурким, саловот айтгач, қабр қимирлар эмиш... Сўнгра маълум бўлдиким, бу мазорда турувчи мужовирларнинг ҳийласи-эксандур. Улар қабрнинг устига бир ҳалқа ясабтурлар, ҳар замон ҳалқага тегадурлар, ҳалқа тебрангач, қабр тебрангандек кўринадур. Неччукким, кемага кирмаган эл кемага киргач соҳил ҳаракатлангандай бўлур. Буюрдимким, мужовирлар ҳалқадан йироқ турдилар, бир неча саловот айтдилар, қабрда ҳаракат бўлмади. Буюрдимким, ҳалқани бузуб, қабрнинг устида гумбаз қилдилар. Мужовирларнинг бу ҳаракати таҳдид била ман қилинди».

Бобирнинг хизматкорлари орасида Муҳаммад Шариф номли мунажжим ҳам бўлган. Унинг юлдузларга қараб айтган башоратлари тўғри чиқмаган. Бобир уни ёмон кўриб қолган, у ҳам Бобирдан уялиб, ҳайқииб юрган. Бобир шу мунажжимни мана бундай таърифлаган: «Муҳаммад Шариф мунажжим шумнафас, агарчи менга айтур иложи йўқ эди, ҳар кимга йўлуқса муболағалар била айтур эдиким, «бу айёмда Мирриҳ ғарб саридур, ҳар ким бу тарафдин урушса мағлуб бўлур». Мундоқ шумнафасдан ҳеч ким сўрамаган эди. (Унинг гапи) бедил элнинг кўнглини кўпроқ синдурди. Анинг бу паришон сўзларига қулоқ солмай, қилур ишларимизни тўхтатмадик, уруш ҳозирлигини қила бердик». Бир неча вақтдан сўнг бу мунажжим яна Бобир ҳузурига келганда Бобир уни ҳайдаб юборган. Бобир, хонаси келганда, сохта «олим»ларни дангал қоралаган, ҳийла-найранглариини ўша жойнинг ўзидаёқ фош қилиб, уларнинг шармандасини чиқарган.

«Бобирнома»даги яна бир муҳим далилга эътибор беринг. Маълумки, Уш шаҳрида Тахти Сулаймон тоғи бор; дин аҳллари бунини «муқаддас тоғ», «қадамжой», «зиёратгоҳ»га айлантирган. Бу тоғнинг «муқаддас жой» эмаслиги «Бобирнома»дан тушунилиб турибди. Бобир Уш шаҳрини яхши билган, севган ва ўз аса-

рида уни мароқ билан тасвирлаган, ammo бирор марта ҳам «Тахти Сулаймон» номини тилга олмаган, бу тоғнинг «муқаддаслиги» ва «зиёратгоҳлиги» тўғрисида ҳеч нарса демаган. Ақсинча, бу тоғнинг Бароққўҳ деб аталишини ёзган. Тоғ тепасидаги ҳужра — «оқ уй», дин аҳллари даъво қилганидек, Сулаймон ҳазратларининг «қадамжойи» бўлмасдан, Бобир авлодлари қурган биноларнинг қолдири экан.

Бобир бундай ёзган: «...бу тоғнинг кулласида Султон Махмудхон (XV аср охиридаги Тошкент ҳоқими) бир ҳужра солиб тур, ул ҳужрадан қуйироқ ушбу тоғнинг тумшугида тарих тўққиз юз иккида мен бир айвонлик ҳужра солдим... тамом шаҳр ва маҳаллот оёқ остидадур».

Ҳатто бошқа бир тарихий шахснинг қабри ҳам ўша тоғда бўлган. Академик В. В. Бартольд 1904 йилда Ушда бўлганида Тахти Сулаймон тоғида қорахоний амир Зайниддин Усмон ибн Юсуф Муҳаммад тегин аш Шоший (XII аср) мақбарасини кўрган экан. Демак, Тахти Сулаймон номи ва у билан боғлиқ аъналар XVI асрдан анча кейин пайдо бўлган уйдирмалардир.

Табиатда баъзан «чўл садоси» (песня пустыни) деб аталадиган ажойиб ҳодиса ҳам рўй беради. Бу шундан иборатки, чўлда, саҳрода тўсатдан қумлар куйлай бошлайди. Бу садо, куй гоҳ зўради, гоҳ пасаяди, бамисоли осмондан тушиб, ерга сингиб кетаётгандай сезилади. «Чўл садоси» деб аталувчи ҳодиса Хитой ва Монголияда, Африка ва Арабистонда, Америка ва Урта Осиёда, шунингдек бошқа ерларда ҳам кузатишган. Қумлар баъзи ерларда кечаси, баъзи ерларда эса кундузи куйлайди. Қорақумда қумга оёқ тегиши билан садо эшитила бошлайди. Олимларнинг фикрича, чўлдан садо чиқиши, қумларнинг куйлаши қум зарраларининг электрланиш хусусиятига ҳам, бир-бирига ишқаланишига ҳам боғлиқ.

Заҳриддин Бобир ҳам шундай бир қизиқ ҳодисани таърифлаган: Кобулнинг шимолидаги Кўҳи Доманада «икки даштнинг орасида бир кичикроқ тоғ тушубтур, бу тоғда бир парча қум тушубдур, тоғ бошидин тубигача Хожа Региравон дерлар. Ёзлар дерларким, нақора ва духул уни бу қумдин келур».

Лекин Бобир бу ҳодисани мутлақо илоҳийлаштирмаган, мўъжизаларга боғламаган.

Иқлим ва сув. Бобир иқлим ва метеорологик ҳодисалар билан жуда қизиққан, ўзи борган ҳар бир мамлакатнинг қайси иқлимга мансублигини айтган. Бобир ўқимишли киши бўлганлигидан бу горизонтал зоналикдан хабардор бўлган, албатта. Умуман, ўша даврдаги саводхон ўзбек, тожик ва афғонлар ернинг турли иқлимларини тасаввур эта билганлар.

«Бобирнома»да тоғ ва доvonларни қор босиши ҳақида бир неча марта айтиб ўтилган; бунинг ҳам транспорт учун аҳамияти бор. Бир неча мисол. Ахсида «Ул ахшом маҳкам қаттиқ совуқ эди. Андоқким, баъзининг илик-оёғин совуқ олди. Кўп кишининг қулоқлари олмадек-олмадек қабарчуғланиб эди»...

Асарнинг Афғонистон тўғрисидаги бўлимида мана бундай муҳим бир ифода бор: Кобулда «Гармсёр ва сардсери ёвуқтур. Кобулдин бир кунда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қор ёғмас. Икки соати нужумийда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қори ўқсумас» (яъни Афғонистоннинг иссиқ ва салқин қисмлари бир-бирига яқиндир. Кобулдан бир кун юрсангиз, ҳеч қачон қор ёғмайдиган ерга бориб қоласиз. Бошқа томонга икки соат юрсангиз, қор ҳеч эрмайдиган ердан чиқасиз). Буни ҳозирги тушунчамизга мослаганда тропик иқлим билан субтропик иқлимнинг чегараси Афғонистон жанубидан ўтади, деган хулоса келиб чиқади.

Бобир ўз замонидаёқ Ҳисор тоғларининг жанубий этакларида ёғингарчилик кўп бўлишини билган. Фаннинг аниқлашича, Урта Осиёнинг энг нам жойи айни шу Ҳисор этаклари, Фарм ва Обигарм районларидир.

Фарғона водийсининг «Гирдогирди тоғ воқий бўлубтур. Фарби тарафидаким, Самарқанд ва Хўжанд бўлғай, тоғ йўқтур. Ушбу жонибтин ўзга ҳеч жонибтин қиш ёғи кела олмас». Буни мана бундай тушуниш керак: Фарғона водийси ҳамма томондан тоғлар билан ўралган, унинг фақат ғарб тарафи Хўжанд (ва Бекобод) ёнида очилдир. Қиш фаслида совуқ ҳаво атрофдаги тоғлардан ошиб ўта олмай, фақат ғарб тарафдан — Самарқанд томондан ёпирилиб келади.

Бу ҳақиқатан ҳам ажойиб фикр. Бобир Фарғона иқлимининг қишки ҳолати нимага боғлиқ эканлигини тўғри айтган. Демак, унга ҳаво оқимларининг ғарбдан шарққа қараб эсиши ҳам маълум бўлган. Ҳозирги замон фани айни буни тасдиқлайди.

«Бобирнома»да гидрографияга — дарё ва кўлларга онд маълумотлар ҳам кўп. Дарёларнинг чуқурлиги, музлаши, оқим режими, неча тегирмон сув оқиши, сув манбалари асарда батафсил таърифланган. Самарқанд атрофидаги «Қорасувким, Обираҳмат ҳам дерлар. Кониғилнинг ўртасида оқар, етти-саккиз тегирмон суйн бўлғай... Хон юртида бу Қорасув андоқ юқоридин эврулиб келиб турким, ичида бир ўрду тушгунча ер бор. Чиқар ери хили тор воқий бўлубтур».

География тарихи учун шуниси ҳам муҳимки, Бобир XVI аср бошидаёқ Осиё қитъасидаги асосий сувайирғич сиртини билган. Унинг таъбирича, Ҳиндукуш ва Ҳималай тоғлари шимол ва жануб дарёлари сувини ажратувчи тоғлардир. Чунончи, Кўҳи Бобо ва Бомиён тоғларидан (яъни Ҳиндукушнинг ғарбий қисмидаги баланд қорликдан) «Ҳирманд ва Синд ва Дугоба, Қундуз ва Балхоб суйи чиқар. Дерларким, бир кунда ҳар тўрт дарё суйиндин ичса бўлур».

Дарҳақиқат Кўҳи Бободан шимолга томон Қундуз (Сурхоб) ва Балхоб (Банди Амир) дарёлари, жанубга томон — Ҳилманд, ғарбга томон — Ҳерируд ва Мурғоб, шарққа томон эса Ғурбанд билан Кобул сувлари (Ҳинд — Синд ҳавзаси) оқиб чиқади.

«Кобулнинг ғарби-жанубида улуғ қорлик тоғ тушубтур, қори

қорға етар, кам йил бўлғайким, қорға етмағай. Кобулда яхдонлар яхи туганса, бу тоғдин қор келтуруб яхоб қилиб ичарлар. Кобулдан уч шаръи бўлғай».

Асардаги бошқа гидрогеологик маълумотлар ҳам Бобирнинг чуқур мулоҳазали киши эканлигини исботлайди: «Афғонистон жанубида аскарлар бир сувсиз чўлда қўдилар. Сойни кезиб ўзларига ва молларга сув олдилар... Бу сойдин бир қари-бир ярим қари қазса, сув чиқар эрди. Не ёлғиз бу сойдин мундоқ сув чиқар. Ҳиндистоннинг жами рудларининг бу хосияти бор, бир ярим қари қазса, албатта, сув чиқар. Ажиб қодиредур. Ҳиндистондаким, дарёлардин ўзга оқар сув бўлмас, рудлари мундоқ сувга ёвуқ (яқин) вақиб бўлубтур»... Оби Истода кўли чуқур эмас. «Туз ер учун голибо суйи чуқур эмастур» (бу текис ерда жойлашганидан суви чуқур эмасдир). Бобир дарё ва кўлларни бадний сўзлар ва образлар ишлатиб, катта маҳорат билан тасвирлаган: «...Оби Истодага етдук. Ғариб улуг сув назарга келди. Ул юздаги даштлар худ асло кўрунмайдур. Сув осмон била пайваст кўрунадур, ул юздаги тоғлар ва пушталар нетаврким, серобнинг ул юзидаги тоғ ва пушталар муаллақ кўрунур. Бу тоғлар ва пушталар ҳам ер била кўкнинг орасида муаллақ кўрунадур».

Ўсимлик ва ҳайвонот. Заҳириддин Бобир ажойиб геоботаник ҳам бўлган, ўсимликларни севган ва яхши билган. У Ўзбекистондаги жуда кўп гиёҳ ва дарахтларни, уларнинг хосиятлари ва аҳамиятини шундай таърифлаганки, боғбон, миришкор ва асл табиатшуносгина бунинг урдасидан чиқиши мумкин эди. Бобир қаерга борса, ўша ерда янги дарахтлар ўтқаздирган, боғлар яратган, доривор ўсимликларни топиб малҳам қилган.

«Фарғона вилоятининг гирдо-гирди тоғларида яхши яйловлари бор. Тобулғу йиғочи бу тоғларда бор, ўзга ҳеч ерда бўлмас. Тобулғу бир йиғочедур, пўсти қизил, асо қилурлар, қамчи дастаси ҳам қилурлар, қушларга қафас қилурлар, тарош қилиб тиргаз қилурлар, хили яхши йиғочдур. Табарруклик била йироқ ерларга элтурлар»... Кобулнинг шимоли-шарқидagi тоғларда «ножу (қарағай) ва чилғуза (кедр) ва болут (дуб) ва ханжак йиғочлари бисёр бўлур... Ҳиндустон дарахтларидиндур. Бу Кўхистон элининг чироғлари ҳамом чилғуза йиғочидиндур, шамъдек ёнар, хили ғаробати бордур».

Бобир бир сира лола гулларни текширган. «Бу доманада (тоғ этагида) ранго-ранг ҳар нав лола бўлур. Бир қатла санатим, ўттиз икки-ўттиз уч нав ғайри муқаррар лола чиқди. Бир нав лола бўлурким, андин қизил гул иди келур, лолаи гулбўй дер эдук. Дашти Шайхта бир парча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас».

У, Кобулга шимолдан олча ниҳоли, Ҳиндистондан қила (банан), шакар қамишини келтириб ўтқаздирган. Шакар қамишини Бадахшон билан Бухорога ҳам юбортирган. Кўп жойларда боғ очдирган, айниқса Ҳиндистонда, Аграда бир неча тўқайзор-

ни тартибга солиб, планли тош ҳовузлар қурдирган. «Бир икки бута ток Ҳашт Беҳишт боғида эктуруб эдим, унинг ҳам яхшигина узумлари бўлуб эди».

«Бобирнома»нинг етти бети Ҳиндистон ўсимликларига бағишланган, бу бетларда барча дарахтлар, мевалар, гиёҳ ва гуллар тасвирланган. «Бобирнома»да тилга олинган тропик ўсимликлар номи терминология нуқтаи назаридан ҳам аҳамиятга эга. Асарда банан дарахти қила (қайла) деб аталган. Ҳозир дарсликларимизда кокос пальмаси деб юритиладиган дарахт тўғрисида Бобир бундай деган: «Яна норгилдир, араб муарраб қилиб «норжил» дер. Ҳиндустон эли нолир дейдур... Норгилнинг бири си жавзи ҳиндийдурким, қора қошуқларни андин қилурлар. Улуғроғини гижжакнинг қосаси қилурлар». Шунингдек, норгил пўстидан ип-арқон эшилиши, ёнроғи ичидаги сув, унинг мазаси ва бошқалар тўғрисида ҳам айтиб ўтган.

Хурмо Ҳиндистондан ва Афғонистондан бошқа вилоятларда ҳам бўлади. Лекин Афғонистондан шимолда йўқ. «Барглари шохларининг тубидан учигача икки тарафида бўлур, танаси ноҳамвор ва бадрангдур. Меваси узумнинг хўшаси (боши) дек бўлур, узумнинг хўшасидин хийли улуғроқ бўлур. Дерларким, наботот орасида хурмо дарахтининг икки иши ҳайвонотқа ўхшар: бир улким, нечукким, ҳайвонот бошини кесарлар — ҳаётни мунақатиъ бўлур. Хурмо дарахтининг ҳам боши кесилса дарахти қурур. Яна бир улким, нечукким, ҳайвоноттин бе нар натижа ҳосил бўлмас, хурмо дарахтига ҳам нар хурмодан шохини келтуруб тегурмасалар, яхши бар бермас. Бу сўзнинг ҳақиқати маълум эмас...»

Бобирнинг қуйидаги жумласини ўқиб, ҳар бир ботаник хаёлга чўмса керак. Бобир Ҳиндистондаги амалбед номли мевани тасвирлаб, давом этади: «игнани унинг ичига солсалар — эриб кетади, турушлигиданми экан, ё хосияти шундайми экан. Турушлиги норунж (апельсин) ва лимуча (лимонча) бўлғай».

Ҳайвонот дунёсига келганда Бобир чинакам зоогеографлардан қолишмайди. У ҳар бир ҳайвон ва қушни батафсил таърифлаган. Шуниси муҳимки, Бобир ўз асарига (XVI аср бошида) ҳайвонот дунёсини тўрт типга бўлган: қуруқлик ҳайвонлари, паррандалар, сувда ва сув ёқаларида яшайдиган қушлар, сув ҳайвонлари. Биологлар тили билан айтганда, Бобир, ҳайвонот систематикаси билан ҳам шуғулланган.

Мисоллар келтирайлик. Бобир учар тулкини тасвирлаб, Кобулнинг шимоли-шарқидаги тоғларда «рўбаи паррон бўлур. Рўбаи паррон бир жониворедур, мушукдин улуғроқ, икки қўли била икки бутининг орасида пардадур, шаппаранинг қанотидек, доим келтурурлар эди. Дерларким, у йиғочдин-йиғочга нишебга боқа бир газ отими учар. Мен (ўзим) учқонини кўрмадим. Йиғочқа қўйдук, ҳуст ёрмашиб чиқти, андин қувладилар, қанотини ёйиб, учқандек этиб, беозор тушти» деган. Уша даврда Афғонистон жанубида Даран Нур атрофида маймунлар бўлган.

Бобир, шу ердан шимолда маймун учрамайди, жанубда — Ҳиндистонда бор, деб ёзган. Афғонистон жанубида иссиқ зона билан ўртача зона чегарасидаги бир доvon «эрта ёзлар қушларнинг гузаридур» дейди у. Қушлар фасл ўзгариши билан шу доvon орқали жанубдан шимолга учиб ўтадилар. Маҳаллий аҳоли шу доvonда ғалати усулларда қуш тутганлар. Асарда овчиликка доир жуда кўп маълумотлар берилган. Балиқ ва парранда овлашнинг ажойиб усуллари баён қилинган.

Андижонга доир бир ривоят китобхонларимизга маълумдир: «Ови қуши доғи кўп бўлур, қирғовули беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, бир қирғовулни ускунасини тўрт киши еб тугатолмайду».

Бобирнинг ўзи йўлбарс овида қатнашган, каркидонга найза санчган, елдай чолоғон қулони қулатиб, кийик қувиб хўп ов қилган мергандир. Унинг ҳайвонот, овчилик ва ўсимликлар ҳақида билганларини бир катта китобга ҳам жо қилиб бўлмайди.

XVI аср ўрталарида Деҳлида «Бознома» номли асар пайдо бўлади. Бу асарда қарчигай билан ов қилиш усуллари, қарчигайни танлаш ва боқиш тартиби баён этилган. Китобнинг муаллифи Муҳибали Низомиддинали халифаи Форобийдир; у ёшлигида Бобирга ҳамроҳ бўлиб овларга чиққан, унинг махсус овчиси ҳисобланган, Ҳиндистонда унинг вазири бўлган, Акбар даврида эса Деҳли ҳокими лавозимида ишлаган. Унинг китобида Бобир ва бобирийларнинг овга ишқибозлиги, уларнинг ов санъатини моҳирлик билан эгаллаганликлари қайд қилинган (СВР, I, 323-бетлар).

Сўз ва ном. «Бобирнома» муҳим терминологик манбадир. Унда Ўрта Осиё халқлари ишлатган география терминлари кўп. Шу терминлардан баъзиларини диққатингизга ҳавола қиламиз: *гузар* — кечик, дарёдан ўтадиган жой; *жилға* — кичик сой, дарёча; *найшакар* — шакарқамиш; *пушта* — тепа, баландлик, қир; *танги* — дара, тоғ оралигидаги йўл, чуқур дарё водийси; *учма* — чуқур жар ёқаси, тик ёнбағир, овринг; *ўланг* — ўтлоқ ер, кенг майдон; *чоқор* — тошқўрғон; *яйлоқ* — яйлов, кенг дала. «Тоғдаги ғор ва ковокларни ҳавол дерлар», «ҳили яхши ўлангни кўруқ қилурлар», «туп-туз ер, не тоғ ва не пушта кўрунадур».

Бобир ўз асарида тожикча сўзлар — терминларни ҳам ишлатган; *руд* — дарё; *якраҳа* — сўқмоқ, ёлғиз оёқ йўл; *кўҳноя* — тоғ этаги, адир.

Умуман, Бобир ҳар бир халқнинг тилини ҳурмат қилган, уларнинг тил бойлигидан самарали фойдаланган, форсча, афғонча, ҳиндча терминларни тўғри ишлата билган. Баъзан турли халқлар ишлатадиган терминларни бир-бирига таққослаган, уларга изоҳ ҳам берган.

«Бобирнома»да XVI аср бошидаги жой номлари ўша вақтдаги ҳолатида ва транскрипцияда берилган. Бу номларнинг кўпчилиги баъзи фонетик ўзгаришлар билан ҳозирда ҳам учрайди. Лекин баъзи номлар унутилган, янги ном билан алмаштирилган

ёки бутунлай ишлатилмай қолган. Китобда бир қанча номларнинг этимологияси ҳам тушунтирилган, айримларининг бир неча вариантга берилган. Ўзбекистонда баъзи географик номларнинг бир вақтнинг ўзида ҳам тожикча, ҳам ўзбекча ишлатилиши халқимизнинг илгарилари тожик тилида бемалол гаплаша олганлигидан далолат беради.

Фарғона водийсининг жануби-шарқидаги тоғларни (ҳозирги номи Туркистон тизмаси) Бобир Андижон тоғлари деб, шимолдаги тоғлар (Талас)ни эса Еттикент тоғлари деб атаган. Бу тоғларнинг нариёғида ҳақиқатан ҳам еттига машҳур қишлоқ ва еттига катта дарё бўлган. «Ҳиндустоний гайри Ҳиндустонни Хуросон дер. Нечукким араб гайри Арабин Ажам дер».

«Бобирнома»да Урта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистондаги юзлаб географик номлар, жумладан, Конибодом, Ҳодарвеш, Кўҳисафид, Назаргоҳ, Тошкент, Самарқанд, Сиволак парбат тарихий ва луғавий жиҳатдан изоҳланган. Юзлаб халқ ва қавмларнинг номлари тилга олинганлиги билан «Бобирнома» қимматли этнографик қомус бўлиб ҳам ҳисобланади.

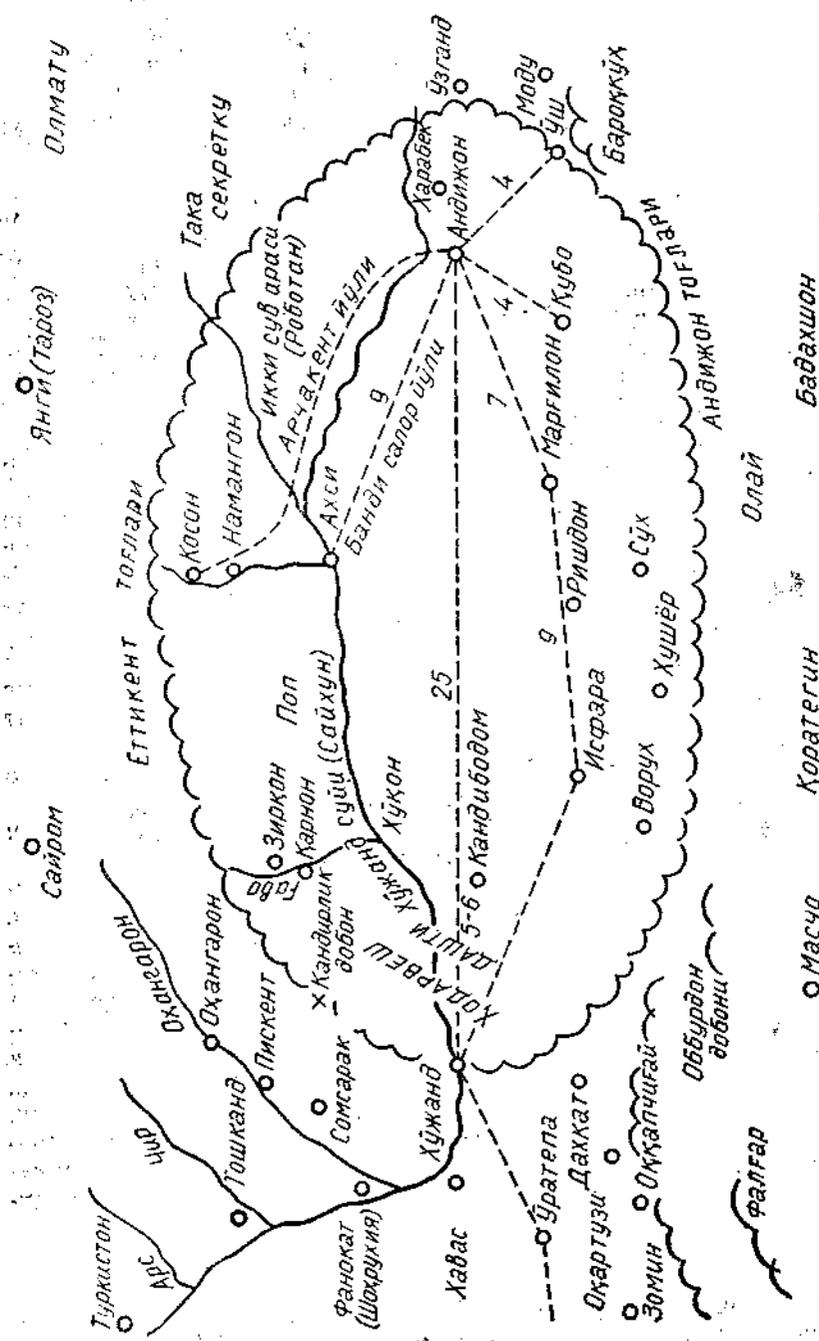
Ўзбекистон. Заҳриддин Бобир — гўзал Фарғонанинг куйичиси. У узоқ элларда эканида она — Ватанини — Ўзбекистонни кўмсаган, дилида ардоқлаган, сақлаган.

Бобир ўз ўлкасининг географиясини жуда яхши билганлигидан Фарғона ва Самарқандни моҳирлик билан тасвирлаган. Биз «Бобирнома»га асосланиб Фарғона вилоятининг схематик картасини тузиб кўрдик (бу карта Бобир юбилейи муносабати билан «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1958 йил 19 февраль сонида эълон қилинди). Картада Фарғона вилоятининг гир атрофи тоғлар билан ўралганлиги, ўртасида Сирдарё (Сайхун, Хўжанд суйи) оқиб ўтиши, вилоятда 7 та йирик шаҳар бўлганлиги кўрсатилди.

Ҳиндистон. Бобир ўз асарида Ҳиндистоннинг табиатини тасвирлар экан, унинг катта мамлакат эканлигини, халқи кўплигини, мевалари хилма-хиллигини, бу улуг вилоятининг шарқи ва жануби, ҳатто ғарби ҳам океан билан ўралганлигини айтиб: «ғарби-шимолида Кобул, Ғазни ва Қандаҳорларнинг пойтахти воқнъ бўлибтир. Жами Ҳиндистон вилоятларининг пойтахти Деҳлидир. Бу ғаройиб мамлакатдир. Бизнинг вилоятларга боқа ўзгача оламдир. Синд (Ҳинд) сувини ўтгач, ер ва сув ва ёғоч ва тош ва эл ва улус ва роҳ ва расм тамоми Ҳиндистон тариқадир.

Ҳиндистонда уч фасл бўлади. Тўрт ойн ёз, тўрт ойн ёмғурий, тўрт ойн қиш. Ҳинд эли йил фаслларининг тўрттар ойн таъйин қилибдирлар... Ҳиндистонда ёмғирлар жуда кўп бўлади. Гоҳ кун бўладики, ўн-ўн беш, йигирма қатла ёғади. Ёғинларида бир замонда селлар келади, ҳеч сув йўқ ерларда дарёлар оқади. Ёғар маҳалида ва ёғиб турган маҳалларида ғарийб яхши ҳаволар бўлади. Айби будирким, ҳаво кўп сернам бўлади» деган.

Заҳриддин Муҳаммад Бобирнинг географик меросини ўр-

Фарғона водийсини Бобир шундай тасаввур этган. Рақамлар массафа (ёғоч)ни билдиради.

ганиш шунинг учун ҳам зарурки, «Бобирнома» ўзбек тилида ёзилган, дастлабки табиий ва тарихий географик илмий асарларнинг энг йиригидир. Бобир Фарғона ва Самарқанд, Афғонистон ва Ҳиндистон географиясини ўзбек тилида биринчи бўлиб тасвирлаган олим десак хато бўлмас.

МУҲАММАД ҲАЙДАР МИРЗА

Муҳаммад Ҳайдар мирза Дуғлот 1499 йили Тошкентда туғилган. Унинг онаси Хуб Нигорхоним Бобирнинг онаси Қутлуғ Нигорхонимнинг сийғисидир. Хуб Нигорхоним билан Қутлуғ Нигорхоним тошкентлик Юнусхоннинг қизларидир. Шундай қилиб, Ҳайдар мирза Бобирга холавачча бўлади. Ҳайдар Мирзонинг отаси — Ҳусайн Қўрагон Тошкент ва Уратепа ҳокими бўлган, 1508 йилда Шайбонийхоннинг амри билан Ҳиротда қатл этилган. Шундан кейин ёш Ҳайдарни ҳам ўлдирмоқчи бўлишган экан, дадасининг дўстлари уни Бухородан Кобулга яширинча олиб кетиб, Бобирга топширганлар. Шу-шу Ҳайдар мирза Бобир ёнида бўлган, кейинчалик бошқа қариндошлари билан биргаликда ва мустақил равишда Қашқар, Еркент, Оқсув, Мўғулистон, Тибет, Ҳиндистон, Кашмир ерларида турли вазифаларда ишлаган.

Бобир уни бундай таърифлаган: «Ҳусайн Қўрагоннинг ўғли Ҳайдар Мирзо эди. Отасини (шайбонийлар) ўлдиргандан сўнг келиб, менинг мулозиматимда 3—4 йил туриб, сўнгра ижозат тилаб Кошғарга хон қошига борди.

Бу тарихда дейдурларким, тойиб бўлуб яхши тарих пайдо қилибтур. Хат ва тасвир ва ўқ ва пайвон ва зиҳгар ҳам нимага илиги часпондур. Таъби назми ҳам бордур. Менга арзадошти келиб эди, иншоси ҳам ёмон эмас» («Бобирнома»).

Бу таърифдан кўриниб турибдики, Ҳайдар мирза анча ўқимишли, қалами ўткир, ширин забон ва серғайрат йигит бўлган. Ҳайдар мирза ўзи ҳақида бундай ёзган: «Менинг отим Ҳайдардир. 13 ёшда султон Саидхон (Қашқардаги қариндошим) хизматига етдим. Оталик шафқати бирла (мен етимни балоғатга) еткурди. 24 йил анинг хизматида таълим ва тарғиб қилмоқ бирла Фузулий китобига машғул бўлиб, айни азимат ва ҳашаматда рўзгор кечирдим. Хат, савдо, шеър, тасвир ва тахсин фанида... моҳир бўлдим. Қолган ҳунарлардан хотам бандлик, хаттотлик, заргарлик, дебонлик, дурадгорлик ва анвон китобки, анинг шарҳи узоққа тортар эрди, мунинг ҳаммасида андоғ эрдимки, бу ҳунарлар устозлари бу бандага шогирдлик ва ожиз келур эрдилар».

Ҳайдар мирзанинг фаолияти тўғрисида «Тарихи Рашидий» китобида кўп маълумотлар бор. Бу асарни Ҳайдар мирза Қашқар ва Еркенд ҳокими Абдурашидхонга бағишлаб ёзган (Абдурашидхон ибн султон Саидхон ибн Юнусхон), шунга кўра «Тарихи Рашидий» деб аталган. Аслида «Ҳайдарнома» дейилса тўғ-

рироқ бўларди. Шунн айтиш керакки, Ҳайдар мирза бу асарни ёзишда Бобирнинг «Воқоиб»идан, яъни «Бобирнома»дан ҳам фойдаланган: «Бобир яна «Воқоиб» бўлиб туркий тарих китобини тавсиф қилибдурки, (биз ҳам) ул тарихдан баъзи ривоятлар баёнга келгусидир... ҳар чандиқ ул китобнинг иборатини (сўзларини) келтирдик».

«Тарихи Рашидий» асари форс-тожик тилида ёзилган, кейинчалик уйғур-ўзбек тилига таржима қилинган¹. 1541—1547 йилларда ёзиб тамомланган. Асар икки қисмдан иборат («бу тарих боблари фикрасти икки дафтарга тартиб берилди», 5-варақ): биринчи қисм — хонлар тарихи (асарнинг бешдан бири), иккинчи қисм — Ҳайдар мирзанинг кўрган-билганлари тафсилоти. «Иккинчи дафтар бандан ҳақир (нинг) аҳволи ва онга салотин, ҳавоқин, ўзбек, чигатой ва ғайри аҳволни ҳамки кўриб, билиб эрдим ва улар воқеатиким, банда уларга ҳамаср эрдим».

Шарқнинг тарихчи ва географлари (Амин Розий, Фиришта, Ҳофиз Таниш Бухорий ва бошқалар)нинг ҳамда ҳозирги замон шарқшуносларининг таъкидлашича, бу китобда ниҳоятда тўғри, аниқ ва қизиқарли маълумотлар ёзилган. Ҳайдар мирзанинг ҳарбий юришлари ва талончилик қилганлигидан ҳам кўз юмиб бўлмайди.

Ҳайдар мирзанинг географик савияси ҳақиқатан ҳам кенг бўлган. Унинг асаридан географияга доир хилма-хил маълумотлар топасиз. Асарда XVI асрдаги турли географик тушунчаларга изоҳлар берилган, вилоятларнинг чегаралари ва майдони аниқ рақамлар билан кўрсатилган, ернинг юзаси, сувлари, ҳайвонот дунёси, аҳолиси, йўллари, савдо-сотиғи баён этилган. Шундай маълумотлардан мисоллар келтирамиз.

Ҳайдар мирза Қирғизистондаги Иссиқкўл бўйларини ҳавас билан кезган ва жуда усталик билан тасвирлаган: «Иссиқкўл (гирд атрофи) 20 кунлик йўлдир. Аммо Иссиқкўлнинг оёғи ҳеч ерга чиқмайди, чунки тўрт атрофи тоғдир. Шунча сувки, Иссиқкўлга кирадир, ҳаммаси ширин ва латифдир. Иссиқкўлга кирмоқлик билан ул мартабада аччиқ бўладирки, мутлақо таҳорат олғоли бўлмайди. Агар қатра сув кўзга ё оғизга тегса (ачиш) пайдо бўлади. Аммо ниҳоятда соф, покиза сувдир... Атрофи ниҳоят латофатликдир. Дарахтлар, шукуфалар, гуллар кўлдир. Бағоят ҳушҳаводир, тоғ-даштларида кийик, ранго-ранг қушлар ва жониворлар тўладир».

Иссиқкўлга кўпгина дарёлар қуйилгани ҳолда ундан бирор-та ҳам дарё оқиб чиқмаслиги, яъни «оёғи ҳеч ерга чиқмаслиги» иккинчи мартаба айтилган хулосадир. Ҳолбуки, Иссиқкўлнинг оқар жойини XIX асрда ҳам излаганлар; ҳатто Чув дарёси шу кўлдан чиқмаётганмикин, деган фаразлар ҳам бўлган.

¹ Муҳаммад Ҳайдар мирза. «Тарихи Рашидий». СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, Ленинград, № Д-138.

«Кўкча денгиз (Балхаш) бир кўлдирки... Ул кўлнинг тўғраси ва баъзи ерлари қиёсан 30 фарсах бўлғай. Вақтики зимистон бўлиб, Кўкча денгиз музлаб қолса, ўзбеклар муз узасидан 2 кеча-кундуз суръат бирла юриб ўтарлар... Аммо зимистоннинг охирида хатардир. Чунки гоҳи муз синиб, 100—200 уйлик киши муз остига тушиб кетарлар. Кўкча денгизнинг суви тотлиғдир. Кўл миқдор сувлар Кўкча денгизга қуюлади. Ҳеч ерга оёғи чиқмайди...».

«Тарихи Рашидий»да Қашмирнинг мукаммал таърифи берилган: «Қашмирнинг узун (бўйи) 100 қуруҳга яқин борудур, 30 фарсах бўлғой. Тўғроси (эни) баъзи ерда 20 қуруҳ ва озроқ ерларда 10 қуруҳ бўлғой. Бу худуднинг ичидоғиси тамом ерлар 4 қисм турур. Бир қисмиси сув билан зироат қиладурғон (суғориладиган) ердир. Бир қисмисини ёмғир суви билан зироат қиладурғон (лалмикор) бўлғай. Бир қисмиси ҳамвор (текис) майдон ерлардирки, батамом бинафша ранг гуллар кўлнинг ва рудхоналарнинг (дарёлар) атрофида унибдир.

Аммо Қашмирнинг ҳавоси тобистонда (ёзда) андоғ латофатлидирки, ҳеч вақт елпуғич ҳожат бўлмайду... Зимистон фаслидаги ҳавоси ниҳоятда эътидолдир (ўртачадир), ҳар қанча тўла (кўп) ёғса ҳам жуба (кийим) киймоққа ҳожат бўлмайди. Чунончи, ул вақтнинг борудати (совуғи) ҳароратни жилвага келтурадир... Сувларким, тоғлардин қуйилади. Латофати оламга гўлғула солибдир. Хуллас, Қашмирга ўхшаган жойни кишики кўрмаган бўлғай.

Мевалардин нашвати, шотут, гилос, олу-олудан тамом ўзга мева бордир...»

Ҳайдар мирза саёҳатномасининг Тибет вилояти тўғрисидаги маълумотлар баён қилинган боблари ҳам диққатга сазовордир. У Тибет сингарни хилват ўлкани обдан кезган.

«Тибат андоғ жойга тушибдирки, аксари халойқининг қадами ул жойга етмабдир (яъни одам бормаган, кўрмаган жойлари кўпдир). Чунки Тибатнинг йўли мушкул ва қаттиқликда ҳадди ниҳоят йўқдир. Чароки Тибат йўли батамом аксари тоғлар, хатарнок дабонлар, ниҳоят, совуқ суви ва чорва, алафи, ўтини ниҳоят оздир. Ул жиҳатдан соҳиби тарихлар Тибатга қадами етмай (Еқут Ҳамавий ёзган) «Муъжам ал-булдон» ва «Жами Котинамо» каби муътабар китобларда Тибат вилоятини, ўзга вилоятга ўхшаш, равшан шарҳ қилмабдирлар. Балки Тибатни бир вилоят гумон қилибдирлар. Неча нимарсани баён қилибдирларки, Тибатга содиқ (тўғри) келмайди. Тибат мамлакатининг тафсили у китобларда йўқдир.

Таҳририга келтурадир. Тибат вилоятининг авзон, тоғ биёбонларининг шарҳи баёнида билмоқ керакки, Тибатнинг замини тулонидир (меридианалдир), яъни шимол билан магрибнинг орасидан жануб билан машриқнинг ораси тарафига кетибдир (яъни шимоли-ғарбдан жануб-шарққа қараб чўзилган) ва у ўз бошидан оёғига 8 ойлик йўлдир. Эни бир ойликдан зиёд эмас.

дир ва ўн кунликдан кам эмас... Тибат ҳамма жойдин баландроқ ердадир ва зероки унинг суви ҳамма ерга борадир...»

Дарҳақиқат, Тибет энг баланд тоғлиқдир, шу сабабдан у ҳамма ерга сув беради, яъни асосий сувайирғичдир. Тибетнинг бу хусусияти ҳозирги замон табий географиясида алоҳида уқдириб ўтилади.

«...Яна кўтос саҳройи жонивордирки, ниҳоят ҳайбатлик. Одамга етса ҳар нимаики қилса бўлғусидир. Хоҳ урса, хоҳ тепса одам саломат қолмағусидир. Агар бу ишларга фурсат топа олмаса, тили билан одамни ҳавога ташларқи, одам 20 газ устун урлаб чиқар, ерга тушса тирик қолмас. Бир кўтоснинг гўшти икки отга юк бўладир. ...Фақир бир вақтда бир кўтосни ўлдирдим. 70 кишига тақсим қилдик. Ҳар бир одамга 4 кунлик озиқ бўлгунча гўшт тегди...»

Ҳайдар мирза баланд тоғларга хос тўтак касаллигини (ҳаво сийраклиги сабаб бўлса керак) бундай тасвирлаган: «Кечаси бир ерга тушдик. Эртаси туриб кўрдикки, лашкар ва от оз қолиб кўринадир. Чун таҳқиқ қилдикки, 200 дан кўпроқ от ўлибдир. Фақирнинг 24 отим бордирки, (ўтлаб) юрур эдилар, 21 таси ўлибдир. Магар онки, уни тўтак (касаллиги) атарлар».

Бу асарда Тибет тўғрисида ёзилган маълумотлар ҳали ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Унда биз ҳали тилга олмаган жуда қизиқ-қизиқ маълумотлар бор.

ГУЛБАДАНБЕГИМ

Гулбаданбегим ўрта аср Шарқдаги бирдан-бир тарихчи аёлдир. Гулбаданбегим Заҳриддин Бобирнинг 1522 йили Қобулда туғилган тўнғич қизидир (унинг онаси Солиҳа Султон бегим — сарой аёллари орасида Дилдор бегим исмила юритилган). Катта акаси Хумоюн ва унинг онаси: яъни Бобирнинг энг доно ва билимдон хотини Моҳимбегим тарбиясини олган ва улар билан Агра шаҳрига кўчиб келган. Отаси Бобир вафот этганида Гулбадан 8 ёшда бўлган, ёшлигидан хат-саводни эгаллагани, чечанлиги, билимга серҳаваслиги, серфаҳмлиги, гидроклилиги туфайли «она қиз» ҳисобланган.

Бобир вафотидан кейин ўғли Хумоюн кўп йиллар мобайнида гоҳо подшоҳлик қилган, гоҳо саргардон бўлиб юрган. Хумоюн 1556 йилда вафот этган. Ундан кейин ўғли Жалолиддин тахтга ўтириб, давлат ишларини йўлга қўйган. Жалолиддинни улуғлаб, Акбаршоҳ деб атаганлар. Акбаршоҳ олим ва шоирларга, бобоси Бобирни ва отаси Хумоюнни кўрган-билганларга улар тўғрисида ва ўз подшолиги ҳақида асар ёзишни топширган. Шу муносабат билан бошқалар қатори Гулбаданбегим ҳам «Хумоюннома» номли тарихий-биографик асар ёзган. Гулбаданбегим ўзбек ва форс тилларида сўзлашган ва ёзган. Аммо сарой тарихчиси Абул Фазл форс тилида китоблар ёзмоқчи бўлганлигидан, Гулбаданбегим ҳам унинг илтимоси билан, ўз хотираларини

форс тилида ёзиб берган¹. Шундай бўлса-да, унинг асарида «кўпгина ўзбек тили иборалари, айрим ҳолларда эса мукаммал жумлалар ҳам бор. Шу билан бирга, асарда ҳинди ва ўрду тилларидан кирган иборалар ҳам учрайди» (С. Азимжонова, Н. Б. Байқова. «Хумоюннома»). «Хумоюннома» 1585—1587 йилларда ёзилган тарихий-географик асар бўлиб, уни «Бобирнома»нинг давоми деса бўлади.

Гулбаданнинг кучли хотираси ва ўткир қаламига қойил қолсан киши. XVI аср шароитида ўзбек оиласидан шундай билимдон, доно аёл чиққанлиги, унинг дипломатия, сиёсий ва ҳарбий масалалардан хабардорлиги ва билимдонлиги кишини ҳайратда қолдиради. Гулбаданбегим асарида 140 тача жойнинг номи зикр этилган, Тошкент ва Андижондан то Қошғар ва Ҳинд океани бўйларигача қандай шаҳарлар, дарёлар, вилоятлар, қалъалар борлиги айtilган. Муаллиф унинг аксарисини (ҳозирги Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистон заминини) ўзи кўрган, кезиб чиққан.

Гулбаданбегим 1575—1582 йилларда Маккага зиёрат қилган, шу сафаридида кўп машаққатлар чеккан; у 1603 йилда, яъни 80 ёшда вафот этган.

* * *

Ўрта Осиёда яратилган китоблар орасида агрометеорологияга оид қимматли асарлар ҳам бўлган. Чунончи, 1515 йилда ёзилган «Иршод аз-зирофи илм ал-хароша» («Деҳқончилик илмида экин экиш қўлланмаси») шундай ажойиб кўрсатмадирки, уни ҳозирги тилда «Миришкор маслаҳатлари» деса ҳам бўлади. Бу китобда тупроқ, унинг хоссалари, донли экинлар, тоқчилик, гулчилик, сабзавот, дарахт ўтқазиш усуллари, асаларичилик, сув тақсимлаш каби масалалар ёритилган. «Фан кашфи зироат» («Деҳқончилик фани») китобида ҳам шундай кўрсатмалар ва қўшимча равишда метеорологик маълумотлар берилган (ЎзФАШИ, № 565 II, № 561/I).

ҲОФИЗ ТАНИШ БУХОРИЙ

Ўрта Осиёда XVI аср охирларида яратилган муҳим тарихий географик асарлардан яна бири «Шарафномаи шоҳий»дир. Бу Бухоро хони Абдуллахон II нинг (1533—1589) тарихи бўлганлигидан «Абдуллонома» номи билан машҳурдир². Уни бухоролик шоир, тарихчи ва ўлкашунос Мир Муҳаммад Хофиз Таниш 1584—1591 йиллар оралиғида ёзган.

Бу асар география нуқтаи назаридан ҳам муҳимдир, чунки асарда XVI асрдаги Ўрта Осиёнинг тарихий географияси, ша-

¹ Гулбаданбегим. «Хумоюннома». С. Азимжонова таржимаси. Масъул муҳаррири Азиз Қаюмов. Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1959. Китобнинг кириш сўзида Гулбаданбегимнинг ҳаёти ва асари батафсил таҳлил этилган.

² Хофиз Таниш Бухорий. «Абдуллонома» («Шарафномаи шоҳий»). I жилд, «Фан», Тошкент, 1966.

ҳар ва қишлоқлари баён этилган, ҳарбий юришлар, жанг довлари, турли кўприк, кечик, қалъалар, манзил ва қудуқлар таърифланган; муаллиф мазкур асарни ёзганида ўртаасиёлик олимларнинг асарларидаги географик маълумотлардан фойдаланган, Наршахий, Ҳофизӣ Абру, Муҳаммад Ҳайдар мирзаларнинг асарларига асосланиб мисоллар келтирган.

«Абдуллонома»да бошқа асарларда учрамайдиган турли муҳим маълумотлар кўп; шунга кўра шарқшунослар уни юксак баҳолайди. Шу асардан парчалар келтирамиз.

«Самарқанд. Сўғднинг энг пок шаҳарларидан (бўлган) хушбўй шаҳар Африкентдир. Унинг об-ҳавоси гоят яхши бўлиб, аҳолиси ободонликни дўст тутувчи эди...

Мовароуннаҳрнинг қиёси ва у дилқушо мамлакат вилоятлари ва шаҳарларнинг таърифи баёни. Фазлу заковат эгалари аҳлу фаросат аҳлининг фикр ва хотираларидан махфий қолма-синки, Мовароуннаҳр хос ва авом орасида нозу немъатлари ва кенглиги билан машҳурдир. Унинг аксарий қисми бешинчи иқлимдадир. Баъзилар Мовароуннаҳр мамлакати икки сув (Жайхун ва Сайхун) орасига жойлашган деб айтдилар. Мовароуннаҳрнинг ғарбий чегарасида Хоразм жойлашган. Уни баъзилар Мовароуннаҳрга, баъзилар эса Журжонга қарашли деб ҳисоблайдилар. (Мовароуннаҳрнинг) ғарбдан шимолга туташган тарафида Дашти Қипчоқ, Ўзбек мамлакати ва Туркистон (жойлашган). Ғарбга муътасил томони Хоразм, Хуросон ва Хазар денгизи ўртасига жойлашган чўлдир. Мовароуннаҳрнинг шимолӣ чегараси олтинчи иқлимдир. Унда жами турклар мамлакати Олмалик ва Баласоғун бор. Мовароуннаҳрнинг жануб тарафи Амударё бўлиб, Мовароуннаҳр билан Хуросон ўлкалари ўртасидадир. Мовароуннаҳр аталиши ҳам шундандир».

Баъзилар Мовароуннаҳрни бундай таърифлайдилар: «Унинг тарафлари нозу немъат хусусида мамлакатларнинг энг ободидир. Очиқлик жиҳатдан энг каттадир. Ундаги хоҳ шаҳар бўлсин, хоҳ қишлоқ бўлсин, хоҳ текислик, хоҳ ўтлоқ бўлсин, ободонликда унга тенг (мамлакат) йўқ. Ҳавоси — ҳаволарнинг энг соғломи, суви — сувларнинг энг ширини ва энг енгили; суви — унинг барча тоғ атрофларида баб-баравар шириндир; тупроғи — тупроқларнинг энг хушрўйи. (Катта) шаҳарлари: Бухоро, Самарқанд, Хўжанд. Халқи илмлиқ, жувонмард ва шижоатлидир».

Мовароуннаҳр шаҳарларининг тавсифида шоирларнинг кўп байтлари ва саноқсиз шеърлари бор. Улардан баъзилари мана булар.

Маснавий:

«Мовароуннаҳрнинг кўрки — тўрт томонида жойлашган тўрт шаҳардир,

Уларнинг ҳар бири кўркли жаннатдан ҳам яхшироқдир.

Биринчи — илму фазл манбаи бўлган Бухоро,

Унинг тупроғи Рум ва Чин мамлакатларига фахрлидир.

(Иккинчиси) — салтанат ўрни ҳазрат Самарқанд,

Шон-шарафда бошқа шаҳарларга нисбатан узукдек,
тожда эса кўздекдир.

Улардан сўнг авлиё ва саҳобалар макони Термиз,
Жаҳондаги оқар сувлар ғайр қиладиган дарё лабидадир.
(Тўртинчиси) ишрат жойи, поклик мавзуи, сўфилар макони
(Хўжанд),

Унинг четидан жаҳон бошланади».

Тарихчилар Мовароуннаҳр ажибларидан қуйидагиларни ҳам ёзганлар: «У ерда бир тоғда ғор бор, ғордан бир булоқ қайнаб оқиб туради, қишда шу қадар иссиқ бўладики, унга тушган киши ҳароратига бардош беролмайди. Ёзда шу қадар салқин бўладики, музлаб қолади. Туркистон билан Мовароуннаҳр ўртасидаги тоғда бир хил қора тош бор: кўмирга ўхшаб ёнади. Уни эшақларга ортиб шаҳарларга келтирадилар. Шаҳар халқи уни сотиб олади. Ендирилганда кули оқ бўлади. Уни кийим ва саланни оқартиришда ишқор ўрнида ишлатадилар».

Малики Жувайний «Тарихи Жаҳонгушай» номли китобида Бухоронинг фазилати ҳақида бундай ёзган: ««Бухоро» сўзи «Бухор» сўзидан келиб чиққан бўлиб, оташпарастлар тилида «илм макони» демакдир. Маъбарни «бухор» деб атайдилар. Бухоро шаҳрининг номи аслида Бумижкат бўлган. Аҳмад ибн Наср дедики, Бухоронинг номлари кўп, лекин «Бухоро» номи уларнинг барчасидан машҳурроқдир ва Хуросоннинг ҳеч бир шаҳрига шунча кўп ном берилган эмас. Бухоронинг яна бир номи аввалдан «Фоҳира» бўлиб келган.

Бухоро қадимдан суви ширин, ҳавоси латиф, атрофи кенг, нозу неъматли, моллари кўп бўлиши билан зиннатланиб, ҳозиргача уламо тоифасининг тўпланган жойи, фасоҳат, балоғат ва ширин сувларининг манбаи бўлиб келган. Сомон сулоласининг тарихида унинг атрофи қарийб 144 фарсах боғ, экинзор ва обод қишлоқлари бўлган ва ҳозирда ҳам у вилоят обод ва маъмурдир».

МАҲМУД ҒИЖДЕВОНИЙ

Жони Маҳмуд ибн Шайх Али ибн Имомиддин ал-Ғиждевоний XVI асрнинг биринчи ярмида яшаган ва ижод қилган аjoyиб сайёҳдир. Ғиждевонийнинг иккита устози бўлган; бири — Шайх Камолиддин Ҳусайн Хоразмий, иккинчиси — Шайх Ҳожи Муҳаммад ал-Ҳабушоний. Ғиждевоний ёшлигидан устозларининг саёҳатларида уларга ҳамроҳ бўлган; ўзи ҳам Ўрта Осиё ва Эрон оралигида мустақил равишда саёҳат қилган. У устозларининг саёҳатлари вақтида кўрган-билганларига, эҳтимол, уларнинг ҳикоялари (эсдаликлари)га, ўз саёҳатлари натижасида тўплаган маълумотларга асосланиб, 1543 йилда «Мифтоҳ ат-толибин» асарини ёзган.

Ғиждевонийнинг форс тилида ёзилган бу асарини адиб Огаҳий ўзбек тилига таржима қилган. Асарнинг охирида кўрсатилишича, Огаҳий уни 44 кунда таржима қилиб бўлган. Ҳозир бу

таржима Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланмоқда.

Ғиждевоний асарида XVI аср бошларида Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Хабушон (Кучон), Машҳад, Марв, Ҳирот, Неса (Ашхобод) шаҳарлари, ўша даврдаги тарихий воқеалар, урф-одатлар, савдо-сотик, айрим шахслар ҳаёти яққол тасвирланган. Айниқса табиат ва ҳўжаликка доир қисқа-қисқа, аммо муҳим маълумотлар берилган.

Биз «Мифтоҳ ат-толибин» асарида уч сайёҳга дуч келамиз; булардан иккитаси кекса сайёҳлар, яъни икки устоз ва учинчиси — Ғиждевонийнинг ўзи, яъни шогирд. Асарда ҳодисалар шундай баён қилинганки, баъзан саёҳатларнинг устозларникими ё шогирдникими, ё бўлмаса уларнинг биргаликдаги саёҳатими эканлиги билинмай қолади. Аммо бу саёҳатларнинг кўпчилигида Ғиждевоний қатнашганлигини эътиборга олиб, шартли равишда бўлса ҳам, уларни Ғиждевонийнинг саёҳатлари деб ҳисобласак катта хато бўлмас. Ахир, барча саёҳатларни унинг ўзи таърифлаб берган-ку.

Асарда жумладан мана бундай маълумотлар бор: Хоразмда (ўша даврдаги Қўҳна Урганч баъзан Хоразмшоҳ шаҳри деб ҳам аталган) шундай қаттиқ совуқ бўлганки, кишилар дарёдан муз синдириб олиб, уйда, оташда эритганлар, Жайхун дарёси Хоразм шаҳрининг бағридан оққан. Демак, Жайхун (Амударё)нинг каттагина бир тармоғи ғарб томонга — Қорақум чўли томон оқиб турган эканки, унинг ўнг қирғоғидан чап қирғоғига қайиқларда сузиб ўтилган.

Ғиждевоний ҳикоя қиладики, бир кун Чоржўй ёнида Амуннинг бир бетида иккинчи бетига ўтаётганда солнинг арқони узилиб кетган. Шайх билан Ғиждевонийни дарё куйи томон оқизиб кетган, улар 4 кун деганда Дарғонота ёнида қирғоққа чиқиб олганлар.

Хоразмда 1532 йилда бўлиб ўтган вабо ҳақидаги маълумотлар ҳам ҳаяжонлидир.

Ғиждевонийнинг устозларидан бири — Камолиддин Хоразмдан Самарқандга кўчиб келган ва шу ерда яшаган «шогирдларидан хабар олиш» мақсадида савдо карвонлари билан турли шаҳарларга бориб турган. Сайёҳлар Хоразмдан ғарб томонга — Вазир шаҳри ва Бақирғон даштига ҳам ўтганлар, у ерларда Ҳакимога, Саидота ва Хуббихўжаларнинг мазорларини зиёрат қилганлар. Ғиждевонийнинг тез-тез қатнаб турадиган жойларидан бири Монқишлоқ бандари бўлган; у Хоразмдан 20 кунлик масофадаги жойларга 5 манзилда тўхтаб сафар қилган, Қорақумнинг сувсиз чўлларида ҳам, хилват ва хатарли йўлларида ҳам чўчимаган.

Монқишлоқ Каспий денгизининг шарқидаги энг йирик порт бўлиб, унга Кавказ томондаги давлатлардан, ҳатто Шарқий Европа мамлакатларидан савдогарлар келиб турган. Монқишлоқда катта-катта кемалар тўхтайдиган иншоотлар бўлган.

Ғиждевий Қорақум ичкарисидә ташқи салор қабилалари яшаганини ҳикоя қилган.

ЎТАМИШ ҲОЖИ

«Ҳар кишики Идил дарёсини Басқунчоқ яқинидан кечиб Ёйиқ дарёсигаки ўртурлар, ул тоғ бир кунликка яқин бир кишининг ёнидан қолмастурур» (яъни Волга дарёсини Басқунчоқ қўли яқинидан кечиб, шарққа томон юриб Урал дарёсига қараб борсангиз, шимол томонингизда бир тоғ келади, бу тоғ куни билан кўриниб туради).

«Идил дарёсининг яқосинга ким келдилар, хабар етдиларки, Хулоқухон азим лашкари билан Қулзум дарёси ёқалаб келотур. Идил дарёсини кечиб Қулзум дарёсини ёқолаб Хулоқухон лашкарига ўтрув юрдилар. Ул йўлда мучоқлар Қулзум дарёсидан шохча-шохча сувлар чиқар — йўл ул сувларнинг бешларин касо китор қумлиғ бийик тўболари бўлур. Фақир ул ерларни кўргантурман. Тийр мучоқ ерлардондир, нору дарёдин шохча сув чиқмойтурур. Унга бир улуг тўғойи бордир» (яъни Хулоқухон лашкарининг изидан бориб, Волга дарёсини кечиб ўтганлар, Каспий денгизини ёқалаб юрганлар. Шу йўлда денгизнинг қўлтиқлари шохча-шохча сингари чиқиб турипти. Йўлда бештача тармоқдан ўтилади. У ерда коса сингари, гумбазсимон баланд қум тепалари бор. У ерларни ўзим кўрганман. Бу қўлтиқчалардан нарида бошқа қўлтиқчалар йўқдир. Бу ерда катта бир тўқай бор).

Волга этагини хоразмлик Ўтамиш ҳожи ибн Мавлоно Муҳаммад Дўстий ўзининг «Чингизнома» номли асарида ана шу тарзда ўзбек тилида тасвирлаган. Ўтамиш ҳожи Хоразм ҳокими ўзбек Элборсхоннинг хизматида бўлган. 1550 йилларда ўзбек тилидаги шу асарни ёзган. В. В. Бартольднинг айтишича, «бу XVI асрга доир бирдан-бир Хива адабий ёдгорлигидир».

Асарда Сирдарё, Хоразм, Қрим тўғрисидаги таърифлар ҳам бор.

Ўтамиш ҳожинга тегишли яна бир маълумотни тарих фанлари доктори Бўри Аҳмедов «Абдуллонома»нинг иккинчи жилди қўлёзмасидан (ЎзФАШИ, инв. № 2207) топиб бизга таржима қилиб берди. Маълум бўлишича, 1587 йилда Бухоро хони Абдуллахон Москвага элчилар юборган. Улар Хоразмдан ўтаётганларида қароқчиларга дуч келиб қолмасинлар деган ташвишда, Хоразм хонларини огоҳлантириш мақсадида Ўтамиш ҳожини юборган. Ҳожи топшириқни бажо келтирган. Хоразмга бориб хонларни огоҳлантирган; натижада элчилар ва уларнинг ҳамроҳлари эсон-омон етиб боришган ҳамда тўғфалар (ноёб маталар, неча туя «Дарбанд совути» ва ўн иккита ўргатилган шунқор) эгасига тўла-тўқис етказилган. Демак, Ўтамиш ҳожи XVI аср бошида Шарқий Европанинг жанубий қисми, Каспийбўйи пасттекислиги ва Урта Осиёнинг шимолини саёҳат қилган, тасвирлаган сайёҳ ва ёзувчи деб аталиши керак.

Шарқшунослик институтида бу асарнинг битта нусхаси бор, ammo тўла эмас (инв. № 1552/III; СВР, I, 65).

XVI АСР ОХИРИ ВА XVII АСРДА ГЕОГРАФИЯ

СУЛТОН БАЛХИЙ

XVI—XVII асрларда Балх шаҳрида география ва коннотга доир бир қанча асар ёзилганлиги маълум. Шулар орасидаги энг йирик ва қимматли 3 та асар билан таништириб ўтамиз. Бу асарларни Султон Балхий, Маҳмуд ибн Вали ва Муҳаммад Тоҳир ибн Абулқосим ёзган.

Султон Муҳаммад ибн Дарвиш Муҳаммад ал-муфти ал-Балхий «Мажмаъ ал-ғаройиб» китобини 1565 йилда ёзган. Ун йилдан кейин Султон Муҳаммаднинг ўғли (исми номаълум) бу асарни таҳрир қилиб, 1576 йилда дадаси номи билан яна кўчиртирган; шундай қилиб китобнинг икки варианты пайдо бўлади, лекин улар бир-биридан жуда кам фарқ қилади.

Ленинградлик шарқшунос А. Т. Тоҳиржонов бу қўлёзмаларни астойдил таққослаган, текширган; унинг шарҳига кўра китобнинг мазмуни қуйидагича.

Асар асосан география ва астрономияга, қисман тарихга (қадим замонлардан то 1576 йилгача) бағишланган. Унда муаллифнинг кузатишлари баён қилинган, Балх, Бухоро ва бошқа шаҳарларнинг таърифлари берилган. Муаллиф китобни ёзганида 60 тача асардан фойдаланган. Китоб 20 бобдан иборат бўлиб, уларда осмон сфералари ва самода рўй берадиган ажойиб ҳодисалар, дунёдаги мамлакатлар ва шаҳарлар, одамлар, ҳайвонлар, ўсимликлар, тоғ ва булоқлар, чўллар, баъзи денгиз ва дарёларнинг узунлиги, кенглиги, чуқурлиги, Ернинг юзаси ва шаҳарлар орасидаги масофалар, Макка ва муқаддас жойларнинг таърифи, қимматбаҳо тошлар, баъзи ҳайвон ва паррандаларнинг неча йил яшаши, воқеалар тарихи ҳикоя қилинган.

Султон Муҳаммад ўз асарини ёзиш учун бошқа манбалар билан бир қаторда Биржандийнинг «Ажойиб ал-булдон» («Мамлакатларнинг ажойиблари») номли асаридан ҳам фойдаланганини айтган. Шунга асосланиб икки хил хулоса чиқарилди: биринчидан, Биржандий Улуғбекнинг мухлиси ва «Зижи Кўрагоний»га шарҳлар ёзган олим; Султон Муҳаммад эса Тусий, Улуғбек, Биржандийлар таъсирида бўлган. Иккинчидан, «Ажойиб

ал-булдон» асарининг муаллифи кўп вақтгача номаълум эди. Совет шарқшунослари мазкур қўлёзмаларни таққослаш ва синчиклаб текшириш натижасида бу асарнинг муаллифи ҳақиқатан ҳам Биржандий эканлигини исботлаб бердилар.

«Мажмаъ ал-ғаройиб» («Ғариблар йиғиндиси») Урта Осиё ва Хуросонда жуда машҳур бўлган географик асарлардан биридир. Совет Иттифоқининг кутубхоналаридагина унинг 30 дан ортиқ нусхаси топилган (Ленинградда — 16 нусха, Тошкентда — 6 нусха, Душанбада ҳам бир қанча нусхаси бор).

Бу асарнинг бир нусхасини 1851 йилда Мулла Довуд Мирза Тошкандий ўз қўли билан кўчирган ва бошқа бир ўзбекча асар билан қўшиб, бир муқовага солган. Ленинград кутубхоналарида Султон Муҳаммад Балхийнинг фалакиёт ва географияга оид асарларининг ўзбекча таржималари сақланмоқда. Янги Бухоро (Когон)да 1904 йилда унинг тошбосма нашри ҳам бўлган.

МАҲМУД ИБН ВАЛИ

Маҳмуд ибн Амир Вали XVII асрнинг биринчи ярмида яшган, самарали ижод қилган балхлик олим, сайёҳ, ўз замонасининг билимдон кишиларидандир (унинг отаси Наманганининг Косон қишлоғидан бўлган). Маҳмуд аввало адабиёт билан шуғулланиб, «Муҳаббатнома», «Нужми соқиб»ни, ғазал ва қасидалар девонини ёзган. 1625 йилда Ҳиндистонга саёҳат қилган.

Уша даврда Ҳиндистон бобирийлар қўлида бўлиб, Шоҳжаҳон подшолик қиларди. Бу, ўзбек ва форси тилларида тарих, география, адабиётга доир қимматли асарлардан, жумладан, «Бобирнома», «Хумоюннома», «Акбарнома»дан ҳамда бир қанча астрономика асарлардан нусхалар кўчирилган, шундай асарлар таржима қилинган, савдо-сотиқ ишлари ривож топган давр эди. Ҳиндистонга келиб қолган Маҳмуд ибн Вали ана шундай шароитда тарих ва географияни астойдил ўрганган. 1628 йилда дарёлар оралиғидаги Бакра қалъасида истиқомат қилиб, бир китоб ҳам ёзган. 7 йиллик саёҳатдан сўнг 1631 йилда Балхга қайтиб келган ва хон кутубхонасида кутубхоначи вазифасида ишлаган. Шу ерда вилоят ҳокими Нодир Муҳаммаднинг (аввало Балх ҳокими, кейинчалик Бухоро ҳокими бўлган) буйруғига биноан жаҳон тарихи ва географияси, осмон ҳодисалари ҳақида катта асар ёза бошлаган. Форс тилида ёзилган бу асарнинг номи «Баҳр ал-асроф фи муноқиб ал-ахёр» («Хайрли кишиларнинг юқори хислатлари тўғрисидаги сирлар денгизи»), иккинчи номи «Баҳр ал-асроф фи маърифат ал-ахёр» («Хайрли кишиларнинг маърифат тўғрисидаги сирлар денгизи»).

Асар 7 жилддан иборат бўлиб, ҳар жилд 4 бўлимга бўлинган. Биринчи жилднинг учинчи бўлимида олов, ер, сувнинг таърифи берилган. Жумладан, сув ҳақидаги қисмида дунёдаги денгиз, булоқ, орол ва бандарларнинг алфавит тартибида ёзилган рўйхати ва баёни бор. Ер ҳақидаги қисмда етти иқлим, ҳар бир

шаҳар, мамлакат ва тоғларнинг тавсифи (булар ҳам алфавит тартибда) берилган.

Тўртинчи бўлим металл ва минераллар, ўсимлик ва ҳайвонлар ҳақида. Шуниси муҳимки, бунда мазкур нарсаларнинг ҳаётда қўлланилиши, ҳозирги фан тили билан айтганда, «табiiий ресурсларнинг хўжалик аҳамияти» уқдириб ўтилган. Масалан, олтин ва кумушнинг таърифида турли пуллар, тангалар борлиги айtilган ва улар бир-бирига таққосланган. Ўсимлик ва ҳайвонларнинг эса инсон ҳаётидаги аҳамияти баён этилган. Хуллас, бу асарда турли соҳалардан жуда бой ва аниқ маълумотлар бор. Асар умуман, бошқа китоблардан кўчирилган бўлса-да, ҳар ҳолда унда муаллифнинг шахсий кузатишлари ва мулоҳазалари ҳам кўп.

Олтинчи жилднинг энг охирида муаллифнинг 1626 йили Ҳиндистонга қилган саёҳати баён қилинган.

Маҳмуд ибн Вали асарининг бир нусхаси дастлаб шаҳри-сабзлик генерал Жўрабекнинг кутубхонасида топилди; В. В. Бертольд бу қўлёзма билан танишиб, унинг мазмунини таърифлаб берди. Бухорода «Мужалиди аввал аз китоби Баҳр ал-асрор фи маъруфат ал-ахёр» номли қўлёзма топилди; бу қўлёзмани текшириб кўриш натижасида шу нарса аниқландики, Бартольд илгари кўрган қўлёзма тўлиқ эмас экан, у 7 жилдлик катта асарнинг фақат 6- жилди экан.

Афсуски, Маҳмуд ибн Вали асарининг бу ажойиб тўлиқ қўлёзмаси шу чоққача топилган эмас. Тошкентда унинг 1- ва 6- жилдлари бор, лекин уларнинг ҳам кам-кўсти бор.

«Баҳр ал-асрор»ни ўрта аср географиясига доир сўнгги асарлардан бири деб ҳисоблашимизга сабаб шуки, Маҳмуд ибн Вали бу асарни¹ ёзишда асосан Истахрий, Ҳавқал, Ёқут, Қазвиний, Ҳофиз Абру ва Абдураззоқ Самарқандий асарларидан, ўзбек тилидаги «Зубдат ал-асар»дан, шунингдек тошкентлик Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» номли асаридан фойдаланган, натижада Ўрта Осиё, Қозоғистон, Қашқар, Хуросон, Ҳиндистон тарихи ва географияси билан яхшигина танишиб, Балх шаҳри ва унинг атрофлари Шибиргон, Жузжон, Бомён тўғрисида анча мукаммал маълумот берган.

Бир неча мисол. «Бадғис — Ҳирот вилоятининг каттагина ери, тевараги юз фарсангдан ортиқроқ; унда қишлоқ ва кентлар кўп. Бу вилоятда пистазор бор, майдони беш-у беш фарсанг. Хуросонликлар писта пишганда ва терим вақтида ўша майдонга бориб, ким қанча хоҳласа шунча териб олаверади... У ерда ёқимли шамол эсади, шундан унга бадхайр (ёқимли шамол) деб ном берганлар»...

«Хуросон ҳозирги замонда тўрт вилоятга бўлинган: Ҳирот, Нишолур, Балх ва Марв. Бу шаҳарларнинг ҳар бири пойтахт

¹ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (география). Таржимаси, кириш сўзи, изоҳлари, кўрсаткичлари Б. Аҳмедовники. «Фан», Ташкент, 1977.

бўлиб турган. Хуросон — эроний сўз бўлиб, *хур* — офтоб, *сон* — ер деган маънодадир».

Уша даврда айрим табиат бойликлари ва инъомлари муҳофаза қилинганлиги ва қўриқхоналар бўлганлиги тўғрисида ҳам асарда қизиқ маълумотлар берилган. Масалан, Хулм шаҳри атрофидаги далада буғу ва бошқа ҳайвонлар кўплигидан ўша ер қўриқхона ҳисобланган.

«Баҳр ал-асрор»да географик материал маълум бир тартибта баён этилган: шаҳарлар, тоғлар, сувларнинг таърифи алоҳида-алоҳида берилган ва ҳоказо. Шундай қилиб, бу китобда Урта Осиё ва Афғонистоннинг табиий, иқтисодий географиясига, топонимия, топография ва этнографияга тегишли жуда аниқ маълумотларни топиш мумкин.

САИД МУҲАММАД ТОҲИР

Саид Муҳаммад Тоҳир ибн Абулқосим жуда билимдон табиатшунос, шу билан бирга сайёҳ ҳам бўлган. У 1645—1650 йилларда «Ажойиб ат-табақот» асарини ёзган. Муаллиф бу асарда ўзининг кўрган жойларини ва кузатган ҳодисаларни маҳорат билан тасвирлаган. Асар ҳақиқатан ҳам Урта Осиё ва Хуросон географиясининг ажойиб дурдоналаридан биридир. Аммо бу асарни кўплар билмайди, ундан шарқшунослар ҳам деярли фойдаланишмаган.

Китобнинг бир неча нусхаси бор (Ленинградда, Душанбада ва Тошкентда); улар мавжуд каталогларда қисқача изоҳланган. Бироқ асар ҳозиргача мукамал ўрганилмаган, ҳатто мундарижаси ҳам текширилмаган. Шунга кўра биз бу асарга алоҳида тўхтаб ўтмоқчимиз.

Мазкур асарнинг Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланаётган 6 та нусхасидан бизга фақат иккитаси маъқул тушди. Шулардан бири (№ 4111) ҳуснихат билан кўчирилган, текис, ранг-баранг чизик ва рамкалар ичига олинган тўла нусхасидир.

«Зар қадрини заргар билар...» деганларидек, бу ажойиб географик асар ажойиб олимнинг қўли билан, маъносига тушуниб, тартиби билан, батафсил фикраст (мундарижа-кўрсаткич) тузиб кўчирилган. Иккинчиси (инв № 2797) ҳам равон, ҳуснихат билан кўчирилган. Бу бошқа нусхалар орасида энг янгиси бўлса керак (1901 йилда кўчирилган).

Бизнинг бундан кейинги шарҳларимиз асосан 4111-аъло нусхага тегишли бўлиб, унинг география қисминигина таҳлил қилдик.

Китобнинг мундарижаси қуйидагича: 1) Ер ва осмоннинг ҳолати, ҳукуматлар ва рубъи маскуннинг иқлимларга бўлиниши, мамлакатлардаги ажойиб ва гаройибларнинг зикри; 2) Ернинг сифати; 3) Бошланғич иқлим; 4) Иқлимларнинг узунлиги; 5) Жануб томонда иқлимлардан ташқари маълум бўлган мав-

зелар; 6) Иккинчи иқлим; 7) Учинчи иқлим; 8) Тўртинчи иқлим; 9) Бешинчи иқлим; 10) Олтинчи иқлим; 11) Еттинчи иқлим; 12) Шимол томонда иқлимлардан ташқари маълум бўлган мавзелар; 13) Хуросон; 14) Балх; 15) Хўлм; 16) Бадахшон; 17) Юмгон.

Асарда яна бир қанча шаҳар ва вилоятлар (Марви Сарахс, Бомиён, Ҳирот, Ғазни, Тус, Сейнстон, наҳри Ҳирманд, Табаристон, Дамованд, Тажан, Астробод, баҳри Табаристон, жазираи Боку, Ироқи Ажам, Озарбайжон, Макрон, Форс, Сироф ва ҳоказо), дарё ҳамда кўллар тасвирланган. Муаллиф мамлакат ва шаҳарларнинг тасвирини ўз юртидан бошлаган, сўнгра қўшни ўлкаларга ўтган.

Муаллиф Фарғона бобида 1621 йилда Ахси zilзиласини ўзи кўрганлигини, дарё суви тоғ этагигача кўтарилганлигини, кўпгина бинолар қулаганлиги ва кўп киши ўлганлигини ёзган. Китобда мана бундай маълумотлар ҳам бор.

Тошкент чегарасидаги «тоғларда нефть, фируза ва тилла маъданлари кўпдир»... «Парак дарёси Тошкентнинг чеккасидан оқиб туради ва (шаҳарнинг бутун) суви шу дарёдандир». Маълумки, Чирчиқ дарёси Парак номи билан аталган. Унинг устидаги «пули Барбар»—Барбар кўприги тўғрисида ҳам айтиб ўтилган.

Ўзбекистон дарёлари тўғрисида ҳам жуда аниқ маълумотлар бор:

«Кўҳак (Зарафшон) тоғлардан чиқиб Сўғд ва Самарқанд ва Миёнкол ва Бухоро вилоятидан ўтади ва Қорақўл (ёнида) тамом бўлади. Бу дарёнинг узунлиги 120 фарсахдир»... Жайхун «Балх вилоятининг шимолидан ўтиб, Қолифга келади. У ердан Хоразм тарафга оқади ва Журжон денгизига қуйилади. Бу дарёнинг узунлиги 500 фарсахдир ва эни, Қолиф ёнида (дарё қаттиқ оққан вақтда) уч минг ком келади». Охириги жумлада қавчичида берилган изоҳ — «дарё қаттиқ оққан вақтда» («Дар вақти шиддати об») 409- қўлёзмада 2156- бетдан топилди. «500 фарсах» тахминан 3000 километрга яқин — ҳозирги аниқ ўлчовга кўра, 2620 километрдир.

Муаллиф Афғонистон шимолидаги Бомиён тўғрисида гапириб, у ерда Будданинг иккита санами борлигини, ҳар бирининг бўйи 70 газ, эни 10 газ чамасида эканлигини айтган.

Саид Муҳаммад Тоҳир бу асарни ёзганида X—XII асрларга мансуб географик асарлардан фойдаланганини очиқдан-очиқ айтган. Жумладан, бир неча жойда Берунийни буюк, мўътабар олим сифатида тилга олган («Абу Райҳон гуфта астқи...»).

Шундай бўлса-да, бу асарга «бошқа китоблардан териб ёзилган асар» (компиляция) деб баҳо бериш хато бўлади. Чунки муаллиф ҳақиқатан ҳам зўр билимдон киши ва сайёҳ бўлган, Ўрта Осиё ва Хуросон, жумладан, Фарғона ва Балх тўғрисида анча янги маълумотлар баён этган. Шунинг учун «Ажойиб ат-табақот»ни Ўрта Осиё ва Хуросон географиясининг бир яку-

ни, обзори, хулосаси деб ҳисоблаш мумкин. Шунинг ҳам айтиш керакки, номаълум олимларнинг ҳозиргача сақланмаган, умуман, йўқолиб кетган қимматли асарларидан олинган парчалар бу китобда сақланиб қолган.

Тошкентлик *Муҳаммад Олим ас-Сиддиқий ал-Алавий* (Ҳофизи Кўйкиннинг набираси) асаридан ҳам XVII аср бошидаги Урта Осиё тарихий географиясига доир маълумотларни топиш мумкин.

Мутрабий таҳаллусли самарқандлик муаллифнинг (1604—1605 йиллар) «Тазкирати шуаро» номли асарида (ЎзФАШИ, инв. № 2253) иқлимлар доираси ва дунё картаси берилган. Иқлимлар доираси илгари тасвирланган Банокатийнинг иқлимлар доирасига айнан ўхшайди, лекин анча соддалаштирилган; дунё картаси эса рангли қилиб ишланган — денгизлар сариқ, ороллар қора доира ичида берилган; иқлимларнинг рақамлари ҳам қўйилган. Қартанинг тахминий ва XVII аср бошига мансуб эмаслиги шаклдан кўриниб турибди. Афтидан, Мутрабий географияни ва картографияни яхши билмаган.

ХУШ—ХІХ АСРЛАРДА ГЕОГРАФИЯ

МАҲТУМҚУЛИ — ТУРКМАН БУЛБУЛИ

Маҳтумқули Фирогий ўткир, таъсирчан, халққа манзур, туркманларга ҳам, ўзбекларга ҳам ўз она тилидек тушуниладиган шеърлар ёзиши билан бутун Шарққа машҳурдир. Унинг асарларини Сурияда ва Ироқда, Туркия ва Эронда, Афғонистон ва узоқ Арабистонда ҳам туркманлар фахр билан куйлайдилар. Афғонистонда бир кекса туркман бахшиси борлигини эшитдим. У Маҳтумқули шеърларини маҳорат билан ижро этишда ном чиқаргани учун ўзини «Маҳтумчи» дер экан.

«Юртим Атрек, элим Гўкланг» деган шоир. Туркменистон ғарбидаги Сумбар — Атрек водийси, бамисоли туркман Фарғонаси — Маҳтумқулининг ватанидир. Маҳтумқули шу ерда, Санги тоғ этагида 1733 йилда туғилган ва 1793 йилда шу ернинг ўзидан отаси шоир Озодий қабри ёнида дафн этилган.

Маҳтумқули ватанпарвар шоир, философ ва сайёх эди. Биз унинг ана шу олижаноб хислатларига эътиборингизни тортмоқчимиз. Маҳтумқули ўз ватанини, ўз халқини, ўз маданиятини ниҳоятда севган.

Фирогий юз тутар Туркман элига,
Душман қўл урмасин қизил гулига.

(«Энди»)

Хар кимнинг ўзига Мисрдир жойи,
Ёдингиздан чиқмайди байрами, тўйи.

(«Эл яхши»)

Туркманлар, боғласак бир ерга белни,
Қуритар Қулзумни, дарён Нилини.
Така, ёвмут, гўкланг, язир, алили,
Бир давлатга хизмат этсак бешимиз.

(«Ешимиз»)

Унинг ватанпарварлик руҳида ёзилган ўткир асарларидан бири «Туркманнинг» сарлавҳали шеъридир. Шоир бу шеърда Туркман элининг қадрдон табиатини ифтихор билан куйлайди:

ТУРКМАННИНГ

Жайхун билан баҳри Хазар ораси,
Чўл устидан эсар ели Туркманнинг;
Гул гунчаси, қора кўзим қораси,
Қора тоғдан эсар сели Туркманнинг.

Ҳақ сайламиш, бордир унинг сояси,
Ейилар чўлида нори, мояси,
Ранг-баранг гул очар яшил яйласи,
Ғарқ бўлмиш райҳонга чўли Туркманнинг.

Қишлоқлари гўзал эли Туркманнинг,
Дони анбар сочар гули Туркманнинг.

Маҳтумқули айниқса Санги тоғни (Сўнгтоғ) меҳр билан тилга олган. Ривоятларга кўра, у ҳаётининг сўнгги дамларида шу тоғ тепасига кўтарилиб, мана бу энг охири шеърини айтган экан:

САНГИ ТОҒ

Эй севдигим Санги тоғи,
Баланд-баланд белинг сенинг.
Душман кўрса девдай бўлар,
Ёвмут, гўкланг элинг сенинг.

Кескин-кескин йўлинг кечар,
Қирлар бағри кўнглинг очар.
Салқин чашма сувинг ичар,
Турли-туман молинг сенинг.

Турли-туман ўтинг битар,
Ҳар даранг бир элга етар.
Қатор-қатор карвон ўтар,
Шифобахшидир йўлинг сенинг.

Маҳтумқули табиатни жуда севган, унинг сирларини билган, ҳамиша саёҳатга интиланган, толмас, хушчақчақ ва ширин забон йигит бўлган.

Кўнглим истар, кезсам экан оламин,
Қанотим йўқ; учолмайман, найлайин.
(«Найлайин»)

Мажнун каби ҳайрон чиқай чўлларга,
Бориб маскан тутай сизни тоғлар, ҳей.
(«Тоғлар, ҳей»)

Кўрсам эди Миср, Шому Шариф, Рум, Фаранги,
Деҳистоннинг байиринда бодн сабони кўрсам.

Сайёҳ шоир табнат ҳодисаларига бундай изоҳ берган:

Тоғлар — ернинг миҳидир;
Баланд тоғлар, буюкликда гердайма,
Хумчада сув бўлган зардек бўларсан.
Теран дарё, ҳайбатингга кеккайма,
Вақтинг етса, қуриб ердек бўларсан.
(«Бўларсан»)

Бағдодда қиш бўлмас, қирғизда томус
Булфорнинг шаҳрини сояси бўлмас.
Бағдодда нор пишса, Табризда анжир,
Қиротдек ҳеч ернинг пистаси бўлмас.
(«Устаси бўлмас»)

Қора тошли, боши туман бу тоғлар,
Тупроқ бўлар қора тошдан айрилса.
Сел бўлар ағдарилиб оқар булоқлар,
Чилла тўлиб, қорлар қишдан айрилса.
(«Айрилса»)

Маҳтумқулининг саёҳатлари тўғрисида унинг ўз асарлари-
ни ўқибгина хулоса чиқариш мумкин. Маълум бўлишича, Маҳ-
тумқули ёшлигидан саёҳатларга чиқиб, Каспий бўйидан то Аму-
дарёгача борган. Бухорода таълим олган, сўнгра Афғонистонга
ўтган. Ҳиндистонда бир йил-у уч ой турган; у ердан қайтиб,
Фарғонага (Андижон, Марғилонга) борган; Қозоғистоннинг
Туркистон шаҳрида бўлган, Хоразмга келиб, Хивадаги Шерғози
мадрасасида таълим олган; сўнг яна ўз элига — Атрек дарёси
водийсига, Деҳистонга қайтган. Кейин Озарбайжон, Эронни,
Туркиянинг шарқий қисмини ва Ироқни айланиб келган.

Кўзим кўрмуш Ҳиндистон,
Эйрон билан Афғон,
Уммон, Хазар, Деҳистон,
Борсам мизона тушмас.

(«Нуронга тушмас»)

Юқорида Ҳиндистонни,
Орқада Туркистонни,
Авлиёлар Уммони,
Ул Румистонни кўрсам.

(«Кўрсам»)

Озарбайжон саёҳатидан олган таассуротини у бундай ифодалаган:

Сафар этиб борсак Нуха мулкига,
Кўнгли истагандек яйлоқлари бор.
Сайран этсак гунчасига, гулига,
Боғчасида булбул ўйноқлари бор.
Ери гўзал хаста одам соғ бўлур,
Оғриқ, бежон ғариб кўнгли чоғ бўлур.
Серчаман дарахти билан боғ бўлур,
Ажаб, қуш солмоққа овлоқлари бор.

(«Яйлоқлари бор»)

Маҳтумқули «Ҳамхона» шеърисида ўз саёҳатларидан ва орзуларидан мана буларни эслайди:

Табриз, Ҳирот шаҳрини кўр, дада, сарбасар
Ширвон, Шамохи иккиси бўлғайму баробар?
Ул боғи эрам парилар манзили дерлар.
Андижон, Марғилон то Қашқар Қайсар.
Ҳинду, Ҳабаш, Чин-Мочин ила Самарқанд, Фарғон,
Ул шаҳри Бухорон, Ҳирот, Оқча, Шибирғон.
Кездим юрбон шаҳри Ҳирот яна Дамғон,
Андҳўйи билан Балхи, Бадахшонга келгандир.

Унинг «Гўкланг», «Гурганинг», «Ҳасар тоғи», «Хазаристон сари» каби шеърларида ҳам жойлар географик жиҳатдан бадий тасвирланган.

Маҳтумқули Астраханда бўлиб, у ердаги руслар ҳаёти билан танишган. У ҳатто Эрон билан Ҳиндистон орасидаги Уммон денгизи бўйларига — ё Уммон тупроғига (Арабистон яриморали билан Ироқ ўртасида), ё ҳозирги Покистон ерларига борган бўлса керак, чунки шеърларида шунга шама қилган. Шоир Урта Шарқдаги барча туркман қабилалари орасида бўлиб, уларнинг аҳволини, озодлик, мустақиллик ва фаровонлик орзулари-

илган, шу билан бирга уларнинг оғзаки адабиётини ўрган-

Маҳтумқули элдан-элга оралар,
Ҳижрон тиғи бирла бағрин поралар.
(«Гурганинг»)

Маҳтумқули асарларида қуйидаги географик номлар учрайди: Мағриб, Мағрибистон, Миср, Нил, Қулзум денгизи, Яман, Ҳабаш, Макка, Уммон, Рум, Румистон, Арзи Қарс, Юнон, Фаранг, Шом, Димишқ, Сақлоб, Булғор, Қипчоқ, Қозоқ (Қозогистон), Ироқ, Бағдод, Қарбало, Эрон, Мозондарон, Исфаҳон, Қирмон, Форс, Афғон, Ҳирот, Балх, Дамғон, Шибирғон, Ақча, Бадахшон, Қандаҳор, Андхўй, Хазаристон, Озарбайжон, Табриз, Шамохи, Нуха, Ширвон, Қорабоғ, Дарбанд, Турон, Хоразм, Жайхун, Хива, Бухоро, Самарқанд, Марғилои, Андижон, Фарғон, Сайром, Туркистон, Нурота, Бободарғон, Қашқар, Хўтан, Ҳинд, Чин-Мочин, Қоф тоғи. Шунингдек, Туркменистоннинг Деҳистон, Монқишлоқ, Атрек, Гурган, Баҳри Хазар ва бошқа жой номлари ҳам бор.

Шоирнинг «Бу дунё» сарлавҳали шеъри география фани нуқтаи назаридан жуда қимматлидир. Шоир бу шеърда дунёнинг катталигини, айрим мамлакатлар орасидаги масофаларни, халқларнинг тилларини ва бошқаларни бадий образлар билан куйлаган:

Мағрибдан Машриққа дувёнинг юзи,
Айтманг бизга номаълумдир бу дунё.
Ободи, хароби, дарёси, тузи,
Юз қирқ олти минг оғоч йўлдилр бу дунё.

Бу жаҳон юзида ишлар пайдодир,
Ранг-барангдир, томошадир, ғавғодир.
Қирқ олти минг — денгиз, дарёдир,
Етмиш икки турли тилдир бу дунё.

Бир эллик минг узоқ йўллар унда бор,
Дев-пари маскани, қуллар унда бор.
Тошлар, тоғлар, оч арслонлар унда бор,
У ерда одамдан чўлдир бу дунё.

Ун икки минг оғоч жойи Ҳиндистон,
Олти минг оғоч йўл арзи Румистон.
Тўрт минг Сақлаб, Санжоб, тўрт минг Деҳистон,
Гўё кечиборган селдир бу дунё.

Тўрт минг фарсах Яман, бир минг ҳам Булғор,
Юнон ери бўлар — ҳамма як ҳазор,

Минг оғоч йўл тоғдир бу мардуми хор,
Унда оқиб борган солдир бу дунё.

Беш минг оғоч ажут-маъжут, минг саҳро,
Етти минг жазира, етти минг дарё,
Бу дунё шундайдир, бир тубсиз дарё,
Эллик минг, бир ботмон молдир бу дунё.
Икки минг уч юз оғоч аҳли исломдир,
Ироқ, Озарбайжон, Мисрдир, Шомдир,
Хуросон, Форс, бадроҳида тамомдир,
Йўқ бўлганда қол-мақолдир бу дунё.

Маҳтумқули номинг бўлди Фирогий,
Фориғ бўлиб, торт ўзингни қирғоққа,
Ҳисоб этдим, дунё бошдан-оёққа,
Уч юз олтмиш йиллик йўлдир бу дунё.

Шеърда кўрсатилган масофалар — «146 минг оғоч», «12 минг оғоч Ҳиндистон», «7 минг жазира» шартли, символик рақамлардир. Уларни на квадрат километрга ва на километрга айлантириб бўлади. Шундай бўлса-да, бу шеър Маҳтумқулининг географик савияси юксаклигини исботлайди. Бу шеър ҳали чуқур ўрганилиши, синчиклаб текширилиши лозим.

Шундай қилиб, Урта Осиё маданиятининг фахри, ҳам ўзбек эли, ҳам туркман элининг фарзанди Маҳтумқули Фирогий — XVIII аср ўрталарида яшаб, ижод қилган ажойиб, маърифатпарвар шоир, сайёҳ ва ватанпарвар сиймодир.

XVII—XIX АСРДАГИ ХОРАЗМ ТАРИХЧИ-ГЕОГРАФЛАРИ

Абулғозихон — хоразмлик Абулғозихон Араб Муҳаммадхоннинг ўғли — XVII асрнинг буюк тарихчиси, давлат арбоби, саркарда ва олимдир. Унинг икки тарихий асари: «Шажараи тарокима» («Туркманлар тарихи») ва «Шажараи турк ва мўғул» (1663 йилда ёзилган) шарқшуносларга кўпдан маълум; бу асарлар рус тилига ҳам таржима қилинган, улардан катта-катта монографияларда, хусусан Ўзбекистон ва Туркменистон тарихи китобларида фойдаланилган.

Академик А. Н. Кононов «Шажараи тарокима» асарининг русчага таржимасини сўз боши, изоҳлар ва филологик анализ билан нашр эттирди. Унинг кириш сўзи анча мазмундор ёзилган. Мазкур асарлардан Абулғозихоннинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини билиб олиш мумкин. Биз унинг географик мероси билангина қисқача таништириб ўтамиз.

Абулғозихоннинг иккала асари ҳам ўзбек тилида, оммабол, содда жумлалар билан ёзилган. У тил тўғрисида бундай деган: «Бу китобга «Шажараи тарокима» деб от қўйдуқ. Барча били-

нинг (билсин) ким, биздин бурун туркий тарих айтқонлар араси луғатларни (сўзларни) қўшубтурурлар ва форсини ҳам қўшубтурурлар ва туркийни ҳам сажъ қилибтурурлар — ўзларининг ҳунарларини ва устодлиқларини халққа маълум қилмоқ учун. Биз мунларнинг ҳеч қайсисини қилмодуқ анинг учун ким, бу китобни ўқуғучи ва тинглоғучи албатта туркий бўлғуситурур, яъне, туркийларга туркона айтмоқ керак, то уларнинг барчаси раҳм қилғойлар, бизнинг айтғон сўзимизни билмасалар андин не ҳосил. Бас, андоқ айтмоқ керакким, яхши ва ёмон барчалари билиб, қўнгулларига маъқул бўлғай».

Иккала асар ҳам географик маълумотларга бой. Муаллиф жуда кенг масофани — Хитойдан Мисргача бўлган барча мамлакатларни бирин-кетин таърифлаган. Мўғулистон ва Урта Осиё ерларининг географиясини аниқса батафсил изоҳлаган. «Шажараи турк ва мўғул»да 280 тача ва «Шажараи тарокима»да 110 тача географик ном тилга олинган бўлса, шулардан 56 таси ҳар иккала асарда учрайди.

Абулғозихон асарлари терминология ва транскрипция жиҳатдан ҳам жуда муҳим аҳамиятга эга. Бу асарлардан юзлаб географик ном ва терминларнинг XVII асрда ўзбекча қандай ёзилганлигини билиб олиш мумкин. Масалан, Туркменистоннинг жанубий тоғлик қисми (Хуросондан Астрободгача) — *тоғ бўйи* деб, Хоразм томон, Урганч ва Аму атрофлари эса — *дарё бўйи* деб юритилган.

«Туркийлар дарёни сой дейди, тожиклар — руд, араблар — водий, мўғуллар — муран дейди».

Туркменистон ғарбидаги Болхон тоғлари асарда Улуғ Абулхон тоғи ва Кичик Абулхон тоғи деб аталган. Уғурча (Огурчинский п-ов), Бўрсик (Барсуки), Сир бўйи, Қорачиқ тоғи (Маҳмуд Қошғарийда Қорачуқ), Монқишлоқ ва ҳоказо шаклларда ёзилган.

«Шажараи тарокима»да қизиқ бир рақам келтирилган: «Ун олти орқа (авлод) тўрт юз йилда, ҳарчанд кўп бўлса тўрт юз эллик йилда ўтар... Ҳар минг йилда қирқ орқа (авлод) ўтса керак».

Бу нборалардан, 400—450 йилда 16 авлод, 1000 йилда 40 авлод ўтса, бир авлодга 25 йил тўғри келади — XVII асрда ва ундан олдинроқ Урта Осиё аҳолисининг ўртача умри 25 йил бўлган, деган хулоса чиқариш мумкин.

Мунис (Авазбий ўғли Шермуҳаммад мироб; 1778—1829) ва Огаҳий (Эрниёзбек ўғли Муҳаммад Ризо мироб; 1809—1872) ва Баёний (Бобожонбек ўғли Муҳаммад Юсуф; 1859—1923) ларнинг кўпгина асарлари ҳам муҳим географик манбалардир. Бу асарларда Туркменистон, Хоразм ва Қорақалпоғистоннинг чўллари, манзил ва йўллари, канал, тўғон, қалъа ва қудуқлари тўғрисида аниқ маълумотлар бор.

Хоразм тарихчиларининг географик меросига шарқшунослар жуда юксак баҳо берганлар; бу ҳақиқатан ҳам шундай.

Масалан, Мунис 1716 йилда А. Бекович-Черкесский раҳбарлик қилган рус экспедицияси ҳақида ва Амударёнинг шохобчалари, каналлар тўғрисида батафсил ёзган. У ўз асарига хонларнинг юришларини тасвирлар экан, шу вақтда хон аскарлари босиб ўтган йўллар, шаҳарлар, қишлоқлар, дарёлар, кўллар, чўллар, тоғлар, қирлар, қумликлар ҳақида ҳам кўлгина маълумотлар берган, Жумладан, Қорақалпоғистондаги Давқара (Тавқара) ҳавзасини бундай таърифлаган (маълумотлар XVI—XVII—XVIII асрларга оид): «...Тавқара улуғ денгиз эди. Даврасининг кенлиги тахминан 30 фарсанг бўла олмай. Кўкўзакнинг кўпроқ суви анга оқар эрди... Кангли ва қипчоқ улуси анга оқатурғон сувларни боғлаб эрди. Ул тенгизнинг суви (1790—1804 йилларда) туганиб, экин экадиган ер бўлди. Алҳол Оқёкиш аҳлининг аксари зироат ва маҳсулотни андин ҳосил бўлар».

Орол денгизи ҳақида: «Ани баҳиран Хоразм атарлар. «Равзат ас-сафо» хотимасида унинг даврасини 100 фарсанг битибдурлар, алҳол 200 фарсангдан кўпроқ дерлар. Хоразм... бўлмасдан бурун Амуяким, Балх ва Хоразм дарёсига ва Жайхунга машҳурдир, Урганч қадимнинг остидан ўтиб, Болхон тоғнинг шарқий этагига тегиб, жануб тарафидан гарбга уюрулиб, Уғирчадин Мозандарон тенгизига қуяр эрди...

Хўжанд дарёсиким, ани Сайхун ва Сир дерлар, анга қуяр икки дарё Қуванг сувким, Сайхуннинг шохобчаларидандир... Бу маъзур бўлгон дарёлардан бошқа катта анҳор Дашти Қипчоқдан келиб анга қўшилади. Аммо (Оролнинг) суви бағоят шўрдир. Мунча чучук сувлик дарёлар анга оқмоқ била таъмига ҳаргиз тафовут етмас. Ҳатто дарё қуйгон мавзеидан бир қадам илгарироқ сув ичиб бўлмас, голибон бу жиҳатдан ани Аччиқ тенгиз дерлар ва аксари мавзонининг қаъри (чуқурлиги) маълум эрмас...»

Бу географик маълумотни проф. Я. Фуломов таҳлил қилган.

Мунис ва Огаҳийнинг таржимонлик фаолиятлари ҳам географияга алоқадор бўлганлигини унутмаслик керак. Мунис, Огаҳий ва Баёний асарлари география терминологияси жиҳатдан махсус ўрганилса арзийди. Бу асарларда халқ номига *ия* суффиксини қўшиб, мамлакат номи ясалган: «Қорақалпоқия», «Туркмания», «Хивак», қисқача, «Хива» деб ёзилган (бу ном ҳозир матбуотда баъзан «Хева» шаклида бузиб ёзилмоқда, унинг русча «Хива», ўзбекча «Хева» деб ёзилишини даъво қилувчилар ҳам учраб туради). Шунингдек, Хўжаэли, Гурлон, Лавдон, Кўҳна Урганч, Куба тоғ, Ойбукур қири, Эрдор йўли, Қуванг дарё сингари номлар ҳам бор; Қорақум чўлининг шимоли-шарқий қисми — Хоразмдан то Марвгача бўлган бўлаги Ҳафтрег (Етти қум) номи билан аталган.

Такрор айтамикки, Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг географик

мероси жуда муҳим тема бўлиб, мукаммал таҳлилга муҳтождир.

Мир Абулкарим ибн Мир Исмоил Бухорий 1804 йилда Бухоро амирининг Россияга юборган элчилари ҳайъатида Петербург, Москва ва Астраханга борган; сўнгра Туркияга юборилган элчиларга котиб бўлиб Истанбулга жўнаган, Истанбулда қолиб кетиб, ўз сафари тўғрисида ҳамда қўшни мамлакатлар тарихий географиясидан асар ёзган. Унинг «Марказий Осиё тарихи» номли асарида, жумладан, Дашти Қипчоқнинг аҳолиси ва иқлимининг, Фарғона водийси ва ундаги шаҳарларнинг, Миёнкол ва Туркистон, Қашқар, Тибет ва Қашмирнинг таърифи берилган. Бу асар анча вақтдан кейин, яъни 1872 йилдагина Булоқ нашриётида (Қоҳира ёнида) нашр этилган. 1876 йилда асарнинг французча таржимаси ҳам босмадан чиққан. Асарнинг французча нашрига илова қилинган Ўрта Осиё картасида ҳозирги Қизилқумнинг жануби-ғарбий қисми, яъни Амударё — Бухоро — Қулжуктоғ оралиги Ботоққум деб, шимоли-шарқий қисми — Амударё этакларидан Сирдарё ёқалаб то Тошкентгача — Қизилқум деб аталган. Ботоққум, эҳтимол, ботқоқ қум, майин қум, бархан қум деган маънода ишлатилгандир. Мўюнқум эса Оққум деб аталган. Шундай бўлгач, Сирдарёнинг чап томони — Қизилқум, ўнг томони — Оққум бўлиб чиқади. Верний шаҳри (ҳозирги Олмаота) Олмоли дейилган. Фарғона жанубидаги тоғлар Олатоғ деб ёзилган (Бобир ҳам шундай деб атаган).

«Марказий Осиё тарихи» асарида экономикага оид маълумотлар ҳам бор. Масалан, хиваликларнинг Россияга ҳар йили 4 миллион бош қорамол ва қўй-эчки сотиб тургани, XIX аср бошида Бадахшон аҳолиси 30 миң хонадон чамасида бўлгани айтилган.

Афсуски, тадқиқотчилар Бухорийнинг бу қимматли асари билан ҳануз жиддий шугулланмаяптилар.

Хоразмлик Худойберди бин Қўшмуҳаммад «Дил гаройиб» асарининг муаллифидир. Астрономия-географияга оид бу асар 1832 йилда ўзбек тилида ёзилган бўлиб, унинг географияга оид бобларида Ер ҳақида умумий тушунча, турли мамлакатлар, шаҳарлар, денгиз ва дарёларнинг таърифи берилган, жойлар орасидаги масофаларни, чуқурлиги, эни ва бўйини ўлчаш усуллари кўрсатилган, Хоразм батафсил таърифланган. Мазкур асар XIX аср бошида ишлатилган ўзбекча география терминларининг ёзиллини нуқтани назаридан ҳам диққатни ўзига жалб этади.

* * *

1843 йилда Ҳожи Халфанинг «Жаҳоннумо» номли машҳур географик асарини Абул Қосимхўжа ибн Мулла Мир Бадалхўжайи Бойсуний Бухорий араб тилидан тожик тилига (ЎзФАШИ,

№ 109), тўғрироғи тожик-ўзбек тилига таржима қилди. Буни географик номларнинг ёзилишидан билса бўлади. Асарнинг таржима қилинган нусхасига 33 та рангдор карта (яримшарлар картаси, Европа, Африка, Америка, Осиё карталари ва ҳоказо)лар ва иқлимлар тақсимоғи схемаси илова қилинган. Карталарда дунё томонлари компасга асосланган. Қўйидаги географик номлар ёзилган: *Филиппус оталари*, *халижи Қўстантин* (Босфор бўғози), *Ҳўрмуз бўғози*, *Басра кўрфази*, *Жазоир Чин ва Ҳинд* (Ҳиндихитой, Индонезия), *Арози Фалманкаи Жадиди* (Австралия) ва ҳоказо.

Мазкур китобнинг тожикча-ўзбекча таржимаси билан танишганимизда бизда шундай бир фикр тугилди. Гарчи қўлимизда бирон ёзма далил бўлмаса ҳам, имонимиз комилки, Америка қитъасининг кашф этилганлиги тўғрисидаги хабар Урта Осиёга (ҳукмрон донралар ва илғор олимларимизга) XVI аср ўрталаридаёқ етиб келган. Бундай хабар, бир томондан, Ҳиндистонда ўрнашиб қолган бобирийлар орқали етиб келган бўлиши (улар португаллардан эшитган бўлиши), иккинчи томондан, бу хабар Туркия орқали, яъни турк сайёҳлари ва элчилари оғзидан эшитилган бўлиши ҳам мумкин. Бизнинг тахминимизча, у вақтда Шарқда Америка қитъасининг картографик тасвири бўлмаган, Ҳожи Халфанинг «Жаҳоннумо»си 1843 йилда таржима қилингандан кейин бу асарда Американинг картаси берилган.

Эҳтимол, келгусида жиддий тадқиқотлар олиб борилиб, бизнинг тахминимизга балки тузатишлар ёки ўзгартишлар киритилар.

ХІХ АСР ОХИРИ ВА ХХ АСР БОШЛАРИДА ГЕОГРАФИЯ

ШАЙХ СУЛАЙМОН БУХОРИЙ

Шайх Сулаймон афанди Бухорий ҳам сайёҳ, ҳам луғатчи олимдир. Унинг «Луғати чигатой ва турки усмоний» китоби география терминологияси ва топонимика жиҳатдан қимматли манба ҳисобланади. Олим ўз саёҳатларини бундай тасвирлаган:

Бомисн бутларининг усти билан,
Ҳиндукуш тоғларининг усти билан,
Кобул ва Балх ва Ҳиротни кездим,
Мулки Эрон ва Гилонни кездим.
Хива ва баҳри Хазарда юрудим,
Ахал ва Марвда кўп ўлтирдим,
Туркманнинг ҳолини бир-бир билдим,
Жинс ва миқдорини дафтар қилдим.
Қадрим элти Бухороя қадар,
Юруду ким ер на қадар, дур на қадар.
Тинч дарёи Амудан ўтарак,
Кобул ва Ҳинд йўлини тутарак.
Шўр дарёсина кирдим ночор.
Мулки Бағдод ила авдог этдим,
Кўҳи чанбардан Ҳижоза кетдим.
Бир замон Ясриб ва Бахтидан юруб,
Мисрда бир неча кунлар туруб,
Истанбулга ташриф бўлдум,
Туна наҳридан ўтуб кеталар,
Сақдин шаҳрина тойтирлар.
Мажористонни томоша кўрдим,
Кулбобо турбасина юз сурдим.
Хивадин Балх — Бадахшон қанча тош,
Ёхуд ўзбек қанча, тира қанча бош.
Масалан, Марв ва Бухоро ораси,
Неча фарсах қоч оғочдур қораси.

Сулаймоннинг луғатида изоҳланган номлардан бир нечасини кўрсатиб ўтмоқчимиз.

«Абулхон — (Турон) саҳроларида воқе бўлган бир тоғнинг исмидир».

«Андижон — Фарғона қитъасида машхур бир балда исмидир, номи қадими Одоқдир».

«Қорақўл — Бухоро етти туман, Қорақўл етти ярим туман дерлар. Снѣх қўзи териси, ажам қулох йиғнаси у ердадир».

«Хоразм — Журжон ила Дашти Қипчоқ ва баҳри Хазар ила Бухоро иморати орасида воқе ўлган азимадир. Пойтахти қадимда Кўҳна Урганч бўлиб, айём Хивақдир».

Китобда булардан ташқари, Оқсув, Атил, Амударё, Андхўй, Уш, Урганч, Иссиққўл, Божун (Пекин), Бойсун, Бешариқ, Бағлон, Банорас, Тошқўрғон, Тошкент, Бешбалиқ, Тажан, Тибат, Туран замиш, Жайхун, Хўтан, Хўжанд, Хито, Хўжаэли, Сайром, Шибиргон, Гиждевоп, Гулча, Сайхун, Қундуз, Миёнкол, Қорақош, Қозон, Дашти Қипчоқ, Нахшаб, Қорабўғоз жойларининг ҳам изоҳи берилган ва қуйидаги география терминлари учрайди:

Арно — дарё, наҳрдан айрилган бир қўл сув.

Оғоч — масофа, фарсах, фарсанг, манзил тош.

Оёз — соф, шаффоф, ойлу кеча.

Секритма — тор йўл, жар.

Қуяр — икки сувнинг қуйилиши.

Қоқ — сув тўпланган жой, селоб ёмғири.

Чиғир — қор ичида очилган йўл, из.

Байир — биёбонда юксак ер.

Шундай қилиб, Шайх Сулаймон ўзидан бурун ўтган Маҳмуд Кошгарий, Замахшарий, Толе Имоний Хиротий сингари, филолог-географларнинг улуг намояндаларидан бўлган.

АҲМАД ДОНИШ

«Биз обод қилиш учун, дарё ва денгизларни текшириб ўрганиш учун, ер юзасидаги ҳамма бойликларни очиш ва ундан фойдаланиш учун, дунёнинг ҳамма қитъалари ва аҳолисини билиш учун тузилганмиз». Бу ажойиб сатрлар бухоролик маърифатпарвар Аҳмад Носир ўғлининг (1827—1897) «Нодир воқеалар» номи рисоласидан ўрин олган.

Аҳмад — Урта Осиё маданияти тарихида ўзининг олимлиги билан шуҳрат қозонган философ ва шоир, хаттот ва муаллим, давлат арбоби ва дипломат, астроном ва географ эди. Унинг ижодий фаолиятини совет тадқиқотчилари ҳар тарафлама ўргандилар. Хусусан тожик тадқиқотчиларининг бу соҳадаги ишлари анча салмоқлидир. Олимнинг асарлари рус, тожик ва ўзбек тилларида нашр этилган.

«Дониш» — Аҳмадининг адабий таҳаллусидир. Унинг калласи катта бўлганидан унга «Аҳмад калла» деб лақаб қўйганлар, астрономия, қурилиш ва миробликда моҳирлиги учун «муҳандис» (инженер) деб ҳам атаганлар. Аҳмад дастлаб онасидан хатсавод ўрганган, болалигида ноқ китобларга иштиёқманд бўлган, чизмакорликка қизиқиб, лойдан турли шакллар чизиб, буюмлар ясаган. У диний мактабни хуш кўрмаган. «Қуръонни ёдлаш умр-

ни бекор ўтказиш» деган у. Аҳмад шоирлар, ҳикоянавис, аскиябоз ва дostonчилар даврасида ўзини эркин сезган. Мадрасада ўқиган даврида, асосан хаттотлик билан кун кўрган. Амир саройида ҳам хаттот ва рассом вазифасида ишлаган.

Аҳмад Донишнинг бутун ижодий фаолияти география фанига тааллуқлидир. У 1857 йилда Бухоро амири Насруллоҳнинг элчилари ҳайъатида дастлаб Петербургга борган, у ерда бир йил тургач, яна ватанига қайтган; кейинчалик, 1869 ва 1873—1874 йилларда яна Россияга сафар қилиб, у ердаги ҳаёт ва маданият билан танишган. Унинг «Нодир воқеалар» китобида Петербург ва Москва хотиралари баён этилган.

Аҳмад Дониш астрономияга доир рисолаларини фаннинг XIX асрдаги ютуқларига асосланиб ёзган, дин таъсири жуда кучли бўлган шароитда ҳам тамомила янги (гелиоцентрик назария, Ернинг шарсимонлиги, Ер бағрининг сирлари, зилзила ҳақидаги) маълумотларни бу асарларда баён этган. Унинг саёҳатлар, уларнинг фойдаси, болаларга меҳнат тарбияси бериш ҳамда ёввойи ҳайвонлар ҳақидаги ҳикоялари қизиқарлидир.

Аҳмад Дониш — Бухоро шаҳрининг каттагина схема-планини чизган, бу планда шаҳарнинг барча дарвозалари, кўча ва ариқларининг номларини ёзиб қўйган (тарих фанлари доктори А. Муҳаммаджонов бу схема-плanni топиб батафсил таҳлил қилди). Унинг Бухоро воҳасини суғориш мақсадида Амударёдан сув келтириш режалари ҳам ирригация тарихи учун муҳимдир.

Юқорида ўртаосиёлик сайёҳ-олимлар ва уларнинг бебаҳо асарлари, умуман, ижодий фаолияти айтиб ўтилди. Лекин Совет Иттифоқининг турли кутубхоналарида, хусусан Тошкент, Душанба, Ленинградда астрономия ва география масалалари ва саёҳатлар баён этилган ўнлаб ажойиб қўлёзмалар бор. Уларнинг кўпчилиги қадимги китоблардан кўчириб олинган парчалардан, қайтариқлардан иборат бўлиб, бир нечасигина оригинал ва фан тарихида тилга олинса арзийдиган қўлёзма асарлардир. Бу асарларнинг баъзилари тўлиқ эмас, муаллифи номаълум, ҳатто асарнинг номи ҳам ноаниқ. Биз шу асарларнинг баъзилари билан таништириб ўтмоқчимиз.

Абу Тоҳир хўжа Қози Абу Саид Самарқандийнинг «Самария» номли асари шарқшунослар тарафидан жуда мукамал ўрганилган. Бу китоб 1830 йилда тожик тилида ёзилган бўлиб, 1884 йилда ўзбекчага ва 1899 йилда русчага таржима қилинган. Яна бир ўзбекча таржимаси эълон қилинмай, қўлёзма ҳолида қолиб кетган. Китобда Самарқанд шаҳрининг тарихи ҳамда географияси баён қилинган.

Домла Муҳаммад Солих хўжанинг «Тарихи жадиди Тошкент» («Тошкентнинг янги тарихи») номли асарининг (1862—1887 йиллар орасида ёзилган) учинчи бобида Тошкент шаҳри-

нинг тарихий топографияси, иқлими, деҳқончилиги, ҳунар-касби батафсил баён этилган.

Шаҳрисабзлик **Муҳаммад Раҳим мулла** умрининг 27 йилини (1840 йилдан 1867 йилгача) Ҳиндистон ва Афғонистонга саёҳат қилиш билан ўтказган; шу саёҳатлари вақтида у жуда кўп қўлёзма китоблар тўплаган. Бу китоблар Шаҳрисабзда «ҳеч кимни қизиқдирмаганлигидан», бутун кутубхонасини Қўқонга элтиб, Худоёрхонга сотган. Муҳаммад Раҳим 1889 йилда вафот этган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида тузилган «Фарсахи байни Бухорон Шариф ва Урганч» маълумотномасида (ЎзФАШИ, инв. № 2900/28, варақ 546б—547а) турли шаҳарлар ва манзиллар орасидаги масофалар кўрсатилган, айрим изоҳлар берилган; масалан:

Хива — Ҳазорасп тахминан	8 фарсах
Ҳазорасп — канори дарё тахминан	2 фарсах
Аз лаби дарё то бозоргон тахминан	3 фарсах
Бозоргон — Машак	2,5 фарсах
Машак — Учучоқ	3,5 фарсах
Учучоқ — Туфроққалъа	2 фарсах
Туфроққалъа — Камсулот	2,5 фарсах
Камсулот — Қизилработ	2,5 фарсах
Қизилработ — Қўкардали	3,5 фарсах
Қизилработ — Бухорон Шариф	26 фарсах
Қўкардали қаср — Тўрттўғонли	2,25 фарсах
Тўрттўғон — Қийик сулот	6 фарсах
Дояхотун	2,5 фарсах
Қийик султон — Қизилқалъа	2 фарсах
Қизилқалъа — Чиқдали	4,5 фарсах
Чиқдали — Нарқизқалъа	3 фарсах
Нарқизқалъа — Оқработ	3 фарсах
Оқработ — Хўжа канбаси	3,5 фарсах
Хўжа канбаси — Усти	1,25 фарсах
Усти — Қорақўл	7 фарсах
Қорақўл — Бухоро	7 фарсах

Ленинградда, Шарқшунослик институтининг архивида Бадахшон тарихи ва бадахшон қабилалари тўғрисида ўзбек тилида ёзилган қўлёзма бор. Асарда «ўтрончи тожиклар», яъни уйғурча ва тожикча гаплашувчилар тўғрисида ҳам маълумот бор.

1885 йили Бухоро хонлигидан Петербургга юборилган элчилардан бири (исми шарифлари аниқ эмас) «Едвори сафар» номи билан хотираларини ёзиб қолдирган.

Қори Раҳматулла Бухорий (Возих) 1886—1887 йилларда Туркменистон, Эрон, Кавказ, Истанбул орқали Арабистонга саёҳат қилиб, ватанига Ироқ — Эрон орқали қайтган. Унинг йўл хотиралари ёзилган асари «Ғаройиб ал-хабар фи ажойиб ас-сафар» деб аталади (бошқача номи — «Савоних ал-масолик ва

Фаросих ал-мамолик»). Бу асарда жуда кўп шаҳарларнинг, дарё ва каналлар, конлар, экинзорларнинг, ҳатто кўча, бозор ва мақбараларнинг ҳам изоҳоти берилган.

Шу асарлар орасида рисолалар ҳам бор. «Глобус ҳақидаги рисола»да осмон глобусининг тузилиши ва ер глобуси тўғрисида қизиқ маълумотлар берилган (ЎзФАШИ, инв. № 465/II, 466/II).

«Мажмуаи ал-арқом» рисоласида («инв. № 2463/I; СВР, I 219) амалий арифметика билан бирга, аҳоли сонини ҳисобга олиш тўғрисида кўрсатма ҳам бор. Шунингдек, маъмурий терминлар (*қария, туман* кабилар)нинг изоҳи ҳам берилган.

Шарқ географиясига доир классик асарлардан бири бўлган «*Муруж аз-заҳаб ва маодан ал-жавоҳир*» («Зар ўтлоқлар ва жавоҳир маъданлар») китобининг муаллифи X асрнинг ажойиб географи, бағдодлик ал-Масъудийдир; бу асар 1905 йилда Хи-вада ўзбек тилига таржима қилинган (инв. № 839 СВР, I, 16—17-бетлар).

Шу тарзда ёзилган яна бир «*хотиралар*» дафтари ҳам борки (ЎзФАШИ, инв. № 406/14), унда номаълум муаллиф ўзининг 1875—1876 йилларда Шарқ мамлакатларига қилган саёҳатини, шу саёҳат вақтида кўрган қуйидаги шаҳарларни тасвирлаган: Қарши, Мозори Шариф, Тошкўрғон, Қундуз, Толиқон, Бадахшон, Дашти Помир, Сарикўл, Янги Ҳисор, Қашқар, Ёркенд, Сончу, Тибет, Кашмир, Равалпинди, Лоҳур, Азимобод, Алигарх, Муродобод, Лакхнав, Бомбай ва бошқалар.

Айрим шаҳарлар ҳақидаги рисолаларда афсона ва диний ривоятлардан ташқари, географик маълумотлар ҳам бор. Жумладан, «*Сайрам рисоласи*»да қуйидагича топонимик изоҳ берилган:

«Сарёмнинг уч исми бортуруп. Бир исми Мадинат ал-Байзо ва бир исми Исбижоб ва яна бир исми Сарёмтурар.

Мадинат ал-Байзо демак араб тилида, бизча Урункент демак бўлур. Ҳар ерда икки сувнинг ораси қуруқ ва тошлиқ бўлса, онн араб тили бирла Исбижоб дерлар.

Ҳар ерда икки сувнинг ораси тошлиқ бўлса туркий тили бирла Сарём дерлар».

«*Ўш рисоласи*»да ҳам кўпгина географик номлар берилган.

Тошкент, Душанба ва Ленинградда сақланаётган мазкур асарларда XIX асрнинг иккинчи ярмида бухоролик Муҳаммад Порсоҳўжа ибн Иноятулла хўжанинг Туркия ва Ҳиндистонга қилган саёҳати, кўқонлик Муҳъийнинг Ҳиндистонга бориб-қелиб турганлиги, бухоролик Мирзо Сирожиддин (1878—1914) нинг ҳам узоқ саёҳатларга боргани, шарқ мамлакатларини, Туркия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Фарбий Европани, Будапешт, Вена, Берлин, Париж ва Лондонни ҳам кезиб чиққани тўғрисида қизиқ маълумотлар бор.

Қозоқ астрономи (эсабчи) Қозибек Наврузий қозоқлар орасида янгича бир календарь тарқатиб, йил ва ой ҳисобини ўзгар-

тирган. Уларнинг кўпчилиги шу календарга амал қилганлар (Б у д а г о в, II, 294).

Туркманлар орасида йўл билар, жой танир «изчи»лар—дунё томонлари, одам ва турли ҳайвонларнинг изларини билувчиларнинг ажойиб маҳорати ҳам жуда қизиқ тарзда баён қилинган.

Рус шарқшуноси А. Л. Кун 1870 йил апрель — июнь ойларида Зарафшон дарёсининг бошларига ва Искандар қўлга катта экспедиция уюштирган; у билан таржимон ва ёрдамчи сифатида бирга борган самарқандлик мирза Мулла Абдурахмон Мухаммад Латиф Мустажир ўғли йўл-йўлакай кундалик ёзиб борган. Бу кундаликда қишлоқ ва жойларнинг ҳам таърифи бор. 1872 йили Кун билан Москвага келган ва Бутунроссия виставкасининг таърифини берган шахс ҳам шунинг ўзи бўлса керак.

ҲОЖИ ЮСУФ ҲАЙЪАТИЙ

XI асрда Абу Райҳон Беруний ясаган катта глобус ва XV асрда Мирзо Улуғбек расадхонасида турган глобус тўғрисида айтиб ўтган эдик. Шундан кейин, XIX аср ўрталаригача яна глобус ясалганми-йўқми буниси ҳозиргача аниқланмаган эди. Лекин ўртаасиёлик олимларнинг турли карталар чизганлиги тўғрисида маълумотлар бор.

Самарқанддаги Ўзбекистон халқлари тарихи ва маданияти музейининг XIX аср залида катта бир глобус турипти. Унга «XIX асрнинг 80-йилларида ясалган. Хўжандлик маърифатчи Хўжа Юсуф Мирфаёзов ишлаган глобус» деган ёзув илова қилинган. Глобуснинг бўйи, остидаги тиргак билан бирга 117 см, шарнинг айланаси 160 см. Масштаби 1 см да 250 км га тўғри келади. Шар градус тўрларига бўлинган; меридиан ва параллеллар қора ранг билан, тропик чизиқлари ва қутбий доиралар қизил ранг билан чизилган. Ноль меридиан ҳозиргидек Гринвичдан эмас, балки Африканинг энг ғарбидаги Яшил бурун оролларида бошланган. Муаллиф Канар ороллари таркибидаги Ферро ороли меридианини асос қилиб олган (бу орол 1884 йилгача Европада бошланғич меридиан ҳисобланар эди). Шу билан бирга, бошланғич меридиан ўрта аср олимларининг, жумладан, Абу Райҳон Берунийнинг асос қилиб олган ноль меридианига тўғри келади. Аммо параллелларни бўлишда хаттинистиво (экватор) 90 градус деб олинган, шимолга ва жанубга ҳар 15 градусдан (75, 60, 45, 30, 15) параллеллар ўтказиб, қутбнинг ўзи 0 градусга тўғри келтирилган. Бундай тескари ҳисобнинг сабаблари бўлгандир, албатта.

Глобус бурдаланган ва елимланган қоғоздан ясалиб, сиртига зар қопланган, устидан қуюқ сариқ бўёқ берилган. Қуруқлик ва оролларнинг чегаралари ўйиб чизилган, йирик ёзувлар ўйиб битилган. Африка қитъаси, Мадагаскар ороли тўқ яшил рангга бўялган. Бошқа қитъалар қизил рангда, номларнинг кўпи қора рангда, баъзиларигина қизил рангда ёзилган.

Глобусдаги ёзувларнинг (улар салкам бир мингга яқин) деярли 90 проценти ўзбек тилида, қолгани тожик тилида ёзилган. Ўзбекча «денгиз», «бўғоз», «бурун» терминлари ҳамма ерда ишлатилган; «орол» сўзи «жазира» дейилган. «Янги» сўзи икки хил: *Ени Зеланд* (Янги Зеландия) ҳамда *Қолдунияи жадиди* (Янги Каледония) шаклларида ишлатилган. Шунингдек қуйидаги географик номлар ёзилган: *Тосмуниё* (Тасмания), *Австралия денгизи* (Катта Австралия қўлтиғи), *Жуғрофия бўғози* (Географ бўғози), *Шимол бурни*, *Жазираи Шимолий*, *Орофур денгизи*, *Тимурлун жазираси*, *Жова денгизи*, *Жови жазираси* (Ява ороли), *Флорес денгизи*, *Тўрсун бўғози* (Торрес бўғози), *Қопонторий денгизи* (Карпентария қўлтиғи), *Сулаймон жазираси* (Соломон ороллари).

Ҳинд океани «Баҳри Муҳит Ҳиндистон» дейилган ва унда *Алдабр жазираси*, *Қумур жазиралари* (Коморо ороллари), *Мўзамбик бўғози*, *Мўмбоз* (Момбаса шаҳри) ва бошқалар ёзилган.

Глобусга жуда кўп ном ёзилган (Австралия қитъасига доир 70 тача ном, Жанубий Америкага доир 100 дан ортиқ ном. Африканинг экватордан жанубдаги денгиз бўйларига оид 30 тача ном кўрсатилган ва ҳоказо), ҳатто номлар бунчалик зич ёзилган карталар ҳам кам учрайди. Булар мазкур глобуснинг афзаллигидир ва қимматли маълумотнома эканлигининг далилидир.

Бизнинг фикримизча, муаллиф глобусни ясаган вақтида русча глобус ва карталардан фойдаланган, албатта. У бошқа тиллардаги манбалардан ҳам фойдаланган бўлса керак, чунки русча *Зонд* номи *Сунда бўғози* деб, индонезча ёзилган, Африка жанубидаги *Игольний бурни* эса *Агулияс бурни* деб португалча ёзилган. Умуман, глобусда ишлатилган терминлар ва транскрипция масалалари билан маҳсул шуғулланиш, шу билан бирга, глобуснинг картографик манбаларини аниқлаш талаб қилинади.

Глобусга белбоғ тарзида ўрнатилган 12 бурж доираси жуда ажойибдир. Глобусда нақ экватор атрофидаги 8 қиррали бурж доираси 12 га бўлинган бўлиб, ҳар бири ранг-баранг расмлар (шер, қўй, қисқичбақа, чаён, балиқ, қўчқор, ҳўкиз ва бошқалар) билан безатилган, бурж номлари ҳам (далъ, жавзо, сунбула, мизон, акроб) ёзилган. Хуллас, глобус географик жиҳатдан ҳам, картография, астрономия, наққошлик жиҳатлардан ҳам ўрганса ва текширса арзийдиган илмий қўлланмадир.

Энди, глобусни ясаган киши ҳақида баъзи маълумотларни айтиб ўтайлик. Музейдаги глобусга илова қилинган хатда «Хўжа Юсуф» деб ёзилиши хато, буни «Ҳожи Юсуф» деб ўқиш керак. Ҳожи Юсуф Мирфаёз ўғли 1842 йилда Хўжанд шаҳрида туғилган. Диний мактабда ўқиган бўлса-да, кўпинча, астрономия, табиёт, география фанларига доир китобларни мустақил равишда мутолаа қилган. 13 ёшида Хўжанддан йўлга чиққан карвон билан Арабистонга жўнаган, Арабистонда 7 йил яшаб, араб ва юнон тилларини ўрганган. Миср, Юнонистон ва Сурияда ҳам бўлган.

Унинг иккинчи саёҳати 1875 йилга тўғри келади. Ҳожи Юсуф бу гал Москва — Петербург — Одесса — Туркия — Сурия — Миср — Арабистон маршрути бўйича, сўнгра Миср — Жазоир — Марокаш — Испания — Франция — Италия — Юнонистон — Туркия маршрути бўйича саёҳат қилган. Ватанига Эрон орқали қайтган.

Ҳожи Юсуф шундан кейин ҳам бир неча марта сафарга чиққан. Унинг Фарбий Европа шаҳарларига борганлиги тўғрисида маълумотлар бор. У, асосан, Хўжандда яшаб, тожик ва ўзбек маърифатпарварлари, фан аҳллари билан дўстлашган, атоқли адиб Кошифнинг шогирди ва дўсти сифатида Содирхон ҳофиз, Асирий, Ажзий Рожий каби маданият арбоблари билан биргаликда

ижод қилган. Буларнинг ҳаммаси ҳар ҳафта тўпланишиб, бедилхонлик қилганлар. Бу маданият арбоблари Қўқоннинг демократ шоирлари Фурқат ва Муқимий билан дўстона алоқада бўлганлар.

Ҳожи Юсуфнинг илмий қарашлари руҳонийларга ёқмаган, шунга кўра унга «ғайридин», «Мақкадан кофир бўлиб келган» деган айбларни қўйиб, бир кун сунқасд ҳам қилганлар. Шунга қарамай, Ҳожи Юсуф турли суҳбатлар ўтказиб, табиат ҳодисаларининг асл сабабларини тушунтирган; унинг «Ой тутилганда жом чалиш аҳмоқлик», «Ер қимирлашининг сабаби шохи гавда эмас, балки ер остидаги буғлардир», «Рўза тутиш зарарли» деган сўзлари қизи Шарифанисонинг эсида қолган.

Ҳожи Юсуф глобус ясаши билан дастлаб халқ орасида донг чиқарган. У аввало кичик глобуслар ясаган, кейин Самарқанд вилоят виставкасига атаб 1890 йилда катта глобус тайёрлаган. Глобус тайёрлашда заргарлар, наққошлар ҳам қатнашган. Уларга дурадгор Якуб Фаранг, зиёли Абдулла Файёз ва бошқалар ҳам ёрдам берганлар. Ҳожи Юсуф 1924 йилда Хўжанд шаҳрида вафот этган ва Шайх Муслиҳиддин қабристонига дафн этилган.

Ҳожи Юсуфнинг фаолиятига бағишлаб ёзилган мақолалар унча кўп эмас. Сўнги йилларда кекса адабиётшунос Сафоҳон Аминзода унинг тўғрисида кўпгина маълумотлар тўплаб, тарихчи Саид Марофиев ва географ Ҳамдам Очиловлар билан ҳамкорликда «Ҳожи Юсуф» номли асар ёзди.

Биз Ҳожи Юсуф тўғрисида аниқроқ маълумот тўплаш мақсадида Хўжанд ва Душанбагача бордик. Унинг ёру биродарлари,

барҳаёт қизи Шарифанисо опа, катта набираси Фағфур Фафуров (республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи, орден соҳиби) ва бошқалар билан учрашдик, суҳбатлашдик. Маълум бўлишича, Ҳожи Юсуф кўп йиллар мироблик қилган, каналлар қозиши ва тўғонлар қуришда қатнашган. Совет даврида Қизил Армия вакилининг илтимосига кўра Хўжанд—Уратепа тоғларининг йўллар қартасини чизиб берган. Оголиқон маҳалласидаги ўз ҳовлисида очилган шўро мактабининг ўқитувчилари билан яқин алоқада бўлиб, уларга ер юзи географияси ва осмон ҳодисаларидан ҳикоя қилган. Шуниси ҳам маълум бўлдики, Ҳожи Юсуф рус врач Чумаков билан ўртоқ бўлган, ўзи ҳам табиблик қилган. Мирзачўл канали очилиши маросимида нутқ сўзлаган, «большевикларнинг иши юришади» деб ҳамиша таъкидлаган, мачитга бормаган, каттагина шахсий кутубхонаси бўлган, қариган чоғида ҳам физкультура билан мунтазам равишда шуғулланган. Афсуски, олимнинг кўп йиллик меҳнати ўлароқ тайёрланган «Фалакиёт» асарининг қўлёзмаси Хўжанд маориф шубасига топширилганча йўқ бўлиб кетган.

Ҳожи Юсуф ва Хўжанд маърифатпарварларининг фаолияти тўғрисида проф. З. Ражабов ёзган асарларни ўқиб шундай фикрга келдикки, XIX асрдан то XX аср бошларигача ўртаосиёлик олимларнинг алоҳида бир «Хўжанд мактаби», ҳатто «Хўжанд Фанлар академияси» бўлган. Афсуски, шу чоққача бу илмий марказнинг фаолияти тўлиқ ўрганилмаган.

ХУЛОСА

Урта Осиё ва Хуросон география фани тарихидан маълум бўлишича, IX асрдан XX аср бошларигача ўтган минг йил мобайнида Урта Осиё ва Хуросонда юзлаб жасур сайёҳ-олимлар етишиб чиққан; улар узундан-узоқ ижодий йўлни ўтиб, илмий масалаларга доир юзлаб асарлар яратганлар, география фанининг вужудга келиши ва ривожланишига қимматли ҳисса қўшганлар.

Хоразмий, Жайҳоний, Балхий, Беруний, Маҳмуд Қошғарий, Улуғбек Урта Осиё ва Хуросонда география фанининг тараққиёт йўлини машъалдек ёритган улуғ олимлардир. Географларимиз математик география (зижлар тузиш, карталар чизиш), тасвирий география (саёҳатномалар, айрим мамлакатларнинг таърифи, йўлномалар, тарихий география асарлар ёзиш), табиий география бўйича илмий тадқиқотлар ўтказиш, топонимика, аҳоли ва қабилалар географияси ҳамда луғат тузиш билан шуғулланганлар. Урта Осиё ва Хуросоннинг география ва табиатшунослик фани илмий даражаси жиҳатдан дунё фанининг энг ялғор тармоқларидан бўлган.

Антик даврининг буюк астрономи ва географи Клавдий Птолемей асарлари, хусусан «Жуғрофия» асари Шарқ география фанининг тараққиётига таъсир кўрсатганлигини ҳеч ким инкор этмайди. Аммо бу эътирофимиз Шарқ географиясини камситиш учун, Фарбнинг баъзи буржуа олимлари сингари, Шарқ географияси Птолемейнинг таржимаси ва шарҳидан иборат деган хулоса чиқариш учун асос бўлолмайди. Аслини олганда, Птолемейнинг географияга оид аксари маълумотлари, Беруний айтганидек, «овозаларга асосланиб тўплангандир» («Геодезия»); қолаверса, Сурня, Бобил, Урта Осиё, Хуросон, Ҳиндистон, Хитой ва Эрон, кейинчалик араб география фани ютуқларидан Птолемейнинг ўзи, умуман, қадимги дунё ва ўрта аср Фарб география фани баҳраманд бўлган. Бу табиий ҳоддир, чунки фан — жаҳондаги бутун халқларнинг маҳсулидир. Илм-фан ва маданият меросхўрлик билан ривожланади. Бир халқнинг ютуғини иккин-

чи халқ ўрғанади, бир олимнинг меросини иккинчи олим давом эттиради ва ҳоказо. Шу сингари, Ўрта Осиё ва Хуросон география фани ҳам биринчи навбатда ўзининг маҳаллий меросини ўзлаштирган ва қўшни халқлар эришган ютуқлардан ҳам фойдаланган, шу билан бирга, ёрқин алангадек ўз нуруни ва ҳароратини теварак-атрофга — арабларга ва европаликларга сочиб турган.

Ғарбдаги тадқиқотчилар орасида, Шарқ географиясига Птолемей билан Марко Поло (XIII аср) орасидаги бўшлиқни тўлдириб турган бир ямоқ, деб қаровчилар ҳам бор. «Аммо бу одил баҳо эмас. Ахир, александриялик машҳур олим (Птолемей) асосан узунлик ва кенгликлар каталогини берди, венециялик машҳур сайёҳ (Марко Поло) эса баъзан миш-миш гапларга берилиб кетиб, ҳақиқий воқеаларга афсоналарни ҳам аралаштириб юборди. Аммо Шарқнинг география фани улардан ўзгача ва анча пишиқ бўлди» (М и н о р с к и й. «Мусулмон»).

Бир араб географининг айтишича, Птолемей ўздан кейинги авлодга асарини яхшилаб текшириб кўриш, мунозара ва муҳокама қилишни топширган. Ўрта Осиё ва Хуросон олимларининг географик мероси ичида Птолемейнинг ҳиссаси катта эмас. Бу ҳисса XI асрдан кейин тобора камайиб, XV асрларда ва ундан кейин «сафдан чиқиб», ҳатто унутилиб ҳам кетди. Птолемейнинг тасаввурчига, ер юзида қуруқлик кўпроқ, денгиз камроқ; Ҳинд океани ёпиқ бир ҳавза; Африка қирғоқлари Жанубий номаълум ер (Антарктида ва Австралия) билан қўшилиб, Тинч океанга қадар чўзилган. Беруний эса дунёни тамомила бошқача тасаввур этганки, бу унинг дунё картасидан ва океанлар тасвиридан кўриниб турипти. Птолемей географиясига жуда кўп янги маълумотлар қўшилди, янги фикрлар, назария ва тахминлар айтилди, янги карта ва суратлар чизилди. Буларнинг ҳаммаси ўртаосиёлик ва хуросонлик олимларимизнинг ижодий фаолиятлари, кузатишлари, саёҳатлари натижасидир.

Фан тарихида Арабистон, Ироқ, Туркия, Эрондан ва бошқа мамлакатлардан Хоразм, Марв, Бухоро, Самарқанд, Балх ва Ҳиротга келиб шу ерларда таълим олган ва хизмат қилган, обрў қозонган ҳамда дурустгина асарлар ёзган шахслар ҳам бор. Масалан, Беруний устозларидан бири—табиб, астроном ва муаллим **Абу Саҳл Масиҳий** (971—1011) христиан бўлса ҳам, Хоразмда яшаган ва шу вилоятда вафот этган Табиб ва философ, бағдодлик **Абулхайр** (942—1030) Хоразмда кўп йиллар турган, сўнгра Ғазнига кўчиб келиб, Беруний билан бирга ишлаган. Географик луғат тузган **Еқут Ҳамавий**, Эрондан Самарқандга келиб, обсерваторияда Али Қушчининг шогирди бўлиб ишлаган **Фасиҳиддин Кўҳистоний** (Алишер Навоийга бағишлаб астрономиядан асар ёзган), **Низомиддин Биржандий** ва бошқалар шулар жумласидандир.

X асрдан XIX аср бошларигача ўтган даврда яратилган тарихий-географик ва астрономик-географик асарларда муаллиф-

ларнинг баъзи маълумотларни бир-биридан кўчириши, баъзан таржима қилиши, қисқача шарҳ ёзиши, улуғларга эҳтиром ва ишонч билан эргашиси каби асарига бўлганлиги кўриниб турибди. Лекин ҳар бир муаллиф асарига ўз замонасидаги янги тарихий, табиий ва иқтисодий маълумотларни, ўлкашунослик материалларини қўшган ва ўз саёҳатларини баён этган.

XIX аср ва XX аср бошларида Ўрта Осиёга саёҳат қилган, унинг табиатини ҳозирги замон фани талабларига мувофиқ равишда тадқиқ қилган атоқли рус географлари А. И. Бутаков, П. П. Семенов-Тяньшаньский, А. П. Федченко, И. В. Мушкетов, Н. А. Северцов, В. А. Обручев, Л. С. Берг, Н. Л. Корженевскийларни ҳам Ўрта Осиё фанига хизмат қилган олимлар қаторига қўшиш жуда ўринлидир. XIX аср ўрталарида Қозоғистон ва Қашқар вилоятида бир қанча экспедицияларга қозоқ олими Чўқан Валихонов бошчилик қилган. Э. М. Мурзаев, А. И. Соловьев, А. А. Азатьян, З. Н. Донцова, Р. Л. Югай, Р. Очилов ва бошқаларнинг асарларида юқорида айтилган олимларнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти батафсил баён этилган. Шунингдек, Ўрта Осиё республикаларидаги географ-олимларнинг хизматлари М. Қориев, А. Ҳисомов, О. Мўминов, Р. Раҳимбеков, И. Иноғмовларнинг тадқиқотларида ҳам таҳлил қилинган.

Биз революциядан бурунги совет давридаги шарқшуносларнинг география фани соҳасидаги хизматларидан жуда миннатдормиз, чунки Ўрта Осиё ва Хуросон география фани тарихининг жуда кўп саҳифалари шу олимларнинг изланишлари ва асарлари туфайли аён бўлди.

Ўрта Осиёда сайёҳ-олимларнинг шарқшунос олимлар билан фан соҳасидаги алоқалари Марказий Осиёдагига нисбатан бирмунча сустроқ бўлгандек кўринади. Геолог И. В. Мушкетов, географ Н. Северцов ҳамда Л. С. Берггина ўз асарларида шарқшуносларнинг илмий ишларидан керагича фойдалана билганлар. Л. С. Берг билан В. В. Бартольднинг кўп масалаларда ҳамжиҳат бўлганлиги маълум. И. В. Мушкетовнинг Ўрта Осиёни текшириш тарихига оид асари жуда қимматли тарихий-географик материал ҳисобланади. Афсуски, бошқа табиатшунос олимлар ўрта аср маълумотларидан ниҳоят даражада кам фойдаланганлар. Натижада улардан олдинги даврда маҳаллий фан аҳлларининг эришган ютуқлари, хусусан, рельеф, гидрография, иқлим, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонотга оид маълумотлари керагича таҳлил қилинмай қолган.

Ўртаосиёлик ва хуросонлик олимларнинг асарларидаги географик таърифлар бир китобга жам қилинса, Ўрта Осиё ва Афғонистоннинг табиий ҳамда иқтисодий географияси, яъни уларнинг географик ўрни, тоғлари ва қумлари, иқлими ва дарё, кўллари, наботот ва ҳайвонот дунёлари, ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалиги, ички ва ташқи савдоси, аҳолиси, топонимияси, шаҳарларнинг топографияси, асосий йўллари ва масофалари тўла равишда маълум бўлади. Уларнинг асарларида хусусан табиий

географияга оид маълумотлар жуда мукамал ва қизиқарли қилиб баён этилганлигига географлар қойил қолмоқда. Шу жиҳатдан қуйидаги маълумотлар алоҳида аҳамиятга эга:

1) ўша замонлардаги илғор олимлар Ерни шар шаклида ва ҳаракатда деб билганлар ва бу назарияни тарғиб қилганлар;

2) Ернинг геологик тарихи XI асрдаёқ илмий асослаб берилган, қуруқликнинг мангу ҳаракати, қитъалар силжиб туриши, тоғларнинг кўтарилиб ёки пасайиб туриши билан исботланган;

3) «Худуд ал-олам»да ва Беруний асарларида баён этилган «тоғлар назарияси»да ўша даврда маълум бўлган ерлардаги тоғларнинг йўналиши — Осиё ва Европа қитъалари ўртасидан ўтиб ғарбдан шарққа, Чиндан Андалусгача (Хитойдан Испаниягача) чўзилганлиги аниқ кўрсатилган;

4) дарёларнинг тармоқлари, қор-ёмғирдан ва булоқлардан тўйиниши, тоғлардаги музликлар ва оқим режимига доир маълумотлар анча мукамал ҳамда қизиқарли баён этилган, шунингдек, сувайирғич тизмалар — Ҳиндукуш, Ҳималай, Помир ҳам аниқ кўрсатилган;

5) Шимолий океан билан Шарқий океаннинг туташганлиги (яъни Беринг бўғози бўлиши мумкинлиги)ни, Африка жанубидаги океанлар (Ҳинд ва Атлантика)нинг ўзаро туташганлигини Беруний XI асрдаёқ тахмин қилган, ҳатто ўзи тузган дунё картасида уларни аниқ туташган ҳолда тасвирлаган. Ҳолбуки булар 500 йилдан кейингина кашф этилган эди;

6) Беруний Ернинг жанубий яримширида, экватордан жанубда қуруқлик бўлиши мумкинлигидан мутлақо шубҳаланмаган;

7) артезиан қудуқларида сув отилиб туришини олимлар физика қонунларига мувофиқ тўғри изоҳлаб берганлар;

8) Иссиққўлнинг эни, бўйи ва чуқурлиги, шўрлик даражаси, музламаслиги, оқмаслиги, хуш ҳавоси ўрта асрлардаёқ маълум бўлган;

9) сайёҳ-олимларимиз Ўрта Осиё ва Хуросондан ташқари, Ҳиндистон, Тибет ва Қашқар ерларини ҳам ўз кўзлари билан кўриб тасвирлаганлар;

10) Арктика ва Сибирь ерларининг табиий географик хусусиятлари тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар берилган;

11) Беруний ва Маҳмуд Кошғарийни Ўрта Осиё топонимикасининг отахонлари деб ҳисоблаш керак. Улар жойларнинг номлари ҳосил бўлишининг назарий асосларини, қонуниятларини белгилаб бердилар ва минглаб номларнинг этимологиясини аниқладилар;

12) Абу Зайд Балхий тузган карталар, Беруний глобуси ва дунё картаси, Нажиб Бакрон ва Ҳофизи Абрунинг фан тарихида биринчи бўлиб градус тўри чизилган дунё карталари, Маҳмуд Кошғарийнинг қабилалар доиравий картаси, Бухоро шаҳрининг Аҳмад Дониш чизган схемаси ва бошқалар ўртаосиёлик ҳамда хуросонлик сайёҳ-олимларнинг картографик мероси диққатга

сазовор эканлигининг далилидир; Беруний ва Улуғбек тузган географик жадваллар кўп вақтларгача намуна ва қўлланма бўлиб хизмат қилди;

13) Урта Осиё ва Хуросон заминидида фойдали қазилмалар мавжудлиги, гиёҳлар, тарихий ёдгорликлар, бу ўлкалардаги халқларнинг тиллари ва урф-одадлари, машҳур кишилари тўғрисидаги маълумотларнинг ҳам катта аҳамияти бор.

Ўтмишдаги олимларимизнинг адабий меросини эътибор билан ва танқидий ўрганиш социалистик маданиятимизни қимматли тарихий маълумотлар билан бойитиш имкониятини туғдирмоқда.

Коммунистик партия ва совет ҳукуматининг доимий ғамхўрлиги туфайли Совет Ватанида фан, маданият ва маориф жадал суръатлар билан ривожланмоқда; Иттифоқимиз республикаларида, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам Фанлар академияси, илмий текшириш институтлари, олий ўқув юртлари, обсерватория ва картография муассасалари ташкил этилди, йирик олимлар, жонкуяр тадқиқотчилар етишиб чиқди. Эндиликда фан соҳасида буюк ишлар қилиниб, ер бағри ва океанлар қаърининг, узок сайёралар ва чексиз коинотнинг сирлари секин-аста очиб борилмоқда, шунингдек чўллар, тоғлар ўзлаштирилмоқда, ўжар дарёлар жиловланмоқда.

Ушбу китобимиз минг йиллик илмий тарихимизнинг жуда қисқа баёнидир. Тадқиқотчиларнинг кўзи тушмаган ва қўли тегмаган қадимги, тарихий қўлёзмалар ва номлари тилга олинмаган устоз аждодларимиз ҳали анча топилади. Келгусида ўртаосиёлик географлар, сайёҳлар, табиатшуносларга ва илмий қўлёзмаларга бағишлаб жуда кўп асарлар ёзилади деган умиддамиз.

Ушбу китобни ёзганимда улуғ олим Абу Райҳон Берунийнинг қуйидаги доно сўзлари менга дастуриламал бўлди:

«Мен ўзимдан илгари ўтганларнинг хизматларини мамнуният билан уқиб олдим ва уларнинг нуқсонларини, мабодо шундайлар топилса, тортинмай тузатишга тиришдим. Давримизга кеч қолганлар ва кейинроқ бунёдга келадиганлар учун муҳим ва намуна бўладиган ишларни абадийлаштиришга тиришдим. Ҳар бир шахс ўз соҳасида шундай қилмоғи лозим».

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЕТЛАР

- В. В. Бартольд. Сочинения, т. I—IX, М., 1963—1977.
В. В. Бартольд. «Худуд ал-Адем», М.—Л., 1930.
П. Г. Булгаков. Жизнь и труды Беруни. «Фан», Ташкент, 1972.
Заҳириддин Муҳаммад Бобир. «Бобирнома», Ташкент, 1960.
Уз Фан нашриёти.
Б. Н. Заходер. «Каспийский свод сведений о Восточной Европе», ИВЛ, М., 1962.
А. Ирисов, А. Носиров, И. Низомиддинов. «Урта осёлик қирқ олим», «Фан», 1961.
И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения, т. IV, М.—Л., 1957.
I. Levevel. Geographie du Moyen age, Bruxelles, 1850.
Маҳмуд Кошғарий. «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар девони»), I—III томлар. УзФан нашриёти. Ташкент, 1960—1963, «Индекс-луғат»—1967.
K. Miller, H. Haens. «Türkische weltkarte von al Kaschgar», Mappae Arabica, T. V, 1931, 142—148-бетлар.
V. Minorsky. Geographes et voyageurs musulmans, Cair, 1949.
A. Herrmann. «Die älteste türkische weltkarte», Jmago mundi, Jahrbuch der alten Kartographie, I. Berlin, 1935, 21—28-бетлар.
Собрание Восточных рукописей АН УзССР, (СВР) т. I—IV, Ташкент, 1952—1960.
С. П. Толстов. По следам древне-хорезмийской цивилизации, М.—Л., 1948.
Joussouf Kamal. Monumenta cartographica, Leiden, 1932.

ТАРИХИЙ ГЕОГРАФИК НОМЛАР ИЗОҶОТИ

Ушбу лугатча ўрта аср авторларининг асарларида учрайдиган, шунингдек халқимиз орасида қадимдан маълум бўлган асосий тарихий-географик номлар ва тушунчаларнинг қисқача изоҳотида иборат. Рус тилида ишлатилган (Ўрта Осиёга оид) географик номларнинг баъзилари ҳам лугатга киритилди. Лугатни тузишда география, тарих, археология, адабиёт, тил ва умуман, шарқшуносликка оид китоблардан фойдаланилди.

А

Абу Муслимтепа — Зарафшон дарёси бўйида, Қизилтепа станциясидан шимолроқда, қадимий қалъа вайроналари.

Адоқ (Одоқ) — 1) Амударё этакларида, Сарикамши ботиғи ёнида бўлган шаҳар; 2) Андижон шаҳрининг бир номи (Шайх Сулаймон лугатида).

Авлиёота — ҳозирги Жамбул шаҳри; унинг илгариги номлари Тароз, Талос, XIII асрдан кейин Янги (Янгикент) деб юритилган.

Абулхон тоғлари — ҳозирги Туркменистоннинг ғарбидаги Болхон тоғлари. Икки тепаликдан иборат: Кячик Абулхон ва Улуғ Абулхон.

Ажам (Ажамистон) — аслида Эроннинг шимоли-ғарбий қисми, Кўпинча бутун Эрон маъносида юритилган. Бу номга Бобирнинг изоҳи: «Араблар Арабистондан ташқаридаги ерларни Ажам деб атайдилар».

Ажойиб — Амударёнинг сул тармоғи, туркманларда Каспийга қуйилган сой шу ном билан аталган. Эҳтимол Узбўй ёки қадимий Амудар.

Айиргом — Термиздан 18 км шарқдаги қадимий шаҳар харобалари.

Александрия Эсхата (Чекка Александрия) — Ҳўжаид шаҳрининг дастлабки юнонча номи. *Александрия ам-Танаис* (Танаисдаги Александрия, яъни Сирдарё бўйидаги Александрия) деб ҳам аталган.

Алон (Олон) — Шимолий Кавказ, Волга этаклари, қисман Қозогистоннинг Каспий бўйлари шундай аталган.

Амул — 1) Чоржўй шаҳрининг қадимги номи (Амули Жайхун); 2) Шимолий Эронда, Каспий денгизидан 20 км жануброқдаги қадимий шаҳар (Амули Табаристон).

Амуя — 1) Амул (Чоржўй) шаҳри; 2) Оби Амуя — Амударё.

Андалус — Испания, умуман Пиреней яримороти, Испаниянинг жанубий қисми ҳозир ҳам Андалузия деб аталди.

Андижон тоғлари — Қашқар билан Фарғона орасидаги тоғлар (Ғиёсиддин наққош ва Бобир асарларида).

Андугон — Андижон шаҳри.

Андхўй — Шимолий Афғонистондаги шаҳар. Турлича ёзилади: Андхуд, Аншахуд, Антхуд, Нахўз, Нухуз, Нахуд, Анхуз.

Анов — Ашхабоддан 12 км шарқдаги қадимий шаҳар вайроналари.

Антиох денгизи — Орол денгизи.

Аранг — Амударёнинг қадимий номларидан бири.

Аранғқир — Устюртнинг шарқий қирлари, умуман Устюрт.

Арз ал-Муқаддасия — Фаластин ери: Қуддус (Иерусалим) шаҳри.

Арбинжон — Зирабулоқ ёнидаги қадимий қалъа.

Арж — Арис шаҳри.

Арқуқ — Сирдарёнинг чап соҳилида, Туркистон шаҳри рўпарасида бўлган ўрта аср қалъаси.

Астробод — Эронда, Каспий денгизининг жануби-шарқий томонида, денгиздан 40 км берйда, Алишер Навоий бир неча йил яшаган шаҳар. Ҳозирги Гургон шаҳри.

Астробод денгизи — Каспий денгизи.

Афросиёб — Самарқанд ўрнидаги қадимги шаҳар харобалари.

Афшина — Абу Али ибн Сино туғилган шаҳар. Ҳозир Бухоро область Пешку районидagi Янгибозор қишлоқ советига қарашли Исфања қишлоғи.

Ахсикат — Сирдарёнинг ўнг қирғоғидаги, ўрта асрларда машҳур бўлган шаҳар. Бобир замонида эса Фарғона вилоятининг пойтахти. Ҳозир Наманган область Задарё районидagi Ахси қишлоғи. У ерда қадимий аркнинг харобалари қолган. Баъзан *Ахсикент* шаклида ёзилган. IX аср тангаларида *Ахсикат* шаклида тамғаланганидан асли шундай бўлса керак.

Ахсисак — ўрта аср Карки шаҳри. Амударёнинг икки қирғоғида бўлган. Унинг ўнг қирғоқ қисми — Ахсисак, чап қирғоқ қисми Замм дейилган.

Ашнас — Сирдарёнинг чап соҳилида, Қизилқум тарафда, дарёдан 25 км наридаги ўрта аср шаҳри.

Аччиқ денгиз — Орол денгизининг бир номи.

Б

Бадахшон — Помир тоғлари райони, ҳозирги Тожикистоннинг — шарқий, Афғонистоннинг шимоли-шарқий қисми.

Бадахшон гузари — Амунинг юқори оқимида Парҳор ёнидаги кечик, гузар.

Бадахшон шаҳри — ўрта аср шаҳри, Шимолий Афғонистонда, Файзобод шаҳри ёнида бўлган.

Бадзарубайн — Пайканд шаҳрининг энг қадимий маҳаллий номи (Беруний асаридa).

Байканд — қаранг: Пайканд.

Байт ал-Муқаддас — Қуддус шаҳри (Иерусалим).

Баласогун (Балосогун) — X—XII асрдаги машҳур шаҳар: Қирғизистонда, ҳозирги Тўқмоқ ёнида бўлган. Қорахонийлар пойтахти. Губалиқ («Яхши шаҳар») деб ҳам аталган.

Балх — Шимолий Афғонистондаги қадимий шаҳар, ҳозир виёроналаригина қолган. Унинг ёнида янги шаҳар барпо этилди. Балхни «Умнат ал-Мадина» — «Шаҳарлар онаси» деб аташган.

Банокат (*Бинокат*) — Сирдарёнинг ўнг қирғоғида, Оҳангарон сувининг қуйилиш жойида бўлган ўрта аср шаҳри. Кейинги номи Шоҳрухия.

Банокат дарёси — Сирдарё.

Барак — қаранг: Парак.

Баргин Фароҳ — Қоракўл ёнидаги кўл. Маъноси «Каттаҳовуз».

Бароққўҳ — Ушда: Тахти Сулаймон тоғининг асли номи («Бообирнома»да)

Барсгон — Иссиқкўл жанубидаги ўрта аср шаҳри. *Барсгон* деб ҳам ёзилади.

Барчаликент — Жанд билан Сигноқ ўртасида, Янгиқўрган шаҳрининг рўпарасида, Сирдарёнинг чап соҳилидаги эски шаҳар. Номлари: *Барчикенд*, *Барчинликенд*, *Барчин*.

Бахтариёна — қаранг: Бақтриёна.

Бақтр — Балх шаҳри.

Бақтриёна — Амударёнинг ўрта ва юқори оқимидаги қадимий вилоят; ҳозирги Жанубий Узбекистон ва Шимолий Афғонистондаги ерларда (пойтахти Балх) бўлган.

Баҳар (*Виҳара*) — Бухоронинг дастлабки номларидан бири.

Баҳр ал-Аввоб — «Дарвоза денгизи», яъни Каспий денгизи. Дарбанд (Дербенд) шаҳри ёнида жанубдан шимолга ўтадиган йўлак, дарвоза ҳисобланган.

Баҳри Аҳмар — Қизил денгиз.

- Баҳри муҳити Кабири* — Улуғ океан, Тинч океан.
Баҳри муҳити Атлоси — Атлантика океани.
Баҳри муҳити Ҳинди — Ҳинд океани.
Баҳри Шимол — Қора денгиз.
Баҳри Хазар — Каспий денгизи. Унинг шимолида хазар қабилалари яшаганидан Хазар денгизи дейилган.
Бағдод дарёси — Дажла сувиининг номи.
Бетик (Витик) — Зарафшоннинг этакларида, Амуга яқин бўлган қишлоқ.
Беиқалъа — XVII аср адиблари Жанубий Хоразмни шундай атаганлар.
Бешқалъа — беш шаҳар, беш истеҳком демакдир. Кот, Урганч, Ҳазорасп, Хонқа, Кўнғиротни ўз ичига олган, маркази Хива бўлган.
Бинкат — Тошкент шаҳрининг бир номи.
Биском — Писком дарёси.
Бишкент (Беишканд) — Жанубий Тожикистонда, Қабодиён қишлоғи ёнидаги кўҳна работ.
Боб ал-Аввоб — Каспий денгизининг ғарбий соҳилидаги йўлак.
Бободаргон — Дарғонота қишлоғи, Амударё бўйида.
Бовард (Обивард) — илк ўрта аср шаҳри. Ҳозирги Ашхободдан 120 км жануби-шарқда; Ашхобод билан Каахқа (Қаҳқа) ўртасида, тоғ этагида бўлган.
Бодғис (Бодхиз) — Шарқ географларининг асарларида Ҳирот билан Са-рахс оралиғи, кейинчалик Афғонистон билан Туркменистон чегарасидаги Қорақумнинг баландроқ қисми шу ном билан аталадиган бўлди. Бу ерда Бодғис шаҳри ҳам бўлган.
Ботқоққум — Амударё билан Бухоро оралиғидаги чўл, Қизилқумнинг жанубий қисми.
Боғи Зоғон — 1) Ҳирот шимолидаги бир боғ; 2) Самарқандда бўлган боғ.
Бизролаҳона — Бойсун тоғларидаги Темир Дарвозанинг маҳаллий номи, «Ёввойи эчкилар макони» деган маънода.
Булуқия — Хоразмнинг ғарбида бўлган шаҳар.
Булғор — X—XV асрларда Волга бўйидаги шаҳар ва давлат. Қозон шаҳридан жануброқда бўлган.
Бушижкат — Бухоро шаҳрининг қадимги номи («Шоҳнома»да).
Бунжикат — Уратепа ёнидаги қадимий шаҳар; Истравшан вилоятининг маркази.
Буттамон (Бутмон, Буттам, Батмон) — ҳозирги Тожикистон тоғларининг ғарбий қисми; Уратепадан Вахш водийсигача бўлган Туркистон, Зарафшон ва Ҳисор тоғлари; Буттамон тоғ вилоятининг шимолий қисми Фалғор ва Масчо бўлган.
Бухария — эски рус китобларида Урта Осиё ерлари *Бухария* деб ёзилган.
Бухоро дашти — Қизилқум чўлининг бир номи.
Бухоро дарёси — Зарафшон.
Бўнғус (грекча *Понтос*) — Қора денгиз.

В

- Вазир* — Амударё этакларида, Кўҳна Урганчдан 60 км чал томондаги кўҳна шаҳар; Устюртнинг жанубий четида, Чинк ёнбағрида бўлган, ҳозирги Девкесканқалъа вайроналари. Европалик автор Женкинсоннинг китобида *Селлизур* деб ҳам ёзилган.
Варахша (Фарахша) — Бухородан 30 км шимоли-ғарбдаги қадимий шаҳар харобалари.
Варволиз (Валволиж) — Шимолий Афғонистонда, Қундуз шаҳри ёнидаги жуда қадимги шаҳар, Тўхористон пойтахти.
Варданзи — Бухоро атрофида, ҳозирги Шофиркон районидаги қадимги шаҳарча.
Варожайхун — Мовароуннаҳр; «Жайхун дарёсининг нариёғи» (шарқи) маъносида.
Варозруд — Амунинг шарқ томони; Мовароуннаҳрнинг маҳаллий номи.
Васиж — Тошкентдан шимолда, Сирдарё бўйида бўлган қишлоқ. Утрор шаҳрининг чеккаси; Абу Наср Форобийнинг ватани.

Вахш (Вахшоб)— Тожикистондаги дарё; Амунинг ўнг irmoқларидан бири; Сурхоб.

Вашгирд — Тожикистонда, Вахш билан Қофирниҳон орасида, дарё бўйидаги Файзобод район Саримзор қишлоғи ёнида бўлган шаҳар.

Ваганзи — Бухоро областида Қизилтепадан 6 км нарида, Зарафшоннинг чап томонидаги вайроналар.

Вағзи вилояти (Вағизия)— ўрта асрда Фарғона vodiёсининг шимолий қисми, баъзан бутун Фарғона vodiёси.

Вазжжа — қадимий форси манбаларида шимолдаги мамлакат — Хоразм шундай аталган.

Верний — Олмаота шаҳрининг XIX асрда қўйилган номи.

Г

Ганжа — Озарбайжондаги Кировобод шаҳрининг илгариги номи; Низомий Ганжавий ватани.

Гарчистон — қараиғ; *Гарчистон*.

Гиркан денгизи — Каспий денгизи. У *Веркан*, *Ҳиркан* ҳам дейилган.

Гувалёр — Аградан жануброқдаги тарихий шаҳар, Гвалиор.

Гужарот — Ҳиндистоннинг ғарбида, Катхиявар яриморли атрофидаги ерлар; ҳозирги Аҳмадобод, Барода шаҳарлари.

Гузгон — қараиғ; *Жузжон*.

Гуларришон — Сирдарёнинг энг қадимги номларидан бири.

Гурганж (Гурганжия) — Кўҳна Урганч шаҳри XIII асргача шундай аталган.

Гуржистон — Грузия.

Гургон (Гўргон) — Каспий денгизининг жануби-шарқий бўйидаги вилоят ва шаҳар (Эрон). Бошқа номлари: *Журжон*, *Астробод*.

Д

Дабусия (қалъаи Дабусий)— Ўзбекистонда Зияддин (Зиёвуддин) темир йўл станцияси ёнидаги қадимий қалъа.

Дайлам (Дайламон) — Каспий денгизининг жанубий ва жануби-шарқий соҳили, тоғ этағи.

Дайлом денгизи — Каспий денгизи.

Дайтъя — Зарафшоннинг энг қадимги маҳаллий номларидан бири. Бу сўз «кўп сув» маъносида бўлиб, дарёнинг «минг қўлли» (минг тармоқли) эканлигини аниқлатган.

Дарбанд — 1) Бош Кавказ тизмасининг этаклари билан Каспий денгизини оралиғидаги қадимий девор ва истеҳкомлар. Ҳозирги Доғистоннинг Дарбанд шаҳри ёнида; 2) Ўзбекистоннинг Бойсун районидаги тор дарали жой — Дарбанд. Унинг ёнида «Темир Дарвоза» номи дара бор.

Дарбанд денгизи — Каспий денгизи.

Дарвоз — Жанубий Тожикистондаги баланд тоғлик вилоятнинг тарихий номи.

Дарёча — асли «қўл» деган маънода. Зарафшон дарёсининг манбаларидаги Искандарқўл баъзи китобларда шу ном билан аталган.

Дарё бўйи — хоразмлик ўзбек тарихчилари Қорақумнинг чегараларини унга бўлганлар: 1) *тоғ бўйи* — Копетдоғ, Хуросон томон; 2) *қум қисми* ва 3) *дарё бўйи* — Аму бўйлари, Хоразм, Урганч.

Дашти Барака — Ғарбий Қозоғистон далалари.

Дашти Хазар — Шимолий Кавказ даштлари.

Дашти Ҳожои Тархон — Каспийбўйи пасттекислиғи.

Дашти Қипчоқ — Волга билан Балхаш оралиғидаги дашт, Қозоғистоннинг ғарбий, марказий ва жанубий қисми, Сирдарёдан Жауубий Россия даштларигача ёйилган кенг текисликлар. Араб сайёҳи Ибн Баттута Волга билан Қрим оралиғини ҳам Дашти Қипчоқ деб атаган. Умуман, Дашти Қипчоқ икки қисмдан иборат: Шарқий қисми — Қозоғистон, ғарбий қисми — Волга билан Днепр оралиғи. Ҳатто «Таворихи гузидан Нусратнома» асарида «Урус, бошқирт, сибир, черкас» ва бошқа халқларнинг ерлари ҳам Қипчоқ вилоятига қўшилган (русча *Половецкая степь*). В. В. Бартольднинг аниқлашича, Дашти

Қилчоқ номи XI аср ўрталарида пайдо бўлган. Дашти Қилчоқнинг шарқий қисмига Шайбонихоннинг таърифи: «600 фарсахга ёйилган, серўтлоқ ер, унда оқ терак кўп».

Денгиз — Орол денгизи маҳаллий аҳоли тилида кўпинча шундай дейилган.

Дехистон — Каспий денгизининг жануби-шарқий қисми; Атрек дарёси водийси; Чиқишлар райони, Қаспий билан Копетдоғ оралиги (Машҳади Мисриён райони). Уша ерда Работи Дехистон — гузелар чегарасидаги қалъа ҳам бўлган.

Дизак (Дизак) — Жиззах шаҳри.

Доруломон — «Омонлик уйи» деган маънода: 1) Хўрмуз шаҳрини шундай атаганлар; 2) Афғонистонда, Кобул чеккасидаги сарой.

Доруссалом — Бағдод шаҳрининг бир номи.

Дорулхалфот — «Халифалар уйи», Бағдод шаҳри.

Е

Еттисув (Жетисув, Семиречье) — Қозоғистоннинг шарқий қисми, Балхашдан Олатовгача, кенг маънода эса Арис дарёсидан Иртишгача, Балхашдан Тяньшанга қадар бўлган кенг ўлка. Еттисув деганда, асосан, Или, Қоратол (Кўксув), Баян (Боён), Оқсув, Лепса, Босқон, Сарканд дарёлари тушунилган.

Еттишаҳар — Ғарбий Хитойдаги Олтишаҳар ва Янги Ҳисор шаҳрининг умумий номи.

Еттиқум — Қорақум чўлининг шимоли шундай аталган. Тожиқча «Ҳафт реги Хоразм» — Хоразмнинг етти қуми.

Ейиқ (Жойиқ) — Урал дарёсининг маҳаллий номи, Император Екатерина II пуғачёвчи казаклар Жойиқ бўйидаги кўзғолонини бостиргандан кейин махсус фармон чиқариб («Кўзғолонни унуттиш мақсадида») «Жойиқ» номини «Урал» деб ўзгартирган; шундан кейин дарё ҳам тоғ номи билан аталадиган бўлди.

Емонқалъа — Орсқ шаҳрининг XVIII—XIX асрлардаги қозоқча номи.

Ж

Жабалитариқ — (Жабал ат-Ториқ) — Гибралтар бўғози. У ҳалижи Рум, Боб ал-Асвоқ деб ҳам аталган. Беруний картасида Зуқоқ деб ёзилган. Баъзан Сита бўғози ҳам дейилган.

Жабали Қамар — Ой тоғлари. Қадимги ва ўрта аср географларининг тасаввурича, Нил дарёси шу тоғлардан бошланади. Бу тоғ Хоразмий ва Беруний чизган дунё карталарида Африканинг жанубида кўрсатилган.

Жайхун — 1) машҳур дарёлар — Аму, Сир, Фрот, Дажла — Жайхун деб аталган; *Жайхуни Чочий* — Сирдарё; *Жайхуни Хоразм* — Аму; 2) Аму дарё кўпинча Жайхун номи билан машҳур; 3) «Жайхун» сўзи аслда «дарё», «катта сув» деган маънони англатади.

Жан — Тожикистон тоғларидаги Искандаркўлнинг илк ўрта асрдаги номи.

Жанд — Сирдарёнинг қуйи оқимида, Қизилўрда рўпарасида, Қизилқум чеккасида бўлган ўрта аср шаҳри; ҳозирги Жанқалъа харобалари.

Жанд кўли — Орол денгизи.

Жаҳудон — Шимолий Афғонистондаги қадимий шаҳар; Маймана ёнида бўлган.

Жидгал (Жадғол) — Чотқол дарёси, баъзан Талос дарёси.

Жил — Иссиқкўл ёнидаги Бўум дарасининг бир номи. «Қопчиғай», «тор жой» деган маънода.

Жирт — Зарафшон дарёсининг X асрдаги номларидан бири.

Жоҳ (Чоч, Шош) — Тошкент шаҳри ва вилояти.

Жом (Жем) — Эмба дарёси.

Жон — Зарафшоннинг бир номи.

Жузжон (Жузжонон) — Афғонистон шимолидаги вилоят; Мурғоб билан Балх оралиги. Шибиргон шаҳри ёнида. Ҳозир *Жовузжон* дейилади.

Журжон — Гургон вилоятининг арабча номи.

Журжон денгизи — Каспий денгизи.

Журжония — Гурганж шаҳри, Кўҳна Ураганч. Еқут Ҳамавийнинг изоҳи-

ча, маҳаллий тилдаги Гурганч номи арабчалаштирилиб, Журжония шаклида ёзилган.¹

Журжония кўли — Орол денгизи.

3

Забўлистон — Афғонистонда, Ғазни шаҳри ва унинг ғарб томондаги қадимги вилоят.

Залтикент — ўрта аср шаҳри; Тошкент областидаги Зангиота яқинида бўлган.

Замахшар — ўрта аср шаҳри; Хоразмда, Қорақум чегарасида, Тошҳовузнинг Тахта райони ерида бўлган. *Змухшир*, *Зумуқшир*, *Измухшир* деб ҳам аталган. Машҳур тилшунос, файласуф, ёзувчи ва географ Абулқосим Замахшарийнинг ватани.

Замм — 1) Карки ёнидаги қадимий шаҳар; 2) шу ердаги гузар (кечик); 3) баъзан Каркининг ўзи.

Замм вилояти — Амударёнинг Каркидан жанубдаги қисми; Андхўй — Балх — Маймана атрофлари.

Зардак (*чўли Зардак*, *дашти Зардак*) — Амударё билан Ҳирот оралигидаги чўл. Қорақумнинг жануби-шарқий қисми, Бодғис қирларининг шимолий тарафи.

Зарнасна — юнон тилидаги манбаларда Балхоб дарёсининг номи (Шимоллий Афғонистон).

Зарнуқ — Арис станцияси ёнида, дарёнинг чап томонида бўлган қадимий шаҳар.

Зафар қалъаси (*қалъаи Зафар*) — Афғонистон шимолида, Панж дарёси яқинидаги ўрта аср қалъаси; Бадахшоннинг пойтахти бўлган.

Зулиқифл — Калиф шаҳрининг ўнг қирғоқдаги қисми.

И

Ибир-Сибир — Ғарбий Сибир ерларининг XIII асрдаги номи.

Идил (*Атил*, *Эдил*, *Этил*, *Итил*) — 1) Волга дарёсининг номларидан бири. Унинг асосан ўрта ва қуйи оқими шундай аталган; 2) ўрта аср шаҳри; хазарлар пойтахти; ҳозирги Астрахань шаҳри ёнида бўлган.

Икки йузу — илк ўрта аср шаҳри; Қозоғистон шарқидаги Толдиқўрғон шаҳри ўрнида бўлган. Бу ном қадимий туркий ёдгорликларда ва Маҳмуд Кошғарий картасида учрайди.

Икки сув ораси — Фарғона водийсининг шарқий қисми, Норин ва Қорадарё оралиги. Тожиқча *Миёни Рудон*.

Ила (*Ило*) — 1) Или дарёси; 2) шу дарё бошларидаги илк ўрта аср шаҳри; Ғулжа ёнида бўлган; 3) Ила шаҳри атрофидаги ўлка.

Илоқ — Ўрта Осиёдаги бир неча жойнинг номи: 1) Оҳангарон дарёси ва водийси; *Айлоқ* ҳам дейилади; 2) Тошкент билан Фарғона оралигидаги тоғлик район; 3) Тожикистонда, Душанбадан шимоли-шарқдаги сой; *оби Илоқ* (ҳозир *Элак* деб ёзилади) ва жой (*Қалъаи Дашт*).

Илоқ тоғлари — Қорамозор тоғлари.

Икжил — Ҳирот шаҳридаги анҳор. Навоий бу анҳор бўйида ажойиб бинолар қурдирган.

Ироқ — тарихда аксари ҳозирги Ироқ билан Эроннинг ғарбий қисми; баъзан бутун Эрон ери *Ироқ* деб аталган; Озарбайжон ҳам Ироқ номи таркибида тилга олинган. Гулбаданбегим «Хумоюннома»да Ироқ номини Хуросон номи билан галма-гал ишлатган, чунки бир маънодаги ерлар деб билган. Ҳатто Ҳирот шаҳри ҳам Ироқ маркази маъносидан ҳам ишлатилган.

Ироқайн — Икки Ироқ: Ироқи Араб ва Ироқи Ажам.

Ироқи Араб — Ироқнинг ўзи; Месопотамия, кўпинча Бағдоддан жанубдаги қисми, Бобил вилояти.

¹ Журжон ва Журжония — икки жойнинг номи. Баъзи китобларда, хусусан европалик авторларнинг асарларида бу номлар чалкаштириб юборилган.

Ироқи Ажам — Эроннинг шимоли-ғарбий қисми, гоҳо бутун Эрон.
Ироқ дарвозаси — Ҳиротнинг ғарбий дарвозаси шундай аталади.
Испижоб — Сайрам шаҳри форс-араб манбаларида шундай аталган ва *Исбижоб*, *Исфижоб* шаклларида ёзилган. Бошқа номлари; *Мадинат ал-Байзо*, *Урункент*. Испижобнинг асосий вайроналари Сайрамдан 35—40 км жануб-роқда, Бекларбек қишлоғи ёнида бўлса керак, деган тахминлар ҳам бор.
Истираъшан — қадимги Усрушона, Уратепа вилояти.
Ихтиёруддин — Ҳирот шаҳрининг қалъаси, арки.
Иғражорт — Тяньшань тоғларининг маркази, энг баланд қисми («Худуд ал-олам» китобида).

К

Қадар (Қадар) — Сирдарё бўйидаги Фороб вилоятининг бир шаҳри.
Қайқубод — Қабодийн ёнидаги қадимги ҳаробалар.
Қандибодом — Қонибодом шаҳрининг асл номи.
Қанга (Қанқа) — Сирдарёнинг бир номи («Шоҳнома»да); дарёи Қанга; 2) қадимий шаҳар, Оҳангароннинг қуйи оқимида, Қорасувнинг қуйилиш жойида бўлган.
Қарбало — Ироқда, Фрот водийсидаги тарихий шаҳар. Шна мазҳабининг зиёратгоҳи, Машҳади Хусайн деб ҳам аталади.
Қаркўҳ — Карки шаҳри.
Кем дарёси — қадимий турк манбаларида Енисей дарёсининг номи.
Кеш — Шаҳрисабз ва Китоб.
Кешруд — Қашқадарё.
Кирополь — Кир шаҳри, ҳозирги Уратепага яқин қадимий қалъа.
Комед тоғлари — Ҳисор тоғлари, Помир тоғлари.
Кониғил — Самарқанд ёнида бўлган кенг майдон. Темур, Бобир ва бошқа саркардалар шу майдонда ҳарбий кенгашлар ўтказишган.
Кониғут (Кониғут) — Жанубий Фарғонада, Исфара ёнидаги ғор, қадимий коп.
Қот (Қат) — Амударёнинг ўнг соҳилидаги шаҳар. Хоразмнинг қадимги пойтахти. «Қат» сўзи хоразмликлар тилида «девор» маъносига (Ёқут Ҳамавийда) ишлатилган. Бошқа номлари: *Хоразм*, *Фил*, *Қос*, XIX асрда *Шоббоз* (Шайх Аббос Вали) дейилган. Ҳозир *Беруний* шаҳри.
Қофиристон — Афғонистоннинг шарқий, тоғлиқ вилояти; ҳозирги номи *Нуристон*.
Қурдор (Қардор) — Орол денгизининг жануби-шарқий соҳили, Амударё билан Сирдарё этаклари оралиғи.
Қўқсарой — Самарқанд шаҳридаги ҳокимлар саройи.
Қўқча денгиз — Балхаш кўлининг бир номи. Муҳаммад Ҳайдар мирза шундай деб атаган.
Қўҳак — Самарқанд чеккасидаги тепалик; Чўпонота.
Қўҳак дарёси — Зарафшон дарёси.
Қўҳи Қоф — қаранг: Қоф тоғи.
Қўҳна Урганч — Хоразм воҳасида, ҳозирги Ташҳовуз областидаги қадимий шаҳар. Унинг илгариги номлари: *Журжония*, *Гурганч*, *Хоразм*. XVII асрда Янги Урганч (ҳозирги Урганч) бунёд қилинган, асл Урганч вайроналари Қўна Урганч деб атала бошлаган.

Л

Лублон — Ливан; Ўрта денгизнинг шарқий соҳили.

М

Мадинат ас-Салом — Бағдоднинг эски қисми, баъзан бутун Бағдод.
Мадминия — ўрта аср шаҳри; Амударё этакларида, чап соҳилида, денгизга анча яқин бўлган.
Маздахқон — ўрта аср шаҳри; Хоразмда бўлган, харобалари Хўжайлидан 8 км жануби-ғарбда.
Майла (Мела) гузари — Амударёнинг юқори оқимида, Вахшнинг қуйилиш

жойндаги машҳур гузар, кечик. «Майлах — Термиз ёнидаги Паттакесар гузари» деган фикр ҳам бор.

Маймурғ — 1) Самарқанд жанубидаги қадимий вилоят; Сўғднинг бир қисми; 2) яна бири — *Майнарғ* — Жайхун бўйида бўлган.

Малик дарвозаси (дарвозаи Малик) — Ҳиротнинг шимолий дарвозаси.

Манқишлоқ — Каспий бўйида, ўнг соҳилдаги яриморол ва қадимий порт Монғишлоқ, Монқишлоқ шаклларида ҳам ёзилган.

Манқишлакская степь — Филипп Ефремов саёҳатномасида Қорақум шундай аталган.

Марв — Мари шаҳри (Туркменистон); баъзан «Марви Шоҳижон» деб ҳам ёзилган. «Шоҳижон» сўзи «шоҳи жаҳон» деб ҳам шарҳланади. Бу шаҳарнинг географик ўрни бир неча марта ўзгарган. Қадимий Марв — Гавурқалъа ўрнидадир; XI асрда Султонқалъа ўрнида, XV асрда эса Байрамали ўрнида бўлган. Ҳозирги Мари Хива хонлари даврида барпо этилган жойида. *Иккала Марв* деганда, Марви Шоҳижон ва Марвруд шаҳарлари тушунилади.

Марв дашти — Қорақум чўли.

Марвруд — 1) Мурғоб дарёси; 2) унинг юқори оқимидаги шаҳар, Боломурғоб ёнида.

Марғ — Туркменистондаги Мари (Марв) шаҳрининг қадимий номларидан бири.

Марғиёна — Марв воҳаси, Мурғоб водийси.

Мароқанд (*Мароқанда*) — Самарқанд шаҳрининг янголдан бурунги номи.

Марсмонда — ҳозирги Жиззах атрофида, тоғ этагида, сув бўйида бўлган қадимий шаҳар. Темир қонлари билан машҳур бўлган.

Маширқ — асосан Ўрта Осиёдан шарқдаги ерлар; баъзан Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг ўзи. *Ҳовар*, яъни «Шарқ» деб ҳам ёзилган.

Маъжамат — Кеш (Шахрисабз) шаҳрининг бир номи (Беруний асарида).

Мағриб — 1) Африканинг шимоли-ғарбий қисми; 2) Тунис, Жазоир, Мароқаш; 3) ҳозирги Мароқашнинг расмий номи.

Мағриб денгизи — Атлантика океани, баъзан Ўрта денгиз.

Мағриб даштлари — Саҳрои Кабир ва Судон чўллари.

«Мағрибдан Маширққача» — ўрта асрларда бизга маълум бўлган дунёнинг энг ғарбидан (Африкадан) энг шарқигача (Хитойгача) деган маънода.

Миёна Рудон — ўрта асрда Фарғона водийсининг шарқий қисми, Норин ва Қорадарё оралигидаги вилоят.

Миёнкал (*Миёнкал*) — Бухоро билан Каттақўрғон оралиги, Зарафшоннинг Оқдарё ва Қорадарё оралиғи.

Миҳрон (*Меҳрона*) — Ҳинд дарёси ва унинг этаклари арабча шундай аталган.

Моварои Хазарон — Каспий билан Аму оралиғи, ҳозирги Туркменистонга тўғри келади.

Мовароуннаҳр — Амударёнинг ўнг томони; Амударё билан Сирдарё оралиғи; шимолда — Орол денгизидан жанубда — Помир этакларигача ёйилган кенг территория. Европа тилларидаги таржимаси *Трансоксиана* («Аму орақаси»).

Мовароуннаҳр тушунчаси баъзан кенгроқ маънода — Хоразм, Шимолий Афғонистон ва Мурғоб воҳасини қўшиб ҳам қўлланилган.

Можаристон — Венгрия.

Мозондарон — Эроннинг шимолий, Каспийбўйи вилояти. Қўпинча *Табаристон* номи билан бир маънода, баъзан Табаристоннинг жанубий қисми маъносида ҳам ишлатилган.

Мониса (*Маниса*) — Фарғона тоғлари.

Мочин — Хитойнинг шарқий қисми; ҳиндча Моҳо Чин — «Қатта Хитой» деган маънода.

Мунк — ўрта аср шаҳри; Хутталнинг пойтахти, Жанубий Тожикистонда, Ховалинг қишлоғи ёнида бўлган.

Муру — Туркменистондаги Марв (Мари) вилоятининг энг қадимий номи.

Муруч ери — Ҳиндистон яриморалининг ғарбий соҳили.

Мусалло — Афғонистонда, Ҳирот шаҳри чеккасидаги XV аср ёдгорлиғи.

Мусай (*Муси*) — Синай яриморали; Африка билан Осиё чеккасида.

Мухтор тоғи — Ҳиротдан 8 км шимолдаги тоғ; яна бир номи — Кўҳи Сайид Абдулло.

Муғ тоғи — Тожикистонда, Зарафшон дарёсининг юқори қисмида, ҳозирги Ҳайдаробод қишлоғи ёнидаги тоғ. Ундан қадимий сўғд ёзувлари топилган.

И

Навандак — Сарноспё қишлоғи ёнида бўлган ўрта аср шаҳарчаси.

Навбехар — Балх шаҳрининг бир даҳаси. У ерда жуда катта Будда саними ва ибодатхона бўлган. Нав бехар — «Янги ибодатхона» деган маънода.

Навокат (Невакет) — ўрта аср шаҳри. Хоразмийнинг кўрсатишича, 44° шимолий кенглик ва 104° шарқий узунликда жойлашган. Чўй дарёсининг чап томонида, Баласоғун, ҳозирги Орловка қишлоғи ёнида бўлган.

Навокет (Эски Ужокент) — Чирчиқ дарёси Сирдарёга қуйиладиган жой яқинидаги қадимий шаҳарлардан бири.

Нарозим — Амударёнинг ўрта оқимида, ўнг қирғоғидаги кўҳна район; ҳозирги Бурдолик билан Фараб ўртасида бўлган.

Насаф — Қарши яқинидаги қадимий шаҳар. Наҳшаб деб ҳам ёзилган.

Насон вилояти — ўрта асрда Фарғона водийсининг жанубий қисми (Ўш, Модн қишлоғи, Новкад, Хуршоб шаҳарлари).

Насробод — ўрта аср (X аср) шаҳри. Шарқий Фарғона ерида бўлган. Фарғона ҳокими Аҳмад ибн Асаднинг ўғли Наср шарафига шундай аталган.

Наҳри Шош — Шош дарёси, Сирдарё.

Наҳри Салом — Дажла дарёси.

Наҳшаб — Қарши ёнидаги қадимий шаҳар; ўрта асрларда *Насаф* деб юртилган.

Неса — Ашхобод шарқида, Бағир станцияси ёнидаги қадимий шаҳар, Парфиянинг пойтахти. *Шоше Кучек* — «Кичик Шош» деб ҳам аталган.

Номиқ (Намиқ) — Зарафшон дарёси.

Нумижкат — Бухоро шаҳрининг VI асрдаги сўғдча номи. Аслда Бухородан 4 фарсах шарқда бўлган; лекин бутун Бухоро вилояти шу ном билан аталган.

Нур Бухорий — Самарқанд областидаги Нурота, Кўҳна Нур шаҳри.

О

Обаскун (Обискун, русча Абескун) — 1) Каспий деңизининг жануби-шарқий бурчагида, қирғоқ бўйида бўлган орол; 2) ўша ердаги қадимий шаҳар ва илк ўрта асрдаги машҳур порт; ҳозирги Гургон дарёсининг оғзида бўлган. XIV асрларда уни сув босган. Ривоятларга кўра, Муҳаммад Хоразмшоҳ Чингизхондан қочиб шу оролда яширинган ва шу ерда вафот этган.

Обаскун деңизи — Астробод қўлтиғи; баъзан бутун Каспий деңизи шундай аталган.

Обивард — қарағ: *Бовард*.

Оби Кўҳак — Кўҳак суви, Зарафшон дарёси.

Одарбиджон (Озорободгон) — Озарбайжон.

Одоқ — қарағ: *Адоқ*.

Окс (Оксуе) — қадимги юнонча ва ғарбий европача манбаларда Амударё шундай ёзилган. Бу маҳаллий тилдаги «ўкуз» (дарё) сўзининг бузилиб ёзилгани.

Олатоғ — Фарғона водийсининг жанубидаги тоғлар, асосан, Олай тоғлари.

Олмалик — Илн дарёси бўйида, ҳозирги Ғулжадан шимол-ғарбда бўлган шаҳар.

Олмату — Олмаотанинг дастлабки номи.

Олтинтоғ — 1) Олтой тоғлари; 2) Сийкэзаниннг жанубидаги, Кунлуьв тизмасининг бир тармоғи.

Олтин йиши — Олтой тоғлари.

Олтиншаҳар — Ғарбий Хялтойдаги Қўжу, Оқсув, Учтурфон, Қашқар, Еркенд ва Хўтан шаҳарларининг XIX асрдаги умумий номи.

Орол — Амударё этакларида, деңгиз бўйидаги вилоят ва шаҳар.

Ох — Ҳерируд — Тажан дарёси.

Оқмачит — 1) Симферополнинг ва 2) Қозоғистондаги Қизилўрда шаҳарларининг илгариги номи.

Оқмўла — илгари Акмолинск, ҳозирги *Целиноград* шаҳри.

Оқсарой — Шахрисабзда, Амир Темур замонидан қолган нишоот.

Оққум — Қозоғистондаги Мўнқум; Сирдарёнинг ўнг томони — *Оққум*, чап томони *Қизилқум* деб юритилган.

П

Пайканд (*Байканд*) — Бухородан жаңуби-ғарбда, Яккатут темир йўл станцияси ёнидаги қадимий шаҳар вайроналари.

Палғар — қаранг: *Фалғар*.

Панжсб — Вахш сувидан шарқдаги ерлар; ҳозирги Панж водийси XIII асрда шундай аталган.

Парак (*оби Парак*) — Чирчиқ дарёсининг ўрта асрлардаги бир номи *Паракни оби Турк* деб ҳам ёзишган, «Шоҳнома»да эса *Тарак* ёзилган.

Парёб — қаранг: *Фарёб*.

Парфия — Туркмаёнотнинг жануби билан Эроннинг шимолӣ қисми қадимий даврда шу ном билан аталган.

Политимет — Зарафшон дарёси.

Пороб — қаранг: *Фороб*.

Пунтус денгизи (*Бўнтус*) — Қора денгиз; грекча Понт номидан олинган.

Р

Работи Малик — Зарафшон водийсида, Бухоро билан Навоӣ (Қармана) орасидаги чўли Маликда, XI асрда қурилган карвонсаройнинг харобалари.

Ромидруд — Қофирихон дарёси.

Рум (*Румистон*, *Рум дийри*) — Византия, Кичик Осиё (ҳозирги Туркия) ва қисман Греция.

Рум денгизи — Ўрта денгизнинг шарқӣ қисми; баъзан бутун Ўрта денгиз шундай аталган.

Рўзи Нисвон — Душанба шаҳрининг қадимги номи.

С

Сабза — Зоминнинг бир номи.

Садди Зулқарнайн — афсонавий девор, гўё Яъжуж ва Маъжуж мамлакатини тўсиб турган. Ҳеч қаерда бундай девор йўқ. Бу афсонага «Буюк Хитой девори» асос бўлган.

Садди Искандар — Искандар девори, афсонавий марза. Қаспийнинг жануби-шарқӣ соҳилида, Гургон шаҳри чеккасида шундай ном билан аталадиган жой бор. Ривоят қилинишича, «Буюк Хитой девори»ни ҳам Искандар қурдирган. Миср чегарасида ҳам шундай бир «девор» бўлган эмиш.

Садди Чин — «Буюк Хитой девори».

Сайхун — Сирдарёнинг ўрта асрлардаги бир номи.

Самизкент — Самарқанд шаҳрининг ўрта асрдаги номларидан бири.

Сарандиб — Цейлон ороли; ҳозирги *Шри Ланка*. *Сийлон*, *Сайлон* деб ҳам ёзилди.

Сарахс — Тажан дарёси бўйидаги қадимий шаҳар. Бир қисми — Эски Сарахс — Туркмаёнотда; бир қисми — Янги Сарахс — Эрон территориясида.

Сарой — 1) Сарой Боту — Волганинг этагидаги шаҳар, Олтин Урданинг пойтахти; Ботухон (1227—1255) Волганинг Оқтўба тармоғида қурдирган, уни *Эски Сарой* дейдилар. Ботухоннинг укаси Беркахон ҳам (1257—1267) ўша шаҳардан сал қуйида, бошқа Сарой шаҳри (Сарои Берка) қурдирган. Бу *Янги Сарой* деб аталган. 1312—1340 йилларда Ўзбекхоннинг пойтахти ҳам шу бўлган. Уни 1395 йилда Амир Темур буздирган. Вайроналари Волгоград областининг Ленинск посёлкаси ёнида; 2) Муҳаммад Солиқнинг «Шайбонийнома» сида тилга олинган Сарой — Амударё бўйида, собиқ *Сарой Камар*. Баъзан *Соли Сарой* ҳам дейилган.

Саройжиқ — «Кичик Сарой» деган маънода. Урал дарёси бўйида. XV—XVI асрдаги муҳим савдо шаҳри; Гурьевдан 58 км шимолда бўлган.

Сармат — Волгабўйи даштлари.

Сағонийн — қаранг: *Ҷағонийн*.

Сигири (Секри) — Ҳиндистонда, Аградан ғарбдаги кўл, тепалик ва қишлоқ. Бобир шу ерда сарой қурдирган. Акбаршоҳ эса тепалик устига арк солдирган; бутун қишлоқ Фотихпур Секри деб аталган. Шу шаҳарча қисқа вақт бобирийларнинг пойтахти бўлиб турган. Ҳозир — музей.

Сином (Сиём) — Ҳисор тизмасининг шимолий тармоқлари, Муқанна яширинган тоғлар.

Сиёҳқўқ — 1) Каспий бўйидаги Монқишлоқ яриморали; 2) Устюрт қирларининг жанубий чеккаси, Чинк жарлиги.

Сижистон — Ҳилмаид дарёсининг қуйилиш жойидаги пастлик вилоят; Эрон билан Афғонистон чегарасида. *Сакистон, Сейистон, Систон* деб ҳам ёзилган.

Синд — 1) Ҳинд дарёсининг номи; 2) шу дарё этакларидаги вилоят.

Синжоп — Сибирь ва Олтой, Сибирь ўрмонлари.

Сир денгизи — Орол денгизининг бир номи.

Сигноқ (Суюноқ) — ўрта аср шаҳарларидан бири. Сирдарёнинг ўнг қирғоғида, ҳозирги Қизилўрда темир йўл станциясига яқин жойда бўлган.

Соброн (Соврон) — ўрта аср шаҳри; Сирдарё бўйида, Туркистон ёнида бўлган.

Соли Сарой — қаранг: *Сарой*.

Сом (Шом) — Хоразмнинг шимоли-ғарбида бўлган шаҳар.

Суабурни — ўрта аср шаҳри; Амударё этакларида, Хоразмнинг ғарбий чегарасида бўлган. Кейинчалик *Шоҳсанам* номи билан аталган.

Сувбўйи — Хоразмнинг дарёга яқин қисми, Аму суғорган ерлар.

Суб — VI—X асрлардаги шаҳар; Чуй дарё vodiysida бўлган.

Султония — ўрта аср шаҳри; Эроннинг шимолида, денгизга яқин, Қазвин шаҳри ёнида бўлган. XIII аср охирида Хулоқхон барпо этган.

Суткент — Тошкентдан шимоли-ғарбда, Сирдарёнинг чап қирғоғида, Форобдан қуйироқда бўлган шаҳар. Жанубий Қозоғистоннинг Қизилқумдаги Суткен совхози территориясида.

Сўғд — 1) Сўғдиёна — умуман Зарафшон vodiysi; 2) Сўғдия икки раёнга бўлганлар: *Сўғди Бухоро* (Бухоро ва Қашқадарё vodiysi) ва *Сўғди Самарқанд* — шарқий қисми; 3) Сўғд дарёси — Зарафшон.

Т

Табаристон — Каспий денгизининг жанубий соҳили, Гилон, Мозандарон вилоятлари ўрни. *Тапуристон* ҳам деб ёзилган. *Талур (талаб)* — қадимий қабла номи.

Тавғоч (Тавғоч) — Шарқ манбаларида дастлаб шимоли-шарқий Хитой шундай аталган. Кейинчалик бутун Хитой ҳам Тавғоч дейилган. *Тамғоч* деб ҳам ёзилган.

Тавовис — Бухоро билан Кормана орасида бўлган илк ўрта аср шаҳри.

Тамир Қолуг — қадимий туркий ёдгорликларда Темир Дарвоза шундай аталган.

Танаис — аслида Дон дарёси; баъзи қадимги юнон авторлари Сирдарёни ҳам шундай деб нотўғри аташган.

Тангритоғ — ҳозирги Марказий Тяньшань аслида Тангритоғ деб аталган.

Маҳаллий туркий қабилалар Иссиққўл атрофидаги баланд тоғларни муқаддас деб билиб, шундай ном берганлар.

Таркан — Тошкент шаҳрининг қадимий номларидан бири.

Тароз (Тироз) — ҳозирги Жамбул (Авлиёта) ёнидаги шаҳар.

Тартар мамлақати (Тартария) — «Татар» сўзининг бузиб ёзилгани. Ғарбий Европада Урта Осиё, Сибирь ва Узоқ Шарқ ерларни маъносига қўлланилган.

Тарфон — Тяньшань тоғларининг шарқий қисми.

Тахти Сулаймон — Уш шаҳри баъзан шундай аталган. Аслда Тахти Сулаймон — ундаги бир тепаликнинг иккинчи номи. Асл номи Бароққўқ.

Темир Дарвоза — дунёнинг бир неча ерида тор даралар шундай аталган:

1) Каспий бўйидаги Дарбанд — Кавказ Темир дарвозаси; 2) Дунай дарёсидаги энг тор дара — Железные ворота; 3) Ўзбекистоннинг Бойсун тоғларидаги (Дехқонободдан Дарбандга ўтадиган) Ўзғолахона, Урхун ёзувларида ҳам *Тамир қолуг* деб тилга олинган; 4) Тошкент шимолида Қалас яқинидаги ўткил ҳам

шундай аталган. «Темир дарвоза — Қалас чўли билан Исбижон ўртасида, Шом чегарасида, Шошдан Темир дарвозагача 2 мил» (Е қ у т).

Тибат — Тибет. *Тубут*, *Тупут* деб ҳам ёзилган.

Толяқон — Шимолий Афғонистондаги иккита жой: бири ғарбда — Мурғоб дарёсида, иккинчиси шарқда — Бадахшонга яқин.

Тоткент — Самарқанд билан Бухоро орасидаги жой, Ғиждевонга яқин бўлган.

Тоғ бўйи — Туркменистоннинг жанубий қисми, Копетдоғ этаклари.

Тоҳирия — Ўрта аср шаҳри; Хоразмнинг жанубий чегарасида, Аму бўйида бўлган. Ҳозирги Дояхотун харобалари.

Трансоксиана — Амударёнинг шарқ томонидаги ерлар, «Аму (Окс)нинг орқаси» деган маънода; Шарқ маъбаларидаги Мовароуннаҳр номига мос келади.

Тункат — Ўрта аср шаҳри; Тошкентдан жанубда, Оҳангарон дарёси бўйида бўлган.

Турк дарёси (оби Турк) — Чирчиқ суви.

Туркистон — 1) Туркистон шаҳри — Сирдарё бўйида; 2) Туркистон — турклар мамлақати, Каспий денгизидан то Қашқар-Жунғориягача ёйилган; туркий қабилалар яшайдиган вилоятларнинг умумий номи; Турон ўрнида ҳам қўлланилган; 3) Туркистон — Сирдарёдан шарқ томондаги, то Жунғориягача бўлган ерлар; Ўрта Осиё воҳаларидан ташқарида — ҳозирги Қозоғистон ва Қирғизистон ерлари. Бу баъзан Мўғулiston тушунчаси ўрнида ишлатилган; 4) Маъмурий жиҳатдан Туркистон учга бўлинган: *Шарқий Туркистон* — Туркистони Чиний; *Ғарбий Туркистон* — Совет Ўрта Осиёси ва *Афғон Туркистони*, яъни Шимолий Афғонистон.

Туркман чўли — Қорақум.

Турон — кенг маъноси Ўрта Осиё. *Туронзамин* ҳам деганлар. Лекин қадимги замонда фақат Эроннинг шимоли-шарқига қўшни бўлган ерлар, Амударёнинг шарқига тушунилган.

Тус — Эроннинг шарқдаги қадимий шаҳар. Машҳаддан 25 км шимоли-ғарбда вайроналар бор.

Тўҳористон — Термиз атрофларида ҳамда Амударёнинг ўрта ва юқори оқимидаси икки соҳил ерлари; кенг маънода Помирдан Эронгача, Бойсуноғдан Ҳиндукушгача ёйилган вилоятдир. Тўҳор — қадимги қабилани номи; бу қабилани Аму бўйларидан то Қашқаргача тарқалган эди. Тўҳористон бўлиниб кетгач, жанубда Балх, шимолда Чағонийён ва Термиз, шарқда Хутталон вилоятлари ҳосил бўлган.

У

Уйғурия — Шарқий Туркистон, Уйғуристон маъносида.

Уммон денгизи (бахри Уммон) — ҳозирги Арабистон денгизи. Унинг шимоли-ғарбий қисми ҳали ҳам Уммон қўлтиғи деб аталади.

Уммат ал-Мадина — «Шаҳарлар онаси». Шарқда — Балх, Хуросонда — Марв, Ҳижозда — Макка шундай улуғланган.

Умор — Обь дарёси. *Ямор* ҳам дейилган.

Урушалим — Қуддус шаҳри, Иерусалим (Фаластин).

Усуруона — Тожикистонда, Уратепа ўрнидаги қадимий шаҳар. Умуман, Самарқанд билан Хужанд оралиғи ҳам Усуруона дейилган, *Устиравшан* деб ҳам ёзилган.

Усмон ороли — Термиз ёнидаги орол; Пайғамбар оролининг бир номи.

Ф

Фалғар (Фарғар) — ҳозирги Тожикистоннинг шимолий тоғлари, Зарафшоннинг юқори оқими райони, Уратепадан то Зарафшон тоғларигача бўлган ерлар. «Бобирнома»да *Палғар*, «Худуд ал-олам» асарига *Фарғал* деб ёзилган.

Фачокат — қарағ: *Банокат*, *Шохрухия*.

Фарова тоғлари — Копетдоғ.

Фаранг (Ифранж, Фарангистон, Фиран) — Ғарбий Европа, Франция, Италия.

Фаранг денгизи — Ўрта денгиз, баъзан Қора денгиз.

Фарёб — Афғонистондаги қадимий шаҳар; ҳозирги Давлатобод ёки Хайр-
бод ўрнида бўлган.

Фарова (Афрова) — Туркменистонда, ҳозирги Қизил Арвот ёнидаги қадим-
ги шаҳар.

Ферузобод — Ҳиротнинг бир қисми; Ферузобод дарвозаси ҳам бор.

Фил — Хоразмда, Амунинг ўнг соҳилидаги Қот шаҳрининг қалъаси. X аср-
да уни сув ювиб кетган.

Фороб — Тошкентдан шимоли-ғарбда, Арис сувининг Сирдарёга қуйилиш
жойида, дарёнинг ўнг соҳилидаги қадимий шаҳар. Унинг бошқа номлари: *Ўт-
рор, Бороб, Қорачуқ*.

Амударё бўйидаги, Чоржўй рўпарасидаги *Фараб* бутунлай бошқа жой. У
қадимги ёзма манбаларда *Фарабр* дейилган.

Форс — 1) Форс вилояти; Эроннинг жанубий қисми; 2) Форс қўлтиғи (ха-
лижи Форс).

Х

Ховоразм — Хоразм.

Хазар денгизи — Каспий денгизи.

Хазар дарёси — Волга.

Хазария — Волга бўйидаги хазарлар давлати; X асрда тарқалиб кетгандан
кейин Ғарбий Европа, асосан, итальян манбаларида Қрим яримороти то XVI
асргача Хазария деб аталган.

Хазарон — Итил шаҳрининг шарқий қисми, унинг савдо райони шундай
аталган.

Хайвақ — Хива шаҳри.

Хайлам шаҳри — Икки сув орасининг сомонийлар давридаги марказий
шаҳри.

Хайлама дарёси — Норин дарёси.

Хайтал томон — Амударёнинг ўнг томони, Мовароуннаҳр томон.

Хатлон — Панж ва Вахш дарёлари оралигидаги вилоят. *Хуттал, Хутталон*
деб ҳам ёзилган.

Хвалиское море — Каспий денгизининг русча номларидан бири. Хоразм
номига нисбат қилиб олинган.

Хивақ — қара: *Хайвақ*.

Хиз денгизи (Қиз денгизи) — Туркменистондаги Сарикамиш ботиғининг бир
номи (Беруний асарига).

Холижон — Амударёнинг Орол денгизига қуйилиш жойи яқинидаги бот-
қоқлик ер ўрта асрларда шундай аталган.

Хонбалиқ — хон шаҳри, хон турадиған шаҳар; 1) Хитой пойтахти, ҳозирги
Пекин; 2) Волга этагидаги Итил шаҳрининг ғарбий қисми, хон саройи жойлаш-
ган район ҳам шундай аталган.

Хоразм дашти — Қорақум чўли, унинг шимоли-шарқий қисми.

Хоразм денгизи (дарёи Хоразм) — Орол денгизи.

Хоразми Мовароуннаҳр — Хоразмнинг шарқий қисми, Амунинг ўнг томони.

Хоразми Хуросон — Хоразмнинг ғарбий қисми, дарёнинг чап соҳили.

Хузор — Ғузор шаҳри.

Хулбук — Жанубий Тожикистонда, Қўлоб ёнидаги қадимий шаҳар. Хатлон
вилоятининг пойтахти бўлган.

Хуросон — ўрта асрларда анча кенг ерлар шу ном билан аталган. Каспий
денгизидан Ҳиндистон чегараларигача бўлган жойлар, жумладан, Ўрта Осиё-
нинг жанубий вилоятлари ҳам Хуросон деб аталган. Алишер Навоий замонида
Хуросоннинг маркази Ҳирот бўлган.

Хўжанд — ҳозирги *Лекинобод* шаҳрининг илгариги номи.

Хўжанд суйи — Сирдарё.

Ч

Чаҳоржўй — Чоржўй шаҳри.

Чағониён (Чағаниён, Сағониён) — Сурхондарё ва Вахш водийси, Амударё-
нинг ўнг томони. Маркази Денов яқинида бўлган.

Чағонруд — Сурхон дарёси.

Чин — Хитой, Хитойнинг марказий қисми. *Чину Мочин* — Бутун Хитой, Катта Хитой.

Чиночкет (Жинонжикет)—X—XII асрлардаги шаҳар; ҳозирги Чинос ёнида бўлган.

Чир суйи — Чирчиқ дарёси.

Чигот (работи Чигот)—Тошкент шаҳридан шимолроқда, Келес (Қалас) дарёси водийсида бўлган мудофаа қўрғони.

Чигатой улуси — XV асрларда Ўрта Осиёнинг шимол-шарқий қисми.

Чоч — Тошкент шаҳрининг илк ўрта асрлардаги номи; асосан тожикча-форсча китобларда учрайди.

Чохи Нахшаб — Қарши қудуғи. Ривоятларга кўра, Муқанна шу қудуқда мўъжизалар кўрсатган.

Ш

Шамай — Қозоғистондаги *Семипалатинск* шаҳри.

Шантунг ёзи — қадимий туркий ёдгорликларда Хитойдаги Хуанхэ дарё водийсининг номи.

Шарқий муҳит — Тинч океан.

Шари Шутур чўли — Қорақумнинг шарқий қисми; Мари билан Аму оралиғи шундай аталган.

Шобурқон — Шимолий Афғонистондаги Шибирғон шаҳри. Унинг бошқа номлари: *Шубриконт, Шопурқон*.

Шовдар тоғлари — Самарқанд жанубидаги тоғлар, Ургут райони.

Шозавон тоғлари — Самарқанд жанубидаги тоғлар, қишлоқ ва яйловнинг номи.

Шом — Сурия; Ўрта денгизнинг шарқий қисми.

Шом денгизи — Ўрта денгизнинг шарқий қисми, умуман Ўрта денгиз.

Шош вилояти — Сирдарё ва Чирчиқ оралиғидаги ерлар; Тошкент ўлкасининг ўрта асрда арабча манбалардаги номи.

Шош дарёси — Сирдарё, баъзан Чирчиқ.

Шоҳрухия — Тошкентдан жануброқда, Оҳангарон дарёсининг Сирдарёга қуйилиш жойида бўлган шаҳар. Дастлабки номи Банокат (Фанокат). Чингизхон истилося вақтида вайрон қилинган. Уни Амир Темури тиклаб, ўз ўғли Шоҳрух номи билан Шоҳрухия деб атаган.

Шоҳадам — Красноводск шаҳрининг эски номи.

Шутуркат — Бинкат (Тошкент) билан Банокат (Шаҳрухия) ўртасида, ҳозирги Янгийўл билан Пахта станицяси ёнида бўлган шаҳар.

Шўр денгиз — Орол денгизининг бир номи. Ҳакимхон тўра Қора денгизни ҳам шу ном билан атаган.

Э

Эрдор йўли — Хоразмдан Россияга бориладиган қарвон йўли; Устюрт ва Фарбий Қозоғистон орқали ўтган йўл.

Эронистон — Эроннинг марказий ва жанубий қисмлари.

Ю

Юнон (Юнонистон)— қадимги Греция.

Я

Яик — қаранг: *Ейик, Жойик*.

Яксарт — юнон авторлари Сирдарёни шундай ёзганлар. Аммо бу юнонча ном эмас. Асли маҳаллий тилдаги Касарт номининг юнончада бузиб ёзилганидир.

Яман денгизи — Қизил денгизнинг жанубий қисми.

Ямор — Обь дарёси.

Янги — Янгиқент; XIII аср бошида Тараз шаҳри Чингизхон томонидан пайрон этилгач, кейинчалик унинг ўрнида барпо этилган Янги шаҳар. Ҳозирги Жамбул шаҳри ёнида бўлган.

Янқент (Янгиқент)— Сирдарё этагидаги қадимги шаҳар; харобалари Қа-

залинк шаҳридан 25 км масофада, Сирдарёнинг чап томонида, Орол денгизи қўлтиқчаси бўйида. Арабча *Қарият ал-Ҳадиса*, *Мадинат ал-Жадида*, тожикча *Деҳинав*.

Янги Урганч — XVII асрда барпо этилган шаҳар; ҳозирги Урганч.

Янгиқалъа — Эски Оренбург шаҳрининг норасмий маҳаллий номи.

Янжу ёғуз (*Ияжу*, *Енжу*) — қадимий туркий ёдгорликларда тилга олинган Урта Осиё дарёси. Уни Сирдарё деб тахмин қилинади, лекин Зарафшон дарёси бўлиши ҳам мумкин.

Ясси — ҳозирги Туркистон шаҳри ёнидаги қишлоқ; Аҳмад Яссавийнинг туғилган жойи.

Яшил ёғуз — ўрхун ёзувларида Хуанхэ дарёсининг номи.

Яҳудия — Шимолий Афғонистонда, Жужон вилоятининг катта шаҳарларидан бири бўлган. Ҳозирги Майманага яқин. Унинг бошқа номлари: *Жухудон*, *Яҳудон*.

Яъжуж-Маъжуж ери (*Яъжуж-Маъжуж*) — афсонавий мамлакат; бу, гўё яъжуж ва маъжуж номли ёввойи қабилаларнинг ери эмиш. Шарқ географлари ўз карталарида бу мамлакатни дунё чеккасида деб тасвирлаганлар. Маҳмуд Қошғарий (XI аср) картасида у Хитой билан Ҳиндустон ўрталигида тасвирланган. Идрисий (XII аср) уни Сибирь шимолида деган. Бироқ «Яъжуж ва Маъжуж ери» дунёнинг ҳеч қаерида йўқ.

К

Қабодиён (*Қуводиён*) — Тожикистонда, Кофирниҳон дарёси бўйида (Амударёдан 70 км шимолда, Шаҳритуз ёнида)ги қадимий шаҳар.

Қадирқон йиши — қадимий туркий манбаларда Катта Хинган тоғи.

Қалах (*Қала*) — Малакка яриморали ва у ерда бўлган шаҳар. «Қалайн» сўзи шу номдан олинган.

Қанға — Сирдарё («Шоҳнома»да).

Қанғу Гарбан — қадимий туркий манбаларда Утрор шаҳри шундай аталган.

Қибрит — Кипр ороли; *Қибриз* деб ҳам ёзилган.

Қомул — Ғарбий Хитойдаги Хами шаҳри.

Қорамурон — Хуанхэ дарёси.

Қорасомон — Утрор (Фороб) чеккасида бўлган шаҳарча.

Қоратегин — Тожикистонда, Душанбадан шимоли-шарқ томондаги тоғли район, ҳозирги *Ғарм* атрофлари.

Қоратенгиз — Сарикамиш кўли (Хоразм воҳасининг ғарбий чеккасида) шундай аталган.

Қорачуқ — 1) Сирдарё бўйидаги Фороб шаҳрининг бир номи; 2) Жанубий Қозоғистондаги Қоратов; 3) Туркистон шаҳри ёнидаги бир қишлоқ.

Қорақурум — ўрта аср шаҳри; ҳозирги Монголияда, Ўрхун (Орхон) дарёси бошларида бўлган.

Қоф (*кўҳи Қоф*) — афсонавий баланд тоғ, гўё Ер чеккасини ўраб олган. Баъзан Кавказ тоғлари, Помир, Копетдоғ ҳам Қоф дейилган.

Қубо — Қува шаҳри (Фарғона водийси).

Қулзум — 1) Қизил денгиз; 2) унинг шимолидаги шаҳар; ҳозирги Сувайш ўрнида бўлган; 3) Каспий денгизи ҳам баъзан шундай аталган.

Қулон шаҳри — Қирғизистондаги Луговое (Торти) станцияси.

Қумид — Тожикистонда, Дарвоз тоғларининг бир номи.

Қурдор — Амударё этакларидаги ўрта аср шаҳри, ҳозирги *Чимбой* шаҳри.

Қурдор денгизи — Орол денгизи.

Қушония — Каттақўрғон ёнидаги қадимги шаҳар.

Қурдум — Орол денгизи ва унинг теварагида бўлган юртлар (фольклорда).

Қўстантин — Константинополь (Византия, Истанбул) шаҳрининг номи.

Қўстантиния денгизи — Эге денгизи, Мармара денгизи ва Бўғозлар.

Қўчқорбоши — Қирғизистон тоғларида, ҳозирги Қўчқор дарёси бўйида бўлган илк ўрта аср шаҳри. Уни Қўчинқорбоши деб ҳам ёзганлар.

Ғ

Ғазна (*Ғазник*) — Ғазни шаҳри (Афғонистонда).

Ғарбий муҳит — Атлантика океани.

Ғарбий Туркистон — Урта Осиё Туркистони.

Ғарчистон (*Ғарч*, *Ғарҷистон*) — 1) Шимолий Афғонистонда, Мурғоб дарёсининг бошларидаги тоғлик вилоят; 2) Ғарчистони Самарқанд — Зарафшон дарёси бошидаги тоғлик ўлка; Қоратегин ҳам шунга қўйилган.

Умуман, *Ғарч* сўзи тоғлик ерни, кўҳистонни англатади, яъниб тилида тоғни *Ғар* дейишган. *Ғалча* сўзи ҳам *Ғарч* сўзидан олинган деган тахмин бор.

Ғилон денгизи — Каспий денгизи.

Ғуз чўли — Қорақум чўли.

Ғур — Афғонистонда, Ҳиндукуш тоғларининг ғарбий қисмидаги тоғлик вилоят; Ҳерируд дарёсининг жанубий томони; Ҳирот билан Бомийн оралиғи.

У

Уғурча (*Ағрича*) — Каспийнинг шарқий соҳилида, Ўзбўйнинг денгизга қу йилиш жойидаги шаҳар. Ҳозир Уғурчи ороли бор.

Ўзбек улуси (*Диёри Ўзбек*, *вилояти Ўзбек*) — Урал дарёсининг шарқ томонидаги ўлка XIV аср охирида шундай аталган.

Ўзбекистон — ҳозирги маъносидан бошқа маънолари ҳам бўлган: 1) Балхаш кўлининг шимоли «Ўзбекистон» дейилган; 2) Жанубий Тожикистон билан Сурхондарё водийси «Ўзбекистон» дейилган.

Ўзган — 1) Сирдарёнинг чап соҳилида, ўрта оқимида бўган илк ўрта аср шаҳри; 2) Фарғона водийсининг шарқидаги Ўзган шаҳри.

Ўзган дарёси — Қорадарёнинг бир номи; баъзан Сирдарё.

Ўкуз (*Угуз*) — Амударёнинг энг қадимги маҳаллий номларидан бири. Умуман *Ўкуз* — дарё деган сўз.

Ўртоқ тоғлари — Қирғиз Олатови тизмаси.

Ўтроп — Тошкентдан шимоли-ғарбда, Арис сувининг Сирдарёга қуйилиш жойида бўлган қадимий шаҳар. Унинг вайроналари ҳозирги Темур станциясидан 7 км шимоли-шарқда, Шаулдар районида. Бошқа номлари: *Фороб*, *Қорақуқ*. Амир Темур вафот этган жой.

Ўтукен, *Ўтикен* — қадимий туркий ёдгорликларда тилга олинган ўрмонли тоғлар; Монголиядаги Шарқий Хангай райони.

Уч — Ғарбий Хитойдаги Учтурфун шаҳрининг эски номи.

Ўқиднус — айнан «океан» деган сўз; кўпинча, Атлантика океани шундай аталган.

Х

Хо Дарвеш чўли — Қароқчиқум чўли (Фарғона водийсида).

Ҳабаш (*Ҳабаша*) — Ҳабашистон, Сомали, баъзан бутун Жануби-Шарқий Африка.

Ҳабаш денгизи — Адан қўлтиғи ва Сомали яриморалининг атрофи. *Барбар денгизи* деб ҳам ёзилган.

Ҳазора — 1) Кармана шаҳридан ғарброқда, Зарафшоннинг чап қирғоғидаги кўҳна қалъа; 2) Афғонистон марказидаги тоғли вилоят.

Ҳери — Ҳирот шаҳрининг номи.

Ҳирот — Афғонистон шимолидаги шаҳар. Осиёнинг энг кўҳна маданий марказларидан бири. Алишер Навоий шу ерда туғилган.

Ҳирот дарвозалари — Ҳирот шаҳрининг дарвозалари: дарвозан Ироқ, дарвозан Малик, дарвозан Ферузобод, дарвозан Хуш ва дарвозан Қипчоқ.

Ҳирот дарёси — Ҳерируд, Тажанининг бошланғичи.

Ҳисор — Тожикистонда, ҳозирги Душанба ёнидаги қадимий қалъа ва вилоят. Ҳисори Шодмон — шу шаҳарнинг бир номи. «Шодмон» сўзи қадимий «шумон» номининг ўзгарганидир, деган мулоҳаза бор.

Ҳовар — «Шарқ мамлакатлари» деган сўз; асосан, Урта Осиёдан шарқда бўлган ерлар шундай аталган.

Ҳожи Тархон — ҳозирги Астрахань шаҳрининг дастлабки номи. Ғарбий Европада *Цитрахан* деб ҳам юритилган. Ибн Баттутанинг ёзишича, XIV аср бошларида барпо этилган бу шаҳар бир ҳожига тархон (мулк) қилиб берилган.

Ҳўрмуз — Форс қўлтиғининг шарқида, денгизга қўшилиш олдидаги банлар (порт).

Ҳўрмуз денгизи — Форс қўлтиғи.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА	3	XV АСРДА ГЕОГРАФИЯ	
IX—X АСРЛАРДА ГЕОГРАФИЯ		Ҳофиз Абрунинг географик асарлари	151
✓ Муҳаммад Хоразмий	10	Ғиёсиддин Наққош	160
✓ Аҳмад Фарғоний	20	Абдураззоқ Самарқандий	161
Жайхоний	22	Улугбек географияси	168
Абу Зайд Балхий	25	Хусайн Кубравий	178
Наршахий	29	Али Қушчи	178
Номаълум муаллиф асари	31		
Абу Абдулла Хоразмий	45		
XI АСРДА ГЕОГРАФИЯ		XVI АСРДА ГЕОГРАФИЯ	
✓ Абу Райҳон Беруний	47	✓ Заҳриддин Бобир	183
Географияга доир асарлар	59	Бобир издан	183
Ернинг геологик тарихи тўғ-		Муҳаммад Ҳайдар Мирза	206
рисида	72	Гулбаданбегим	209
Ер юзининг қиёфаси	75	Ҳофиз Таниш Бухорий	210
Шарқ географиясида «етти		Маҳмуд Ғиждевоний	212
иқлим» ва «маъмура» ту-		Утамыш Ҳожи	214
шунчалари	84		
Дунё картаси	88	XVI АСР ОХИРИ ВА XVII АСРДА	
Беруний глобуси	93	ГЕОГРАФИЯ	
Беруний «Ғарбий қитъа» тўғ-		Султон Балхий	215
рисида	95	Маҳмуд ибн Валн	216
Амударё ва Қорақум тарихи.	98	Саид Муҳаммад Тоҳир	218
Урта Осиё ва Хуросон ша-			
ҳарлари тўғрисида	101	XVIII—XIX АСРЛАРДА ГЕОГРАФИЯ	
Ибн Сино	105	Маҳтумқули—туркман булбули	221
Гардезий	109	XVIII—XIX асрдаги Хоразм та-	
✓ Носир Хисрав	110	рихчи-географлари	226
✓ Маҳмуд Қошғарий	116		
Тоҳир Марвазий	138		
XII—XIV АСРЛАРДА ГЕОГРАФИЯ		XIX АСР ОХИРИ ВА XX АСР	
Харақий ва Замахшарий	139	БОШЛАРИДА ГЕОГРАФИЯ	
Самъоний	141	Шайх Сулаймон Бухорий	231
Еқут Ҳамавий	142	Аҳмад Дониш	232
Чағминий	143	✓ Хожи Юсуф Ҳайъатий	236
Муҳаммад Авфий	144	ХУЛОСА	240
«Жаҳоннома»	145	ҲОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЕТЛАР	245
Фаҳриддин Банокатий	148	ИЛОВА	246

На узбекском языке

Хамидулла Хасанов

Доктор географических наук, профессор, заслуженный деятель науки УзССР

УЧЕННЫЕ-ПУТЕШЕСТВЕННИКИ

Издательство «Узбекистан» — 1981 — Ташкент, 3-700129, Навои, 30.

ИБ № 1360

Редактор *З. Тинчирова*
Рисовый *Ю. Кученков*
Бадний редактор *А. Соибназаров*
Техредактор *С. Собирова*
Корректорлар: *М. Содиқова* ва *Ш. Гофурова*

Теринга берилди 28. 02. 1980 й. Босинга рухсат этилди 4. 02. 1981 й. Р-14631.
Формати 60×90^{1/16} № 1 босма қоғозига «Литературная» гарнитурда юқори босмада
босилди. Шартли бос. л. 16,5. Шартли кр.—отт. 16,75. Надр. л. 17,96. Тиражи 10000.
Заказ № 210. Баҳоси 70 т.

«Узбекистон» нашриёти, Шартнома 419—79. Тошкент, 3—700129. Навоий кўчаси, 30.

УзССР Министрлар Совети Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия йўлаб чиқариш бирлашмасининг 2-босмахонаси. Янгийўл ш., 702801, Самарқанд кўчаси, 44.

Х-31 Ҳасанов Ҳ.

Сайёҳ олимлар.— Т.: «Ўзбекистон» 1980.— 264 б.,
расм., жадвал.— Фойдаланилган адабиётлар: б. 262.

Қўлинигиздаги китобда ўртаоснелик ва хуросонлик сайёҳлар ва географ олимларининг жаҳон фани ва маданияти хазинасига қимматли ҳисса қўшганлиги, уларнинг ҳаёти, ижодий фаолиятлари ва саёҳатлари оммабон тилда, очерк тарзида баён қилинган.

Китоб Ўрта Осиё ва қўшниқиз Афғонистон география фани тарихи, сайёҳ олимларининг ҳаёти ҳамда асарлари билан қизқувчи кенг китобхонлар оммасига, ўқитувчилар ва студентларга мўлжалланган.

Ҳасанов Х. Учёные путешественники.

26.8Г

X $\frac{20801-51}{M351(04)81}$ 81-0505040000

№ 866—81
Навой номли ЎзССР
давлат кутубхонаси.